

821/477/06

С. Васильченко

СТЕПАН
ВАСИЛЬЧЕНКО

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

ТВОРИ В ЧОТИРЬОХ
ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ім. Т. Г. ШЕВЧЕНКА

СТЕПАН ВАСИЛЬЧЕНКО

ТОМ ТРЕТІЙ

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
КИЇВ — 1960

За загальною редакцією академіка
О. І. БІЛЕЦЬКОГО

Підготували тексти і склали примітки:
*М. С. Грудницька, Б. А. Деркач, К. М. Дубина-Панасенко,
В. С. Курашова*

Редактор тома *В. С. Курашова*

С. Васильченко. Фото. 1929 р.

П'ЄСИ

ЧАРІВНИЦЯ

Драма в чотирьох діях, частиною перероблена
із старинної пісні
(Малюнки давнього)

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Параска Кардашиха — козачка, удова.
Олекса — її син, запорозький козак.
Мар'яна — її дочка.
Іван Кардаш — дядько Мар'яни і Олекси, старий козак.
Корж } старі козаки.
Люлька }
Мотря }
Орися } подруги Мар'яни.
1-ша дівчина }
2-га дівчина }
Сербин — запорозький козак, коханок Мар'яни.
Молодиця з дитиною.
Молодиця 1-ша.
Молодиця 2-га.
Баба.
Жінка.
Козаки, парубки, чоловіки, жінки, дівчата, діти.

Діється на Україні в годину гайдамаччини.
Між другою і третьою діями проходить один рік.

ДІЯ ПЕРША

Над річкою високий берег; берег заріс кущами. В праву руч видко левади, верби, манячать стоги і клуні, в ліву руч — густий ліс. Вечір протів Івана Купала. Виходить Мар'яна в вінку, стає над водою і, трохи подумавши, зніма з голови вінок і пускає на воду; вінок тоне.

ЯВА I

Мар'яна. Потонув... Невже ж сього року треба мені лягати в сиру землю?.. В світі молодому так хороше жити!.. Як буде на старість — бог зна, а тепер хороше... Гулять, співають при зорях, кохатись — що єсть в світі краще? Серце стиха защемить, то заб'ється, то замліє і так хороше зробиться, що й сказати не можна!.. (Дума.) Чого ж мій вінок потонув?.. Може, я справді родилась великою грішницею?.. Давно колись, розказують, через наше село переходив один волох-характерник і побачив мене; я тоді була маленькою, ще сиділа у матері на руках, подививсь він на мене та й каже матері: дуже вродлива буде в тебе дочка, та не буде їй долі; зробиться вона великою грішницею і багацько горя принесе тобі... (Дума.) Господи, не допусти мене загубити свій вік молодий!.. (Пауза.) Чудна я стала якась — й сама не знаю, що робиться зо мною: часом становлюсь жартівлива, хочеться співають, сміяться, танцювати — і міста не нахожжу собі, а після того чогось журба візьме, серце заніє, защемить і на очах затремтять сльози... А сни! Що воно за сни такі стали ввижатись? І спиши неначе, і не спиши... Тут тобі і ніч ясна, і соловейка чути, а біля тебе сидить він і щось шепче тобі; і не знаєш, що він розказує, тільки так хороше-хороше на душі, що аж серце замирає. І зорі неначе блищать, і очі його світять, а десь далеко оддається, як дівчата співають, і знаєш, що се сон такий... Може, се яка хворість найшла, а може... (усміхається і закривається рукавом) та що се я!.. Як мені і не совісно?.. Ну й дівка! Недаром дядько зове мене головорізкою!.. От і тепер — усяка б дівка побоялась прийти сюди ніччю одна, а мені і горя мало!.. (Пауза.) Чи скоро-то прийдуть вони сюди, та чи буде між ними той... «орел сизий»?.. Смішний у його ніс — як у коршуна. А очі! Ох, славні, капосні очі! Як задивишся в їх, то й одриваться не хочеться. Другі дівчата кажуть, що вони у його якісь страшні; тим-то вони й хороші такі, що під час аж страшно зробиться, як задивишся в їх... А мова? Що твій соловей!

Іноді слухаєш його і бачиш, що дурить, баламут, коли ж так улесливо щебече тобі, що хоч не хочеш смієшся і віриш йому; кажеється, що тільки те й хороше, що він каже, тільки його і слухаєш, а його нема, то й на серці зробиться невесело, і все кажеється скучним... а йому без мене чи скучно? Коли б і йому так! Та так! Я вже добре знаю!.. (Дума.) Чого ж мій вінок потонув?.. А... нехай собі тоне, а я не боюсь!.. (В кущах чути дівочі голоси і сміх). О, ідуть дівчата... Налякаю!.. (Ховається за кущем.)

Показуються дівчата.

ЯВА II

Перша. Ох, моя матінко, щось ходить!!

Голоси. Що? Де?

Перша. Отам за кущами шелестить!.. Йй же богу!..

Друга. Може, русалка вийшла з води?!

Третя. Та де ж воно? Я нічого не чую, то, може, показалось вам!

Перша. Йй же богу, правда! Ми стали виходить, а воно так і юркнуло в куші.

Мар'яна (за кущами). Ух, ух, солом'яний дух, дух!..

Всі. Русалка!.. (Пориваються бігти.)

Мар'яна (виходить).

Мене мати породила,
Нехрещену положила...

(Регоче.) Тю-тю!.. Та ще й козачки! Такий гурт, та так поголохались!

Дівчата остановляються і придивляються.

Друга. Та се ж Мар'яна! От навісна! Отак налякала; серце як не вискочить — б'ється...

Перша. От голінна! І не боялась сама прийти сюди!

Мар'яна. Ото ж пак! І кого б то я злякалась?

Друга. Ну, а якби русалки повискакували із води, що тоді? Ні, ти не кажи!

Мар'яна. Ну так що ж, як русалки? Я б їх скоро загнала в очерет! Гілляку одчახнула б та й погнала б, як гусей до води.

Перша. Еге, кажи ти! Навіки залоскотали б — на те вони русалки.

Мар'яна. Вони русалки, а я відьма: вони мене бояться. Хочете, я вам зараз перевернусь зозулею?

Перша (боязно). Ну, Мар'яно, і як тобі не совісно?

Мар'яна. Ні, зозулею не хочу я перевертатися, я зараз зроблюсь тополею, високою, високою, аж до неба. А дивіться, чи росту я? (Гойдається і піднімається на пальцях.)

Друга. Ну, Мар'яно, не лякай, а то їй-богу додому повтікаємо!

Мар'яна. Ну, не буду вже, а то переполох, може, кому прийдеться вилити. Скажіть, козаки та парубки скоро прибудуть?

Перша. Не забаряться — вони й під землею нас знайдуть.

Друга. Давайте скоріше пускати вінки на воду, щоб козаки не помішали. Пускай, Ярино, ти перш!

Пускають на воду вінки і зорять за ними.

1-й голос. Ганнин крутиться на одному місці — буде ждати Василя до того року.

2-й голос. А Оксанин і Варчин подались до Січі — закрутять якихсь запорожців.

3-й голос. Параска піде за гречкосія — вінок поплив на Мандрівку...

2-й голос. А твій, Мар'яно, де вінок?

Мар'яна. Я його забула, як ішла сюди.

Голоси. Тепер давайте заспіваймо! Заспіваєм!

Один голос починає:

Як купався Іван,
Доведеться і нам,
Купала на Йвана! Гу-гу!

Друга. Годі, не кричьте... а то наші козаки скажуть, що нарощне кричимо, щоб вони почули та прибігли: нехай самі найдуть, де ми.

1-ша дівчина. Та й парубки, я помічаю, щось не такі стали, як з'явилися козаки — часто збираються та об чімсь тихенько радяться.

2-га дівчина. Чи не думають і собі гайнуть у військо: прошлого року мало їх покинуло село?

3-тя дівчина. Та чого ж їм і сидіти на печі? Усі

воюють, а вони що будуть робить дома? Нехай ідуть добувати слави.

Мар'яна. Та воно якось і кохатъ простого парубка не пристало тепер; до козаків скорій серце схиляється. Та чого ж се вони не йдуть, щоб їх хапун ухопив! (Жартуючи.) Ой, ідіть скоріше, а то я умру! Ой, я хочу козаків та парубків!

2-га дівчина. І не сором тобі, дівці, отаку нісенітницю плести?

Мар'яна. А яку тобі нісенітницю плів Гаврило учора на леваді?

Сміх.

2-га дівчина. Коли?

Мар'яна. Я ж кажу, учора увечері. Нібито й самій не хочеться, щоб скоріше вони поприходили та жартувать заходились?

2-га дівчина. І що вона меле: жартувать! Їй же богу я розсерджусь!..

Мар'яна. Та як же любо, як сяде біля тебе та обніме...

2-га дівчина. Я й слухать не хочу!

Мар'яна. Та гляне тобі у вічі так, що аж до серця достане: «Серце моє, голубочко, чи кохаєш мене?..»

2-га дівчина. Я й уші загулила!..

Мар'яна. А ти йому нічого не кажеш, тільки щільніше пригортаєшся до його...

2-га дівчина. Я вже не слухаю!

Мар'яна. А він обгорне тебе отак (обніма), нахилиться та... (Цілує. Та ховається на грудях у Мар'яни). Бач, дурочко, хіба ж се й не хороше? Ну, тепер скажи: правда, хочеться, щоб скоріш прийшли козаки та парубки? Правда? Ну, кажи ж!..

2-га дівчина. Ну, нехай уже й хочеться...

1-ша дівчина. Та й правда, коли б уже скоріше ішли, а то чогось жутко робиться!

3-тя дівчина. Чого?

1-ша дівчина. А як русалки повибігають, що ми тоді будем робити?

Мар'яна. А тепер такий вечір, що русалки повинні на березі гулять.

2-га дівчина. Дівчата, бачите он-он під горкоюю

манячать дві тополі?! Старі люди розказують, що то дві дівчини повиростали там тополями.

1-ша дівчина. Як же воно було, ану розкажи, голубко!

Декоتری. Ні, ні, не треба, а то і так чогось страшно.

Другі. Розкажуй, розкажуй, серденько, хоч і страшно, а розкажуй.

2-га дівчина. Ну, слухайте ж. (Усі сідають у кружок.) Були собі колись на селі, розказують старі люди, дві дівчини. Були вони щирі подруги: умісті гуляли, робили, одна без другої і не дихне. Всі дивувались, що вони так здружились здорово, а ті, що «знають», то стали казати, що не на добро ото вони так зійшлися. Воно так і вийшло... З'явився якось на село один молодий запорожець, хороший, кажуть, боже який! Став він поглядати то на ту, то на другу, а вони, сердешні, обидві і закохались у нього. А йому се ще й лучче: од однієї біга та до другої, та ще дужче їх закручує. Як виявилось уже, що він до обох їх ходить, то ті подруги перестали і товаришувати, уже не гуляють умісті, не сходяться і не дивляться одна на другу. Далі дійшло до того, що вони ізненавиділи одна другу. Раз вони зібрались умісті та й потравили та ту, а та другу... Поховали їх в одній домовині в отім самім місті (показує рукою), а на другу весну там вирости дві тополі; отож їх і видко здалеку... Кажуть люди, що то не тополі, а душі тих дівчат, що були щирими подругами. Як зійде місяць та перші півні проспівують, то вони починають плакати та каються одна другій, та проклинають того козака, що розлучив їх щире товаришування. І хто близько бува тоді, то бачить, як ті тополі вклоняються одна на другу, і чує їхню мову... (Пауза.)

1-ша дівчина. А ходімте послухаєм: тепер уже перші півні співали.

3-тя дівчина. Нізащо в світі! Мені і тут чогось сумно робиться.

Мар'яна. А дивіться, дівчата, що то із очерету виплива?

Декотрі (полохливо). Ох, моя матінко!..

Мар'яна. Це русалки, мабуть, виходять грітись на місяці.

1-ша дівчина. Ой, не кажи, а то чогось страшно робиться.

Голоси. І мені! І мені!

3-тя дівчина. У мене аж мурашки за спиною ходять!..

2-га дівчина. Давайте тісніше посідаєм та й будемо ждати, поки прийдуть козаки.

Сідають тісніше.

3-тя дівчина. А знаєте, дівчата, отут десь недалеко прошу весну Маруся кинулась у воду.

1-ша дівчина. Сердешна! Як мені шкода її — це б і вона була між нами тепер!

2-га дівчина. Добра душа була, та вже їй, мабуть, так судилось.

1-ша дівчина. А весела та жартівлива була; як заспіває було, то зараз і розвеселишся, якою б не була сумною. Перед смертю тільки, сердешна, ходила засмучена, співала сумні пісні... Аж за серце було схватить, як заспіває... вже, мабуть, почувало її серце лиху годину на себе.

2-га дівчина. От до чого доводить те кохання! А той же козак де дівся?

1-ша дівчина. Подався ізнов на Січ. І не гріх йому, катюзі?..

3-тя дівчина. Оце ми балакаєм про неї, а, може, її душа отут десь близьенько витає та слухає.

Одна із дівчат. А що ж? Може, прилетіла послухати, що про неї балакають її подруги.

2-га дівчина. Я її так любила, що якби зараз оце вона з'явилась між нами, то я нічогосінько б не злякалась, а ще б зраділа. (Мар'яна засмучена зітхає.) О, дивіться! Чого се Мар'яна так засмутилась?

Мар'яна. Що, якби оце я умерла, чи жаліли б ви за мною?

1-ша дівчина. Я і очі б, мабуть, виплакала.

2-га дівчина. А я і на вулицю перестала б ходити. Та що се тобі прийшло в голову?

Мар'яна. Не знаю, чогось так важко зробилось, що аж плакати хочеться.

2-га дівчина. Ото завше так — як сперва дуже весело, то після будеш плакати.

Мар'яна. Згадали про Марусю, то мені чогось кажесться, що і я скоро піду до неї.

2-га дівчина. Бог зна, що їй і прийде в голову!

Мар'яна. Вірні мої подруги, за віщо ви мене так любите?

Одна із дівчат. За те, мабуть, що серце у тебе добре.

Мар'яна. Якщо я умру, то заповідаю вам: як збереться коли умісті,— згадайте про мене, а я голубкою злечу до вас, буду слухать вашу тиху розмову та подивлюся, як гуляють дівчата без Мар'яни. Згадайте, що вона щира була подруга і усіх вас любила, як рідних.

2-га дівчина. Годі, Мар'яно, а то і мене чогось смуток бере.

Мар'яна. Господи, як не хочеться умирати! Усі подруги збираються на вулицю, жартують, співають, кохаються, а Мар'яни нема, як нема тепер Марусі. (*Закриваючись плаче.*)

Одна із дівчат. І мені чогось так жаль робиться, так жаль, що аж сльози тремтять.

2-га дівчина. Та бог з тобою, Мар'яно, що се ти важиво начала себе оплакувать? Одумайся! І з чого їй зробилось сеє? Скакала, сміялась, а тепер ні з того, ні з сього давай плакати.

Мар'яна (*одкрила заплакані очі, усміхається*). І сама не знаю, що найшло на мене; чуть і справді не розплакалась...

Одна із дівчат. Мар'яна засміялась — і у мене одлягло від серця.

Мар'яна (*весело*). А все це через те, що так довго козаки не приходять. Давайте заспіваєм якої — може, справді не знають, де ми, то почують і прийдуть.

1-ша дівчина. Та й правда — заспіваєм що-небудь, а то так сумно сидить. Заводьте якої веселенької!

2-га дівчина. Якої ж? Хіба ось цієї (*заводить перш одна, а далі другі підхвачують*):

Хрещатенький барвіночку,
Стелися низенько!
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься близенько;
Хрещатенький барвіночку,
Стелися ще й нижче,
А ти, милий, чорнобривий,
Присунься ще й ближче
і т. д.

При кінці пісні в лісі кричить пугач, а потім чути всякі звірині голоси. Поміж дівчатами веселий переполох. Із кущів хутко вибі-

гають козаки і парубки, зодягнені по-козацькому, сміються, гоняться за дівчатами, ловлять їх; жартують і, нарешті, всі сходяться до місця.

ЯВА III

Ма р'яна. Де вас ледащо носить? Уже і гулять немаколи: скоро буде північ!

1-й парубок. Еге — тепер нам не до того було!

1-ша дівчина. Хіба що там у вас случилось?

Іван. Після скажем, а тепер мовчи, ось я бачу — дівчата не всі тут, се не гарно!

Олекса. А тепер би треба було, якби усі дівчата були закупі: хіба кому пойти поскликать?..

2-га дівчина. Може, вони ще прийдуть сюди; та се щось вони задумали та й нам не кажуть!

Олекса. Скажем, скажем, тільки подождіть трохи... А за дівчатами треба б кому-небудь збігати!.. Де б се вони тепер гуляли?

3-тя дівчина. Де ж вони більше, як не на Дубравці через огонь скакають!

Олекса. Василю, ти дуже проворний: збігай, приведи їх.

2-й парубок. Не повірять мені — скажуть, що обдурюю; то треба, щоб із дівчат хто збігав. Дівчата, котра із вас найсміливіша? Біжи, найди їх!

2-га дівчина. Еге, одній страшно!

2-й парубок. То вдвох або втрьох...

2-га дівчина. Гайнім, дівчата, усі гуртом!

Іван. Там же дивіться, щоб не перестрів вас битий дід!

Ма р'яна. Нехай перестріне, то не потрапить, куди й тікати! Ходім, дівчата!

Хутко зникають.

Іван (услід). Не баріться ж!

Дівчата. Ні, ні, ми скоро!..

Зникають.

ЯВА IV

Олекса. То так, панове: дівчатам покіль що нічого не кажіть, а то і гульня буде смутною. Як буде пора, я дам знак, тоді скажем, що прийшла година розставатись з ними, попрощаємся і з богом у дорогу.

1-й парубок. Я так думаю, що загаюватись не слід: чим раніше, тим краще, а то ще опізнимося.

Іван. Успієм — той лісок недалеко.

2-й парубок. А там чимало збереться нашого брата?

Олекса. Еге! Там їх як маку в городі; тепер ніхто із нашого брата не всидить дома, — не така година! Уже й так нема життя од лядських панів, що ж даліше б було, якби всі мовчали? Коли тепер мають нас гірш як скотину, що даліше стануть робить з нами, з нашими батьками та матерями, з нашими дівчатами, з нашими сестрами?..

1-й парубок. Ух! У мене аж вид горить: ну й битиму ж, ну й битиму ідолів проклятих!

3-й парубок. Я як подумаю, що мою Галю звівечить який пан, то аж мороз пройде поза спиною... зразу серце скаженіє.

2-й парубок. І куди ж то перш поведуть нас? Вам не звісно?

Олекса. Ще не радились. Отаман розіслав нас набирать сили перш; як доволі збереться, тоді скаже, куди перш удариться.

Іван. Мені здається, що де ближче є панство, туди і ударимся.

Олекса. Хто його зна! А може, куди на поміч спішать... Тепер по всій Україні наші гуляють... Коли б тільки ніхто ляхам не сказав перш, що туди збираються!.. Отой мені Сербин у печінках сидить.

1-й парубок. А хіба що?

2-й парубок. За віщо пак ото у вас сварка вийшла з ним? Я щось не розібрав.

Олекса. Та я казав йому, щоб не смів він ходити за нами, щоб убиравсь своєю дорогою.

1-й парубок. То за що ж се?

Олекса. Мені здається, що недобре щось має він у мислях — чи не дума він вислідить, де наші збираються, та навести ляхів; я його знаю ще як був на Запорозжі: там уже малось йому покоштувать кийв або викупатись у Дніпрі, та викрутився — други покрили.

1-й парубок. То він така штука!

ЯВА V

Показується Сербин.

Іван. О! Про вовка змовка, а возк із-за гори!..

Сербин. Що ж, добром чи лихом?..

О л е к с а. Оп'ять припливсь! Чого тобі треба тут?

С е р б и н. Та одчепися від мене: не до тебе я прийшов!

О л е к с а (грізно). Раз я сказав тобі, щоб не був ти між нами, то не будь тим, що моркву рие!.. Іди геть, а то буде погано!

С е р б и н. Люди добрі! Скажіть на милість, чого він від мене хоче? Що я йому винен? Одчепись, Олексю, а то ей очі заплюю!

О л е к с а. Ну, іди, іди, коли по честі кажуть, а то як заплюю я тобі очі, то й зубів не розціпиш!..

С е р б и н. Ану, попробуй! (Підступа.) Побачим, хто більш не розціпить зубів!

О л е к с а. Чого ти пнешся? Думаєш — злякаюсь? Знаєм, що ти за цяцька! Тобі давно місце на шибениці, давно пора б киями проучить!..

С е р б и н. За що ж се так? Ану скажи?

2-й парубок. Еге! Тут чимсь пахне!

О л е к с а. Хочеш, то скажу перед усіми? Хочеш? Чого ж мовчиш?

С е р б и н. Чого ж? Кажи — почуєм!

О л е к с а. Не козак ти, не лицар! Ти гадюка, злодій ти! Ось що!

1-й парубок. Ось воно що!..

С е р б и н (вийма шаблю). Ти мені дорого заплатиш за сеє!

О л е к с а (вихвачує свою). Що? Та я ж тебе в капусту зсічу, щоб і світа не поганив!

Б'ються.

І в а н (розводить). Еге! Се вже чорти батька зна що! Не годиться тепер своїм своїх бити!

О л е к с а. Злодій! Юда! Іди геть, не тривож гірш мого серця!

С е р б и н. Панове! Ви чуєте, як він уража мене! Не хотів я бійки зачинать, коли ж козацька вдача приказує-таки або самому не жить, або щоб мій обідчик живий не був! (Розкида на землі бурку.) Становись, Олексю, за третім разом!.. Щитай хто-небудь...

Олексю вийма пістолет, становиться на другому кінці бурки — прицілюються.

С е р б и н. Щитай же хто-небудь!..

Іван хвата за руку Олексу, а 1-й парубок Сербина.

І в а н. Годі! Іншим часом пошитаєтесь... Олексо, коли він такий, як ти кажеш, то не варт і рук пачкати... А тобі, козаче, ось що скажемо: іди ти од нас якою хочеш дорогою, бо наше серце не лежить до тебе.

1-й парубок. Честю кажемо, а дальш не так попросимо.

І в а н. Іще знай, що як углядим тебе, що будеш назирці іти за нами, то не здивуй: на першому дубові повісим!..

Зараньше чути пісню гуртову... Співають дівчата на два гурти — один ближче, другий дальше; перші кінчають — другі починають ті ж слова., кінчають, виходячи з двох кінців разом.

ЯВА VI

Дівчата з 2-го гурту. Я ж казала, що вони найдуть нас.

Дівчата з 1-го гурту. Ми ждали, ждали на Дубравці та й ударились прямо сюди.

Сходяться докупи. Дівчата вітаються з парубками і з козаками.

О д н а і з д і в ч а т. Бач, як причепурились? Немов і справді козаки!

2-й парубок. А чого ж і не козаки? Хіба довго зробиться ними?

Д і в ч а т а. Ти думав, як зодігся по-козацькому та пістоль за пояс, то уже й козак? Еге, наберись козацького хисту поперед!

2-й парубок. Наберемось, дасть бог.

2-г а д і в ч и н а. Чи не задумали справді у військо махнуть?

1-ш а д і в ч и н а. Отакі пічкурі у військо? То вони хочуть показаться козаками.

Сербин улуча годину і щось каже на ухо Мар'яні, а потім іде в сторону.

О л е к с а (услід йому). Отак би давно... Дома закусим!..

Сербин озирається, грізно дивиться на Олексу і зникає.

Деко́трі із дівчат. Чого се він пішов? Що тут таке скоїлось?

Олекса. Хай іде він безвісти. Мар'яно, що то він казав тобі?

Мар'яна. Нічого такого не казав... а хіба що?

Олекса. Плюй на його... не хороший він чоловік.

Одна із дівчат. Це вже посварились певно, правда ж?

Іван. Ох, яка ж цікава, до всього їй діло єсть, усе вона хоче знать, розумниця! Люблю за це і хоч зразу поцілую.

2-га дівчина (сміючись). Отакої! А казав, що тільки мене любить!

Іван. Та я хіба одну тільки люблю; я усіх вас зразу біда як люблю! (Сміється.) Не вірите? Давайте зараз усіх перецілую.

1-й парубок. Губи попухнуть, так що і люльки не можна буде смоктать.

Дівчата (зморщуються). Ану ж, ну, Іване, побачим, чи не обридне з усіми цілуватися?

Іван хватає першу дівчину, хоче цілувать, друга тягне за рукав: «Мене, мене вперед!», він кидається до другої, його сіпають з усіх сторон. «Іван, коли не мене першу, то я їй не хочу!» Одна зхватує з його шапку, б'є по губам. Регіт.

Іван. Ой лишечко, зацілюють на смерть! (Подається до парубків і ховається поміж ними; дівчата бігають за ним і б'ють хто віткою, хто зіллякою, хто кида травою.)

Іван. Рятуйте, люди добрі!.. Дівчаточки, не буду! Йй-богу не буду!.. і дітям закажу, щоб усіх не любили!..

В гурті регіт.

1-й парубок. Годі, Іване, а то бач, як губи понадувало! Як у нашої Рейзи...

2-га дівчина. Буде вже з його, дівчата, нехай другим часом, а тепер давайте у чого-небудь гулять, а то пізно уже.

1-ша дівчина. Розводьте огнище, скакать будем!..

Деко́тра із дівчат. Е, ні! Краще будем короля водити!

Парубки. Нам усе єдино, чи через вогонь стрибать, чи короля водить.

Дівчата. Короля!.. Короля!..

Парубки. Ну як короля, то й короля. Ей, становіться!

Дівчата. Кого королем узять?.. Миколу! Ні, Олексу!.. Олексу!

Іван. Ні, Івана! Іван буде королем! Становіться!..

Голоси. Ну, нехай уже Іван буде, бо він казав, що як умре теперішній, то непременно його виберуть. (*Водять короля, приспівують:*)

Король по городу ходить,
Король дівчат вибирає,
Куди хоч, перескоч,
Та й на колечку!
Яку хоч, вибирай
Собі дівочку... гу!..

Яку хвилю водять короля.

Олекса. Панове! Пора! Треті півні проспівали!..

Парубки. Пора! Пора! (*Збиваються до гурту.*)

Дівчата. Куди пора? Куди спішите?

2-й парубок. Дівчата! Слухайте сюди: зібрались ми сьогодні не стільки, щоб погулять з вами, а щоб попрощатись...

Дівчата (*сполохавшись*). Куди ж се ви? Невже правда? У поход?..

Олекса. А чого ж тепер сидить дома, коли усе молодечество іде рятувати против ворогів?

Дівчата (*задумавшись*). Завдали се ви нам жалю! Сміялись ми, що ви не козаки, а тепер і шкода вас... Гуляли, зросли умісті, а тепер кидаєте.

Парубок. Нічого, не журіться, дівчата, вернемся, як будем живі, а поб'ють — така, значить, доля наша.

Дівчата (*плачучи*). І коли ж то вас дождитись ізнов, може, не вернетесь ніколи...

Парубок. На все божа воля...

Олекса. Ну, пора, пора! Прощайте, наші голуб'яточки! Надійтесь на бога, дожидайтесь нас із славою та подарунками; за вас, за наших батьків і матерів, за нашу Україну ідем рятувати! Панове, пісню!

Парубки одділяються окребе.

Парубки.

Їхав козак за Дунай,
Сказав дівчині: прощай!

Ти, конику вороненький,
Неси та гуляй!

Дівчата.

Ой, постой, постой, козаче!
Твоя дівчина плаче.
З ким ти її покидаєш,
Ти сам подумай!

Парубки.

Покидаю тебе з богом,
А сам їду у дорогу.
Будь здорова і щаслива,
Голубко моя.

Дівчата.

Не хочу я нічого,
Тільки тебе одного.
Будь здоровий, мій миленький,
А все пропадай.

Парубки.

Свиснув козак на коня,
«Оставайся ти сама!..
Як жив буду, так вернуся,
Через три года...»
Прощавайте! Прощавайте!..

Козаки і парубки змішуються до купи і кожен, цілуєчись, прощається з усіма дівчатами.

Олекса (обніма Мар'яну). Чого се ти, сестро, така смутна!

Мар'яна. Не знаю, братику, чогось серце ние...

Олекса. Не сумуй тут, розважай нашу матір... Коли яка біда случиться — іди до дядька: він у нас як рідний... шануй старого... Може, не прийдеться вернутися з походу, то помолись за мене...

Мар'яна (плачучи). Чує мое серце недобру годину...

Олекса. Надійся на бога, все буде гаразд... Дожидайся мене: тільки поход кінчиться, останусь живий — соколом прилечу... Прощай, моя ластівко! (Цілує її і йде прощатись до других дівчат.)

Парубок і дівчина прощаючись.

Дівчина (ховаючись на грудях). Лучче б я зовсім тебе не знала, мій соколе, і не жаль тобі мене? Що я робитиму без тебе?..

Парубок. Не журись, що ж маєш робити?.. І мені жаль тебе кидать... ох, жаль, моя ти пташечко, та треба... Дождайся мене та молися богу...

Дівчина. Буду молитись, щоранку, щоночі...

Парубок. Коли буду живий, вернусь, добуду слави і всякого добра, золота, дукачів, шовку, намітки привезу стілько, що хватить од самого верху дзвіниці додолу, поберемося з тобою і я одіну, приберу тебе, як квіточку... а коли прийде звістка, що з походу не вернуся, тоді... помолись за мене...

Дівчина (плачучи). Нічого мені не треба, аби ти живий zostався та мене, бідну, не забув.

Парубок. Не забуду, мила, не забуду! (Цілує і прощається з другими.)

Інший парубок і дівчина.

Дівчина. Недаром серце у мене ніло... чуло недолю свою. Не забувай же мене, орле мій, в поході... хоть пташкою перешли мені вісточку... а я буду щовечора ждати її до себе...

Парубок. Годі, голубко, не плач, бог pomoже, вернусь до тебе — як зацвітуть оп'ять сади — жди мене... Прощай. (Цілує її, прощається з другими.)

Ще парубок і дівчина.

Парубок. Будеш ждати мене?.. не розлюбиш?..

Дівчина. Нащо питаєш!.. Я така дівчина, що багато не скажу, а що в серці — один бог відає... Така моя мова: або твоя, або... (плаче) або отам у річці...

Парубок. Я вірю тобі... прощай, мене кохання!

Дівчина. Милий, не кидай мене!.. не їдь!.. загину я без тебе...

Парубок. Серце мое кров'ю зливається... жаль мені тебе, та не можна, голубко, треба їхать... Прощай, моя ясочко, та не сумуй!.. (Цілує, потім прощається з другими.)

Іван. Слухайте, дівчата! От мій заповіт вам: згадайте коли-небудь ви добрим словом козака Івана... бо недаром кінь мій споткнувся на воротях: чує мое серце, що не бачить мені більше вас... Прощавайте, оставайтесь здорові та щасливі. (Скида шапку і низько вклоняється.)

О л е к с а. Гей панове, до гурту!

Парубки одділяються.

П а р у б к и. Прощайте, наші голуб'яточки... дожидайте нас з славою та подарунками!..

Д і в ч а т а. Прощайте, соколи наші... хай бог вам помагає; не забувайте і нас, бідних. Нехай вас сонце не пече, нехай вас дощі не мочать, нехай вас море не топить, нехай вас пуля не візьме!..

П а р у б к и. Спасибі, спасибі! (*Ідуть співаючи:*)

Засвистали козаченьки	} 2 рази
В поход з полуночі;	
Заплакали Марусеньки	
Свої ясні очі...	
і т. д.	

Декогрі дівчата плачуть, другі журливо склонили голови.

З а в і с а

ДІЯ ДРУГА

Левада Івана Кардаша. Попід ровом густі верби. Під вербами кущ калини, а під калиною криниця. Видніється хата Кардаша.

Я В А І

С е р б и н (*сидить на цямрині криниці*). Чи не розраїв, часом, брат її, що і досі не прийшла... Погано буде; прийдеться придумувать щось друге. Та ні... Вона така скажена дівка, що і ціле пекло не вдержить її, коли що задумала. А вона, здається, не в іграшку закохалась у мене; коли б тільки прийшла, а там уже я так закручу тебе, голубко, що робитиму з тобою, що моя душа забажає; (*дума*) а вже так не буде!.. Будеш пам'ятати, мій лютий вороже, коли поневірявся надо мною перед такими ж дурнями, як і сам!.. Не було ще чоловіка на світі, щоб смів мене вразити і щоб даром пройшло йому сеє. А ти мене так уразив,

що покіль не помщуся, то буду увесь вік мучитись... (Дума.) А Мар'яна чортівськи таки гарна! І між нашими сербинками не приходилось бачить таких. То ж очі! Під час пальне ними, то аж у грудях тьохне. (Злісно усміхається.) Нічого... погуляем трохи... Нехай тоді Олекса узнає, що я йому рідич: сказиться, лусне з серця!.. (Помовчавши співа:)

Нема краю тихому Дунаю,
Нема спину вдовиному сину,
Що звів з ума молоду дівчину і т. д.

Коли б який чорт не збив її! Усе діло піде тоді к бісу. Видно, зарані прийшов я, лучче б було, якби мене менше бачило, а то всякий якимсь чортом дивиться. (Чути шелест із саду.) О, хтось іде! Вона, мабуть!..

ЯВА II

Виходить Іван Кардаш.

Іван. Бач, хто тут вигукує! Чи не ляхів, козаче, піджидаеш ти тут?

Сербин. Бачите — оддыхаю, а коли вам шкода місця, то я за постій заплачу.

Іван. Молодий ще ти, козаче, а, видно, сім чортів засіло уже в животі; куди ж — пишний який!

Сербин. Що ж, ви мені забороните пишатись?

Іван. Гострий ти на слова, та який то з тебе на ділі козак? І тепер, ось усе лицарство у похід подалося, а він тиняється чогось по селі між левадами та криницями!

Сербин насвистує.

Ні, хлопче, не козак ти! Скажи мені, чого се ти ні в Січ, ні в поход не пішов?

Сербин. А ви мені хто, що я буду отвіт вам давать?

Іван. Скинув би ти лучче зовсім козацький жупан, не пристав він тобі!

Сербин. Чого ж се так?

Іван. Чув я дещо про тебе; мабуть, боїшся з'явитись на Січ, щоб не провчили киями... бо вже щось нашкодив!

Сербин. Що ж я там нашкодив, ану скажіть?

Іван. Ага! Бач — забігали очі, як у сірка. Тобі уже, видно, лучче знати, що ти там наробив.

С е р б и н. Видно, Олекса і тут успів набрехати, бо він такий звичай має, що як не брехне, то і не дихне.

І в а н. Коли б ще ти був такий, як Олекса.

С е р б и н. Який дурень небіж, такий і дядько його! Тьфу! (Пішов за верби.)

ЯВА ІІІ

І в а н (один). Ох, княми б тебе з села, вовка поганого! І чого йому тут треба на моїй леваді? Отакі тепер козаки на світі... Нінащо переведеться Запорожжя. Де ж пак — там похід задумали, а він по селі байдики б'є... Ех-хе-хе! Не вернеться уже те, що минуло!..

ЯВА ІV

М о л о д и ц я (виходить з лозиною і з дитиною). Тьфу ти, нечиста сила! Злякав — насилу на ногах вдержалась; тиняється скрізь якоюсь марюкою та людей полоха.

І в а н. Про кого се ти, Мотре?

М о л о д и ц я. Та оце зустрілась з тим козаком, Сербином; усі у поход пішли, а він вештається скрізь, як неприкаяний. Погляд явись собачий — як гляне, то аж мороз по ксжі піде.

І в а н. І чого йому треба тут?

М о л о д и ц я. Лиха його матір знає; ходить по садах, ярах, левадах, дітей лякає, та й старі як побачать, то обминають, щоб не зустрічатися.

І в а н. Недобре, знать, щось задумав; щоб не наробив якого лиха на селі. Треба зібрати раду та протурити з села, як собаку.

М о л о д и ц я. Ух, ледащо б тебе взяло — й досі серце тьохка.

І в а н. Ну, то нечиста мати з ним... Куди се ти ходила?

М о л о д и ц я. Оце проти череди ходила за коровою; козаки, кажуть, її погнали другим шляхом.

І в а н. Як же живеш? Щось схудла ти, небого!

М о л о д и ц я. Ех! Яке вже мое життя! Горюю, б'юся, як риба об лід...

І в а н. А про Михайла чутки ніякої?

М о л о д и ц я (зітха). Нічого не чуть. Уже третій рік, як у той збиралися поход. Як пішов, то й бог відає, чи є де живий, чи вже достався землі сирій. Прошлого року

повертались декотрі в того походу — я до їх: прошу, питаю, чи не бачили Михайла, чи живий він, чи ні? Ніхто не знає. Один, правда, переказував, що бачив його в Турещині, а далі, як турки погнали їх, то більш і не зустрічав. Казав, що ті, котрі успіли повтікати, розбіглись різними дорогами, то він і не знає — котрі живі, а котрі повбиваті. Казав ще, що багато наших забрали турки у неволю... Може, сохне, сердешний, у кайданах, в неволі турецькій.

І в а н. Ох-хо-хо! Тяжку годину переживаєм. Що ж поробиш? Треба не ремствувати — не бенкетувать пішов твій чоловік, пішов він на діло святе — боронить наш край рідний і святу віру.

М о л о д и ц я. Та я й не виню його, дядечку, але ж під час так гірко зробиться і серце заніє — подумайте: півроку тільки й пройшло, як побрались, а там затрубили в похід — мене Михайло покинув, живу до сього дня ні вдовою, ні молодичею...

І в а н. Не ти перша, не ти і послідня. Терпи — господь милосердний оддасть тобі за гірке твое життя.

М о л о д и ц я. Так же тяжко, так тяжко бува іноді, що готова б і з світом білим попрощатись; та якби не дитина, то уже, може б, і заподіяла що собі. З ним уже я і виплачусь, і пораджусь, і наговорюся про його батька та про свою недолу. Забалакалась, прощавайте; щоб не забрела часом куда корова, та й малому пора спати. Підемо, мій гіркий козаче! Спасибі вам, дядечку, що хоч трохи душу одвели. Оставайтесь здорові. *(Пшла.)*

ЯВА V

І в а н. Іди здорова. *(Один, здихнувши.)* Лиху годину пережива тепер козак, та і ваша доля, доля сердешних козачок, не завидная. Шкода нещасних! Вони тільки й думають, тільки й живуть своїми козаками, а козаки тоді тільки спомнянуть про їх, як під хати свої підїжджають. Четвертий рік живу у сьому жіночому царстві і серце, колось тверде як камінь, зовсім одмякло і старі козацькі очі не раз туманились сльозами. Глянеш кругом себе — рай та й годі! Зорі — як свічі воскові, води — немов срібло, за садами хат не видко, левади з калинами та криницями, скрізь шовкова трава, а подумаєш — скільки то на

сих тихих водах та ясних зорях по садах та левадах вилито сліз жіночих, сліз — що ніхто не бачить і не знає... Глянеш на наші тихі села — і іноді здається, що всі вони немов зачаровані, сонні: матері висохші, як тіль, ходять з однією думкою в голові, скрізь заплакані молодиці, зажурені дівчата з тихими речами та закоханими очами, і скрізь пісні та пісні... Дзвенять вони сумні та жалібні по лугам та по садочкам і за душу хватають.

Чути жалібну пісню; із-за верб Мар'яна виходить.

ЯВА VI

Мар'яна і Іван.

Мар'яна (*побачивши дядька, зупиняється*). Дядько! Добрийвечір, дядечку!

Іван. Се ти, небого? Здорова і ти будь! Яким вітром занесло тебе сюди?

Мар'яна (*не зна, що казати*). Та се я так... прогулявся... скучно зробилось, вас провідать забажалось.

Іван. От і гаразд! А я міркую собі — що воно так заливається? І що то за співуче таке зародиться: і робить — співа, і гуляє — співа, навіть як і спиш, то співаєш?

Мар'яна (*весело*). А таки так; під час спиш, та й здається, що виводиш гарну-гарну пісню — і на серці легенько зробіться, дарма що у сні.

Іван. Така твоя і мати співуха була, поки була молодою, а тепер і сліду того не осталось. Ну, як же живете — як стара, здорова?

Мар'яна. Як живем? Мати уже почали за Олексою журитись, по ворожкам та знахоркам кинулись, а я роблю, коли робота є, а нема, то сиджу та сумую... Якби ще не співала, то зовсім би заїла нудьга. А ви добренькі, спасибі вам, і не заглянете ніколи провідати.

Іван (*шуткуючи*). Еге! Навіщо я тобі, старий, здався? Тобі якби джигунець який з чорним усом та карими очима, знаю вас!

Мар'яна. Не шуткуйте, дядьку, приходьте справді, заграєте на бандурі, а я потанцюю, про старину розкажете. Дядечку, соколику, прийдіть! У мене нема ж рідного, то будьте хоть ви ним. Я ж вам небога рідна! І не гріх

вам. І мати кажуть уже: одцурався нас дядько Іван — не хоче і заглянуть.

І в а н (обнімаючи її). Ох ти, ластівко моя! Дивлюсь на тебе та й думаю: закрутиш ти комусь так голову, що аж занудить. А може, уже і закрутила кому?

М а р'я н а (весело). А гарна я, дядечку, правда? Можна змінять козацьку волю на моє серце? А серце в мене, дядьку! Там таке палоче, як огонь! Чисте козацьке, варт козацької волі.

І в а н (усміхаючись). Дитина ще ти, Мар'яно,— не знаєш, що воно за козацька воля! Жаль, що не родилась ти козаком, узнала б тоді, і добрий же з тебе був би козак! Ну та нічого... Зате, може, з півдесятка вигодуєш козаків на славу.

М а р'я н а (засоромившись). І що ви мелете? А оці мені старі козаки (тягне за вуса)! Молоді воюють та слави добувають, а вони сидять дома та до дівчат лабуздяться; якби се молоденький... (приспівує):

Якби таки або так, або с'як,
Якби таки запорозький козак...

А ну, дядьку, затанцюєм! (Тягне за руку.) Та ну ж бо, ідіть!

І в а н. Геть собі к богу — ото навісна: заходилась серед левади танцювать, щоб хто побачив та засміяв: у молодки, мов, жир крутить, а старий так дуріє.

М а р'я н а. Отож ще не було чого бояться! Я на зло тим людям буду танцювать (пританцьовує):

Якби таки хоть один, хоть один,
Хоть по сінях поводив, поводив!

І в а н. У тебе тільки й думки, що запорозькі козаки. Бач, розходилась.

Показується С е р б и н і знов ховається.

М а р'я н а. Дядечку, а ну розкажіть, як ви женились? Чи правда, що ви на перший же день після свадьби заховались од молодой жінки на горище і три дні не злазили відтіть? Правда?

І в а н. Одчепись, коза!

Ма р'я н а. Дядечку, сизокрилий голубчику, скажіть — правда?

І в а н. Видумай іще що! Воно, положим, так, козаку якось соромно жениться, непривичні були ми тоді до сього, і я, правда, довго соромився і боявся моєї покійниці, ну і на горище не ховався.

Ма р'я н а. Ні, ховались! Ховались! Тільки весілля одгуляли, то ви і утекли, та на горище, а покійна дядина у плач,— думала, що ви не любите її. Через три дні тільки і злізли, як тютюну не стало. Ну, а як же ви мирились, чи ви цілували дядину?

І в а н. Одчепись, божевільна! Цілувались... я цілувався!.. Хіба я вмів цілуватися? Раз перед тим я з козаками цілувався, то декотрим і зуби повидаював, а якби я так став жінку цілувати, то і очі б у неї повилазили.

Ма р'я н а. Ех! Не вмiла вона, як біля вас ходить! Була б я на її місці, то ви і цілували б мене, і на горище не ховались би! Я узяла б вас та поцілувала б отак (*цілує*), та заглянула б вам отак у вічі, то ви зробились би у мене, як шовкові, усе забули б: і Січ, і коня, і свою люльку, і ніколи б від мене не одходили.

І в а н. І зародиться ж отаке капосне — сміється з старого.

Ма р'я н а (*ластиться*). Дядечку, розкажіть що-небудь про війну, про походи або про турецьку неволю! Розкажіть про неволю! Я коли почую про козаків, про їх життя, про походи всякі, то серце заб'ється, заб'ється, і такий жаль візьме, що аж плакати хочеться. Чому я, дядечку, не родилась козаком? Який ширий та вірний був би козак з мене! Як би я тоді боронила за віру та за наш край рідненький... Розкажіть же що-небудь!

І в а н. Щось уже темніє... Ходім до хати, переночуєш у мене, а завтра раненько додому підеш. В хаті, коли слухать захочеш, то хоч і всю ніч буду розказувати. Єсть, хвалити бога, про що згадати.

Ма р'я н а (*спохватившись*). Е, ні, треба додому бігти. Матінка не знають, де я поділась; заслухалась вас та й байдуже, що пора уже додому. Ну, то вже другим разом розкажете. Навідайтесь же до нас, добре? Глядіть же, а тепер на добру ніч. (*Скоренько іде.*)

І в а н. Ну, як хочеш. А то б осталась? Не близенько додому; оставайся!

Мар'яна. Чи вже ви мене не знаєте? Кого б то я боялась? Я вітром полечу... (Зника.)

ЯВА VII

Іван (один). Ех, правда, що був би бідовий козак, що й казати! Не хуже Олекси. В батька пішли. (Дивиться на небо.) Та яка ж погожа ніч! Як вигравають зорі! Оце розворушила старого, то й не засну скоро, піти ще до хати. (Іде.) Минулося!.. Був і ти, Іване, колись непоганий козак, еге!.. І де те товариство подівалось? Один собі, як пучка... Ех-хе-хе!.. Що й казати... (Голос зника.)

ЯВА VIII

Хутко вибігають Орися і Мотря.

Орися. Бачила, сестро? І чого він вештається проти ночі?

Мотря. Може, дожида кого?

Орися. І хто б закохався у його, у такого звіра?

Мотря. Хто б закохавсь, питаєш? Перша б ти закохалась у його, коли б він того схотів. Хіба ти не знаєш, що там, відкіль він родом, усі люди чарівники та чарівниці.

Орися. А знаєш, голубко, я помітила, що він щось стріля на Мар'яну.

Мотря. Стріля, кажеш? Ну, то уже не добре діло! Жаль сердешної — зведе він її. А тепер я пригадую, — пам'ятаєш, як посварився з ним перед походом Олекса? Мабуть, теж щось помічав! Недобрим чимсь пахне... Ходім відціля, а то мені чогось жутко.

Орися. Та — цур йому, та пек! Сядемо та посидим, а то через його не поговоримо по серцю. (Сідають, помовчавши трохи.) Отут, Мотрую, у первий раз я побачила його.

Мотря. Кого, Сербина?

Орися. Тьфу, нехай він сказиться! Його — Миколу. Брала я воду отут, співаю потихеньку та дивлюсь у криницю; слухаю, щось затупотіло, підводжу голову — а він отут стоїть, усміхається, щось каже, а я і не чую нічого — так засоромилась. Він став просить — напої, каже, коня, — я коня напуваю, а сама боюсь і глянуть на його, а серце

так і тремтить... Напоїла ото я коня, він дякує і далі пита: чи будеш, каже, на вечорницях? Я йому сказала, що не знаю, а собі, що буду... І де то він тепер? Чи пливе оце по воді, чи коня напуває... Може, якраз оце і він згадав про мене. Обізвися, милий, де ти? (Зітха.) А ота зірка бачить, де він, та мені не скаже. Зірньоко ясная, скажи мені, що мій милий тепер робить?.. (Пауза.) А чого ти про свого мало балакаєш?

Мотря. Я хоть мало балакаю, так думаю багато. Під час і не рада б, так самі думки з голови не виходять.

Орися. А мені і згадувати про його любо, як самого не бачиш, то вийдеш вечорком та подумаєш об йому, побалакаєш до зірок та до соловейка, то неначе з ним поговоримо.

Мотря. Коли б оце у нас повиростали крила, побрались би за руки та й полетіли б на край світа шукати своїх милих.

Орися. Ні, коли б зараз поробились ми чайками. Ми б літали над козаками, а коли б вони стали б одпочивать, ми посідали над ними. Вони побачили б нас та й стали гадати: що це за чайки? Може, наші милі переслали ними звістку... (Склоняється головою до Мотрі і дивиться на небо.) О... покотилась... я успіла загадати, щоб передала та зірка йому, що журюся я за ним — тепер він згада мене... Оце прошлу ніч так хороше наснився він мені... знаєш, будто стою я десь під гаєм, і він стоїть зо мною... та так гарно, так прихильно дивиться мені в вічі; пита: хочеш бути моєю дружиною навіки? А я кажу: щирою і вірною до смерті! Так і кажу, а в самої на душі так хороше, хороше... Я проснулась та згадала, що нема його, та так і залилася сльозами.

Мотря. От щаслива ти! А я скільки не думаю про його, то ніяк не присниться. Сьогодні до півночі буду згадувать його, може, таки побачу в сні... Ну, голубко, вставаймо та ходім ще на став до мого любого містечка.

Орися. Посидьмо іще трошки.

Мотря. Ні, ходім, серце, а то пізно буде.

Орися. Ну, ходім. (Встають.) Оставайся здорова, моя мила калинонько!

Мотря (бере за руку Орису). Побіжим скоро, як пташки літають... (Скоро без шелесту зникають.)

На кону яку годину пусто.

Сербин (*виходить із-за верб*). Де ж вона ділась? Не віряться мені, щоб пішла додому, а може, і пішла! Той старий дурень, може, набалакав їй про мене, а вона його поважа і слуха. Понесла мене чортяка так зарані — і набрів замість Мар'яни старого диявола... І де ж вона, справді? Хіба піти подивитись на тім кінці левади? (*Наміряється іти; йому навстрічу виходить Мар'яна.*) Мар'яно, се ти?

ЯВА Х

Мар'яна. Я! Дожидаш ще? А я думала, що вже тебе не буде. Ну, навіщо ти хотів бачить мене?

Сербин. Господи, як я зрадив, що ти прийшла-таки! Я зовсім було залишив уже надію бачить тебе...

Мар'яна (*лукаво усміхається*). Ну, кажи ж скорій, що ти мені хотів казати?

Сербин. Мар'яно, я, здається, навсегда покину ваше село і на прощанні мені хотілось вилити тобі усе, що маю на серці. Взяла ти, Мар'яно, мое серце, і не буде йому покою до самої могили. Довго я таїв своє кохання, довго мучився, а тепер не хочеться здавити у своєму серцеві його, затаїть навіки од усіх людей і занести у далеку сторону. Не бачив я такої дівчини, як ти, та і не побачу більш: не сердись же на мене, що не зміг удержатись, щоб не сказати тобі про сєє на розставанні.

Мар'яна (*тихо*). Ти любиш мене, Сербине?

Сербин. Хто заставив мене не іти з козаками в поход, терпіть глузування людей, що остався сам на селі, як усі пішли рятувати против ворогів? Коли б не любив тебе без краю, не було б сього.

Мар'яна. Ти любиш мене — слухай же: ти хороший, дуже хороший... у мене чорні брови, у мене єсть врода, у мене серце палючее і я буду тебе любить так, як ніхто не зможе, сватай мене — піду за тебе.

Сербин (*зітха*). Лучче було б мені, якби я зовсім не чув сих твоїх слів... Не бачив я, Мар'яно, у світі таких очей, не знаю я серця другого такого, як у тебе. Один бог відає, як люблю я тебе; усе думаю про тебе і дньом і ночю, і як богу молюся і ніщо мені не мило... а бути твоєю дружиною не судилось мені...

Мар'яна. Чого ж, чому? Коли ти хочеш вернутись у свій край — я кину для тебе свою сторону, усе рідне, дороге покину і піду туди, куди поведеш ти мене. Чуєш ти, чужестранець! Знаєш, що для мене край рідний, а коли полюбила, то все занехаю, все покину для того чоловіка. Сербине, кажу тобі, люблю тебе, що будеш казати?

Сербин. Скажу тобі ще раз, що без краю люблю тебе, та умісті нам жити не судилось.

Мар'яна. Не козак же ти — баба! Козаки не так люблять! Козак коли полюбить, то нема йому спину на світі, на все готов для тієї, котору покохав. Я люблю тебе, для тебе я готова покинути усе дороге і на край світа летіть за тобою. Чого ж ще тобі, Сербине? Не такої я любові бажаю...

Сербин. Слухай, дівчино! Умію я любить, так любить, як рідко хто може з козаків, та умію я держати і честь лицарську; не можу я стати тобі дружиною навек, бо коли ти і сама усе знаєш, то не підеш зо мною.

Мар'яна. Ніщо мене не спинить, ніщо! Коли ти мене любиш, то більш нічого не треба.

Сербин. Ой, не зарікайся. Мар'яно! Скажи мені, чи довго протягнеться наше кохання, коли буде такий чоловік, що ти його любитимеш, а мені він лютий ворог?

Мар'яна. Не розберу я, чого ти хочеш.

Сербин. Нічого від тебе я не хочу, а кажу тільки, що не буде нічого з нашого кохання, хіба тільки один жаль останеться на серці.

Мар'яна. Та чому ж, чому?

Сербин. Слухай, Мар'яно, ти любиш свого брата?

Мар'яна. Ну, люблю.

Сербин. Дуже любиш?

Мар'яна. Ну то що ж? Хіба не можна любити і тебе і брата умісті?

Сербин. Ти скажи, дуже любиш?

Мар'яна. Олексу я люблю, як тебе, — він у мене замість батька, він моя порада, він щирий козак — як же його не любити?

Сербин. А мені він ворог лютий, я не можу бачить його, у нас в обох серце скаженіє, коли ми подивимось один на другого... І що він зробить, що зробить, коли я візьму тебе?.. Мовчиш... Бачиш тепер сама, що єсть у світі такі діла, що хоч якому кохання стануть на дорозі. (Мар'яна опускає голову.) На свою долю побачив я тебе. Чи

мені не було своїх дівчат, що я полюбив тебе — людину чужого мені народу, та ще і сестру свого кровного ворога? Побачив тебе, щоб вік думати про тебе, щоби до могили нести своє безталання! Вір, Мар'яно, що скільки не пройшло б років і де б я не був — завжди буду пам'ятати, що десь далеко-далеко єсть такі очі, що нема у світі других, що і в сні не побачиш, що близькі були вони мені, та не судилось з ними жити. Не забуду я тебе ніколи, а ти краще забудь про мене... Прощай...

Мар'яна. Постій!.. Що таке случилось у вас з братом? Пам'ятаю я, що як прощався він, то щось недобре казав про тебе...

Сербин. Отож і єсть! Не поладили ми з ним ще на Січі, та й досі не змирились; ти знаєш козацьку вдачу — гордий народ!

Мар'яна. То, може, ви ще змиритесь. Сербин, зроби се ти для мене, коли так любиш, як казав. Помирись з братом, а я тоді не забуду сього довіку... Благаю тебе, зроби для мене, для нашого щастя!

Сербин. Хіба єсть таке у світі, чого б я не зробив для тебе? Переміг би я своє серце, хоч і тяжко-бо було... Та він, він сам як довідається, що ми покохались, то разом уб'є і тебе і мене.

Мар'яна (сіда). Що ж мені робити? Що робити?.. Слухай, Сербине, бери мене і тікай у свою Сербівщину.

Сербин (усміхається). Дівчино, дівчино, зовсім ще ти дитина! Ти думаєш, далеко утечеш або сховаєшся, чи Олекса не зна шляху у Сербівщину? Ні, Мар'яно, ми і під землею не сховаємося від його!

Мар'яна. Що ж його робити, як привернути його серце до тебе?

Сербин. Одним тільки в світі й можна його привернуть — достать таких чарів.

Мар'яна (журиливо). Дала мені мати вроду, шовкові брови, оце усі мої чари. Та сими чарами собі тільки жалю наробиш... Мамо, мамо, чом не породила ти мене чарівницею?!

Сербин. Чарівниці не родяться, а навчаються, живучи на світі.

Мар'яна. Хіба у людей спитати, та де ж їх найдеш? Слухай, Сербине, може, ти чарівник? Нарай мені таких чар, щоб можна було привертати людей!

Сербин. О, моя чарівнице! Ти не вмієш чарувати,

та так мене приворожила, що серце моє ніяк одвернути від тебе не зможу.

Мар'яна (*дивиться збоку у вічі*). А ти і справді чарівник: у тебе і очі якісь чудні. Ох, люблю я твої очі! Вийняли вони у мене моє серце. Слухай, любий чарівниченьку, научи ж мене чарувати, тоді я тебе так зачарую, що ніколи не покинеш мене!

Сербин. Уже краще не причаруеш, як своїми очима причарувала ти мене. Серце розривається, як згадаю, що треба кидати тії міста, де ти, моє серденько, витаєш. Мар'яно! Коротеньке наше кохання: нехай же воно хоть на хвилину буде щасливе, пекуче... Забудем про все, будем думати, що ніхто боронити нам не буде любитись, уп'ємося хоть на хвилину щастям і розійдемося навіки!

Мар'яна. Коханий мій! Не згадуй... не треба... Ми довіку будемо умісті... Сядь біля мене, обніми мене і тихою, тихою мовою розкажуй мені що-небудь...

Сербин. Царице моя, не смію я сісти з тобою! Отут біля твоїх ніг моє місце! (*Сіда біля ніг Мар'яни.*) Отак би довіку дивився у твої очі. (*Обніма її коліна.*)

Мар'яна розгладжує йому кудрі.

Мар'яна. Кажи ж мені що-небудь... розкажуй... Старинну казку... яку-небудь страшную...

Сербин. Не казку — постій, я тобі правду розкажу про молодую чарівниченьку, що колись давно-давно умерла, а і досі навчає чарувати... Слухай же... Бачиш он ту високу могилу? Там під тією могилою єсть криниця... вода свіжа, як твій видик, ясна, як твої очиці. Над криницею росте куст калини, густий та темний-темний, як ніч, як коса твоя шовковая... Отож не калина, то та молода чарівниченька зросла калиною; умерла вона, та не передала нікому своїх чарів... поховали її на тім місці, ні могили не насипали, ні хреста не поставили, а тільки на другу весну сама собою виросла калина, і над тією калиною стали чари витати... Чи хороше тобі, моя ясочко?

Мар'яна (*скоро*). Ну кажи, кажи дальше!

Сербин. Як зацвіте та калина — на весь луг запахне, як зачервоніє — що личко хорошої дівчини... Кучерявая та зеленая, далеко вона видніється та красується в лузі, як квітка, тільки ніхто не бачить, що на калині тій між темними вітами злая гадина в'ється... Пече сонце на калину — із гадини капає ропа; і хто чарів достати хоче — підставляє

під гадину черепочок, бо ропа тая і єсть чари... Хто нап'ється тих чар, то нікому вже ні в чім не поміша...

Мар'яна (кинулась). Сербине! Мені здалося, що в очах у тебе заворушилась та сама гадина!..

Сербин. Що з тобою, моя ясочко? Чого ти злякалась? Тая гадина не заподіє тобі зла. Я казав тобі про неї, щоб ти заслухалась та про все забула...

Мар'яна. І слухаю тебе, неначе і забула про все, а серце чогось ние... Причарував ти мене, Сербине! Зроби так, щоб я забула тебе, нащо я тобі, коли думаєш кинути мене, одверни моє серце або останься тут, не їдь на чужину, бо чую я, що буде лихо зо мною.

Сербин. Дівчино моя хорошая, навіщо даром пускати поміж людьми славу? Моєю навіки ти не зможеш бути — повертаються козаки, прийде і Олекса, і прийдеться розстатись з тобою — буде нам більше жалю, а поміж людьми поговору... Ні, не хочу я сього, краще зразу виврать своє серце...

Мар'яна. Чого ж ти хочеш від мене, муко моя, моє безталання, чого ти хочеш? Погибелі моєї? Пожалій ти мене, бо я з розуму війду!..

Сербин. Я хочу, щоб хоч тепер зазнать щастя, щастя широкого і вільного кохання, я хочу про все забути, дивиться на тебе і думати, що ми скоро поберемося і узнаєм таке щастя, яке тільки єсть на сьому світі. Я все тоді покину, занехаю, все зложу біля твоїх ніг, зміню тебе на козацьку волю, на славу... Чуєш, де ти найдеш такого козака, щоб зміняв на що свою волю! А я все віддам за твої ясні очі... Зажили б ми з тобою, і не буде кращого раю на землі, як та хата, де будеш ти жити... Щовечора ми вийдемо у садок, я обніматиму твій стан, цілуватиму ноги твої. Склоняться наші голови, разом заб'ється твоє і моє серце, і ми зомлієм від щастя... З неба на нас будуть дивитись ясні зорі, і ми все забудем на світі в чарівнім сні...

Мар'яна. Не говори... Не зводь мене з розуму, не дивись на мене, бо своїми очима вливаєш ти в мою душу якусь холодну отруту... у мене в голові туманіє...

Сербин. Мар'яно! Дай же, дай хоть на хвилину зомліти на твоїх грудях! Щастя моє! Талану мій гіркий!.. (Обніма, через хвилю скоро одривається.) Тепер прощай навіки! (Хоче йти.)

Мар'яна (тихо і палко). Куди ж ти! Ти душу взяв

мою... Розум одійняв... Я твоя... Своєї волі нема у мене...
Що хочеш, все зроблю: тільки не кидай, не кидай мене,
орле мій!.. (Кидається йому на шию.)

Завіса

ДІЯ ТРЕТЯ

Світлиця в хаті Параски Кардашихи, убрана по-козацькому.

ЯВА I

Іван і Параска.

Параска. Ох, Іване, не кажи ти! Недаром наснився він мені!.. Гірким життям научилось моє серце почувати нсдолю.

Іван. Пустее, Параско, все це пустяки; мало чого матері не присниться за сина, коли в неї тільки й думок, що він. Привикла увесь свій вік журитись да і тепер, коли тільки треба радіти, ти боїшся радісними очима подивитись на дітей. Скрізь поверталися козаки: не сьогодні, так завтра вернуться і наші, а з ними і Олекса.

Параска. Я боюся і подумать, що буде зо мною, як повертаються козаки, а між ними не буде його...

Іван. Не журись — вернеться, вернеться з подарунками та із славою.

Параска. Про мене ті подарунки та та гіркая слава, хоть би і зовсім їх не було — не жаліла б, аби Олекса здоровий вернувся.

Іван. Положим, матері, окрім своїх дітей, не мають другого щастя на світі... Ну, а йому ж самому, козакові, як тепер жить у світі без слави? Тепер така година, Параско, без цього не можна, і не нарікай за сее.

Параска. Ох, знаю я, Іван, знаю сее, коли ж і не втерпиш під час... Ти повинен знати, скільки я горя прийняла, поки поставила їх на ноги, а вирости — ще більше за них думок; правду кажуть, що малі діти, то ще мале лихо.

Іван. Знаю, знаю про твоє гірке удівство, та тепер, мені здається, можна і порадіти, на дітей дивлячись. Подивись на Мар'яну — хороша, розумна, добра дитина! Глянь на Олексу — де ти найдеш такого щирого козака?..

Ех, коли б устав із могили твій старий та глянув тепер на своїх діточок, заплакав би, сердешний, від радості... Сам я привик мати їх, як за рідних, і радісно б'ється моє серце, коли подивлюсь на них.

П а р а с к а. Спасибі тобі, Іване, нехай тобі бог віддасть, що не оставив маленьких сиріт і що за рідного батька змалечку став їм... Воно, бачиш, роздумаєш, то і справді нема чого журитись, коли ж якесь таке материнське серце, що у дитини палець заболить, а у матері — душа. Ось і тепер — Мар'яна мов не своя ходить, чогось все журиться та мовчить... а тут, може, ночі не спиш та пригадуєш, що з нею подіялось.

І в а н. Молоде дівча — йому не диво: раз пожуриться, удруге поскаче — се вже так заведено.

П а р а с к а. Та щось уже давно я стала помічати за нею, аж змарніла чогось дівчина.

І в а н. А де ж се вона тепер?

П а р а с к а. Бог її віда. Зніметься, піде та гляди — аж до півночі нема... а тут ждеш, ждеш, передумаєш, переболієш серцем, поки прийде, а прийде — слова не доб'єшся...

І в а н. Що ж би з нею?.. Хм... тут щось єсть... Значить, щось недаром...

П а р а с к а (тривожно). Що таке недаром, Іване? Ти щось знаєш?

І в а н. Та бач, піде правди діти — чув я на селі дещо про Мар'яну... Кажуть — злигалась з козаком Сербином, що живе у старого Макухи на зимовнику... Правду казати, то я нарощне і придивав сьогодні, щоб розузнати усе, побалакати з тобою, та і з Мар'яною... Коли правда сьому, то діло не гарне — недобрий то чоловік, отой Сербин... Тільки не віряться мені — не така, здається, Мар'яна... а об тім бог віда... Ти, Параско, придивляйся за нею...

П а р а с к а. Ну бач, Іване, уже на селі балакають, а мати ще нічого не зна: як же тут не боліти серцем?..

І в а н. Та я ж кажу, може, ще і видумка чия, розпитай її гарненько, вона добра дитина, коли є що на серці, то признається. Шкода, що я її сам дома не застав, я б гарненько побалакав з нею. (*Бере шапку.*) Ну, ось вернеться Олекса, все піде гаразд: і Мар'яна повеселіє і слави ніякої не буде... Прощавай, засидівся. Коли прийде Олекса, скажи, щоб і мене, старого, не забував.

П а р а с к а. Та вже ж не як, куди йому перш і йти, як не до тебе... Та ти б ще посидів!

І в а н. Посидів би, знаєш, та там дома діло маленьке по хазяйству є. Треба піти зробити... Прощавай та не сумуй. (Іде до дверей.)

П а р а с к а (виходе за ним). Щасливо! Навідуйся чаще, хоть порадиться буде з ким.

ЯВА II

Сцена яку годину пуста; входить М а р'я н а, сіда край столу і опуска голову; входить П а р а с к а.

П а р а с к а. Вернулась уже... А тут дядько Іван тільки що з хати, хотів тебе бачить, щось сказати хотів, а ти збігла кудись... (Пауза.) Чого ж ти усе мовчиш?

М а р'я н а (підніма голову). Що ж мені казати вам?

П а р а с к а. Та хоть би обізвалась, а то немов у рот води набрала... Що подіялось з тобою, Мар'яно, скажи ти мені?

М а р'я н а. Чого ви хочете від мене? Щоб я постійно скакала та реготала, як та дурочка? Бачите — я здорова: їм, п'ю, роблю... Чого вам більше?

П а р а с к а (крізь сльози). Доню! Гріх тобі! Подивись на мене: я вже не людина, я тілько одна... Все, чим я живу на сім світі, то се ви — мої діти; вас не стане, то чого і моя тілько буде блукати по світу. Як же мені не клопотатись за вами, як мені не любити вас! Я все віддала задля вас: і силу і молодість, а ти, доню, дивишся на мене, як на чужую, сердишся, коли я хочу знати, чого ти журишся, чого марнієш... якби не боліло моє серце, то не питала б. Гріх тобі, доню!

М а р'я н а. Мамо, мамо! Простіть мене! Я сама не знаю, що діється зо мною, не знаю, що роблю, що кажу, голова у мене кругом ходить, серце чогось ізнило, ізболіло — чую я на свою голову щось недобре! Порадьте мене, порятуйте мене, мамо!

П а р а с к а (з жахом). Господь з тобою, моя дитино! Ти, знать, нездорова, в тебе голівка болить. Кажу, доню, болить?

М а р'я н а. Болить, мамо!

П а р а с к а. То ляж та заспокійся; чи не пороблено, борони боже, чого! Ляж, доню, засни, а я тим часом збігаю до баби Королівни та випрошу у неї такого зілля, та змию тобі голівку, то і оп'ять будеш здорова. Ляж, доню, ляж,

дитино моя, заспокій і себе і мене... (Іде.) Господи, заступи її від усякої болісті!

ЯВА III

Мар'яна (одна). Знаю, мамо, що нічого б ти не пожаліла для своєї дитини, себе не пожаліла б, та нічим, сердешна, не допоможеш! Ох, не угадаєш, мамо, яка недоля, яке горе збирається над старою твоєю головою!.. Господи, до чого я дійшла, що збирається учинить моя нерозумна голова! Де серце мое поділось? Знаю, що погибель роблю собі, та ніяк не можу відступитись! Начну думать, розбирать — підвернеться він, як той іскуститель, заб'є голову, зачарує, я немов одурію і роблю все, що він хоче... Готовила чари і не вірила, що се для брата, усе здається, що не підніметься рука отруїти того, з ким змалечку зросла, — свого брата рідного. Господи, просвітли мою голову, не допоможи мені вчинить такий гріх! Я сама нічого тепер не розумію, голова моя задурена...

ЯВА IV

Вбіга Сербин.

Сербин. Ну, Мар'яно, сили набирайся, вертаються наші козаки в село всі живі, і Олекса незабаром з'явиться в хату.

Мар'яна. Господи! Аж ноги затрусились!..

Сербин. Буде вже нам безпечно, як голубки, воркувати — підходить туча грімова: вибирай одного — чи він, чи я?

Мар'яна (плаче). Боже мій, боже мій, на що ж ти мене підводиш! І гріха ти не боїшся!

Сербин. Послухай, Мар'яно, не примушував я тебе робити сеє... Я хочу тільки твого і мого щастя...

Мар'яна. Ні, ти, як той чарівник, заставляєш мене робить те, чого сам хочеш! Хіба не ти вселив у мене сей грішний замір? Хіба не ти і чарів нараяв мені? Тепер я і не знаю, що мені робити з тими чарами — чи самій випити, чи брата підодждати...

Сербин. Коли так, то ні брата не зводь ними, ні сама не пий, а дай їх краще мені; хоть тоді заспокоюсь навіки і про тебе забуду... не підведу тоді тебе на гріх!..

Мар'яна. Чого ж ти сердишся: ти бачиш, я голову гублю, а ти не хочеш порадити мене!

С е р б и н. Якої ж тобі поради? Я не раз казав тобі і тепер скажу, що як не будеш ти моєю навіки, то більш не побачиш мене... А щоб ти була моєю, ти знаєш, що треба зробити...

М а р'я н а. Добре, я послухаю тебе: що ж тоді буде, що останеться на серці? День і ніч сей гріх буде тяжким каменем лежать на душі, братів вид постійно буде увижатися мені, я лишуся покою, я ізмучусь, ізсохну, і не буде обом нам щастя! Ось що мучить мене! Порадь же мене, заспокій...

С е р б и н. Мар'яно, хіба я не знаю, хіба я не бачу, як тобі тяжко? Хіба я не мучусь сам, дивлячись, що у тебе серце розривається на куски. Знаю, що тяжка сяд година, а минеться вона — я не забуду тоді, що ти зробила для мене... Я не оставлю тебе тут — я візьму тебе і полетимо у мою Сербівщину, а там я окружу тебе покоєм, розкішшю, я зумію зробити так, що ти про все забудеш, я найду там такого чарівника, що він заморожить тебе і нічого ти не будеш чути на своїй душі, я всього себе зложу у ніг твоїх і доб'юсь-таки, що будеш ти щаслива!..

М а р'я н а (схиляється до його). Боюсь тільки, що сили нехватить!..

С е р б и н (голубить її). Моя ти ясочко, козочко моя чорнобривая, чарівниця моя ясноокая!.. Нема в світі великого щастя, щоб перед ним не пережити великого горя. Перенесемо сее горе — і тоді узнаєш такого палючого щастя, яке тільки єсть на світі... (Голубить.) Не журись же, не плач, а то вже і очиці твої сльозами ізійшли, і сама постійно зажурена, невесела... Повеселій же...

М а р'я н а. Чи такою ж була я раніше? Усі подруги кажуть, що перемінилась я... Та й сама себе не пізнаю... а все ти, ти, моє гірке кохання!..

С е р б и н. Повеселій же, повеселій — не будь такою зрушеною, а то по одному виду можна угледіти, що маєш щось на душі... Коли прийде він, ти його привітай гарненько, будь весела, балакай, співай; ти і сама на той час забудь, що ти такеє робиш... Він вип'є... засне... і ніхто не буде знати, з чого воно з ним сталося... Вір мені — ніхто і не подума на тебе... Заховають... пожалкують, поплачуть та й забудуть... а тимчасом я візьму тебе і гайнемо далеко-далеко відсіля. Там посумуєм... трохи і помаленьку тее лихо забудеться... І на тій недолі виросте такеє щастя для нас, якого ніхто в світі не має. Не забувай же, серденько,

що я тобі казав... Прощай — поки що, та повеселій... Я навідаюсь іще... Гляди ж, зроби діло гаразд... (Хоче іти.)

Мар'яна. Сербине, слухай сюди: я люблю тебе без краю, без розуму! Я сили не маю забуть тебе, я отуманіла від кохання, я оддалась тобі і зробию для тебе все, чого ти хочеш: вирву своє серце, потерю совість, занехаю сором, не пожалію кривного брата, не пожалію старої матері і вчиню страшний гріх... Земля мене тоді не прийме... Все я зробию для тебе! Слухай же, щастя мое палюче, не покинь же мене тоді, привітай мое хворе серце, заспокій... Опріч тебе нікого тоді не буду мати у світі, до кого б пригорнулась своїм ізмученим серцем і хто б простив мене... Сербине, милий, тяжко мені!.. Ти один будеш знати, для кого се я зробила, ти один будеш бачить мое болісне серце, мої тяжкі муки... Не покинь же мене тоді, як треба буде мені великої підпори! Сили мої покинуть тоді мене, всі одвернуться від мене і як ти покинеш, то загину ж я, як голубка підбитая... Доле моя, щастя мое гіркеє, чи пожалієш тоді мене?

Сербин. Тебе покинуть? Хіба тоді оставлю я тебе, як оставить мене послідня капля крові! Бачу я сам, що гірке наше кохання, і будем умісті боротись за його. Твоє горе стане моїм горем, душі наші і серця з'єдняться в одно і умісті будуть переносить і недолю і горе... Заспокійся і даром не муч себе сумними думками.

Мар'яна. Я вірю тобі... усе я зробию...

Сербин (цілує її). О, ти у мене розумниця, не сумуй же даром тут, прощай, а то щоб хто не застав мене тут. (Хутко пішов.)

ЯВА V

Мар'яна (одна). Наближається година... страшная година... Ще я чиста душею, а що тоді буде? Чи гадала ж я, що є у світі таке кохання! Усі подруги мої закохані — і тихе, і радісне воно у їх... Чого ж на мою долю випало воно таке гірке, таке болісне... Сербин каже, що через те кохання палкіше і дужче буде, коли буде з горем перемішано... а я хочу, я бажаю такого кохання, щоб вогнем обдавало, щоб голова кружилась!.. аби тільки горе не зломило... велике горе... Братуку мій любий! Ти на тім світі богові пожалієшся, що твоя сестра хуже гадина злої... А як люблю я тебе, братуку мій!.. Ще більше люблю... а забуду... Ой,

голова кружиться... Хоть би мати прийшли... Пойду в Сербівщину, а там таке, таке щастя, що і вмерти... з ним... Господи, та що се зо мною робиться! Олексу! брата!.. Ой, хоть би не думать... От і зроблюсь я чарівницею... Ніхто не буде знать, тільки один бог... а може, і усі узнають... Мар'яна — чарівниця!.. Так, знать, судилось мені. Я люблю його, я жить, я любить хочу!.. А без його темно, темно — без його, як в могилі... Прощай, брате! Не сестра я тобі, прощай, мамо, прощайте, подруги! Прощайте, добрії люди! Сербине, твоя я!.. Навіки!.. Навіки!!

ЯВА VI

Входять дві дівчини.

Обидві. Чула, серденько, чула?

Мар'яна. Що чула?

1-ша дівчина. Ось незабаром козаки повертаються в село. Петренків Івашко приїхав тільки що з поля, то казав, бачив, оддыхали у гайку... Уже, мабуть, під селом.

2-га дівчина. Івашко казав іще, що пізнав вашого Олексу... Він, здається, між ними за ватажка.

1-ша дівчина. Ото подарунків навезе тобі! Щаслива ти — маєш такого брата. Він ні одну дівчину не кохає так, як тебе... І уже прибере, як панянку... Та чого се ти, Мар'яно, немов хвора чого, чи так чого сумуєш?

Мар'яна. Замітно-таки...

2-га дівчина. Що замітно?

Мар'яна. Та... голова чогось розболілась... Та то нічого... Ну що ж, я думаю, ви раді?

2-га дівчина. Я як почула, що і мій вернеться, то серце забилося-забилося — насилу на ногах устояла.

1-ша дівчина. А я саме мила посуд; мати увіходять в хату та й хваляться — кажуть: козаки вертаються, а у мене горщик з рук — бух! та в черепки, — аж полаяли мене мати.

2-га дівчина. Як же його і не радіти, — насилу дождались... Мій казав, скоро вернеться — зараз і повинчаємося...

1-ша дівчина. Я от що думаю: треба вечором зібрати у Романихи вечорниці — певне, сьогодні туди усі козаки позбираються.

2-га дівчина. І добре ж буде сьогодні на вечорницях: будуть розказувать про похід, будуть дарувать...

Приходь, Мар'яно, зарані та будем порядкувать, а то без тебе і діла не буде.

Ма р'я н а. Щасливі ви: вас кохають, ви кохаєте і ні-хто не забороняє вам.

2-г а д і в ч и н а. А тобі хіба хто мішає?

1-ш а д і в ч и н а. Тобі, Мар'яно, гріх і бога гнівить. Хіба ти нещаслива? Тобі тільки треба оком кинуть на яко-го хочеш козака, і він уже буде біля твоїх ніг... Ти і вродлива і багата — все в тебе єсть.

Ма р'я н а. Щирі мої подруги! Не знаєте ви, що я сама нещасніша між вами. Ви кажете: усе у мене єсть — правда ваша: усе єсть у мене, тільки долі немає.

2-г а д і в ч и н а. І чого се ти така стала, їй-богу не пригадаю! Зажурена, засмучена, веселощів не чути від тебе: що подіялось з тобою?

1-ш а д і в ч и н а. Як одійшли козаки в похід — і Мар'яна наша зовсім перемінилась.

2-г а д і в ч и н а. Схаменись, Мар'яно, чого його тепер журитись? Нажуримось іще та наплачемось, як будем живі. Тепер ми молоді, вільні: тепер тільки і нашого, що погуляти, порадіти... І нехай би хто другий там, а то ти, Мар'яно, з твоєю веселою та жартівливою вдачею! (Ластиться.) Мар'яночко, серденько, кинь журбою об землю, благаю тебе! А то перестала ходить до нашого гурту, і у нас сумніше стало, усі дівчата постійно згадують тебе та голову ламають — що се з тобою подіялось. І мова у нас без тебе завше журлива, засмучена... Чи, може, уже ти розлюбила своїх подруг та гуляннячко дівоче?..

Ма р'я н а (схиляється до неї). Ой, не питай мене, не рви, голубонько, серця мого! Воно і так ізмучене... Гріх тобі казати, що я не люблю своїх подруг. Один бог знає, як мені гірко кидати вас, прощатись із своїм дівуваннячком!..

1-ш а і 2-г а д і в ч и н и. То хіба ти заміж виходиш?

Ма р'я н а. Не питайте мене: може, скоро самі узнаете... Тоді, може, осудите, будете лаять вашу Мар'яну... Скажете — лукава, недобра була дівка!..

2-г а д і в ч и н а. Невже справді покинеш нас? Се ти, Мар'яно, мабуть, нарешне дуриш. У тебе, під час, жарт виходить неначе чиста правда.

Ма р'я н а (наполовину шуткуючи). Прощавайте ж, мої подруженьки, прощай, мое радісне, мое щасливе дівуваннячко — не затянулось ти довго! Прощайте, мої чисті дівочі мрії!.. Не буде скоро веселої Мар'яни...

1-ша дівчина. А, та се вона жартує! І прийде ж таке їй у голову! Чудна ти якась, Мар'яно, зародилась — не похожа на усіх наших дівчат. Ну, признайся ж: се ти жартувала? Правда ж?

Мар'яна (*весело*). А бач, повірили були-таки! Я придумала сєє, щоб запевнитись, чи любите ви мене?

1-ша дівчина. То хіба ж ти і так не знаєш?

Мар'яна. Одначе скажіть мені — від щирого серця тільки, якби і справді що сталось зо мною... Ну, що-небудь таке, щоб усі люди мене лаяли, проклинали, — чи ви б тоді хоть капельку пожаліли свою подругу?..

1-ша дівчина. Господи! Та хіба можна з твоїм серцем вчинити що-небудь недобре. Хоть би що сталось — ми б не налаяли тебе, бо знаєм, що в тебе добра душа.

Мар'яна. О, аж на серці чогось повеселіло... Що то воно подруги! Що то воно серце чистее, молодее! (*Цілються.*)

Голос під вікном. Козакн увійшли в село.

Дівчата кидаються.

Мар'яна (*стиха*). Ох, немов хто серце проколє!

Дівчата (*скоро*). Скорій, скорій — ходім... Слухай же, Мар'яно, не забудь, голубко, про вечорниці... Ой, господи, як радісно, як весело зробилось. (*Пішли.*)

Мар'яна надіва на голову вінок, на шию намисто і дукачі, стіл застила білою скатертю, кладе хліб і сіль, ставить старинний кубок і глек з пивом. Робить усе це спіша, часом остановлюється, пригадує. Трохи біда. В кінці виходить із хати. Через невелику годину увіходе оп'ять, бере в столу хліб і зустріча Олексу.

ЯВА VII

Олекса і Мар'яна.

Олекса (*входе*). Здорова, сестро, здорова, рідна хатино! Вітайте мене та приймайте оп'ять до хати.

Мар'яна. Здоров, здоров, братику!

Олекса. Чи дожидалась мене, чи вже і забула, може?

Мар'яна. Дожидала щодня і щоночі — усі шляхи ісходила, усі очі ізушила.

Олекса. Чесно жила, слави недоброї не пустила на себе? Доглядала і поважала нашу матір?

Мар'яна. Жила, братику, чесно, матір поважала і шанувала.

О л е к с а (*цілує її*). Спасибі тобі, сестро! А де ж се мати?

М а р'я н а. Вони незабаром вернуться — на часиночку пішли кудись.

О л е к с а (*сідає край стола*). Ну, сідай, сестро, біля мене та розкажуй, як тут жилось вам...

М а р'я н а. Може б ти, братику, чого попоїв або випив? А то ізнемігся в дорозі.

О л е к с а. Правда, трохи притомився був, та як ізнов увійшов у свою хату, то зразу і поздоровшав. Колись, як кидав сюю хату, то думав, що вже не прийдеться бути мені в ній, що не бачити ні матері, ні тебе — привів-таки господь... Сестро моя любая, якби ти знала, як часто я згадував тебе у поході!.. Ляжеш спать де-небудь у лісі, укриєшся буркою — не спиться, зараз пригадується своє село, рідна хата, ти і мати... *Що*, я думаю, бувало, як набігли татари, хату спалили, матір убили, а тебе забрали у неволю?.. Аж піг холодний виступить, і так би і полетів, щоб узнати усе... А яких я тобі, сестро, подарунків навіз? Ось постривай лиш... (*Бере мішок і розв'язує.*)

М а р'я н а. Ти б може, братику, покіль *що*, випив чого-небудь з дороги?

О л е к с а. Вип'ю, Мар'яночко, — знаю, сама готовила. Але перше іди сюда... (*Вийма подарунки.*) І як хороше буде тобі в оцих дукачах і намисті!.. (*Придіва.*) Ось тобі всякі персні — золотії, з дорогими камнями: на усі пальці хватить. Ану, надінь! (*Надіва.*) Бач, як хороше!

М а р'я н а (*журливо*). І за віщо ти мене так любиш?

О л е к с а. Кого ж мені і любить більш?.. Ось тобі дорога шовкова намітка, оце тобі хустка, оце на запаски, а се на сорочку... Як вишиєш-внамалюєш шовком та золотом, одінешся, будеш пишна, як королівна, як сонечко заєш!..

М а р'я н а. Спасибі тобі, любий братику... Ти турбуєшся мною, а сам, може, жагою печешся... Сідай край столу та одвідай того пива, що я готовила для тебе... Сідай, братику!..

О л е к с а (*сідає*). Чого ж се ти, сестро, така засмучена? Чи подарунки не до вподоби, чи, може, до мене що недобре маєш? Ти ж була веселенька, як пташечка, щебетлива, як соловейко.

М а р'я н а. Кращих подарунків нема, мабуть, і на світі, не маю я злих думок до тебе, бо за брата почитаю; дожи-

даючи тебе, недосипала я ночі, то голівонька болить... Пий же, братику, пиво, чи похвалиш?

О л е к с а (*усміхаючись*). Випий же і ти до мене, а то, може, ти з яким зіллям даєш мені.

М а р'я н а. Що се ти, братику! Чи я розуму б не мала, щоб з чим-небудь давала тобі? Випила б до тебе я хоть цілу кружку, та щось голова болить. (*Ластиться.*) Пий, голубчику, та розкажеш і мені, як було тобі в поході.

О л е к с а. Розкажу, сестро,— є чим похвалиться! Вип'ю ж за твоє здоров'я! (*Випива кубок.*) Хорошее пиво! Чим се ти його заправляла, що неначе оддає чимсь?

М а р'я н а. Заправляла я його всякими пахучими травами, щоб ти був свіжий, як калина. Коли хочеш спочить після дороги, то он тобі приготовлена постіль.

О л е к с а (*дивиться на Мар'яну*). Чого се ти, сестро, бліда така — ти, знать, здорово нездорова!

М а р'я н а. Нічого — се пройде... А ти справді одпочинь...

О л е к с а. Ой, рад би я, сестро, одпочити, та ще не наговорився з тобою, не надивився на тебе... Дуже скучив за тобою... (*Дивиться на неї.*) Ти, знать, журилась чогось — змарніла трохи на виду. Сядь ближче до мене... Чогось мені хочеться дивитись на тебе та й не переставати. Ой, щось у голову ударило... Сестро, що се у тебе за пиво, що зразу так у голові закружило... На серці важко і голову клонить... Чого се мене, сестро, смутком обгорнуло, чого на душі невесело?.. Знать, ти сама дуже журилася, як сєє пиво варила; чогось, знать, сумувала, і сумні думки на мене найшли тепер... Заспівати б що-небудь?.. Щоб серце защеміло, заплакало... Подай, сестро, бандуру — вона все скаже... все... І чого душа моя болить, і чого сей смуток.

Мар'яна подає бандуру.

Сядь, сестро, близенько-близенько біля мене.

Мар'яна припада до його плеча і плаче. Олекса — перш тихо грає на струнах, а потім і співа:

Стояв явір над водою, в воду похилився,—
На козака незгодонька — козак зажурився.
Не хилися, яворочку, ще ти зелененький,—
Не журися, козаченьку, ще ж ти молоденький.
Не рад явір хилитися — вода корні мие,

Не рад козак журитися, так серденько ние.
Як поїхав в Московщину, та й там і загинув,
Свою рідну Україну навіки покинув.
Звелів же він насипати високу могилу
Та звелів же він посадити в головах калину.
Будуть пташки прилітати калиноньку їсти,
Будуть вони приносити з родиноньки звістки...

Сестро, як умру я, то заповідаю тобі — скажи, нехай поховать мене у чистому полі, на нашій Україні. Нехай насипають, як тому козакові, високою могилу, щоб видко було з неї далеко по Україні, щоб було чути, як гримітимуть гармати і як буде товариство з ворогами битись, а ти своїми руками посадиш надо мною калину, будеш приходити поливати її, будеш розмовляти до мене... І легко тоді буде лежати під землею. На калину прилітатиме соловейко, і буде щебетать тихенько, жалібно, неначе словами примовлятиме... То не соловейко — то душа моя злітатиме ним, щоб розказати тобі, як трудно привикати в сирій землі одному жити...

Ма р'я на (плачучи). Олексю, братику, що се з тобою?!

Олексю. Сестро, головоньку щось клонить мою до грудей... І серце щемить і ние... ние... щось недобре віщує воно! Мабуть, умру я, сестро. Покину, мабуть, усе — і тебе, і товариство, і Січ, і рідну Україну...

Ма р'я на (ридаючи). Братику, голубчику! Що ж се ти задумав! Ой, що ж се я наробила!..

Олексю. Не жахайся, сестро, може, се пройде... Спати... спати клонить... Спочину трохи — воно пройде може... (Встає, хоче іти і шатається; Мар'яно доводить його до ліжка.) Сестро, сядь біля мене!.. Дай свою руку... Чого се в тебе рука труситься?.. Чи се у мене... Ой, коли б мати... коли б прийшла скорій... Умру вже я, сестро!..

Ма р'я на. Братику, прости мене, прости мене, гадину злюю!.. Се я... я одплатила тобі за твою ширість... (Ридає.) Олексю, прости мене на останній дорозі... Тяжко мені!..

Олексю. Чого се темно?.. Смерть моя тут... Прощай... Мар'яно... Нікого так не любив... тебе... да Україну... (Умирає.)

Ма р'я на (припадає до його). Прости мене... не суди: я волі не мала, я розум потеряла...

Входить Сербин.

Сербин. Що таке тут сталося? Що ти робиш з Олексою?

Мар'яна (*одривається од трупу і кидається до Сербина*). Сербине, бери мене, вези відсіля куди хочеш! Скоріше, а то я здурію!..

Сербин. Мар'яно! Невже ти успіла отруїти його! Я нарощне спішив, щоб помішати тобі.

Мар'яна. Сербине! Не така тепер година, щоб шуткувати: я розум теряю!..

Сербин (*одступа*). Що ти наробила! Я не хотів, щоб ти отруїла його; я хотів запевнитись, чи ти справді так любиш мене!

Мар'яна (*бліда*). Сербине, бога нема у тебе! Хіба не ти підвів мене? Для тебе ж, для тебе сее я вчинила! Сербине! Мій любий, коханий, бери мене, не кидай!

Сербин. Одчепись від мене, гадино! Тепер ти не людина, ти дуже ката! Отруїла ти рідного брата, то і дружину отруїш! Тепер і дивитись не слід на тебе!.. Геть!..

Мар'яна (*хватає за руку*). Сербине, за що ж ти губиш мене? Пожалій мене! Пропала ж я... Пожалій!.. Не тікай!..

Сербин. Відчепись від мене, чарівниця проклятая! (*Виходить.*)

Мар'яна (*услід*). За що ж ти так насміявся!.. Бог тебе накаже!.. В тебе ж є серце!.. Вернись, Сербине!..

Сербин (*за коном*). Люди добрі! Ідіть беріть Мар'яну! Вона чарівниця... Отруїла брата! Збирайтеся сюди!..

Мар'яна. Боже мій! Що ж се буде тепер!..

Завіса

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Майдан. Довбиш б'є в дошку. Відусіль сходяться козаки, чоловіки, жінки, діти. Біля довбиша збирається куча людей. Ближче до кону скільки людей балакають.

Молодиця. Що такеє случилось, чого се людей гвалтують?

Друга. Хіба ти не чула? Відьму будуть вести сюди та судить!

Молодиця. Відьму? Хто ж вона така та й що зробила?

Друга. виявилось, що Мар'яна Кардашишина — чарівниця: брату, що вернувся сьогодні із походу, дала якогось дання, і він умер. Чи можна було думать?

Молодиця. Що ти кажеш?! Мар'яна?! Брата звела?!

Друга. Еге ж! Не віриш? Правда, серденько, сама бачила!

Молодиця. Що ж ти бачила? Бач, що на світі робиться!

Друга. Йшла я за водою до невольницької криниці — бачу: біля Кардашевої хати зібралась куча людей, а між ними отой Сербин щось розказує та руками махає. Я підійшла з відрами; розслухаюсь, коли балакають, що Мар'яна Кардашівна звела чарами свого брата Олексу, скоро він вернувся додому. Я зараз в Кардашеву хату, а там уже було чимало людей... Дивлюсь — лежить він, сердешний, на ліжку у золоті, аж сяє, — хороший, хороший, як картина — і вона, відьма проклята, сидить біля столу і на людей не дивиться...

Молодиця. І що ж то він їй заподіяв, за віщо ото вона рідного брата отруїла?!

Баба (з палкою). За віщо? Хіба відьмі треба, щоб було ще за віщо? Серце в неї таке гадюче!.. Хто її любить, то вона йому ще й зло робить.

Молодиця. І скажіть же ви?! Ніколи б не подумала на Мар'яну! Така ж привітлива дівчина і вдобавок як змальована!

Молодиця 2-га. Та такі ж виродки нарощне вид такий приймають, щоб легше було людей обморочувати. Хіба мало за нею ізсохло козаків? Тільки гляне — і приворожить, і сохне за нею чоловік, за чарівницею злою, поки і зовсім ізсохне.

Баба. Еге ж... Бачила я їх і знаю немало на своєму віку! Удень скільки ти не приглежуйся — не признаєш, що то відьма, а слід тільки ноччю зустрінуться, то і не рада будеш. А днем вони такі люди, як і всі, тільки хвостик є.

Молодиця. А хіба ж хто бачив, бабусю, Мар'яну ноччю відьмою?

Баба. Певно, бачили, тільки раньше воно не виявля-

лось, а ось тепер уже усі знають. Оце ще на сім тижні перестріла вона мого небожа Тимоша копицею сіна... Розказував, що уже під північ суне з Кардашишиного городу віз сіна,—пересовується через лісу; він, каже, давай хреститься та читати «да воскресне бог». Копиця щезла, а з-під неї вискочила чорна сука та все йому під ноги суне. Він тоді палюгою її по ногах, вона заскавучала, потріпала ногою і щезла... А після того, кажуть, Мар'яна днів зо три не виходила з хати та синяки гоїла.

Молодиця 2-га. Я чула, що кожної ночі вона ходила ворожить до кладовища. Кажуть, що бачили її в одній сорочці, з розпущеними косами на могилі.

Жінка. А отож Марусина хата чого згоріла — кажуть, бачили її перед тим, як вона ходила при місяці кругом хати, чимсь кропила її та наговорювала... от і пожар від того.

Баба. Я сама, голуб'яточки, бачила її, як вона їхала на кочерзі. Ще прошлої неділі бачила... Летить вона над хатами, теж у білій сорочці і з розплетеними косами.

Козак (слухавший мовчки). А ви, бабусю, не зустрічались з нею на Лисій горі?

Баба. Сказись ти з своєю Лисою горою, безстиднику!

Козак. Та розказують же люди, що ви щоночі літаєте туди на дніщі.

Баба. Сказило б тебе і того, хто тобі казав! Щоб йому язик одубів, щоб йому очі повилазили, коли він бачив!.. Про мене ніхто сього не скаже — брешеш ти, сучий сину!..

Козак. Еге, якби не була правда, чого б ви мали сердиться?

Баба. Зійди ти з моїх очей, чого ти прив'язався до мене!

Козак. А треба і справді тікати, а то ще зайцем перевернетел!

Баба. Щоб тобі голова на в'язах звернулась, щоб тебе перша куля не минула! Гидкий! Осоружний! Щоб тобі провалиться, проклятому! Тьфу! (Ховається в гурті.)

Козак (услід). Ой, не плюйся, бабо, бо одні кістки тільки будуть завтра на Лисій горі. (До людей.) Бреше, суча баба, нічого вона і не чула і не бачила — сама видумує. Та і зовсім Мар'яна не була відьмою, тут щось друге.

Молодиця. Що ж би там таке друге?

Козак. Туману на неї напущено, то вона і сама не знала, що робила. Коли хочете, то скажу, хто і туману напустив.

Кругом обступають люди.

Голоси. Ану-ну, кажи!

Козак. Тут довго і думать не треба, щоб догадатися; не раз бачили її умісті із Сербином, а Сербин із Олексою вороги були закляті... Ну, тут і догадайтесь...

Голос. Так по-твоєму ото він і туману напустив?

Козак. А більш і нема кому: його давно щитали характерником.

Молодиця. Я оце недавно загляділа, як летів він за селом на коні битим шляхом.

Козак. З'якався, мабуть, щоб і йому не перепало, як розкаже усе Мар'яна.

Молодиця 2-га. І що ж то будуть їй робити?

Жінка. Звісно, як відьом карають!

Козак. На мене б, то я б киями велів проучить, скільки знесе, поводить на шум по селі, щоб другі в голову брали та каялись, а тоді нехай іде в монастир та одмолюється.

Дід. Добре, якби на сьому окошилось, коли здається мені, що буде щось гірше. Як зберуться старі козаки, то вже тут і закон козацький... А знаєте, як він за такі діла кара... Це діло не пустее!

Молодиця 2-га. Та як же і не карать таких? Подумайте тільки: брата, свою рідну кров не пожаліла! Та я б не знаю, що б зробила з такою!

Жінка. Якби він її або обіжав, чи що, а то, кажуть, подарунків навіз їй таких, що, мабуть, і в полковниці їх немає, а вона оддячила.

Молодиця 2-га. Ні, що не кажіть, проста людина сього б не зробила, бо тоже душу має, а то, звісно, відьма — чортячий виродок.

Молодиця. А де ж на той час їх мати була; вона, хоть і стара, а не допустила [б] до сього.

Жінка. Певно, зійшла з дому.

Молодиця 2-га. Воно як йдеться на лихо, то все ік худчому складається.

Молодиця. Бідна Кардашиха, що вона тепер має робити на світі.

Молодиця 2-га. Нещасна людина! Мала діточок, як квітки, та зразу обох і лишилась.

До другого гурту підходять Іван Кардаш, Люлька і Корж.

Голос. О, дивіться — дядько її Кардаш прийшов!

Молодиця. Як то йому, сердешному, тепер на серці? То ж його обоє пестуни були!

Голос. О, і Корж старий, і Люлька з зимовників придибали!.. В козацьких жупанах... аж сяють... Видно, що діло не шуточне... щось балакають... Ходім послухаєм.

Усі збиваються до гурту. Яку годину за гомоном нічого не чути. Під час доліта: «Постій, я прийду!..» «Не давить!..» «Дитину, дитину задавить!» «Цітьте, бога ради, нічого за вами не почувеш!»

Люлька. То вже, кажете, сама призналась?

Чоловік. Сама уже повинилась перед усіми людьми. Насилу одійняли її від людей, а то в куски б рознесли... Я там аж двічі уже був.

Корж. Чом же сюди її не привели?

Чоловік. Там зібрались дівчата, обступили її, плачуть та не пускають, бояться, щоб зараз і не вбили її, бо там народ роз'ярився, зубами скрегочуть.

Люлька. Нащо ж так зразу, не розпитавшись, і бить — нехай мир розсудить, що робить з нею.

Корж. Сходіть хто-небудь, скажіть, нехай її ведуть сюди.

Чоловік. Ось я побіжу, я скоро. (Побіг.)

Корж. Ще не чув я нічого такого на своєму віку! Бач, до чого дожились славні козацькі діти! Псується, псується козачество. Що ж буде далі, коли розведеться багацько таких пекельних душ? Коли сестри зводять братів, то далі начнуть діти зводити батьків та матерів, жінки чоловіків, матері дітей!

Люлька. Закон на їх есть — оддать йому її, нехай він судить її.

Корж. На відьом, що портять людей, у нас свій закон! Людським судом розсудить її, як судили таких наші діди і прадіди.

Голоси. Своім, своїм її судом розсудим! Чи карать, чи милувать — самі будем знать!

Корж. Панове! Розсудіть самі: чи слід милувать того, хто не пожалів свою рідну кров; хто проклятими чарами звів у домовину славного лицаря без сповіді святої! Чи

єсть у неї душа? Чи єсть у неї бог у серці? Сором, сором усьому козачеству, що між його ширими дітьми найшовся такий виродок! Тепер люта година: багацько нашого лицарства гине од вражих рук — що ж буде, коли і свої рідні начнуть губить їх? Хто буде боронить наш замучений край, нашу святу віру? Хто захистить наших дітей, жінок, матерей од ворогів? Не козацька в неї душа, вона повинна понести кару по нашому козацькому закону на спокій козачеству і на страх другим!..

Г о л о с и. З корнем стребить прокляте насіння, щоб не розплоджувалось!

— Щоб далеко почули, яка у нас шана чарівницям!..

Д і т и. Відьму, відьму ведуть!

Г о л о с и. Ведуть чарівницю!

Д р у г і. Де, де саме вона?

Г о л о с. А отож поперед дівчат іде.

Виходить куча людей; дівчата завітчані вперед ведуть біду Мар'яну; недалеко іде за нею похилившись мати.

М о л о д и ц я 2-га. Тьфу, проклята чарівниця — потурила відьомські очі і на людей не дивиться.

Д і в ч и н к а (до матері). Ой мамо, я боюсь!.. Відьма!..

М а т и. Не бійся, доню, вона не займе тепер, її не випустять.

М о л о д и ц я 1-ша. Гляньте, гляньте: усі дівчата заплакані — жаліють подругу.

М о л о д и ц я 2-га. Дурні! Найшли кого жаліть!

М о л о д и ц я 1-ша. А мені не знаю чого, щось за серце скребє! Подивись, яке хороше!.. Жаль дитини...

М о л о д и ц я 2-га. Нехай не буде такою!

Г о л о с и. А то хто за нею іде? Кардашиха! Бідна, нещасна мати!

М а р'я н а (до матері). Не плач, мамо! Чого убиваєшся? В почоті тепер твоя дочка. Бач, як ведуть, немов до вінця виряджають... Ото було б тобі, мамо, не пестити мене, було б не купати в барвінку, було б утопити маленькою, то не мала б тепер жалю. А то вигодувала на грудях гадину собі на лютее горє.

Параска тихо плаче.

Г о л о с и і з д р у г о г о г у р т у. Кіллям її, іродову душу! Чого довго ждять — щоб перекинулась совою та утекла?

К о р ж. Постійте, розберем! Утихомиртесь на годину — ану іди сюди, небого!

Мар'яна виходе вперед, опуска голову.

Перш усього здійміть з неї вінок та коси розпустіть, як подобає відьмі.

Дівчата розплітають косу; Мар'яна ридає.

Не подоба тепер тобі в вінку ходити, вінок носять непорочні дівчата, а ти навіки честь свою згубила.

Ж і н к а. Ой-ой-ой... Як ті дружечки косу розплітають... Дождалась стара Кардашиха!

М о л о д и ц я. І пропала дівчина нізашо!..

К о р ж (до Мар'яни). Так хто се тебе, батькова дочко, учив такому ділу? Чи батько, чи мати? Ти думала, що так тобі се минеться? Ти думала — звести чоловіка, що муху задавить? Де в тебе серце, де в тебе бог тоді був, як у тебе рука піднялася на свою рідну кров?

Г о л о с. Яка там у неї душа? Вона давно уже запродала її чорту!

К о р ж. В тебе ж стара мати — чом ти хоть до неї жалю не мала? Як ти думала дивитись після цього в очі чесним людям?.. Нема в тебе серця — не буде і у нас його до тебе!.. А ви, дівчата, чого плачете? Кого жалієте? Це і вам сором, що між вами виросла отака людина! Не жаліть її треба — в очі плювають слід їй.

Г о л о с. Та що з нею балакати! Хіба її всовістиш — киями її!

І в а н. Не ждав я, небого, щоб ти, такого чесного батька і матері дочка, дійшла до сього! Не ждав я, щоб і мені, старому, прийшлось згорати від сорому перед добрими людьми за тебе! Усі твої діди і прадіди були славними лицарями і чесними людьми, ти одна тільки не побоялась, вчинила страшний гріх і обезчестила свій славний козацький рід!

П а р а с к а (ридаючи). Доню! Мар'яно... Що вчинила ти зо мною? Що тепер буду робить я на світі?.. Нащо осиротила ти мене, старую!..

М а р'я н а (пада на коліна). Мамо, голубко, прости мене! Прости хоть ти мене, тяжкую грішницю!.. Я чую свій тяжкий гріх... Пече він мене... Давить... Мамо! Я доброю дитиною була в тебе... Не кляни ж мене, пожалій...

Нехай зостануться я у твоєму серці не гадиною злою, а нещасною, безталанною твоєю дитиною.

Молодиця. Мені чогось аж жутко робиться.

Люлька. Бідна дитина, воно і само не знало, що робило.

Мар'яна. Дядечку, простіть і ви мене, нерозумною!.. Подруженьки, простіть вашу Мар'яну...

Голоси. Та що вона, чи не дума викрутиться! Ні, голубко, хоть ангелом тепер перекинесь — не допоможе.

Іван. Встань, дитино нерозумная! Загубила ти сама себе... Не жди собі помилування, бо то не люди — закон людський покарає тебе... Суровий закон... Він не знає милосердя, він не має серця. Заспокій же своє покалічене серце, покорно склади голову під людську кару... А там... (показує на небо) там милосердний простить тебе, нерозумною дитину, не осудить тебе... Він заспокоїть і привітає твою ізмучену душу... Він добрий... Через людську кару, може, минеш ти страшної кари небесної... А я... я прощаю тебе, до пори загублена квіточко... (Плаче.)

Мар'яна. Не загубленої своєї молодості жаль мені, не себе жаль... Брата... матері... Гріх рве мою душу... А людської кари не боюсь я: люди добрі, карайте мене по своєму закону! Ніяка кара ваша не страшна мені...

Люлька. Знаєте, що я скажу, панове! Пустім її, хай її бог судить... Вона і так уже покарана...

Корж. У нас єсть закон дідівський — не ми його поставляли, не нам і ламать його! На те і закон, щоб серцеві не потурать: серце завжди успіє одмякнуть.

Голоси. Кари, кари їй, відьомській дитині!

Параска (кидається до Мар'яни). Дитино моя, до ню моя! Що це буде з тобою!

Іван (одводить її). Ходім, стара; тяжко дивиться на безталання своєї дитини... ходім... будем старими сиротами доживать свого віку... (Уводить її.)

Мар'яна. Мамо, дядечку, простіть мене!

У гурті починається гомін і до кінця все робиться дужче і дужче.

Голоси. Кару, кару вибирайте їй!..

Другі. Чого довго думать — спалить її і попіл по вітру розвіять!..

— На шибеницю, на шибеницю її!..

— Оживе! Вона ж відьма!

— Ясиновим колком прибить!..

— Тягніть її на шибеницю!

Скільки душ хватають Мар'яну, дівчата держать її.

— Стійте — перш треба оддати їй честь, яку заслужила: дайте дьогтю!..

— Смолою вимазать її, та ще й пір'ям присипать!..

— Смоли і пір'я достаньте! Роздягніть її!

Чоловік (*вибігає з мазницею і квачом*). Ось я приніс дьогтю, я зарані приготував...

Куча людей підбігає, вириває у дівчат Мар'яну, рвуть на ній одіжку, мажуть дьогтем. Мар'яна зомліла падає на руки подруг.

Завіса

НА ПЕРШІ ГУЛ

Малюнок на одну дію

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Савка — чоловік літ під 40.

Василина — його жінка.

Олена — їх дочка, дівчина на першій порі дівування.

Тиміш — парубок.

Дід з клепачкою.

За коном хлопці та дівчата.

Іноді чути співи, музики, вигуки, сміх.

I

Сільська чепуренька хата. Вікно, призьба, двері. Збоку садок. На призьбі сидять Василина й Олена.

Олена (*лукаво*). Мамо, мамо!

Василина. Чого, дочко?

Олена. Скільки буде оце мені років?

Василина. Скільки років? (*Думає.*) В Петрівку оце, мабуть, вісімнадцять піде — ось скільки тобі років! О цій порі я вже дівувала, а ти досі, мабуть, думаєш, що ти маленька?

Олена. Чому ж ви мені нічого не кажете, мамо?

Василина. Що ж тобі казати?

Олена. То я велика вже, мамо?

Василина. Сама про це мусиш знати. (Пауза.)

Олена (соромливо). Мамо, мамо, я хочу вам щось казати.

Василина. То й кажи.

Олена. Може, вже мені на вулицю ходити можна?

Василина (сміється). Бач, куди вона хилить, а я собі й байдуже. Хай же тобі, дочко, про це ще й не сниться!

Олена. Чого, мамо?

Василина. Батько не пустить — того.

Олена. А тато про це й знати не будуть. (Тулиться до матері. Гаряче.) Мамонько, голубонько, пустить. Он Маруся і Одарка ходять уже, а я ж однолітка з ними. Уже й парубки сміються з мене починають. Кажуть, що мене і досі кашею годують молошною. Мамо, пустить!..

Василина (нерішуче). Ну, та нехай же побачимо.

Олена. Сьогодні пустить!

Василина. Та й чого це тобі так приспіло?

Олена. Бо вже мені переказували і вчора, і сьогодні, щоб виходила. Одарка казала, що заїде по мене. Кажіть, мамо, можна? (Зазирає пильно в очі, далі радісно.) Пустили, пустили!

Василина. Ще побачимо, що батько скаже.

Олена. Ні, ні, годі вже — татові про це байдуже, аби ви пустили. (Віддихає з полегкістю.) Ох!.. пустили... (Після паузи, жартівливо.) Мамо, мамо, навчіть мене чарувати!

Василина (здивовано). Як ти сказала? Чи ти в своїй льолі, дівко! Що це в тебе мати чарівниця яка чи відьма?.. Дивись, що вигадала, вражого виводу дитина!

Олена. Та ви ж таки, може, од старих людей що-небудь чули.

Василина. Старі люди, дочко, багато дечого накажуть, та хіба всьому тому і віри йняти? А я так думаю — коли в тебе ні вроди, ні вдачі, то й чари не допоможуть. Я тобі краще нараю: коли помітиш, що парубок оком на тебе накидає, не липни до його зразу. Не роби так, як буває, інші, що тільки парубок моргне їй, вона вже й лапки покладе. Покине, сучий син. Походить трохи та й покине. Та ще часом і насміється. Ти роби так, дочко: коли побачиш, що він до тебе ближче, ти од його дальше. Раз

подивися привітненько, а двічі нелюбо, коли вийди до його, а коли й ні. Поводи його так довгенько, а як добре вивіриш, що він тебе не дурачить, отоді кажи йому правду. Отак треба з ними. (*Пауза.*) Ну, а тепер признавайся по правді: принадила вже собі якого чорнявого? Чи, може, тобі більше до вподоби білявий?

О л е н а (*соромливо*). Мм... бач, які ви...

В а с и л и н а. Аж правда — білявий більше до мислі? Бач, і не ворожка, а вгадала. Тільки скажи йому, щоб так більше не робив!

О л е н а (*стурбовано*). Як, мамо?

В а с и л и н а. Ось батько іде, нехай розкаже як.

II

Із-за хати виходить С а в к а в кожусі наопашки.

С а в к а. Олено, загнала корову?

О л е н а (*швидко*). Загнала, тату.

С а в к а. Гляди! (*Позіхає й потягається.*) Ех!.. Ти, Василю, завтра не буди мене рано. В церков, хай бог простить, не піду. Хоч раз на тиждень висплюся до ладу.

В а с и л и н а. Савко!

С а в к а (*позіхаючи*). Чого?

В а с и л и н а. Та не дери рота, іди сядь сюди!

С а в к а. Аякже! Тут ось очей не роздеру ніяк, які вже там у ката посиденьки. (*Люто позіхає.*)

В а с и л и н а. Та хіба ж уже і якої часинки не здолаєш посидіти? Та виспишся ще. (*Сміється.*) А, леле!

С а в к а. От ти віри не ймеш, а я тобі правду кажу: оце упав би на колючки та зразу й заснув би!

Г о л о с з а к о н о м. Олено, Олено! Вийди мерщій, щось скажу-скажу-у!

Олена швидко зіскакує з місця, щось швидко шепоче матері на вухо.

В а с и л и н а (*голосно*). Спитайся в батька!

С а в к а. А що там таке?

В а с и л и н а (*сміється*). Та я вже не знаю, як і казати. Нашій дівці, бач, притьмом забажалося на колодку, так оце ждемо, щоб ти, старий, поблагословив дочку на дівування.

Савка (здивований). На колодку? Ось як піду я в хату та візьму батіг довгий, то так поблагословлю, що зразу де та й охота дінеться. Дурний якийсь вигадав ті гулі проти ночі! Спати! (Зразу щось пригадавши.) О, бач, я був і забувся уже: тут ось така трапилась морока, що не знаю вже, яку й раду дамо їй!

Василина. Яка морока?

Савка (сідає). Одколи живемо ми на цьому подвір'ї, не було ще помітно, щоб тут водилося що-небудь, а тепер чи не доведеться посвячувати і двір, і хату.

Василина (прикидається здивованою). От нехай бог милує, хіба що?

Савка. Невідома його знає, що воно таке завелось в нас. Оце іду спати, то вже й боюся: вчора давило щось уночі.

Василина. Чи ти бачив таке! Як саме?

Савка. А ось як: цієї ночі душно мені стало в хаті, я встав, пішов у двір. Ляжу, думаю, на возі, там не так парко.

Василина. Ну, ну! Я чула, як ти виходив.

Савка. До воза — а на возі, бачу, лежить уже наша Оленка. Чого це ти тут умостилась? Кажу їй: іди краще в хату. Одіслав її в хату, а сам ліг на її місце. Задрімав. Аж чую, шамотить щось до воза; підійшло, давай кожуха розкривати. Розкрило кожуха, далі починає лапою шарудіти по виду, поводило по лобі, по губах, по бороді, налапало вуса та як не чкурне од воза, тільки бур'ян зашумів.

Василина (здивовано). Людина чи тварина яка?

Савка. Скидається ніби на людину.

Василина. Та що ж воно за потороча? Це чисте диво!

Савка. Та то ще не диво, а ось що диво: чорнобрива, вража потороча, ще й на козирку квітка! Тимоша, Бондаренкового парубка, знаєш? Капля в каплю до його схожий.

Василина сміється. Олена схоплюється, як вітер, тікає. Савка ловить її за руку.

Савка. Зажди трохи, дочко! Слухай, Олено, щоб мені отого казна-чого і в заводі не було! Чуєш? А то будеш ночувати в мене в коморі під замком. І сорому тобі немає! Тільки почала з печі злазити, вже парубків принаджуєш?

Олена (пручається в руках у батька, затуляється

рукою). Одчепіться од мене з своїми парубками: вони мені потрібні дуже... Пустіть!

Савка. Отож зараз мені іди в хату та лягай спати. Так воно буде краще.

Олена (*ідучи в хату*). Завтра з хати увесь день нікуди не піду, ні їсти, ні пити не буду. (*Пішла.*)

Савка. Хай нам од того погіршає.

III

Василина. А я так гадаю: стала на порі — хай дівує, хай своє одгулює. Тільки ж того й свята заживеш, тільки й розкошів зазнаєш, що в тому діванні.

Савка. Коли ж вона у нас іще зовсім дитина; ти поглянь на неї: рученята, як цівки, сама, як скрипка, а почне ще на вулицю ходити, то й зовсім знидіє. Почнеться оте вечірне стояннячко та північне обніманнячко, а світовеє прощаннячко, то й зовсім задурить воно собі голову.

Василина. Дівчина, як тее пиво, почало шумувати,— не борони: швидше вишумує.

Савка. Успіє ще! І нашумується, й награється... А ти краще тепер наглядай за нею, щоб із того запалу воно біди собі не набігало.

Василина. Пусте.

Савка. Воно ж ходить тепер, як шалене, себе не почуває.

Василина. Вона у нас сумирна.

Савка. Кажуть — тиха вода греблі рве.

Василина. Ти казна-що говориш!

Савка. Отож дивися: що трапиться, обох із дому вижену — і дочку, і матір.

Чути з вулиці вигуки і співи.

IV

Виходить дід Северин, тихо настукуючи в клепачку. Побачивши Савку й Василину, починає голосно гомоніти через вулицю.

Дід Северин. Наробиться, на сонці напечеться, на силу ноги додому приволоче; тільки ж вулиця загомонить, то де тая в його й сила візьметься: так немов і не ходило й не робило! (*Слухає.*) Бач, бач, якої затинають? Всі разом — і хлопці й дівчата! А припізніє, то й піде ще пару-

ванячко. Постановляться проти місяця, посплітаються руками та й манячать, як примари, як стовбури на пожарині. І хоч би що-небудь там говорили, мовчать та на небо торопіють. Мов по зорях читають. Отак до самісінького ранку.

В а с и л и н а (голосно). Свое минулося, то й забулося. Може, теж колись по зорях читали. Чи так, діду Северине?

Д і д С е в е р и н (підбадьорюється). Хе! Чому ні? Парубкував і я колись; і гуляли і витівали.

С а в к а. Наше минулося.

Д і д С е в е р и н. Було... Тепер минулося, уже немає. Одшуміло, одгриміло та й затихло. Тепер уже тільки-тільки мріється, як отой сон минуший. (Пішов, клепаючи і гомонячи.) Пішли наші літа, як вітри круг світа... А гуляти—чому не гуляв! Еге! Чи гуляв іще хто другий так, як цей дід Северин... (Зникає.)

V

В а с и л и н а. І як же ті літа швидко минають. Іще мені самій тее дівування перед очима: не згляділась, як і дочка виросла.

С а в к а. Шкода вже нам молодіти, старенька моя!.. (Жартом обгортає жінку.)

В а с и л и н а (сміється). Ось геть! Дивись, що вигидав, старе луб'я. (Пригортається до його.)

С а в к а. Тепер луб'я, а колись було й голуб'я. Пам'ятаєш оту калину, що на леваді?

В а с и л и н а (трохи соромлячись). Та вже ж...

С а в к а. Не забула, що тоді казала мені?

В а с и л и н а. Дурна була.

С а в к а (встає). Ото ж бо то й е!..

В а с и л и н а. Та сиди, тобі кажу! Що тобі станеться, як трохи не доспиш?

С а в к а. Сиди не сиди, одначе того, що минуло, не вернути. Ні-і, не так воно поминуло. (Зітхає.) Дядько Матвій співає, як тільки вип'є чарку (наспівує стиха):

— Ой ви, слуги молодії,
Беріть коні воронії,
Доганяйте, повертайте
Літа молодії...

(Далі додає словами. Кажє:)

Ой, догнали літа мої
На кленовому мості...
Ой, верніться, літа мої,
Та хоч до мене в гості...

Не вернемось, кажуть, не вернемось... забули й до кого...
Отак-то, моя мила!

В а с и л и н а (встає, зітхаючи). Ой ти, старий та бородатий!

Недалеко од двору чути парубоцький кашель: «А-хи!»

С а в к а. Чуєш? Ось хто цієї ночі спати не буде. Де ж то він тут принаду почув?

В а с и л и н а (швидко). Стій, часом чи не до нашої? Ану, сховаймося.

Ховаються в сїни, прислухаються.

VI

До воріт виходить Тиміш з квіткою на коvirку, кашляє. Савка виходить із сїней, непомітно підходить до воріт.

С а в к а. Чи не застудився оце ти, Тимоше, що кашляєш раз по раз?

Тиміш (придивляється). Либонь дядько Савка. Добри вечір, дядюшко! З святим вечором!

С а в к а. Дякую, дякую. Кажу: чи не занедужав оце ти, Тимоше, що так гірко кашляєш?

Тиміш. Та, мабуть, таки трохи застудився. Копав я сьогодні рівчак на городі та угрівшись випив кухоль води холодної, то оце, мабуть, од того і кашель напав. (Стиха покашлює.)

С а в к а. Ну, то й чого б ото я, кашляючи, з дому виходив.

Тиміш (підходить ближче). Це я, бачте, навідався був на вулицю,— коли ж там парубки таке витівають. Музики, співи проти неділі заводять. А я собі парубок смирний... думаю: вернуся я краще додому, висплюся добре, а завтра до церкви піду.

Савка. Ну, а ти ж, Тимоше, не забудь хоч стежки до церкви?

Тиміш. Е ні, цього не кажіть! Я змалку любив ходити до церкви.

Савка. Горобців у дзвіниці драти?

Тиміш. То тільки раз і було так, хлопці підмовили, а я сам плохий. Та хіба ж ви мене не знаєте? (*Достає тютюн.*) Може, дядьку, покуримо, ось у мене свіженький тютюнець.

Савка. Сховай, козаче, свій тютюнець, бо не буде діла.

Тиміш. Як саме?

Савка. А так: дочку в хату загнав, а воза в клуню закотив.

Тиміш. Якого воза? Що це ви кажете?

Савка. А як лягаю спати, то ще й дрюка кладу коло себе.

Тиміш. Про що це ви?

Савка. Про те ж таки, що й ти знаєш.

Тиміш. Щось ви говорите таке, чого я ніяк не врозумію. Мабуть, краще я піду собі. Добраніч!

Савка (*сміється*). Іди здоровий!

Тиміш (*одійшовши далі, ніби сам до себе*). Бач, які порядки вже заводяться! Роби цілий тиждень, як віл, а прийде свято, то ще тобі й гуляти не вільно. Ні, так воно не буде!

Савка. Ну, вже ж так, як і ти думаєш, мабуть, не буде.

Тиміш (*уперто*). Побачимо.

Тиміш пішов. Савка зачиняє ворота, далі позіхає і йде в сіни. За-
чиняє двері. Чути, як гуркотить засув.

VII

Чути з різних кутків співи по селу. Іноді виривається молодий гомін, парубочі гуки. В гомін уплітається клепачка. В хаті тихо прочи-
няється вікно, з його визирає Олена, схиляє голову на руку.

Олена (*говорить до матері, що десь у хаті*). Чого вам, мамо? Ну, й що ж робити маю, коли мене й сон не бере. (*Крізь плач.*) Ой, мамо моя, матусенько, коли б же ви знали, як то тяжко той вечір сподіваний утеряти. Та коли б ще ви знали, який же то вечір! Сьогодні обіщався надійти з Бурсової на вулицю Олекса з скрипкою, з

Поливчаного Павлик із бубном. Наталя казала, що одягнеться за циганку та ворожити всім буде. Всі подружечки будуть гуляти, будуть співати, а ти, Олено, коло вікна сиди та рукавцями тільки сльози витирай. Жмілька того віку дівочого, та й того не дають прожити вільно. Чи я ж у вас неслухняна, а чи я лінива? Чи я у вас наймичка? Чи я у вас у черниці наречена? Чи, може, десь долі я у вас не маю... *(Чути музики. Олена раптом кидається, радісно.)* Ой, мамцю, музики! *(Приграв губами, робить плечима рухи, ніби танцює.)* Ой, мамо рідненька, ой, пустіть же мене, та ще й швидше, бо як не пустите, то серце моє розірветься на дві половини! Ой-ой-ой!.. *(Схиляє голову. Пауза. Переговорює матір.)* Дурна! Завжди я у вас дурна! Ні, бачу, не шкода вам своєї дитини! Колись, може, і згадати буде нічим своє життя у батька. І не сходила гарно і не згуляла вільно, тільки наробилась та нагорювалася... Ех, та що й казати. *(Тихо приспівує тієї пісні, що десь на вулиці співають:)*

Чорноморець, матінко, чорноморець...

(Гірко.) Мала ще ти, кажуть!.. За плугом ходити — не мала, а на вулицю погуляти — мала... Бач, яка правда на світі. *(Зітхає.)* Ну, дарма.. Мабуть, уже мені така судилася доля, щоб мій вік молодий проминув марно. Одягнуся в чорне,— піду в черниці запишуся. Або простужуся та й кашляти буду. *(Крізь сльози.)* Буду кашляти та марніти, а далі умру... *(Співає соловей. Олена прислухається, далі радісно.)* Мамо! Мамо! В Матвієвому саду соловейко співає. *(Пауза.)* Сплять уже... *(Схиляється на руку, слухає соловейка, передражнює його.)*

VIII

До вікна крадучись підходить Тиміш. Побачивши його, Олена полохається, далі махає йому руками, щоб не підходив. Тиміш мантиє її рукою, киває в той бік головою. звідки чути співи. Олена крутить головою, що не можна.

Тиміш *(тихо)*. Ходім.

Олена *(теж тихо)*. Не можна.

Тиміш. Чому?

Олена *(вигинається з вікна, тихо, але виразно)*. Не пускають...

Тиміш. Хлопці й дівчата казали, щоб я без тебе й на вулицю не вертався! Я і вчора приходив по тебе.

Олена (зітхає). Не можна.

Тиміш. Ну, то і я не піду без тебе. (Підходить ближче, бере її за руку, далі за другу.)

Олена. Ой, не тисни дуже! Це, мабуть, ти скучав за мною?

Тиміш. А то хіба ні? Третій вечір, як бачив.

Олена. А дуже скучив?

Тиміш. Як скучив! (Через її плече зазирає в хату.) У вас сплять уже?

Олена. Сплять.

Тиміш. Ось як. (Цілує її.)

Олена. Ой, лишенько! Тимоше, це вже ти й цілуєш мене?

Тиміш. А хіба не можна?

Олена. Бач, який ти...

В хаті мов щось тріснуло — зводить лемент Василина.

ІХ

Василина. А, трясця ж вашій мамі з такою роботою...

Олена (сполохано одпихає Тимоша). Мати! Мати проснулася, тікай швидше!..

Тиміш ховається за стіну, не випускаючи її руки з своїх.

(Голосно до матері). Хто ж тут такий? Нікого немає. (Пауза.) О, таке й вигадаете: «Цілувалися»... то, може, вітер... то лист... то, мамо, вітер листом має! (Пауза.) Ну, самі дивіться. (Дає ознаку Тимошеві, щоб ховався.)

Тиміш трохи одсувається од вікна, тулиться до стіни. Олена ховається в хаті, на її місці з вікна вихилилась Василина.

Василина. А де це тут той вітер, що дівчині не дає спати? (Побачивши Тимоша.) О, а це ж що за почварка сидить під хатою?

Тиміш. Я собі прохожала людина: сів трохи спочити.

Василина. А не пішов би ти, прохожала людина-парубче, з-під вікна під три вітри? Бо як візьму рогач та займу з-під хати, то й куди тікати не втрапиш!.. Чого тобі

треба тут? **Що** ти забув у нас? Немає тобі іншого місця сісти?

Тиміш. **Це**, бачте, так ваша хата, тіточко, мені вподобалась: іду собі, дивлюся: хатиночка, як лялечка, біленька, веселенька, думаю собі — дай я посиджу трохи коло цієї хорошої хати.

Василина (*здержуючи осмішку*). Бач, яка лисичка. **Иди ж ото і не базікай мені отут!** Не вспів слова сказати дівчині, та вже й із цілуванням липне! **Що** це вона, обцілована в мене, чи як? Не годиться, батьків сину, так робити. **Де** це так добрих батьків діти гуляють?

Тиміш. Тіточко, **що-бо** ви кажете! Та я й слухати соромлюся, як ото хто про цілування говорить! **То ж од бога гріх, од людей сором.** Хіба ж я **цього** не знаю! Та коли я **що** або **що...**

Василина (*не втерпівши, сміється*). **І де** воно зародилося отаке?

Тиміш (*услесливо*). Тіточко, пустіть!

Василина (*набирає суворого вигляду*). **Кого?** **Куди?**

Тиміш. **Може**, ви гадаєте, **що** в нас на вулиці яка пустиня. **У нас, тітко, немає того, як буває в інших; щоб** пустоші заводили або плескали непотрібне. **Поспіваємо трохи, потанцюємо та й спати ідемо.** (*Швидко.*) **У нас, тіточко, вже й скрипочка є!**

Василина (*зацікавлена*). **Ну?** **Вже** десь і на скрипку розжилися?

Тиміш. Там скрипочка, тітко, скрипочка! **Як душа!** **Як** заграє дрібнісінько та тонісінько, то всього тебе і підіймає, так і тягне до танку!

Василина (*мінюючи голос*). **Слухай, Тимоше, я чула, що** ти до танців майстер?

Тиміш. **І до роботи!**

Василина. **Про роботу я вже не питаю!** **То оце я й кажу...** (*Несподівано жартівливо.*) **Чи не затанцював би ти мені якої?** **Люблю, як хто хороше танцює!**

Тиміш (*швидко*). **Добре, а тоді пустите?**

Василина. **О, ти вже зараз і договорятися.** **Треба ж спершу побачити, а може ж і не варт буде!**

Тиміш. **То як же його без музиків?**

Василина. **Та кат його бери, хоч і без музиків!**

Тиміш приграє на губах і танцює, Василина дивиться, милується.

Тиміш (скінчивши танок). Ху!.. (Витирає піт.) Ну, тепер пустите?

Василина (подумавши) Ні, не пушу! Приходь завтра, хай ще Савка побачить... (Рогоче.)

Тиміш. Тьютю, ви ж обіщались?

Василина. Що? Та довіку цього не буде, щоб я сама дочку гулять до парубка посилала! Що це ти, схаменися! А ще розумний, кажуть!

Тиміш. Пустіть, тьютю, а то не піду звідціля!

Василина. Хоч до самісінького ранку сиди, не пушу.

Тиміш (загрозиливо). Ой, дивіться, тьютю! Краще пустіть без клопоту!

Василина (позіхає). Нема! Нема в мене дочок для тебе! Іди й голови моєї не мороч. (Зачиняє вікно.)

Х

Тиміш сідає на призьбі, стиха насвистує, щось думає. Далі рішуче встає, підходить до вікна, з осторогою прочиняє його.

Тиміш. Ви ще, тітко, не заснули? Оце ж і мені чогось не спиться. (Позіхає.) Хочете, я скажу вам казку. Ось слухайте: був собі чоловік та жінка і була в їх дочка. Ось виросла тая дочка, треба вже їй гуляти, а її не пускають... Одного вечора дочка й каже матері: пустіть мене, мамо, на колодку, бо вже мене дівувати кличуть. А мати й каже: не пушу я тебе гуляти, іди краще до хати та лягай спати. Так. Полягали вони спати... (Таємничим голосом.) І що б же ви думали собі, тіточко,— не докажу вже, як воно саме сталося, тільки до самого божого світанку ніхто в їх і очей не зводив... (З вікна швидко висовується рука з деркачем. Тиміш ухиляється.) Це вам, тітко, мухи спати не дають? І що це за диво, що вам не спиться та й не спиться! Чи не з очей це вам сталося? Ось давайте, я вам пошепчу, бо я трохи перейняв од баби Мар'яни. (Схилившись над вікном, починає одиінтувати.) Кури-кури рябенькі, у вас голови маленькі, а в рожені й хрещеної раби божої Василини голова велика. Скрикніть ви сон із усіх сторін на рожену й хрещену...

Спиняється, прислухаючись до перегуків, що долітають із вулиці; одходить од вікна, слухає зацікавлений. Перегуки починаються десь далеко з вулиці, наближаючись до Савчиної хати. Спершу нерозбірні, далі ясніші.

Здалеку. Передай... кана-ат... через двадцять ха-ат!..
Ближче. На чию?
Здалеку. На Савчину, на Щербинину!
Ближче. А про що саме?
Здалеку. Нехай дівчини на печі не ховає та до нас
на вулицю пускає!..

Далі починає в свою чергу ближчий голос:

— Передай канат через двадцять хат...
Тиміш. На чию?
— На Савчину, на Щербинину!
Тиміш. Про що саме?
— Нехай дівки на печі не ховає, швидше на вулицю
пускає!..
Тиміш. Передаю!.. (*Швидко підходить до вікна, по-
чинає галасувати.*) Тітко, чуєте, тітко-о! Ось слухайте, яка
на вас іде слава! Тітко, го-ов!..

XI

Виходить із-за хати Савка, заспаний, за спину ховає батіг.

Тиміш (*швидко одходить од вікна*). О, вже й дядько
Савка встали! Завтра ж неділя, чого це ви так рано схо-
пилися?

Савка (*протираючи очі*). Ну, кажи, чого тобі треба
тут?

Тиміш. Нудно, дядюшка, самому отут сидіти, то я
собі й гомоню, щоб не задрімати.

Савка. І довго оце ти будеш тут сидіти?

Тиміш. Оце ви вийшли, спасибі вам, то я ще побуду.

Савка. І довго?

Тиміш. Дасте сірника, то й до ранку просиджу.

Савка (*раптово кидається на нього з багатом*).
А цього ти не покуштуєш іще?

Тиміш (*метко одхлюється*). Е ні, це ви дурно тур-
буєтесь! (*Сміється.*)

Савка (*осміхнувшись*). Меткий, вражий хлопцець!
(*Міняючи голос.*) Іди, Тимоше, сюди, я маю тебе щось
питати.

Тиміш. Кажіть, я й звідцїля почую.

Савка. Батько ходив до економії?

Тиміш. Ходили.

Савка. І що ж — узяв?

Тиміш. Три десятини.

Савка (підступаючи ближче). По тринадцять?

Тиміш. По одинадцять.

Савка (наближаючись знову). Бач, я ж казав, що немає чого хапатися.

Тиміш (одступає назад, сміється). Ой, і хитрі ж ви, дядьку, тільки не на того напали: я й думку вашу знаю! (Іде з двору.)

Савка. Зажди, я ще скажу тобі щось!

Тиміш. Хай уже краще другим разом.

Савка. Ну, іди ж ото, вражий сину, та й не оглядайся!

Тиміш. Не журіться, я далеко не зайду.

Савка. Слухай, Тимоше, кажу тобі без жартів, дай нам спокій! Та того, що ти загадав, не буде. Правду кажу! А то щоб ми ще й не посварилися з тобою!

Тиміш. Буде чи не буде — побачимо далі. (Пішов.)

XII

Савка (довго й люто позіхає, крутячи незадоволено головою). Ху! І де ти в лихій години взявся, бусурменський парубче!.. Так же був заснув... (Новий наступ позіхот, ще лютіших.) Сказився б ти йому, вражий сину. (Чути парубочі вигуки; Савка прислухається.) Та й ні втоми їм, ні угаву немає! (Зіває як не перерветься.) Тьху! (Пішов.)

З гамору десь виривається на селі пісня-дуєт:

Ой у полі вітер віє,

А жито половіє,

Що парень дівчину вірнесенько
любить,

А зайнять не насміє...

Щебечуть соловії.

XIII

Виходить Тиміш із опудалом. Становить його проти вікна, чіпляє до його папір і починає на два голоси розмову.

Тиміш. Добривечір!

— Здорові.

— А чи тут живе Савка Щербина!

— Тут, а нащо він вам?

— Коло млина у нашому Брусові була оце рада — парубків та дівчат громада. Розмовляли, дивувалися, що всі дівчата на вулиці, а Щербининої Олени немає. Писарів скликали, на папері писали, до Савки Щербини пересилали: дядюшко Савко, ще й ви, тітко Василю, дівчини Олени не баріть, не гайте, на піч не ховайте, до нас швидше на вулицю пускайте, бо як не будете дівчини на вулицю пускати...

XIV

У вікні з'являється Олена.

Олена (*швидко махає рукою, щоб тікав*). Тимоше, Тимоше!

Тиміш. Чого, Олено?

Олена. Тікай швидше... (*Побачивши опудало.*) Ой, лишечко, яке страшне!.. (*Знову першим голосом.*) Тимоше, Тимоше, ховайся швидше, бо мати вхопили рогач та побігли в комору будити батька! Швидше!..

Тиміш. Куди ж мені ховатися?

Олена (*махає рукою*). Швидше, швидше! Бо йдуть уже! (*Сама ховається в хаті.*)

Тиміш озиряється навкруги, далі лізе у вікно, в хату.

(*В хаті*). Куди це ти?! Ох, мені... А лишенько!

В хаті чути сміх, далі затихає.

XV

Із-за обох боків хати викрадаються Савка й Василина. Савка з батогом, Василина з рогачем. Зразу кидаються до опудала, далі мовчки спиняються перед ним.

Василина. Що воно за мара!..

Обоє розглядають опудало.

Савка. Чи в шинелі, чи в сюртуці!..

Василина. І бриль на голові.

Савка. Ще й бриль цілісінький.

Василина. Чи не з панського саду це він його пририв? (*Критично оглядає опудало.*) Який!.. (*Сміється й штовхає його рогачем.*) Ану, дядьку, повернися!

Тиміш (із хати). Там отой чолов'яга бумагу приніс до вас...

Савка (б'є об поли руками). Чи ти бачила отаке? Уже і в хату зашився!

Василина. Оце так! (Біжить у хату.)

Савка (швидко). Зажди, Васирино, не так: стережи його коло вікна, а я побіжу в хату!..

Побіг у хату, у вікні з'являється Тиміш, Василина заміряється рогацем; Тиміш ховається. Стукає другим вікном, що за рогом хати. Василина біжить туди. Тиміш знову з'являється в першому вікні, вискакує з хати, тікає.

Василина. Ох ти ж, сибірний!..

XVI

Савка (вибігає з хати). Що, втік?

Василина (здивовано). Як він утік — я й сама не знаю!..

Савка (сердито). А де ж твої були очі на той час?

Тиміш (схилившись на тин, спокійно). Та не сваріть-ся, я тут — осьдечки!

Савка (люто). Тимоше! Іди геть, бо погано буде!

Тиміш. Та що вже буде, те й буде, а я ще ось думаю музики сюди гукнути.

Василина (сміється). Що ти вдієш із таким сибірним парубком!

Савка (до Василини). А ти й рада! Йй смішки! Коли б узяв оце не дочку, а тебе міряти батогом!..

Василина. Тю на тебе — за що?

Савка. Оце мое діло за дочкою дивитися? Сама ти ради йй не даси? Ти ж якась мати...

Василина. А ти — батько.

Савка. Та нехай вашому чорт батькові. Про мене — хоч і обое біжить на вулицю: і мати, і дочка! Я наробився! Я натрудився за день — дайте мені хоч раз у тиждень доспати!

XVII

Олена (виходить на поріг, плаче). Тату! Мамо! Ідіть у хату! Чого ви завелися надворі? Нащо ви людей туманите серед ночі!

Савка. А ти не цєрінчи там, вилупок! Розумна яка

вишукалася! Ти вже велика? Ти вже дівувати хочеш? Ти вже розумніша за батька? Ну, то й іди під три чорти з моєї хати! Іди собі хоч під шум! Хоч у прірву!

Тиміш. Отак би й зразу!

Василина (до Олени). Ну, то чого ж дожидаєш — іди, коли батько велить.

Олена (плачучи). Куди я піду — я не хочу!

Тиміш (побожно). Бачте, які тепер слухняні діти!

Олена. Сьогодні піди, а завтра що буде!

Василина. Іди, дурна, поки не бита!

Тиміш. Та чого ви панькаетесь із нею — ломогою її.

Василина (рішуче кидається до Тимоша з рогачем).

Ой, ти ж мені, пройдисвіте, допік уже до живих печінок!..

Савка. Васирино, зажди... Куди ти?..

Олена. Мамо!..

XVIII

Дід Кирпіль (виходить із клепачкою). Що тут таке? Що тут за шум?

Василина. Діду Северине, придержте мені оцього годинного!

Дід Кирпіль. Ага! Це той пробий-голова Тиміш. Я його давно знаю! (Розставляє руки, переймає Тимоша. Зчиняється гамір.)

Василина (захоплено ганяється з рогачем за Тимошем). Та ти ж таки не втечеш од мене! Ні, не втечеш!

Тиміш (ухиляється од неї і од діда, співає разом із тим пританцьовувати і приспівувати):

Гоп, Сидір з невісткою,
Як опече кописткою...

Олена (плачучи). Ма-амо! Мамо! Що бо ви робите! Сорому вам немає! Зчинили отаке серед ночі! Це ж завтра й на вулицю не виходь. Острамите на все село, ославіть! Ма-амо!

Савка (вергиться на всі боки). Васирино! Ось покинь, кажу, Вас... (До Тимоша.) Тимоше! Слухай сюди. (До діда.) Діду Северине — ідіть зараз гукніть... (До Олени.) Та чого хоч ти скиглиш тут? Чи тобі заціпить сьогодні! (До Василини.) Та ти чуєш чи ні? Тим... Олено... Чи то пак: тьху! Васирино!

Гамір збільшується. До гомону приєднується соловей.

Савка (голосно). Годі! Та годі, кажу! (Кричить із протягом.) Тьху на вашого батька!.. (Кидає батою об землю. Гамір замовкає. Всі спиняються.) Це вже таке настало, що затуляй вуха й тікай із своєї хати безвісти. (Знижує безпорадно плечима.) Іншого нічого не придумаєш!.. (Раптово хапає із землі батіг, швидко іде до Олени.) Кажі мені, ти чого ще дожидаєшся? Чи ти, може, хочеш, щоб я уклонився тобі та став тебе прохати: «Іди, моя доню, на гуляннячко»? Ти цього сподіваєшся? Кажі — цього?.. (Раптово хльоскає її батою.) А цього не хочеш? Не хочеш? Не хочеш?

Тиміш. Дядьку, чуєте, дядьку! Ви хльоскайте, та не дуже!

Василина (тимчасом підкралась непомітно до Тимоша, міряє його рогачем по плечах.) Ось тобі! Ось тобі, шибенику! (Резоче.) Я ж таки докажу тобі!..

Тиміш і Олена тікають. За одним женеться Василина, за другою — Савка.

Дід Кирпіль. Ну й діти тепер понаставали! Ну й діти!..

Десь обізвалась голосно, переможно... вулиця з висвистом та з вигуками:

Ой що ж то за шум учинився,
Що комар та на мусі оженився!..

Завіса

НЕДОРОСТОК

Народна гумореска в чотирьох діях

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Максим Недоросток — недавно оженений, занадто молодий хлопець, чепуренький, на зріст малий.

Марта — його жінка, росла молодиця, при здоров'ї.

Пріська — Недоросткова мати.

Маруся — його сестра, дівчина на оддани.

Юхим — сусід середнього віку.

Батько Мартин.

Борець.

Ночліжники, чоловіки, жінки, музики.

ДІЯ ПЕРША

В хаті заможних людей. Духота перед дощем: це означається в усіх на обличчях. Двері в сіни одчинені. Марта і Пріська крутять перевесла.

1

Пріська (*втирає піт на лиці*). Кат його й вигадав — робити в таку спеку!.. Ось годі, дочко, себе неволити, та давай трохи спочиньмо. Що це ми — найнялися, що так припильнували? У нас, дякувати богіві, пригінчих немає.

М а р т а. Спочиньте, мамо. Роботи тут не скільки, то я й сама вправляюсь.

П р і с ь к а. Ну, роби, коли маєш охоту, а я вже, мабуть, годі. *(Сідає на лавці, позіхає.)* Ох... *(Дивиться, як горить робота в Марти.)* Отака і я замелоду була щира на роботу. Бувало й обід зварити, і в хаті прибереш, впораєш дві корови, семеро свиней, ще й успієш спрясти мичок зо три. А в жнива було півтори копи, як один снопок, поставиш та й додому зарані підеш. *(Мрійно.)* Мм... на все село не було над мене робітника. *(Позіха.)* Подавай, лишень, дочко, свитку, я трохи полежу, бо щось у мене поперек пониває і в сон ніби клонить. Зранку чогось марудно мені. Ой, щось мені здається, чи не буде дощу: буде ще й завтра коситись наш ячмінь.

Марта дістає з трямка свиту й підстеляє свекрусі під голову.

Спасибі, моя дитино, хай тобі бог здоров'ячка не вменшає. О-о-ох... *(Розлягається на лавці, жмуриць очі й осміхається.)* Коли б же ще та й світ не бив у вічі.

М а р т а. Я, мамо, позавішую вікна. *(Затуляє вікна, одно одчиняє.)*

П р і с ь к а. Бач, як холодочком повинуло, немов тим опахалочком. *(Щось думає, крутить головою, осміхається.)* Гм... ну й сусідочки кругом обсіли. Тут такі тобі, парень, обсудливі, що хоч у свій двір очей не показуй. Оце ж що були виплели? Кажуть, ніби я пшеницю жала під зонтиком. Потім *(сміється)* вражі язики баришнею почали дражнити... Сказано — люди, їм аби що молоти. А вже що на Максима, то, мабуть, немає того і в світі, щоб вони на нього не прикладали: і медяник, і пирожок, і «отченашу» не знає, й копи грошей не полічить. Воно змалку було дрібненьке, бігало, як качанчик, і нехай його мир не знає, що воно таке, візьми та й продражни його невіростком. Як невіросток, так і невіросток, пішло й пішло. Вже й оженила, а й досі не забувають. Ти, дочко, не дуже дослухайся, що там будуть про нас говорити. Еге!.. Як йняти їм віри, то на світі немає гірших людей, як ми. Наша сусідка од саду, Мартиниха, ще не займала тебе?

М а р т а. Ні.

П р і с ь к а. Як буде зачіпати, то одріж поли та тікай. Там язик тобі, парень, як лопатень. Ми вже другий рік ворогуємо з нею. Ти ще цього не чула?

М а р т а. Ні, не чула.

Пріська. Поживеш більше, сама побачиш... (Трохи згодом.) Чого це ти, дочко, така не говірка? Я ось до тебе скільки гомоню, а ти все мовчиш. Досить живеш ти в нас, а й досі мов учора привезена. Чи ти і в батька була така?

Марта. Не знаю... Не помічали.

Пріська. Чи не призвичаїлась іще в нас, чи вдалась вже така осуркувата. Адже ж ти не каєшся, що пішла до нас, не нарікаєш?

Марта (смутно). Ні.

Пріська. І я так думаю, що гріх було б тобі й нарікати. А там уже люди починають плескати...

Надворі чути гомін. Пріська мерщій підводить голову й дивиться у вікно.

О... це вже знову витівав щось той дурисвіт. Дразниться та й дразниться з чоловіком; витіє не те, то інше, аби менше робити. (Осміхається.) Кинули коси на покіс, та з левади в садок. Думаю: що вони будуть робити, а вони, кателики, заходились боротися в холодочку. Надворі жарко — роблять, щоб тільки швидше до вечора. (Осміхається.) За віщо ж це вони знову завелися?

2

У хату входить Недоросток, червоний, жвавий, говорить голосно, вимахує руками. За ним, витираючи піт, спокійно йде Юхим.

Недоросток. Еге! Що б вона була за моя жінка, коли б не знала моєї вдачі! В мене того немає, як у інших, що поки встане та подумає... В мене має швидко!..

Юхим. Ну-ну, побачимо. (Сідає на ослоні й накладає люльку.)

Недоросток (насупивши брови). Кхму! (Моргає на Марту.)

Марта соромливо одхиляє голову.

Юхим. От тобі й «кхму»!.. (Спокійно закурює.) І на що б ото я казав, чого немає? (Передражняє.) «В мене жінка муштрована. Тільки оком поведу, одразу вгадає, чого мені треба. Як сім раз не поцілує, не сяду ні снідати, ні обідати».

Пріська (до Юхима). То оце ти підводиш їх цілуватися, чи як? А, старий катюго, бач, що придумав? Робити — не прибити, а на витребеньки, то тобі й дня мало. Слухай тільки тебе, то ти направиш на стежку.

Ю х и м. Щодо роботи, то, казати правду, я попереду людей не хапаюсь. Поздоров боже, вас, тітко! Я знаю, що ви роботою не морите себе й людей не неволите.

Тимчасом Недоросток моргає й насваряється на Марту. Та соромиться й очима показує на матір. Недоросток стає на місці й щось думає.

Недоросток. Бачиш, Юхиме, ми зайшли трохи не в такий час. Де ти бачив, щоб тут тобі й мати стояла й діти цілуватись заходились! Цього в добрих людей не водиться.

Ю х и м. Я тебе не неволю, — хочеш цілуйся, хочеш ні. Тільки мене аж серце бере: нащо хвалитися тим, чого не було! (*Знову передражняє.*) «Я як парубкував, то не було того й вечора, щоб мене дівчина не обцілувала! То мені й не в гульню було, як дівчина не поцілує».

Недоросток. Бо таки й цілували! Як вийду було на вулицю та вріжу в скрипочку, так усі й обступлять. До якої хочу, до тієї і йду, і ніч гуляю. Та ото щоб вона мене не поцілувала? Що б то я за парубок був!

Ю х и м (*спокійно*). Кажали люди, як ти ночував із дівчатами.

Недоросток. А як же я ночував?

Ю х и м (*убік, більше до Марти*). Дівчина спить у хаті на лаві, а він на призьбі під хатою... То чи не крізь стіну й цілувалися з нею?

Недоросток (*спалахнувши*). Коли ж це я під хатою в дівчини спав? Ти докажеш?

П р і с ь к а. Оце уже і я скажу, що ти, Юхиме, казнащо плещеш на чоловіка! Вже й старий, а ще ростеш.

Ю х и м. Дарма. Нехай я й дурний. Я не кажу, що я там розумний або багатий. Тільки я люблю правду, нащо брехати?

Недоросток. Так оце я брешу? Кажи, я брешу?

Ю х и м. Може, й не ти: може, хто інший бреше в твоїй сорочці.

Недоросток. Так ти бач який: я тобі грядку на картоплю дав, я тобі кулів дві копи подарував — бачу, хата ребрами світить. Я на твоїх дітей зглянувсь, що ходять голодні, роти пороззявлявши, та жнив уділив, та ще я й брешу?

Юхим мовчки чмише носом.

Та знаєш, що без мене ти з голоду опухнеш! Прийде зима — шапку знімеш: «Чи не можна б, Максиме Гавриловичу, хмизку набрати в лісі?» А до чортової мами, коли я брешу! Ти мені не завдавай брехні, бо не подивлюся, що старий, з хати в шию випру! В мене недовго.

Пріська. Та буде вже. За казна-що та ще й битись заведеться.

Недоросток (*зневажливо*). Ге! Хай-но тільки заведеться! Перш ніж битися, нехай піде одговіється та з дітьми попрощається! (*До матері.*) Сьогодні, як боролися, то я як гримнув ним, то аж земля задвигтіла. (*Сміється.*)

Пріська (*до Марти*). От тобі й невіросток, а воно, парень, цупкеньке собі, нівроку!

Юхим (*одвертає голову й махає рукою*). Треба казати.

Недоросток. А може, скажеш, ні? Не поборов? Може, знову скажеш, що брешу?

Юхим (*уперто махає рукою*). Коли б дійшло справді до діла, то ще хто знає, як воно було б... А то така думка: чим я маю чоловіка сердити, хай я буду менший. Бо ти сам таки подумай: чи до ладу було б воно, коли б хазяїн лежав зісподу, а якийсь там харпак зверху? Не учтиво було б. Я ж не який-небудь лобур, щоб не знав цього. А я собі думаю: лежи ти й зверху, а я тобі зісподу натовчу мовчки боки, та й буде з мене! То хіба ж мало скуштував ти стусанів, по правді признайся?

Недоросток. Того ніхто не бачив, а зверху я-таки був. (*Іде до дверей.*)

Юхим (*неохоче встає і йде за ним*). А проте, Максиме, по твоєму все ж не вийшло. Хвалився, що поцілує жінка, та й даром. Кажеш, і дівчата цілували, а от жінка не хоче.

Недоросток (*підбігає до Марти*). Ну, Марто, швидше, хай йому полегша!

Юхим. Мене, як полюбить жінка, то й на ярмарку поцілує.

Пріська (*цікаво*). От таки призведе, бузувір.

Недоросток (*до Марти*). Ну?

Юхим. Отже не поцілує.

Пріська. Поцілуй уже, дочко, та нехай вони одв'яжуться!

Юхим. Не соромся, молодиче, в нас така поведінка:

чи роблять, чи не роблять, а більше того, що цілюються.

Недоросток. Мерщій, кажу, а то нам ніколи.

Марта соромлячись витирає губи й стиха цілує.

Раз! Два! Три! Буде. *(Повертається до Юхима.)* А що? Хто тепер дурень? *(Режоче.)*

Пріська *(сміється)*. Це й тебе, мабуть, Юхиме, взяла оскома!

Юхим *(чишиє носом)*. Тепер, бачу, хай я й дурак буду. Тільки як хочеш, Максиме, а й тебе ніхто розумним не назове, що ти мене, дурня, послухав та, кинувши роботу, заходився цілуватися з жінкою!

Пріська *(режоче)*. Такого брехуна й в ступі не впіймаєш.

Недоросток *(сміється)*. Хай тепер уже вибріхується! *(Глянувши у вікно.)* Ходімо краще снопи скидати, Маруся пшеницю привезла.

Юхим *(стає помалу)*. Я піду й снопи скидати, бо я на те й найнявся, щоб робити, а коли хочеш, то й вибрешусь-таки. *(Виходять із хати. Голоси помалу затихають)*. Ну, а коли б я був тобі сказав: надівай оце, Максиме, свитку та махай на небеса, то ото б ти мене й послухав?

3

Пріська. Оце вже будуть косити язиками до вечора. Люблю вражого Юхима: роботи тієї з нього, як кіт наплаче, ну, зате хоч набреше за день охоту. *(Позіхає.)* Бач, може б не поцілувалися сьогодні, так призив-таки кателик. Та чого ж і не поцілувати такого: інше вдасться губате, або носате, або все лице як стільником візьметься, а він же чистенький, як путівочка. *(Пауза.)* Бач, і соромненько було трохи, а все ж поцілувала. Ну, та це нічого, дочко! Тут ніякий гріх, ніякий стид, коли жінка чоловіка цілує. Аби добрий лад був! Він, казати правду, любить пожартувати: змалечку він у мене пустунчик був, то ти на те не вжайай. Чи так, чи не так, хай буде по його, не супереч йому! А то я тобі скажу, що він таки й упертенький, парень, буває. Часом, як вчепиться за що, то як на пень з'їде... Було якось. *(Сміється.)* І досі того не забуду. Було йому годочків із десять або з вісім. Приходить на кутю батюшка з молитвою...

Маруся. Мамо! Та ви чуєте чи ні... одосить гукаю... (Прилядається до матері.) Еге... та в мами животик заболів...

Пріська (з докором). Е-е... Смієшся, катівко, а тут справді спини не зігну...

Маруся. Коли б оце яку брехеньку послухати, то раз би й полегшало. Еге, мамо?

Пріська (скривившись). І ніякий враг не вірить... Думають, що мати робити не хоче... ледача мати, прикидається недужою... Не бачить, що тут здоровля того давно кат має. Повірять тільки, як колись дуба дасть мати.

Маруся (перебиває). Ось годі, мамо, а то ви будете тут плакаться, а в городі чийсь свині вбілють ваше полотенце.

Пріська (схоплюється, як опечена). Моя матінко! А щоб вже ви йому й головою понакладали! (Хватає з-під печі ожево й біжить із хати.)

Маруся (сміється). Бач, як одужали швидко! (Витирає ніг.) До вечора, мабуть, зовсім спечуся... Коли б уже швидше сонечко заходило... (Жартом приспівує:)

Зменши, боже, денька,
Що я молоденька.
Прибав, боже, ночі
На мої карі очі...

(Позіхає.) Чи ти знаєш, Марто, що я сеї ночі й очей не закривала? З самого досвітку ходжу та плутаюсь, як п'яна. Не піддаюся, вергаю снопами, як віхтями, а тільки стану, знову очі злипаються. Насилу прочумалась; а слухай пак, Марто, мати вчора не чули, як я в хату верталася?

Марта (привітно). Ніхто й не поворухнувся! Я встала тихесенько-тихесенько... Ти, як приходиш пізно, то тільки пошкрябай у напільне вікно: я чутко сплю, то зараз і почую.

Маруся. Хто його вигадав—спати влітку в хаті. Святе діло — в садочку, та й під вишеньками, а щоб була роз-

мовонька всю ніч з парубками... (Обнімає Маргу, жартує.)

Марта (веселішає, осміхається). Або ще краще, як у тій пісні співають, що каже:

Ой ти ляжеш од комори,
А я од обори:
Та й будемо придивлятись,
Які в кого брови...

Маруся. О... так іще краще. (Приглядається до Марти.) Слухай, Марто! Кажуть, що дома ти була така весела та співуча...

Марта (зітхає). Е... мое вже минулося... Одгуляла своє...

Маруся (пригадує). А чи правда, Марто, що ти в своєму селі всіх парубків боролася?

Марта (соромиться). Та... дурощі...

Маруся. І шапки з парубків здіймала? Дружки хвалилися, що ніби прийшло до вас уночі трое парубків у сад по груші, а ти їх застукала, та й поздіймала з усіх шапки. А вони нібито давай прохати: тітко, оддайте, більш не будемо! (Сміється.) Правда?

Марта. Люди накажуть. (Сміється.)

Маруся. А хіба не було цього?

Марта. Було, так не трое, а тільки двоє. Та й парубки там такі... хлопчаки.

Маруся. А з хлопцями боролася?

Марта (зітхає). Забула вже... (Привітно.) Розкажи мені краще, як учора на колодках гулялося... Я довго-довго не спала з вечора та слухала, як у вас співають... Гарно так... (Зітхає.)

Маруся. То ти думаєш, я вчора на колодках гуляла? Не тобі кажучи, із своїм зателепою цілісіньку ніч просиділа... Еге, вже й пригортати навчився. (Сміється.)

Марта. Сватать, може, буде...

Маруся (подумавши. Певно). Буде! Так, після Покрови... (Зітхає.) Треба вже сподіватись...

Марта. Мабуть, шкода буде дівування забувати?

Маруся. Ох, сестрице! Як корова ж ревтиму!.. Як подумаю... (Заплющує очі, мрійно.) Не знаю, що воно й буде. (Рішуче.) Водою будуть одливати.

Марта (смутно). Розплетуть косу. (Гладить Марусі

косу.) Надінуть на голову коробку, волю дівочу закажуть, світ зав'яжуть... навіки...

Маруся. А зав'яжуть... (Зітхає.) А ти, Марто, не привикла іще в нас, журишся!

Марта. Привикла... (Одхиляється й крадькома скидає сльозу.)

Маруся (жалує). А чого ж ото плакати?

Марта. Та то я око запорошила...

Маруся. Де ж око? (Лагідно бере її за голову й придивляється.) Бач, сльози! Бачу я, Марто, що нудишся ти в нас, а чого, не признаєшся.

Марта. За домівкою скучила.

Маруся. То чого ж, діждемо неділі, поїдеш, одвідаєш... Тільки в тебе щось інше на душі, та мовчиш.

Марта (втирає сльозу). Сказала б я тобі, сестро, всю правду, тільки ти, може, будеш сміятись з мене, дурної...

Маруся. А що таке? (Цікавиться.)

Марта (вагається). Не знаю, як і почати... На кого й жалітись, сама не знаю... (Думає, далі махає рукою.) Ех, коли б знаття, що воно так ведеться замужем, довіку б не йшла.

Маруся (присовується ближче). Та що ж таке, чом же ти не кажеш? Ти мене не бійся, Марто, я нікому не скажу.

Марта. Трудно мені з Максимом, а найбільше, як останемось наодинці. І нащо воно таке заведено — й сама не знаю... А розпитати кого-небудь не насмію... (Подумавши, соромливо.) Накрие оце з головою ліжником та й почне підкурювати тютюном. «Це, каже, од нечистого духа». Накадить, що й дихати не можна... Чаєш-чхаєш, та так стане погано, що аж плакати почну.

Маруся (дивуючись). Таке...

Марта. Це, каже, скрізь так ведеться, привикай. Помітив, бач, що я того проклятого тютюнища й духу не люблю, зараз чхать починаю. А то ще реп'яхів у постіль понакидає.

Маруся. Та й нащо?

Марта. Каже, ніби годиться так... Та хіба тільки це? Чого тільки не бувало. Опівночі, бувало, розбудить та й почне: давай, каже, хто кого зіпхне з полу. Обіпреться ногами об стіну та й випре мене додолу. Тоді сам ляже поперек постелі, ноги й руки розкидає, а мені велить стояти

на ногах. То я так і проплачу цілу ніч, стоячи біля постелі...

Маруся. Та то він вигадує, махамет! Він змалку в нас жирований.

Марта. Каже, це ще не все, подожди, що далі буде!

Маруся. Отже, їй-богу, все бреше шибеник!

Голос Пріськи (надворі). Максиме! Воно іще малюсеньке... спинку зломиш... ізлізь.

Маруся. Похвалися матері, хай його пристрамлять.

Марта. Бо-храни! І ти не згадуй, і я мовчатиму!

Маруся (думає). Зажди. А дай, я випитаю в Юхимихи. (Іде з хати). Це коли б справді так велося, то нехай би його кат спарив, щоб я коли пішла заміж... (Пішла.)

Пріська (чути надворі). Марусе, куди це ти летиш, ось вернися в хату, щось казатиму!

Маруся. Ніколи!

6

Пріська (входить у хату з переломленим ожевом, стогне). Таке тобі, парень, ожево було: ще б жило та й жило, та за тими клятими свиньми достояло... (Кидав куски під піч, іде до лави.) Ох... і нащо його старому на світі жити... (Лягає й ворочається.) Куди вона почалась?

Марта. До Юхимихи чи що...

Пріська. І в кого воно вдалося таке, літає, як вітер. То за гульнею, то за роботою — і в хаті не всидить... Не побачиш його ніколи, не поговориш до ладу... Ох, душно ж мені, душно, й сама не знаю, що б і робила... Сядеш — не сидиться, ляжеш — не лежитьсь... (Стогне.) Ану, приляжу на полу, може, там буде краще... (Бере свитку й переходить, стогнувши, до полу, лягає.) Знов, мов цуркою, починає крутить... (Заплющує очі, далі розплющує знов.) Ні, мабуть, не засну-таки... Хай його морока не знає, що всо таке; так, ніби й в сон клонить, а приляжеш, станеш дрімати, немов який дідько лоскотать тебе починає... Ніяк не влєжиш... (Заплющує очі знову, але ненадовго; сама собі регоче, здержуючись.) Цей... як його... Мошко, хай би він сказився... Попустив лахміття, волоче, на дощ, мабуть... Кажу: чи не пораяв би ти, Мошку, чого-небудь мені, щоб спина не боліла? А він сміється, бісів Мошко, каже: «Тра, ка, вам, Прісько, бігати більше». «Коли б, кажу, який

дідько гонився, то, може, й побігла б! Чи не поженешся хоч ти, Мошку?» А він підходить до тину та вже й женихатись починає: «Ви, каже, вдова, а я удівець, дітей малих не маємо: будемо сидіти собі в крамниці, в холодочку». А я й питаю: «А хто ж буде, Мошку, нас вінчати, чи ваш рабин, чи наш батюшка?..»

7

Недоросток (*вбігає в хату вмитий, вода стікає з лиця, махає руками, бігає по хаті*). Марто! Давай рушник! Швидше! (*Марта дістає рушник.*) Та швидше ж, а то за сорочку течє!

Пріська. Так чуєш, Максиме, яке діло.

Максим. Нема коли слухати мені ваші бали. Геть чисто шию спекло, а Юхим зовсім язика вивалив... Буде знати, як зо мною робити!.. (*Біжить вистрибом із хати.*)

Пріська (*стогне*). Максиме, та ти ж хазяїн дому! Хоч би ти спитав про матір, що їй таке! А то немов і думки про неї немає нікому, немов ніхто й не бачить.

Максим (*повертається*). А хіба що?

Пріська. Не бачиш, що? Може, до вечора дуба дам! Вигодувала, виляльчила всіх, а як повиростали, то й покинули матір, забули... Нікому нема діла до неї.

Недоросток. Так що ж вам таке, мамо? (*Стурбовано.*) Може, таке, що за попом збігати?

Пріська. Ти вже мерщій за попом!.. Аби швидше на кладовище одтирить матір! Підожди ще, як житимеш без матері! Може, не раз доведеться пожаліти, та буде пізно...

Недоросток (*підходить, жаліючи*). Мамо! Що ж у вас болить?

Пріська. Ох, під груди підпирає, мов колом... Розколоти, сину, попелу та солі, кажуть, помагає.

Недоросток. От нещастя... (*Дістає чарку, порасться. Стурбовано.*) Мамо, що це ви собі надумали? Посиротить нас хочете? (*Вибігає у сіни, хлюпощегься.*)

Пріська. Ох... (*Позіхає.*) Ти б хоч би заспівала, абощо. А то чогось так нудно в хаті, а ти ще мовчиш.

Марта весь час, не одриваючись од роботи, приглядається й прислухується.

Марта. Чогось не здумаю ні однієї пісні. Чи позабувала, чи хто його знає...

Пріська. Отож, прости господи, яка ж ти безлюдькувата.

Недоросток (вертається).

Пріська знову починає стогнати.

Пийте ж, мамо, та всю зразу, щоб на дні нічого не осталось.

Пріська. Ох... То, кажеш, сину, воно помагає?

Недоросток. Та хто ж його знає: адже кажуть люди.

Пріська. Та люди накажуть, а хто його знає, яке воно... Так ти, сину, радиш випити?

Недоросток. Люди ж п'ють, та й нічого їм не робиться з того; ще й помагає. (Підносить.)

Пріська (неймовірно). Е-ге... Ти так кажеш, а може, воно таке, що й у рот його не можна взяти. Ану, візьми, сину, на язик, скуштуй, яке воно.

Недоросток. Отож які бо ви боязкі. (Куштує.) Ну от... (Скривився й спльовує.)

Пріська. То ото таке добре? Бач, який песиголовець, чим хотів матір напоїти! Може, хотів якомога швидше на той світ спровадити?

Недоросток дивиться на неї, лупає очима.

Вилій його в помийницю к лихій годині. (Регоче.)

Недоросток. Так оце ви такі хворі? А старі! А гладкі! Тільки й живете на вигадках та од роботи одриваєте.

Пріська (безсило регоче). Ох ти ж, мій роботяжечка.

Недоросток. Ну, підждіть, я вас колись не так підведу, це вам не минеться. (Становить чарку на вікно й хоче виходити.)

Пріська (пересміявшись). Ось зажди, Максиме!

Недоросток. Чого?

Пріська (таємничо моргає). Іди лишень сюди!

Недоросток. Ну? (Підходить.)

Пріська (киває у вікно, сміється). А гукни лишень на того брехуна! Що це, хіба тільки йому й сміятися над нами?

Недоросток (догадавшись, весело регоче; вибігає з хати. Чути). Юхиме, агов, Юхиме! А йди на часинку в хату!

Пріська (до Марти, яка сидить уже за іншою якоюсь роботою). Охо-хо... А ти, дочко, дивишся та й думаєш собі: ну й робітнички ж позбиралися.

Марта мнеться, не знаючи, що казати.

Та яка вже воно там робота в таку спеку! Все одно день на баглаї піде.

Недоросток (вбігає). Треба, мамо, в пляшку вилити, щоб зручніш було частувати! (Переливає з чарки в пляшку.) Ось я ще солі підсиплю. (Радіє.)

Пріська (жваво). Перцю, сину, перцю підсип! Хай йому в носі пошпигає, брехунові!

Недоросток мерщій сипле перець у пляшечку.

8

Юхим (входить). Ну й парить, як у пеклі! Збирається на дощ.

Недоросток (поважно наливає чарку). На, випий, Юхиме, чарку, щоб краще косилося. А то, бачу, ти зовсім пристав.

Юхим. Воно, кажуть, косить би косив, коли б який дідько косу носив... (Витирає руки, піт на лобі, бере чарку.) Що воно, моченуха яка? (Дивиться на чарку.)

Недоросток. Перцівка.

Юхим. Оце по-хазяйському. Дай же, боже, та не вменшай, боже... (До Марти.) Дай вам, боже, хазяєчко, двоє разом. (Переждавши.) Щастя й здоровля.

Марта, осміхаючись, одвертається.

Е... горда у вас господиня — й привітатись не хоче! (Далі непевно позирає на чарку, відразу підводить голову, прислухається, перемінює мову.) Що воно, гримить уже? Гм... (Становить чарку на стіл.) Глянув оце я на Марту та на тебе та й згадав, що казав Мошко.

Пріська (нетерпляче). Та пий швидше, а тоді вже будеш брехати.

Юхим. Ні, спершу розкажу, а то ще забуду. Гомонимо якось біля Мошка: я, Микола Литвин та ще декілька люців. Микола й починає: як воно отой Максим із жінкою б'ється, коли він і до плеча не достане. А Мошко й каже...

Недоросток (перебиває). Чорти батька зна що ти й мелеш! Кому воно потрібне. Пий, коли дають, а про те ми вже чули.

Ю х и м. Щось мені не йде сьогодні чарка: хай уже ти сам вип'єш її до обіду, а все ж докажу до краю.

П р і с ь к а (*хитає головою*). Такого впіймаєш...

Н е д о р о с т о к. А не хочеш — прохати не будемо. Ходім!

П р і с ь к а. Та підожди. Все одно дощ знаходить, косити не будете... (*До Юхима.*) Ну-ну, так що каже Мошко?

Н е д о р о с т о к. Та він вам накаже: хіба не знаєте брехуна!

Ю х и м. А Мошко й каже: коли йому треба побитися з жінкою, то він вилізе на лавку та й кличе: а йди, каже, серце Марто, я тебе поцілую! Тільки Марта підійде, то він її за косу цап! — та й повисне.

Всі сміються.

Н е д о р о с т о к (*докоряє*). А, безстрамнику, гріх же брехати! На тім світі чорти за язик обценьками тягнути-муть!

П р і с ь к а (*регоче*). А бодай ти скис! Отож таке й витіє й виплете.

Н е д о р о с т о к. Мамо! Та, їй-же богу, він бреше! Ніколи не було цього!

П р і с ь к а (*була змовкла, далі з більшою силою починає реготати, одмахуючись рукою од Недоростка*). Це виходить на те, що вчепиться в косу, як реп'ях, та й... (*регоче*) бовтається. (*Регоче.*)

Н е д о р о с т о к (*докірливо*). Мамо, і ото ви ймете йому віри? Хіба ж вам не видно, що ми врівні з Мартою!

Ю х и м. Ану ж постановіться рядком, щоб було видно!

Н е д о р о с т о к (*зі зла*). Я тебе як стану, то за де'ятими ворітьми кавкнеш.

Ю х и м. Бо знаєш, що доведеться ослончик підставляти! Чого ж сердитись — становись, коли врівні!

Недоросток на хвилину спиняється, думає.

П р і с ь к а. Коли на те пішло, становись, сину, під аршин! (*Сміється.*)

9

М а р у с я (*до Недоростка*). Ну, то як, Максиме, треба викурювати нечистого духа, щоб до жінки не приступав?

Всі змовкають, цікавляться. Недоросток лупає очима, одступає.

Ю х и м. О, це вже щось новеньке!..

П р і с ь к а. Кажі, дочко, будемо слухати!

М а р у с я. А, безстрамнику! Сказати людям, то за-
сміють! *(До матері.)* Яку моду завів із жиру...

Н е д о р о с т о к *(вразу починає кричати, щоб заглу-
шити Марусю.)* Годі! Годі! Годі! Чого там язика розпу-
скати!

М а р у с я. Понакидає реп'яхів у постіль...

Н е д о р о с т о к *(бігає по хаті, голосно).* Що це мені
за нещастя, хоч з дому тікай! Це вже не вільно мені в
свій хаті жити? Хто мені тут укаже, я хазяїн!

Маруся намагається розказувати, за Недоростком її слів не чуто.

М а р у с я. Бач, стидно тепер! Ні, все ж розкажу!
(Сміючись, ближче підходить до матері.)

Недоросток хапає горщик і б'є.

М а р у с я *(повернувшись)*. Головою!

П р і с ь к а. Максиме, навсний! Новісінький горщик —
взяв та й ізвів. Он же битенький стоїть, ну й добивав би
його!

Н е д о р о с т о к. Все поб'ю, порубаю! *(До Марти.)*
Одчиняй мені зараз скриню! Давай сокиру! *(Нападаєть-
ся на Марту.)* Ти на кого ото славу пускаєш? На кого на-
брихуєш? Ось я тебе повчу, як треба чоловіка шанувати!
(Достає з-під полу віжки, замотує, щоб можна було бити.)

М а р у с я. Е, ні! Цього вже не буде, не дам! *(Засту-
пає Марту.)*

Н е д о р о с т о к *(увесь час забігає, щоб ударити
Марту).*

Маруся захищає, Марта стоїть, зажурившись.

Я не подивлюся, що ти велика! Я тебе навчу, як чоловікові
годити! Інша жінка, що було чи не було, перемовчала б,
а ти сама рознесеш, щоб усе село знало?

Пріська і Юхим спиняють його.

Ю х и м. Та що це ти, Максиме, жарту не знаєш? За
що бити?

П р і с ь к а. О... Максиме! При чужому чоловікові ще й
бійку заведеш? Так же не годиться!

Недоросток (*не слухає*). Може, не знаю, що ти думаєш про мене? Чого не говориш до мене? Все знаю: думає — чоловік недорослий, дурний! Та як візьму я тебе, дорослу, в руки, то ти будеш мене знати. Я тебе навчу говорити! Еге, забувай батькові норови, мої бери! Бо я з тебе...

Перед тим у хаті стемніло. Гримить грім.

(*Недоросток відразу змовкає. Трохи згодом.*) Та я тобі...

Гримить дужче, Недоросток прожогом тікає на піч.

Світить лампадку! Закривайте верх.

Сміх. Недоросток висовує голову із-за комина.

Смієшся? (*Нахваляється.*) Смійся, смійся! Засмієшся ти в мене на кутні. Ти думаєш, що всі дурні, тільки ти приїхала сюди...

Б'є дуже грім, в хаті бряжчать вікна, посуд. Недоросток ховається. Сміх.

Як ударив грім, в хаті починається руханиця: зачиняють вікна. Хтось біжить закривати верх. Чути голоси: «Біжи, мерщій поздіймай одежу! — А як полотно! — Коней розпрягли?» і т. ін. У вікно січе дощ.

Пріська. Слава тобі, господи! Гарний дощик, грімо-весенький, аж од серця одлягло.

Лиця веселі, радісні. На Недоростка менше звертають уваги.
Хтось вносить жмут одежі.

Завіса

ДІЯ ДРУГА

Та ж хата, прибрана по-святковому. На стінах — рушники, килими. На печі — Недоросток; видно тільки його голову. Далі стоїть Марта, одягнута в дорогу.

1

Недоросток. Ще оцю як одгадаєш, тоді буду одягатись: «Півень каже — куд-ку-дак, курка каже — так». Ану?

Марта (*здвигує плечима*). Не знаю.

Недоросток. Бо дурна. От велика, а дурна. (*Показує рукою.*) Кишок нема в голові.

Марта. Коли ж не в голові воно мені: коні стоять давно запряжені.

Недоросток. Нема чого нам поспішатись, адже за шию не лле?

Марта. Мати будуть клопотатись, вони ж сподіваються нас на обід, коли то ми доїдемо такий світ?

Недоросток. Нехай і мати підожде, нічого їй не станеться. Ну, так не одгадаєш?

Марта (*думає*). Не знаю.

Недоросток. Що то воно — баба. Нічого воно тобі не знає, як оте наше руде теля. Неграмотне, недруковане, немуштроване. Слухай сюди (*пояснює*): півень — це чоловік сердитий, а курка — жінка. Чоловік її розходився: дай їсти, дай їсти! А жінка каже: а чортового батька! Бач, тут треба мізкувати. Коли б оце тобі вліпив в долоню з десяток лінійок, як, бувало, наш дяк сипле, тоді б у голові в тебе швидше колеса повертались... Ох, мабуть, доведеться-таки ставити тебе на гречку. Треба. Нічого не вдієш. Хоч сором, хоч ні — бери коцюбу, становись.

Марта огинається, осміхаючись.

Становись, становись, коли заробила! А то, отже, їй-богу, не поїдемо до тещі!

Марта (*осміхаючись, бере коцюбу, стає на коліна*). Ну, добре — нехай я постою, а ти ж уже не гайся, влязь із печі та одягайся.

Недоросток. Бач: у людей буває удається й маленьке, та розумненьке, шустреньке, а тебе вигнало, як сьому верству, а ти й за малого не справишся! Ну й сором: ото, будши отакою великою, стояти на колінах?

Марта (*осміхається*). Коли ж я така дурна вродилася!

Недоросток. Ох, біда мені з тобою... Ну, нема вже чого робити... будемо їхати... Так, кажеш, коні запряжені?

Марта. Давно вже.

Недоросток. Нагодовані, напоєні?

Марта. Аякже.

Недоросток. То виймай мені білу сорочку та доставай одержу.

М а р т а. Сорочка лежить на комині — я ще звечора поклала. А одержу зараз достану. (Достає Недоросткову празничкову одержу.)

Недоросток. Де ж та сорочка? (Зразу.) Ні, єсть... (Щось бурчить собі, далі приспівує:)

Що уже той іжак
Та й у хату заліз;
Тікай, тікай, чоловіче,
Бо іжак тебе з'їсть...

В мене, жінко, басок таки єсть... треба буде колись на крилас піти... (Репетує.) Що це за сорочка! Яку оце ти мені сорочку даєш? (Сорочка летить із печі додола.) Ти мені не давай парубоцької сорочки...

М а р т а (лагідно). А я ж думаю, що вишивана буде краща! (Дістає іншу.)

Недоросток. Що ти тямиш там! Підеш між люди в парубоцькій сорочці, скажуть: чоловік не чоловік, парубок не парубок — блазень якийсь. (Бере другу.) Ну, оце така. І коли вже ти мою вдачу переймеш. На іншу, то вже давно були б ми в дорозі, а через тебе до обіда догаємось.

М а р т а. Так навчи мене, що мені робити, щоб тобі догодити!

Недоросток. Догадайся! Подумай трохи та й догадай...

2

М а р у с я. То це ви ще дома? Коли ж ви в ката доїдете — хіба на ніч?

Марта знизує плечима.

А де ж Максим?

Марта мовчить.

І матері немає... Де ж мати?

М а р т а. Повезли масло та сир у місто.

М а р у с я. Максим з ними?

Недоросток (з печі). А я чого там не бачив!

М а р у с я (дивуючись). Моя ненько! То оце він і досі

з печі не злавив? Слухай, бицмане, що це ти собі думаєш? Вже ж люди з церкви йдуть! Коли думка їхати, то доки його збиратися? Будеш лагодитись, поки й ніч зайде?

Недоросток. Нехай одгадає, чого мені треба — зараз буду одягатися.

Маруся (дивуючись). Жила й не бачила такого чоловіка! (Озирається навкруги, хапає кухоль з водою й вилазить на припічок.) Ось, може, я одгадаю, чого тобі треба. (Лле водою на нього.)

Недоросток (здіймає галас). Навіжена! Навісна! Максвітна! Годі, скажена! (Зіскакує з печі.)

Маруся. А чи так тебе прохати! (Сміється.) А ти, Марто, й досі не догадалась! Бувши тобою, я б давно стягла його з печі, хоч кочергою.

Недоросток (втирає лице й шию). Ну, скажи, чи єсть оце у тебе толк — лити холодну воду за шию? Ти ж бачиш, що я розпарився, то ж застудитись можна! Горя навіки дістати! Що це тобі — іграшки?

Маруся. Ой, леле! Гляди, щоб не застудився! Доки ж із тобою панькатися? Патякає, морочить голову!

Недоросток. А може, я зовсім не хочу їхати, що ти мені зробиш? Не хочу та й уже. (Насуплює брови.) Марто! Иди розпрягай коні. Он завтра, поки стоїть на годині, треба сіно згребти. Знаєш, кажуть, що хто гостей шукає, той штани латає. Ну, іди ж, чого огинаєшся?

Марта, осмутнівши, вийшла. Недоросток поважно проходить по хаті.

3

Маруся (киває головою). Так оце в тебе такий толк у голові?

Недоросток. Я хазяїн тут, що хочу, те й роблю!

Маруся. Як хазяїн, то запряжи жінку у воза та й у поле їдь. Радий, що плоха вдалася!

Недоросток. Як буде треба, то й запряжу.

Маруся (докірливо). Шибенику, сестру ж маєш! Добре буде тобі слухати, як і мені доведеться отак поневірятись у чужій сім'ї?

Недоросток. Не зароблятимеш та добра будеш, то й тобі буде добре!

Маруся. А чим же тобі не добра Марта? Що всім годить та робить, як сірий віл? Що слова нікому накриво

не скаже? А ти такий добрий до неї, що молодиця й досі боїться сісти, слово сказати. Ходить, як риба в'яла. Хоч би людей пострамивсь! Ти думаєш, люди нічого не бачать? Все бачать! Побачиш: обсміють, обплюють, одцураються, що й на вулицю буде вийти сором.

Недоросток. Що ти мені допікаєш, що ти мене докоряєш? Що мені люди, я сам собі хазяїн, та й край!

Маруся. Ну, а ото добре буде, як через вас із матір'ю та й мене люди обминатимуть, як сидітиму тобі на ший до сіді-коси? Скажуть, всі одного заводу! Отже, сама буду страмити вас перед людьми, щоб не думали, що я вашого розуму! Ви думаєте, як вам із матір'ю не треба людей, так і всім? Мені з вами вік не жити! (*Жвавіше.*) Та ти думаєш, довго оце вона буде все на собі переносити? Роздивиться добре на вас та й покине! Я її вже по очах бачу. Ось поназдивишся! Та й дурна б була, якби не покинула!..

Недоросток (*приглядається до Марусі*). Бач, яка добра! То оце ти будеш судити мене перед людьми?

Маруся. Не судитиму, правду казатиму, не буду покривати!

Недоросток. І Марту будеш проти мене насоружати? Будеш намовляти, щоб не любила мене та кидала? Добра сестра!

Маруся. Ти вже її сам насоружив. Ти думаєш — любитиме тебе, отакого вітра? За що? Ось коли б покинула хоч на рік, може б порозумнішав.

Недоросток (*думає, далі зразу*). Бач, як налякала! Хай кидає, й ворота сам одчиню! (*Свистить і показує рукою, далі вискакує зразу на піл і сідає зрозмаху на подушки, виспівує.*)

А що вже той їжак
Та й до печі приліз:
Тікай-тікай, чоловіче,
Бо їжак тебе з'їсть...

Маруся. Розпестила змалку, то й жирує раз у раз, як теля в спасівку. (*Докоряє.*) Ну й чого б ото я басував по подушках? Немає тобі в хаті іншого місця сісти?

Недоросток. Ніхто мені не вкаже: господар, як чиряк, де схоче, там і сяде. (*Перекидається.*) Гоп... «А що вже той їжак...»

Ма р у с я. А щоб уже тобі отой іжак та на язик!

Недоросток дражниться.

Ой... господи! (*Швиденько бере води в кухоль і біжить до Недоростка. Той зразу схоплюється, стає на полу в куток, галасує, зчиняють бучу.*)

4

П р і с ь к а (*з вузлами*). А ви, діточки, знову гризеться? І що воно за знак: тільки зійшлися докупи, так і завелися, так і збили бучу.

Недоросток (*підбігає зразу до матері, скаржить-ся*). Мамо, оця навісна дівка хоче намовляти Марту, щоб покинула нас!

П р і с ь к а (*докірливо*). О-о... нащо ж, дочко, таке робити? Не то, щоб на лад зводила, а ти сварити їх збираєшся!

Ма р у с я. Не сварю я їх, мамо, сам він доведе молодичку, що покине. Ще ж удосвіта виряджались їхати, та бачте, як поїхали? Отож і досі морочить голову та варить воду з молодичці... Хіба ж у добрих людей, мамо, так ведеться?

Недоросток. Може, нам пожартувати хотілося, що тобі до того?

П р і с ь к а. Облиш, дочко! Хай собі живуть, як знають: це їхнє діло! Хай собі жартують, на те молоді!

Ма р у с я. Мамо, дурні це жарти, коли од їх сльози! А ви замість того, щоб спинити його, ще потураєте йому! Доки ви будете пеститись із ним, як із дитиною? Панькається, мантуликами годуєте, гостинцями...

П р і с ь к а (*дивується зразу, далі соромливо осміхається*). Мм... таке й придумаєш же! Жонатому чоловікові гостинці б носила з базару!..

Ма р у с я. Може, скажете, не було цього — не приносили базарних пиріжечків, не ходили самі медку вколупати?

П р і с ь к а. Та ось годі — не витівай бозна-чого! Почують люди, то ще й сміятись будуть, хіба мало й так усяких брехень ходить про нього!

Ма р у с я. Це й не знають... Коли б про все довідались, то й проходу б не давали. (*Насварюється на Недо-*

ростка, виходячи з хати.) Була б я тобі жінка, я б тебе навчила попередок давати! Ох, я б пошанувала — скуштував би ти в мене отого меду, що ворота підпирають. (Виходить, осміхаючись.)

5

Недоросток (услід Марусі). Ти в нас розумовська — знаємо. (До матері.) Коли б вже швидше забирали її од нас, щоб менше того клопоту, хай би там гризла комусь голову.

Пріська (роздягається, вилазить на піл з ногами, розв'язує до вікна вузлик). Ця за себе одстоїть, вже не Мартиної вдачі. (Іншим голосом, пестливо.) А йди лишень, Максимко, сюди-и...

Недоросток. А що там?

Пріська. Та цить, а то почує ота свекруха, то й сорому не обберемося!

Недоросток (підбігає до полу й навшипиньках зазирає через плече матері. Радо). Го-го-го! Горіхи, та й ще смажені! (Підскакує.)

Пріська (докірливо, соромливо спиняє його). Та ось цить... не так голосно. (Розказує.) Як нарощне виставив вражий крамар на вікні повнісінький ящик. Побачила, то так забажалось, що аж ніби занудило. Та й не витерпіла-таки, зачиркала десяток крашанок.

Недоросток (тимчасом хватає один горіх, гризе). Гм... Ай добрі ж! (Хватає з узла в обидві жмені, сипле собі в шапку.)

Пріська (докірливо). То оце ти всі собі й захопив? Бач, який добрий! А матері, катюго, нічого й не оставив?

Недоросток. А вам нащо? У вас же зубів, казали, немає... Ну, нате й вам... (Одсипає назад.)

Пріська. Та хоч пеньками, може, розкушу скільки-небудь... висип, сину, в приставочку, та й будемо кусати вкупі.

Недоросток (подумавши). Як пани, мамо?

Пріська. Еге ж, сину, як пани.

Горіхи Недоросток пересипає в приставку, гризуть, розмовляючи.

Та чого ж це ти, сину, справді... не поїхав до тещі? Передумав, чи як?

Недоросток. Поїхати поїдемо, тільки нехай перше промнеться ота доросла. Кат її не візьме, як запряже і вдруге. Я її привчу-таки говорити до чоловіка. А то що воно за жінка? Миркне слово-двоє та й мовчить.

Пріська. Таки й справді морока його знає, що воно за молодиця: і робить, і шанується, а все якимсь вовком позирає, як чуже. І не розбереш: чи воно таке плохе, чи дурне, чи потайне. А іноді як поведе тим оком, то так мені й здається, що вона, сину, сміється з нас. Ти її, Максиме, справді б трошки повчив, чи не повеселішала б та не стала б говорити.

Недоросток. Підождіть трохи, буде вона в мене, як шовкова: й говоритиме, співатиме, ще й танцювати буде! (*Дивиться у вікно.*) Ич... і в хату не йде... Сіла на призьбі, надулася, як півтора нещастя... Марто, то ото ти й справді розпрягла вже коні? І що ти за жінка, що й пожартувати не можна з тобою. Коли їхати, то будемо збиратися, а то справді буде пізно... (*До матері.*) Аж засміялась, зраділа... (*Сам починає одягатись, надіває синю чумарку, дістає пояс, велику, як у старих, поважних людей, шапку.*)

Пріська. Ото вже нажаліється матері, скаже: й такі й отакі. Осудить, обсмеє нас, сину, як Хому в ярмарку!

Недоросток. Хе... а я ж де буду? Я не подивлюся, що в чужій хаті, а як вип'ю, то ще й сам викажу тещі. Скажу — коли не навчили ви дочки дома, як жити в людей, то вже — чи будете сердиться, чи ні — доведеться самому вчити. Буде почтива, буде слухняна, то буде їй добре, а ні, то й усього ще трапиться. Еге, жінку треба в руках держати! Жінці волі не давай. Чи любиш, чи не любиш, а нагаєчку держи про звичай, бо тоді вона буде говорити, й свекруху шанувати, й чоловікові годити!

Пріська (*задоволено*). Бач, який старунчик...

Недоросток (*голосніше*). Еге, у нас же ведеться по-простому, по-мужицькому: вставати треба рано, робити до свого поту... Так наші батьки робили, так і нас учили. То, дякувати богові, не буваємо голодні, не буваємо й голі, та й якесь там і хазяйствечко водиться (*ніби зневажливо*): сім пар волів у лузі, а чотири в плузі, вівці у вигоні, коні на припоні...

Пріська. Бач... от і кажуть, що «оченашу» не знає. А воно ж тобі, як шовком шиє...

Недоросток (*сміється радий*). Еге... вони думають, як молодий, то й слова не скажу між гостями. Сидітиму

та слухатиму готового? Хай-но лишень і старий який заговорить зо мною! *(Одкашлюється, береться рукою за бік, другою розмахує. Говорить поважно, на'явши велику шапку.)*

Пріська. Яке ж утішненьке — як по зорях читає... І де воно понаучувалось такому!..

Недоросток *(розпалюється)*. Так отак-то, люди добрі! Наказано, заповідано всім у військо виряджатись! В кого є коні — годуйте, в кого нема — купуйте! Кидаю все мое хазяйство, поля й діброви, воли й корови, матір, жінку молоду, а сам іду землі брати, городи плюндрувати!!

Пріська. Ох ти ж, мій вузличок!

Недоросток. Ви знаєте, хто ми такі? Ми не прості люди — ми козаки... ми...

6

Марта *(з паляницею під рукою)*. Ну, то вже я й запрягла!

Недоросток *(незадоволено)*. Уже? Ну й швидко ж ти!.. *(Надувшись ходить по хаті, далі лягає на полу.)* Марто, а йди сюди!

Марта *(цікавлячись, підходить)*. Чого?

Недоросток. Постій отут не багато — трошки та говори зо мною.

Марта *(осміхаючись)*. Я ж не знаю, що мені й говорити.

Недоросток. Що говорити, то говорити, аби я бачив, що ти говориш до мене!

Марта *знижує плечима*.

Хоч казку кажи!

Пріська *(осміхаючись)*. Еге, дочко, розкажи оце яку-небудь казочку, і я послухаю: я, боже, як люблю, коли ото гомонить що біля мене. Учися, дочко, говорити! Будь привітненька та веселенька, то й у хаті повеселішає.

Марта *(привітно)*. Ну, то якої ж?

Недоросток. Та якої-небудь, все одно!

Марта *(розказує, як дітям)*. Був собі дід та баба...

Пріська *(лагідно)*. Оттак... Був собі дідусик та бабуся та курочка рябесенька... То воно зразу й веселіше в хаті, вже не той і лад у сем'ї, а то мовчиш та й мовчиш...

Недоросток. Ну, добре вже, добре. (*Мовчки прихитує до казки головою.*)

Марта. Був собі дід та баба, та було в них три дочки й синок Івашко. Пішли вони в ліс по сунички.

Пріська (*перебиває з жалем*). Е-е, дочко, одійшли вже сунички! Не довелося цього року й покуштувати, а, кажуть, було вродило, як гною...

Недоросток. Отож які ви! Слухайте мовчки.

Пріська. Добре, добре. (*Робить дуже уважний вигляд, далі починає дрімати. Марта тихо розказує.*) Мабуть, і я трохи полежу. А ти, дочко, кажи: я слухатиму. (*Примощується на припичку.*) Немає нічого кращого, як коржі з суничками: оце б так, парень, із'їлось... (*Ковтає слину, дрімає.*)

Марта (*чути, як приспівує*):

Помалу-малу, братику, грай!
Не рази серденька ти мого вкрай;
Ми по ягідки ходили,
Мене сестри згубили:
Під калиною закопали,
Калиновим листом закривали...

Недоросток (*трохи згодом*). Підожди, підожди, підожди! Ти ж чого ото вперед забігаєш? Чого ото хапаєшся так? Кортить швидше їхати?

Марта (*винувато*). А то ж хіба ні, крилами б летіла!

Недоросток. А мене, бач, саме на сон бере. (*Позіхає.*) Чи не залишить нам, жінко, ці гості до іншого разу? Га? Чи як ти, жінко, скажеш?

Марта мовчить.

Ну, чого ж ти мовчиш?

Марта (*смутно*). Що ж мені тепер уже казати?..

Недоросток. А ти свою лінію держи: гризися зомною або плач!

Марта (*втирає сльози*). Таке, хоч і справді плач. (*Спершу журиться, думає; далі лице веселішає, підходить до полу.*) Максиме, не сердься вже на мене, дурною, я вже буду говорити з тобою.

Недоросток (*не повертаючись, пацає ногами*). Геть, геть! Не підходь, коли я сердитий!

Марта. Я вже буду вірненько-вірненько тебе прохати: вставай та будемо їхати! Пожалуй уже мене хоч трошки.

Недоросток. Не поїдемо й не гавкай!

Марта. Та хіба ж я коли тобі не так слово сказала, що недобрый до мене такий? Чи я ж у тебе жінка над усіх найгірша? Як будеш мене сварити та не жалувати, до батька не пускати, то я й помарнію. *(Осміхаючись.)* Та й люди сміятимуться, скажуть: взяв погану жінку, собі не до пари.

Недоросток трохи одвертає голову.

Ось не гаймося та не барімося, та сядемо рядочком, та поїдемо ладком перед людьми, щоб і люди нами пораділи. *(Жартівливо.)* Слухай, чорнявий!

Недоросток трохи осміхається. Марта напівжартовливо.

Максима Гавриловичу! Прохав батько, прохала мати і я вірнесенько прошу: поїдемо до мого батька-матері на хліб, на сіль, на чесну бесіду!

Недоросток *(повертається зовсім)*. О... бач, і говорить навчилась. А то мовчить, як тума. *(Сміється.)*

Марта. Ти думаєш, що я вже й говорити не вмію? Ось не жур та не клопоти моєї голови, та пожалій мене, молоді — то я тобі й співатиму, й жартуватиму... Вставай же, та поїдемо. *(Приплющує очі й киває головою)*. А в мого ж батенька та двір же великий-великий, а садок зелений — є де походити, в холодку спочити. Щосвята, щонеділі наїзять до нас хороші гості... Та як почнуть гостювати, співати та гомоніти, то й ночі тієї мало.

Недоросток. Ну, а чим же теща буде нас шанувати? Може, поставить хрущі в борщі, а на вечерю ягли, щоб голодні спати лягли.

Марта. Шануватиме, чим бог пошле. Може, не так, як у багатирів, та зате од щирого серця. Та вже для свого зятя мати з останнього видеруть — нічого не пошкодують: буде курка й гуска, й порося буде. Буде й вино, й мед, і настоечка, й наливочка. Вдачу твою мати знають, то й на ласощі розживуться: і прянички, й калачі будуть. *(Моргає.)* Так поїдемо? Бо мати вже й ворітечка десь порозчиняла, гостей виглядаючи.

Недоросток. Там як понабріхуєш своїй матері на мене, то ще, може, й з двору прожене.

М а р т а. Нащо ж мені свого чоловіка судити, мені ж із ним вік жити. Я скажу (*приспівує*): що у мене чоловік добрий. Дай же йому, боже, вік довгий: що він мене ані б'є, ні лає. *Що* він мене в гості пускає.

Н е д о р о с т о к. А як на твою думку — де посадить мене теща? Так і знай — я од порога не сяду. Тільки садовитиме — так зараз запрягаємо коні та й пошумимо до дому.

М а р т а. Де ж воно видано, щоб зятя дорогого такого та золотого од порога садовили? Вже кому-кому, а тобі буде й перша чарка, й перша ложка. А коли б ти знав, як уміють мати ще й припрошувати. У нас не так ведеться, як буває в інших, що і їсти і пити настановляють, а принуки немає. Мати як почнуть приказувати: і кришечко, і ципочко, і кров бурякова, то хоть би й не хотів, то вип'єш.

Н е д о р о с т о к. *Ще* к лихій годині напоять, то й ради не дадуть мені. (*Сміється.*)

М а р т а. А ми тоді вблагаємо тебе гуртом, спати покладемо в садочку, в холодочку, в рубленій коморці. Постелю сама постіль білу, пухову; вимошу, вирівняю, під боки м'яку перину підкладу. Візьму під руки й спати сама одведу.

Н е д о р о с т о к. Не берися вести мене, краще нехай візьметься хтось інший, бо я такий в горілці, що зразу заведусь битись.

М а р т а. А мені байдуже, ні слова тобі не скажу, бо од милого друга, кажуть, мила й пуга. Я тебе прохати буду (*сміється*), буду цілувати, як дитину присплю, не зчуєшся, як і заснеш. Вставай же швидше, бо вже сонечко високо.

Н е д о р о с т о к (*мнеться*). Ну, а того... (*Думає.*) Знаю я, як спати в коморі: то тобі діти під коморою гомонять, то кури сокочуть... Виспишся за ними лихोї години.

М а р т а. Немає у батька малих дітей, а од курей поставлю сторожу. Поки будеш спати, ніщо не крикне, ні писне. Спатимеш, поки сам схочеш. А як устанеш, вже тобі все буде готове: і водиця — умитись, і рушник — утертись, і варенички на сніданок гарячі у маслі, і горілочка, як кажуть, у пляшці, неабияка, а з перцем, з інберцем та й ще, мовляв, із щирим серцем. Вставай же, вставай... паничику мій хорошиї, мальований. (*Жартовливо ворушить його.*)

Ой ти, жінко моя,
Ти, голубко моя:

Біля твого, жінко, боку,
Не боюся їжака...

Виходять. В хаті тихо. Незабаром вертається швиденько Марта, весела й рада. Шукає щось під полом.

П р і с ь к а (з печі). Чого це ти, Марто? Забула щось?
М а р т а. Треба взяти нові віжки, а то старі потрухли: лошак норовистий, та щоб не порвав іще.

Марта загадково осміхається. Очі блищать сміливо, жартовливо. Змотує віжки на руки, киває головою й бадьоро мерщій виходить із хати. Чути, як на печі голосно позіхає Пріська.

З а в і с а

ДІЯ ТРЕТЯ

За селом — «корчомка, муром мурована, біллю білована». Біля корчомки — кучерява дика груша. Коло неї — стіл, ослоки. Там гуляє рід Мартин. За корчомою озивається іноді коняка. Рід розбився на гуртки. На призьбі сидять баби, співають. Біля столу частуються чоловіки. Далі — гомонять молодиці. Сидячи на моріжку, закускують музики. Спершу чути тільки веселий гомін. Збоку кілька душ оступили Хому, п'яничку. Кожне з тих, що частуються, примовляє щонебудь до чарки. Переходять вільно од одного гуртка до другого. Частує Мартин батько. Без шапки. Вбрання — празникове, стильне. Беседа гуляє поважно, по звичаю.

1

Б а т ь к о. Вип'ємо ж на коней та погладимо гостині дорogu, та й будемо вертатись додому.

Ті, що п'ють, приказують:

- Роди, боже, на всякого долю.
- Роди, боже, жито-пшеницю, дітей копицю.
- Пошли, боже, здоров'ячка та з неба дощ, та хліб, та цвіт, та всячину.

Між гомоном чути:

Х о м а. Що мені борці, я сам борець!
Ж і н к а. Ось годі, Хомо, який там з тебе борець.
Ч о л о в і к. Коли б ти хоч сам на ногах устояв.

Х о м а. Хто — я? Ану ж виходь на мене! (Скидає свиту, засукує рукава.) Ану?

Б а т ь к о (підходить до Хоми з чаркою). Годі, Хомо! Хай їм враг, усім отим борцям. Випий краще ось чарку.

Х о м а (нижню). А, моя чарочка! (Бере й мовчки ковтає, біля нього сміються.)

Ж і н к а. Який же ти, Хомо, незвичайний. Так мовчки й вихилив. Хоч би поздоровкався до людей.

Г о л о с. Кажуть — людей, як у церкві, а набрався, як у лісі.

Б а т ь к о (бере од нього чарку). Та бог з ним, хай уже задовольниться. (Частує далі.)

В другому гуртку.

Г о л о с ч о л о в і ч и й. Нехай господь і не доводить, чого вони не виробляють. За дівчатами, за молодлицями ганяються по селу, в хату прямо лізуть. Парубки полякались, повтікали із села; кажуть, поховались у лісі та по очеретах.

Г о л о с д р у г и й. Що? Хто такий?

П е р ш и й. Та ці ж борці — де вони в ката взялися на нашу голову. Кажуть, скликають громаду, на боріння будуть викликати.

Б а т ь к о. Марто! А де ти там? Чи не пора вже, дочко, братися додому. Не забувай, що там десь чоловік тебе дожидає. То щоб не було тобі дома од нього.

М а р т а (поволі підводиться із гурту молодлиць. Співає голосно, виходячи на середину, осміхаючись, танцює):

Ой, родоньку, пора додомоньку!

Гомін стихає. Всі сходяться ближче. До співу прилучаються музики. Дехто приєднується до танку. Серед танку Марта відразу спиняється. За нею всі.

М а р т а (задумано). Ой, гуляла я, гуляла і нічку не спала, а ще ж я свому роду правди не казала.

Б а т ь к о. Ой доню моя, та не гаймося... Сонечко вже низько, а дорога тобі не близенька. (Частує). Випий, дочко, останку, та пляшку закинемо.

Г о л о с. Так і не скажеш-таки, Марто, чому чоловік не приїхав з тобою?

М а р т а. Ой, їхав, їхав, та не доїхав, за пень зачепився. (Бере чарку в руки, витирає лице, хитає головою, зітхає.)

Г о л о с. Отак почне говорити та й не доказує.

М а р т а. Спасибі ж вам, мій родоньку, і вам, добрі люди, що хоч на годину мою тугу розважили. Як дівчиною була, як голубка гула, нічого не знала, нічим не журилась, а як стала молодиця, то й треба журиться... (*Співає, увесь час держить чарку в руці:*)

Упав сніжок на обліжок
Та взявсь водицею:
Краще дівці на вулиці,
Ніж молодицею.
Упав сніжок на обліжок
Та вже й не розтане...
Тяжко, важко на серденьку,
Як вечір настане.
Із-за хмари дрібен дощик,
Аж бульбашки дмуться:
Що за мною, молодю,
Всі родичі б'ються...
Бийся, бийся, мій родоньку,
Та й не побивайся:
Уже ж мене з цього краю
Більш не сподівайся...

Минулися мої гуляння; зав'язано мені світ китайкою, за-казано мені гуляннячко дротяною нагайкою... (*Осміхається*). А що я ж тій вражій долі та не буду коритися, не буду журитися! Нехай моя лиха доля лежить на дні моря, а мені ще пожити на волі! (*П'є чарку й розбиває.*) Оттак! (*Гомін, сміх.*)

Г о л о с ч о л о в і ч и й. Ну й молодиця! Дівчиною була як огонь, молодицею — як корогов!

2

Із-за корчми поважно виходить до беседи борець — у синій шапці, в жупані, в червоних, як калина, штанях; нікому не вклоняється, всіх зневажає.

Б о р е ц ь. Давай дорогу!

Всі замовкають, дають борцеві дорогу. Чути тихий гомін: «Борець, борець...».

Гей, шинкарю! Горілки, меду! Та мерщій мені, чуеш!

Г о л о с и. Ну, будемо збиратися.

— Ходімо, люди добрі, звідцїля, бо нам пора.

Б о р е ц ь. А чого так хапатися. Перше треба діло зробити, а тоді вже й додому підете. (*Зневажливо оглядає всіх, далі вирівнюється, цукає грізно.*) Гей ви, пічкурі, клочки, гречкосїі! Хто сміливий, виходь на мене боротись, а хто ні, скоряйся мені, бо дух випушу!

Г о л о с и. Миримо! Миримо! — Хай ти скажишся.

Всі чоловіки присїдають, де хто стояв.

Б о р е ц ь (*погїрдливо походжає перед ними*). Так оце ні одного немає, хто б поборовся зо мною? (*До одного.*) Ну, а ти не хочеш? Бач, яку піку одкохав, а в'язи? Мов у того вола. Вставай, поборемось!

Ч о л о в і к. Ні, добродїю, я до цього непривичний. За плугом ходить, косить, молотить — оце моя робота, а ота бїйка та бороття, воно мені без діла. Не охочий я до цього.

Д р у г и й (*встаючи*). Наше діло, добродїю...

Б о р е ц ь. А ти що встаєш? Боротися будемо?

Д р у г и й (*сїдає швидко*). Ні-ні! Коли хочете, то я й сяду.

Б о р е ц ь (*вертається до жіноцтва, моргає на одну*). Ану, дзїго, їди сюди.

Ж і н к а (*сміючись*). А чого я піду до вас, добродїю?

Б о р е ц ь. Вип'ємо зо мною та жартуємо.

Ж і н к а. Е! Не подоба мені з вами пити та жартувати: в мене чоловік є.

Б о р е ц ь. А де ж твій чоловік?

Ж і н к а. А ось... (*Дивиться.*) Хомо, де ти?

Х о м а (*під столом*). Я ось...

Б о р е ц ь. В твого Хоми вже духу нема! (*Хапає молодцю, жартує.*) Хочеш танцювати зо мною?

Х о м а. Жінко! Жінко! Не ходи.

Тимчасом жінки підходять ближче до борця, розглядають його, одержу на ньому: «А бравий парень!», «Та яке ж на ньому все ловке» й т. ін.

Ч о л о в і к и. Може б ти, Остапе, поборовся з ним, ти ж колись на це майстер був.

О с т а п (*подумавши, набиваючи люльку*). Ні, не поборюсь. Хай он Мартин побореться, в нього жінка молодіа.

— Це коли б Омелько Баленків, той би, чого доброго, зборов.

Борець (до музиків). Ану, хлопці, утніть! Зараз мені!

Музики сидячи починають грати. Борець хвтає Хомину жінку, цілує, тягне танцювати.

Жінка. Хомо! Чого це вони до мене чіпляються! (Рече.)

Хома свариться на неї кулаком. Жінка йде з борцем у танок. Інші жінки підходять ближче, притупують ногами, інші йдуть танцювати. Чоловіки злазяться всі до гурту, закурюють люльки, дивляться на танок і роблять спокійно всякі уваги. Шинкар приносить горілку й мед. Борець п'є й частує жінок.

Чоловіки. А хай йому враг, вже аж спина заболіла. Де ти взявся на нашу голову?

— А наші баби, бач які, аж зачервонілись до козака.

— Баба таки бабою.

— Ото гляди, що вражий син ще цілувать буде наших жінок.

— Як воно, Мартине, як оце він твою жінку поцілує?

Мартин (пустивши дим). Битиму.

Голос. Кого?

Мартин. Жінку.

Чоловіки. Оце я дивлюсь на свою та й і не впізнаю: сім років живу з нею, та ще не бачив, щоб танцювала. Я думав, що вона й тупнуть ногою не вміє.

— І моя Хима немов покращала.

— Вони, оці баби, все одно, як худоба: поки водиш на налігачі, все добре, немов і смирне, а тільки пустив, так і подалась у спаш.

— Ото така вже їхня вдача. Я свою...

Борець (випивши, до шинкаря). Що ти, водою її розводив, що така немідна?

Шинкар. Нема кращої, добродію.

Борець. То чом не держиш? Покуштуй, що це за горілка? (Виливає шинкарю в лице.) Зараз мені давай кращої.

Шинкар, звівши плечима, пішов.

(Борець хапає молодиць, починає цілувати. Молодиці зводять регіт.) Прощавайте, зозулечки мої...

Чоловіки (ворушаться). Жінко! Чуеш? Гей, жінко, стережись! (Гомін.)

Марта, що сиділа увесь час смирно на призьбі, почала щось казати.

Борець (відразу повернувся до неї). Хто це? Ану, молодице, скажи ще раз, що ти сказала?

Все кругом умовкає.

Марта. Кажу, що оці борці всі, як один, лобуряки.

Борець. А чия це ти, така розумна?

Марта. Ну, а де ж воно так ведеться: прийшов — не поздоровкався, напився — не подякував, по-свинячому обійшовся. Сили, як у вола, а звичайності, як у свині.

Борець. А на кого це ти, молодице, уповаєш, що ти мене, борця, зневажаєш? Чи на батька, чи на брата, чи на свого чоловіка?

Марта (встає). Не вповаю я ні на чоловіка, ані на батька старого. Вповаю я на бога та на себе, молоду! (Виходить на середину, засукує рукава, голосно.) Коли ти борець, виходь, вражий сину, я з тобою боротись буду!

Борець. Ей, молодице, не берись не за своє діло, бо не пожалію, що жінка, сорому нароблю, що й не окупишся.

Марта. Бог мені допоможе, молодій! Виходь, тричі препоганий!

Зчиняються боротись, трохи водяться, далі Марта кидає борцем на землю. Зразу зчиняється веселий галас. Всі збігаються до борця.

Голоси. Оце пошанувала!

— Умлів, сердешний.

— Принесіть води.

Приносять води й одливають борця. Він, хилитаючись, іде засоромлений.

— Іди здоров.

— Випив добре, а закусив іще краще.

Марта. Бідний, а мені вже й шкода його. На ж, хоч шапку свою візьми! (Оддає йому шапку.)

Голоси. Тепер що ж? Треба громадою могорич молодіці ставить, що викупила од сорому.

— Що треба, то треба.

Марта. Не турбуйтеся, добрі люди, мною, бо мені

треба поспішати та ще ж свого й миленького з гіркої неволі виручати. Три дні в свого роду гостювала, три дні мого Недоростка комарі кусали.

Г о л о с и. Та признайся хоч наостанку, що там трапилось із твоїм чоловіком, що не прибув із тобою?

М а р т а (сміється). Ось слухайте сюди, яку загадку загадаю вам.

Г о л о с и. Ну-ну.—Послушаємо. (Збиваються до гурту.)

— Мабуть, щось встругнула вже.

М а р т а (думає). Що мій милий і не в полі, не в дорозі, не дома у хаті. Спить, не лягаючи, обідає, не сідаючи, без ложки, без миски, без хліба кришки.

Г о л о с и. Гм... що ж воно таке?

— Це закрутила. (Думають.)

М а р т а (сміючись). Хай колись одгадаєте, колись по волі, а тепер прощавайте.

Г о л о с и. Їдь здорова та ще колись прибувай.

— З богом! З гори та в долину, та на свою Україну.

Б а т ь к о. Та не їдь, дочко, степами та дібровами, а їдь хуторами та селами, щоб там не перестріло на безлюдді що-небудь лихе та не злякало.

М а р т а. Од лукавого хрест маю, а од лихого чоловіка чумацька люшня лежить у возі. (Сміється.) Прощавайте та мене не забувайте в чужій чужині, не в рідній родині. Та не згадуйте мене в сумную годину, а згадайте мене при веселій пригоді, при добрій годині, при всій великій і малій родині.

Г о л о с. О, мабуть, довго згадувати будем! (Сміються.)

М а р т а. Ой роду мій милий, роду мій хороший! Що я ж іще не нагулялась та й не наговорила із тобою. Не наспівалася, не натанцювалася в охоту. (Не стерпівши, знову приспівує й танцює:)

Ой, піду я в ліс по опеньки,
Аж там стоїть дуб зелененький —
Сюди-туди коло того дуба,
Все ж то моя родинонька любя.

Помалу пристають до танку інші. До танку починають пригравати музики, гості приспівують.

З а в і с а

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Перед тим як мають підіймати завісу, чути Недоросткове голосіння: «Краще б було тобі, моя мати, малого у воді притопити, що ти мене породила та таку нещасну долю вділила». Завісу підіймають.

Ніч. Діброва. Із-за дерева на галявину світить місяць на підпівня. Біля дуба стоїть прив'язаний Недоросток, біля нього — в'язка сіна. Він змарнілий, втомлений.

1

Недоросток. Хто в бога вірує, порятуйте! Ви-звольте християнську душу! *(Прислухається.)* Ой, бо-же мій, боже мій, ніченька темна та невидна, що ж ти робитимеш, головонько моя бідная!.. Оце дала гостей — довіку не забуду! *(Свариться кудись у далечінь.)* Ну, хі-ба ж тільки живий не буду! Будеш ти в мене знати, коли до дуба в'язала та сіном годувала! Я тобі цих гостей до-віку не забуду: а битиму ж, катуватиму, поки й місця на тобі не останеться живого. Поки сорочка прикипить до тіла! Нагайками, бичами буду бити! Будеш ти знати Не-доростка! Будеш ти його батьком узивати! Будеш ти йому руки-ноги цілувати.

Замовкає, прищулюється. Рипить десь поблизу вів. Чути коротке «гей». Лякає батіг.

Голос чоловічий *(за коном кашляє)*. Немов ту-жило щось у лісі, чи то мені так причулося. Ти, жінко, ні-чого не чула?

Голос жіночий. Та цить уже... на мені все тіло труситься. Треба було ото сюдою їхати? Тут удень сумно, не то що вночі.

Недоросток. Не бійтеся, люди добрі, я хрест на собі маю. Порятуйте, ідіть одв'яжіть од дуба!

Голос жіночий *(боязко)*. Поганяй швидше!

Голос чоловічий. Гей! Гей! *(Рипить віз, хльос-кає батіг.)*

Недоросток *(безпорадно)*. Ну й що його робити в світі божому!

2

Кричить у лісі пугач. Чути якісь інші лісові звуки. Недоросток стиха щось бубонить, скиглить, далі зовсім змовкає. Тимчасом остро-ронь розгоряється багаття; поблизу озиваються коні, брязкають пута.

Хлопці біля вогню заводять «Комара». Далі в гомоні розбігаються по лісі. Згукуються, тріщать паліччям. На галявині виходить один із хлопців в чоботях, в кобеняці. Через плече — шанька. Збирає хмиз і заводить якоюсь «ой-яй-яй-яй-у-га-гу!»

Недоросток. Чоловіче добрий, батьку рідний! Визволь із біди, одв'яжи од дуба!

Хлопець (побачивши його, зразу жахається, далі придивляється, гукає). Хлопці! Хлопці! Ось... чоловік...

Збігаються хлопці-ночліжники. Кожний спиняється, приглядається. З гурту визначаються: Догадливий, остаркуватий чоловік, видимо, чийсь наймит, Цікавий, маленький хлопець, і ще один — Боязкий.

Один з гурту. Що воно за проява?

Недоросток. Одв'яжіть, хлопці, од дуба, дякувати буду!

Боязкий. Тікаймо, я боюсь.

Цікавий. Чого його боятись, хіба воно що? (Виступаючи.) Дядьку, а хто це вас прив'язав отут?

Недоросток. Бодай не казати! Перестріли якісь розбіяки, всіх трое, та великі всі, як кати: коня одняли, а мене, як бачите, до дуба прив'язали.

Цікавий. А самі ж звідкіля будете?

Недоросток. Я з того... з Мардаринівки...

Голоси. Звідкіля?

— З Мардаринівки, каже.

— Я щось такого не чув.

— Це десь, либонь, аж за Яблунівкою!

— Та й чого це він аж сюди заїхав!

— Ні, щось тут не так.

Догадливий (таємничо). Хлопці, а йдіть сюди! (Одходять трохи осторонь.) Знаєте, хто це такий? Це злодій! Це його ввіймали люди з кіньми та й прив'язали.

Цікавий (знову виходить наперед). А ви часом, дядьку, не з тих, що коней по ночах купують?

Голоси. Так він оце тобі візьме та й скаже.

— Коли б його взяти в киї, то, може, чого б допиталися!

— Хіба збігати в село та людей гукнути?

Недоросток. Бог з вами, хлопці! Що вам у голову прийшло. Я, дякувати богові, сам хазяїн, свої коні маю! Не вірите, то хоч кличте людей, хай виявляють!

Цікавий. Дядьку, а нащо ото біля вас сіно?

Недоросток. Сіно нащо? Це вони того... Це вони кинули мені, щоб із голоду не вмер.

Хлопці радяться.

Голоси. Ото б вони почали ще з ним пацькатись, бреше, мабуть!

— Щось тут не так.

— Щось він тут криється.

Цікавий. Дядьку, щось ви ніби брешете. Кажіть усе по правді, тоді розв'яжемо. А то будете тут стояти, поки й кістки ваші погниють: сюди ніхто не ходить.

Недоросток (думає). О, боже мій, боже мій!.. Що ж його робити. Буду казати правду, тільки розв'яжіть. Це, хлопці, жінка так мене укрутила!

Голоси. Жінка?

— Каже, жінка?

— Та й нащо?

— П'яного, чи як?

— Мабуть, добрий був!

Цікавий. Мабуть, дядьку, добрі й ви були, що оце так вас жінка скарала?

Недоросток. Ні, хлопці, я собі чоловік смирний, горілки не п'ю...

Голос. А нащо ж ви, дядьку, далися, щоб ото вас жінка прив'язала?

Недоросток. Нащо дався? Воно б, бачте, я не дався б, коли б вона була жінка як жінка. Коли ж вона відьма.

Голоси. Еге-ге! Бач, яке діло!

— Так би й казав.

— Бач, що буває на світі.

Боязкий. Мені сумно, тікаймо!

Недоросток. Розв'яжіть, хлопці. Вирятуйте чоловіка од смерті, не посиротіть маленьких.

Голос. А в вас, дядьку, хіба й діти є?

Недоросток. Трое, та всі як каша дрібні.

Голоси. Розв'яжемо, хлопці.

— Ні, не наше діло: хай який бог прив'язав, той і розв'язує.

Недоросток. По п'ять копійок дам, розв'яжіть.

Голоси. Може, тут без попа не розв'яжеш?

— Ти його одв'яжеш, а відьма щось поробить і тобі таке, що не будеш радий тим грошам.

Боязкий (смиче за поли). Тікаймо!

Г о л о с (до нього). Хлопці, а йдіть-но сюди!

Хлопці одходять осторонь.

Знаєте, що це таке? Це нам гроші вказуються! Це — клад! Побий мене бог! Це, мабуть, гроші! Ось слухайте сюди: отак самісінько було в Павлівці одному чоловікові. Ув'язався за ним якийсь парубок, іде за возом та й просить. Чоловік дає йому і того й цього, і хліба й тютюну, ні — не бере! Тоді той чоловік розсердився та як ухопить люшню од воза, та як не лусне його межі плечі. А парубок тоді: «Оцього, каже, мені тільки й треба було!» Та так і розсипався червінцями.

Пауза. Хлопці повертаються до Недоростка, позирають на нього з цікавістю.

Г о л о с и (жартовливо). Якби ж це та й справді нам указувались гроші, то добре було б!

— Хоч би по шапці кожному!

— А що, коли як наперти його паліччям!

Ц і к а в и й. Микито, а дай свого костура, я торкну його. (Бере костура й боязко підходить до Недоростка.)

Б о я з к и й (крізь плач). Не займай, а то, їй-богу, щось буде. (Плаче.) Хлопці, тікаймо!

Г о л о с и (підбадьорюють). Не бійся, сміливо!

— Воно ж прив'язане!

Ц і к а в и й (стоїть біля Недоростка, лагідно осміхається, бить не зважається). Дядьку, ану, того, ану, розсиптись!

Н е д о р о с т о к. Як розсипатись? Що це ви, хлопці, думаете робити зо мною?

Ц і к а в и й (плює в руки й заміряється кием, повернувшись до хлопців). Так бить, хлопці?

Г о л о с и (дуже голосно). Бий!

— Не бійся.

— Луци, йому не болітиме! Влучай по лобі!

Б о я з к и й (найголосніше скиглить). Не бий, не займай. Ой, їй-богу ж, пропали ми!

Н е д о р о с т о к. Бога побійтеся, хлопці, за що?

Ц і к а в и й. А хіба ж вам, дядьку, болітиме, ви ж клад? (Позирає, осміхаючись, то на Недоростка, то на хлопців.) Уу... яке. (Одскакує од нього.)

Г о л о с и. І що воно, справді, було таке, мара б його не знала!

— Хлопці, щить! Либонь, кінь заіржав!
До г а д л и в и й. Знаєте що, хлопці? Тікаймо швидше,
хай йому біс. Бо воно нам одведе тутечки, а там хтось за
коні та й далі. Це воно нам памороки забиває. До коней
швидше!

Хлопці веселим гуртом побігли до коней. Попереду всіх Боязкий із
радісним вереском.

Цікавий (озирнувшись). Надобраніч вам, дячку!
Недоросток. Ось не йдїть, хлопці! Подождіть! Не
кидайте мене самого, а то ж мене звірі з'їдять.

Г о л о с и (за коном). Бач, який розумний!

— Якого туману напускає!

— Ну й оказія!

— Я ж казав, що не треба сюди вести коней! Завжди
якась притичина та трапиться-таки.

— Переїдемо на мочарі.

— Хай йому западеться, щоб я більш повів сюди!

Недоросток. Хлопці, гріх же вам буде! Не бійтесь
нічого... Тепер уже я вам усю правду скажу. То я брехав,
що моя жінка відьма!..

3

Хлопці брязкотять путами, далі чути, як одїжджаночи, починають
знову «Комара». Багаття гасне. Місяць ховається, стає темно. Чути
лісові звуки.

Недоросток. Доведеться нізащо пропасти.. (Плаксиво.)
Матінко моя рідна, хто ж мене виручить з цієї біди...
(Прислухається, придивляється до куща.) Хто тут такий?
(Бадьориться.) Кхм... Еха-ха! (Далі злякано.) Та хто тут
такий, чого тобі треба? (Пауза.) А-тю! (Плаксиво.) Тю,
бодай тобі здох! (Чмише. Трохи згодом тужить.) Ой, що ж
це ти наробила, нащо душу занастила, такий гріх на себе
взяла... Та ти ж і не замолиш його й не одкупишся.

Десь далеко відгукується: «Ой, що ж то за покійник? А чи цар,
генерал, чи полковник?».

(Плаче й сумно, тихо наспівує.) «Жона мужа продала...»
(Говорить стиха.) Ой, чи чуєш, моя мила, чи хоч почув-
ваєш, як я тебе всяку годину з гостей виглядаю, і вдень,
і вночі, через ліси, через байраки до тебе покликаю... Що
тобі, моя мила, музиченьки пригравують, а надо мною ко-

марі гудуть, лице моє біле тнуть, мов огнем доймають...
Що ти, моя мила, все вина та меди попиваєш, калачами заїдаєш, на пухову постіль спати лягаєш, а я третій день за сіном сухим пробуваю, без води пропадаю, темної ночі страху набираюсь...

Ох, годі тобі, Недоростку, жінки виглядати, не вмів жінки жалувати, треба помирати...

Ох, було б же тобі, моя нене, калачами мене не годувати, своєї волі не давати та гостинців під полою не носити...

Та було б тобі, моя нене, довгий батіг брати, та щоранку, щовечора, як сидорову козу, латати, та змалечку оті норови з мене виганяти... Тоді не мав би я, Недоросток, замість тещиною меду-вина, солодкого калача сухее сіно луговеє споживати, в тещин двір очима, до дуба плечима третій день стояти, своїм білим тілом комарів годувати, на безлюдді помирати, що нікому й поховати... (*Смутно, мрійно.*) Повертає моя мила аж сьомої неділі, в діброву звертає, голосно гукає, свого Недоростка шукає.

А крізь його реберечка вже й трава проростає, крізь його карі очі вода протікає, бо вже його кісточками бринить вітер, як дуди виграває... (*Плаче.*)

4

М а р т а (*раніш заходить до Недоростка й стає за спиною, деякий час слухає, далі виходить із-за дуба, весело.*)
Здоров тобі, Недоростку, чи спиш, чи дрімаєш, чи ти ж мене, молодой, з гостей виглядаєш?

Н е д о р о с т о к (*зрадівши*).

Ой, здорова, моя мила,
Я ж не сплю, не дрімаю,
Я ж тебе, молодой,
З гостей виглядаю.

М а р т а. Отож будеш, мій милий, норовитись?

Н е д о р о с т о к. Не буду.

М а р т а. Будеш впоперек спати лягати, з постелі зганяти?

Н е д о р о с т о к. Далєбі, не буду!

М а р т а. Будеш мене бити, голову сушити?

Н е д о р о с т о к (*крізь плач*). Ні! Одв'язи од дуба, то вже жалувати буду!

Марта розв'язує, Недоросток радіє.

А я ж думав уже, що ти на мене й вік не покладеш милості та вже й умирати збирався. (*Розв'язаний потягається, сміється.*) Так, немов на світ народився... (*Береться за коліно.*) Ох, як же ноги задубіли!

М а р т а. Ну, а тепер сідаймо та будемо говорити. (*Сідають. Марта зітхає, трохи подумавши.*) Слухай, Максиме, буду тобі правду казати: судилась я тобі, буду коритись, буду тебе любити.

Тільки не свари, не бий, не жур моєї голови, не зав'язуй мені веселого світу, не збавляй мені молодого віку, бо, їй-богу, покину.

Піду з тобою на розлуку, на зваду, на вічну розраду, без долі краще загину, в самоті зів'яну, а жити з тобою, як оце жили досі, кажу тобі, як серцеві своєму, далєбі, не буду! Оце моя вся правда!

Н е д о р о с т о к (*злякано*). Марто, бог з тобою! Що це ти, менє покинути хочеш?

М а р т а. Кажи мені отут по щирій правді: чи будемо в парі вірно жити, чи будемо зараз розлучатись?

Н е д о р о с т о к. Та скарай мене бог, будемо жити до смерті в одну душу! Та я ж тебе й тоді любив, а тепер без тебе жити не буду! Смерть собі заподію!

М а р т а. Гляди ж, не забувай, що ти мені отут обіщався! А то колись сили наберешся та будеш бити та докоряти!

Н е д о р о с т о к. Ні, довіку цього не буде! Хоч запрягнуся!

М а р т а. Отож гляди! (*Іншим голосом, привітніше.*) А тепер бери ж, мій милий, оцю довгу ломигу та бий мене, щоб я пам'ятала, коли свого чоловіка до дуба в'язала, великої муки йому завдала!

Н е д о р о с т о к (*жалується*). Ох, коли б же ти знала (*схлипує*), чого я тільки не зазнав тут, а ти, бач, яка! Ще й хотіла поки... (*плаче*) покинути хотіла!..

М а р т а. Та побий мене, не дома, а тут, щоб і мати не знала, щоб і люди не чули та й не судили. Ну, товчи мене швидше, та будемо вже їхати.

Н е д о р о с т о к (*втирає сльози й бере палку, трохи згодом осміхається*). Чи ти б повірила, жалко! (*Кидає ломаку.*) Так, немов і серця на тебе немає... (*Сідає.*) Ох, ноги не держать.

М а р т а. Чого ж це ти, мій миленький, з личенька змінився?

Недоросток (жартовливо, смутно). Перегостював у тещі, перепився.

Марта. Чим же тебе, сердешного, теща шанувала?

Недоросток. Шанувала мене теща все вареничками в маслі. Спасибі, що хоч жменю сіна поклала.

Марта. А чим тебе, мое серце, теща напувала?

Недоросток. Напувала мене теща все медами та винами... (Зітхає). Підведи мене, бо я сам уже не встану.

Жінка підводить його, піддержуючи, веде.

(Немочним голосом).

Ой ти, жінко моя,
Ти, голубко моя,—
Коло твого, жінко, боку
Не боюся їжака.

Завіса

ЗІЛЯ КОРОЛЕВИЧ

Етюд на одну дію

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Т а н я — сільська вчителька, років 24—25.

З і л я — син крамаря-єврея, 20 років.

К а т р я — дочка шкільного сторожа, 18—19. років.

Класна кімната в сільській школі; по стінах географічні карти, малярки. На вікні глобус, арифметична скринька тощо. Щільно під стінами — три-чотири парти. Серед класу — в'язане та вквітчане ялинове гільце. Вечір. Надворі хвища. Гуде в комині. К а т р я сидить біля грубки на ослінчику, топить. В класі напівтемрява: світу — тільки що з грубки. Виблискує вбрання на ялинці, під ялинкою парти; на парті поволочені та кольорові обрізки з паперу. В тіні помітно силует Т а н і. Вона бринькає на гітарі, наспівує словами і без слів мотив пісні «За тучами, за хмарами». Ця пісня мимоволі нав'язується їй увесь вечір.

1

К а т р я (*перегортаючи в грубці, прислухається, як гуде в комині вітер*). І як ви, баришне, не боїтесь сидіти самі в оцій пустці. Не знаю, як воно вам, ну що мені — було б сумно. А як оце стали ще казати, що тут якийсь дід Панас ходить по ночах, то я й часинки сама не сиділа б тут.

Т а н я (*одповідає механічно, не одриваючись од своїх думок*). Дурниці, Катре! Ніякого діда Панаса немає, то школярі пустуючи вигадали.

Катря. Хоч і вигадали, а все ж якось сумно. (Перегодя.) Про віщо ви все думаєте, баришне?

Таня. Так... ні про що... Слухаю, як десь щедрують дівчата. (Наспівує:)

За тучами, за хмарами
Сонечко не сходить...

Катря. Не сердіться, баришне Таню, що оце я вас запитаю. (Осміхаючись.) Ну, чи ото воно вам ніколи й не кортить погуляти з паничами?

Таня. Може, коли й покортить та й перестане.

Катря. Не знаю, як ото можна висидіти стільки молодій дівчині без хлопців! М'ясиці всі, пилипівку били голову з тими школярами, дождались свят — людям гуляня, аж пиштить, а ви й святами нудите світом у цій озі. На мене — то й тижня не всиділа б так: кинула б і школу і школярів та й втекла б.

Таня. Куди б же ви, Катре, втекли звідціля?

Катря. Та куди ж? На досвітки. Куди ж мені, дурній, більше тікати? Інша, вчена, може б у город подалася, а я — тільки й дороги знаю, що до своїх хлопців. Бо мені здається, що краще, як у нас на досвітках, то вже й у світі немає.

Таня. Ніби й справді так гарно?

Катря. А правда. Нашій сестрі тільки й на думці, аби з хлопцями пожирувати. А ще як лучиться коли підночувати з гарним хлопцем, то немов тобі аж крила одростуть. (Трохи згодом.) Баришне, може, про це вам і слухати не годиться, а я, дурна, мелю язиком, як порожній млин.

Таня. А чого ж ви думаєте, Катре, що вже як мені, то й слухати про це не годиться?

Катря. Та хто вас знає! Ви все з тими книжками та школярами морочитесь, насердитесь, нахлопочетесь раз у раз, отака голова завжди — то хіба оте пусте піде тоді на думку?

Таня (виходить з тіні, обнімає за плече Катрю). Ох, Катре! Коли б тільки ви знали, що оцій сердитій учительці часом у голові мріється!.. Бо ото ж тільки й мого, що хоч думкою до милого пригорнешся. (З легеньким жартом пригортається.) Може, ви думаєте, що я вже й пригорнутись незугарна? (Осміхається.)

Катря. Чи й не пригорнулись би! Ще й як! Може, краще, ніж ми!

Таня (мрійно). Буває іноді, Катре, що як налинуть ті думоньки та як підхоплять на крилоньки, та й занесуть-занесу-уть... За такі хмари, за такі, Катрусю, золоті та рожеві, що про все на світі забудеш. Все сплине з очей, як туман.

Катря (лагідно.) Бачте, а так глянеш на вас, то немов тільки й вашої думки, що книжки та школярі. (Пішла за чимсь із класу.)

2

Таня ходить з кінця в кінець по кімнаті, думає. Вискакує з жартом на парту, що стоїть біля ялинки, світить на ялинці одну свічечку; далі ходить по класові, осміхається, мріє. Постоїть біля одного вікна, біля другого, біля стіни. Увесь час співає перший мотив, повторюючи все одні слова. З кожним разом усе більше й більше захоплюється; часом заплющує очі, вихитує головою, осміхається. Гуде вітер. Слова пісні:

За тучами, за хмарами
Сонечко не сходить,
За лихими ворогами
Мій милий не ходить...

3

Катря (вносить оберемок дров, підкладає в грубку). Отак і зо мною буває, баришне: почне щось снуватися в голові — снується та й снується, а на який кінець, то й кат його голову знає...

Таня (не слухаючи). А давайте, Катю, одсвяткуймо й ми сьогодні ялинку: хай уже одна свічечка й для нас згорить; а ми будемо ворожити, казки казати, вигадувати всячину.

Катря. А то чого ж сумувати.

Таня. Ну, то слухайте, Катре: завтра діти гулятимуть у нас ялинку. На ялинку має прибути стара пані, а сьогодні вночі, скажемо, наїхали до пані з города гості. Між тими гостями... Ні, це так... (Думає, розказуючи ходить по класу або спирається спиною до грубки поруч з Катрею. Гуде вітер, гуркотить щось на горищі). Жила собі одна дівчина — за мурами, за ґратами, далеко од роду, в самоті. Жила рік, жила два, жила шість років, радощів не зазнала,

марнувала вік молодий. Дождали люди вечора під новий рік, а вона сидить в німих стінах однією душею. Надворі темряна ніч, хуртовина.

К а т р я. Так, як оце зараз?

Т а н я (не слухаючи). Коли під вікном заіржав кінь. Одчиняються двері... і увіходить до неї якийсь лицар.

К а т р я. Краще, Таню, молодий князь.

Т а н я. Ну, князь. (Махнувши рукою.) Е, та чого там боятися! Дурить, так дурить! Увіходить до неї сам королевич!

К а т р я. Сердешна баришня! Королевич! В синьому жупані, в зірках увесь, в золотій короні, срібна шабелька при боці? Еге, Таню?

Т а н я. З-під корони мають темні кучері, як ніч, а очі, як криниця безодня. І такий він, що, може, йому тільки й пари, що в небі ходить, з місяцем говорить. Глянула на нього дівчина, згоріла, як у вогні. Згоріла та й мовчить, бо була бідна.

К а т р я. А то ви були, Таню?

Т а н я. Цить... Глянув він на дівчину та й каже: «Ісходив я усі царства і всі города...»

На горищі щось загуркотіло — обидві на мить змовкають, прислухаються, далі знову повертаються до розмови.

Та й каже: «Ісходив я усі царства». (Спинається.) Ні, не так. Ось кажіть ви, Катю, за королевича, а я за дівчину, добре? (Надіває з обрізків корону.)

К а т р я (чепуриться). Коли ж я не вмію, не висловлю так. (Осміхається.)

Т а н я. Я буду навчати вас. Кажіть: ісходив усі царства і всі города, та не знайшов я такої, як ти, молода!

К а т р я (боязко, помиляючись). Ісходив я усі землі й города, ну що такої, як ти, молода, то ще й не бачив. (Перегодя, осміхаючись.) Мабуть, чи не будеш ти моя, дівчино!

Т а н я. За віщо ти мене вподобав, коли я сирота та ще й простого роду? (Тимчасом із паперових обрізків робить корону.) Я ж усім служу, усім гожу, горюю, на хліб заробляю, маленьких братиків своїх до розуму доводжу, а собі радощів вже й не сподіваюсь. Іди ж, шукай у світі собі пишної панни, бо я бідна, безталанна, не пара тобі. (Надіває Катрі на голову корону, задивляється.)

К а т р я. А я вже й не знаю, що мені тепер і казати.

Таня. А він і каже (*думає*): кохання все на світі зможе, воно порівняє і царівну і бідну сироту. Бо все на світі минає: підуть марно царства й панства, трони й корони, а любов щира останеться навіки.

Катря (*сміливіше*). Кохання порівняє й царівну, й сироту, й королевича з нашою бідною баришнею. (*Захлюпочись.*) Марне підуть і царства, трони й корони, панства... (*Спиняється, з пориванням обнімає Таню.*) Як ловко, баришне наша золотая!

Таня. Ой, які ж ми, Катрусю, дурні з вами. (*Осміхаючись, ховає голову на плечі у Катрі, далі помалу підводить, говорить стиха.*) Як же будеш ти мене любити, коли ж моя врода примарніла? Та де ж ти був забарився, як я тебе дожидала, як маків цвіт, мліла, а прибув тоді, як я тебе вже й не сподівалась та й красу свою змарнувала. Та коли б же я була знала, що буде для кого, то я б своє лице од вітру ховала, я б свої очі в журбі не сушила, то я б свою косу у зіллях купала, квітками зрошала та й за мурами, за замками красу свою тобі пришанувала. А він і одказує. (*Думає. Стиха, але сильно.*) Що я ж тії мури вогнем попалю!

Катря (*за нею*). Що я ж тії мури вогнем попалю!

Таня. Що я ж тії ключі мечем помечу. Що я ж твої суми громами поб'ю, вітрами пушу!

Катря (*жарко обгортає Таню*). Та я ж тебе, бідну дівчину, натруджену та нагорьовану, винесу з цієї неволі на коні золотому.

Таня (*тихше*). І знайду я тих малівниць, що красу твою одмалюють, а карівниць, що очі знову накарують...

За дверима щось застукотіло. Таня й Катря відразу кидаються, слухають. Стука дужче.

Катря. Це, може, він? (*Дивиться на Таню широко розплющеними очима*). Таню, це королевичі!

Таня. Цитьте!.. (*Слухають.*)

4

Увіходить Зіля в старому сірякові окляп; зодягнутий бідно, побуденному. В руках — пакунки.

Зіля (*струшує сніг з шапки*). Добривечір, з святим вечором! Чи не треба вам щедрувальника?

Таня (*перемінивши відразу тон*). Зіля, приїхали вже? Ну що, як? Були в управі?

Катря. Тьфу! До людей саме сватів засилають, а до нас нетеча Зілю несе.

Зіля (здоровкаючись із учителькою за руку). Був і в управі, і в бібліотеку заходив, і купив вам калоші, і до Марії Григорівни заїздив, і перекинувся під Мартиновкою, і вухо приморозив. (Дає руку Катрі.)

Катря. Та ось геть! (Б'є його по руці.) Теж пан знайшовся, ще й воно за ручку.

Зіля. Як хоч, мало клопоту.

Таня. Ну, як же там, що чували?

Зіля (розповідає). Марія Григорівна прийхати не обіщає — завтра поїде на менини до криничанського попа. В земстві довго морочили голову, поки жалування ваше видали, бо спізнився був трохи. (Сміється.) Кричать на мене, виганяють — а я не йду. Думаю: кричи не кричи, а гроші все ж вирву. Почав я їм щедрувати, кажу: «В нашої вчительки калош немає, ні в чому з хати вийти. Ще простудиться та захворіє». Бачу, вже хочуть Зільку й по шії бити, дарма. «Всім, кажу, святки, всі гуляють, а наша вчителька хіба гірша за всіх, що оце їй ні в чому та й ні за що хоч куди в гості поїхати. Жалування треба ж було їй видати ще перед різдвом, а вона і досі ніяк його не вирве од вас». А так осторонь сидить председатель: «Видайте, каже, йому, собачому синові, та нехай іде з-перед моїх очей, а то я пошпурю в нього чорнильницю». (Сміється.) Зразу видали.

Таня. Славний наш Зіля, що б я робила без вас!

Зіля. Отаке... (Думає.) Ану, придіньте калоші, чи прийдуться? Думав завтра принести, та чогось стало скучно вдома. Мати спать уклалась, читать — нема чого, дай, думаю, піду та хоч ялинку побачу.

Таня. То й добре, що оце ви прийшли, а то ми сумували самі тут з Катрею.

Зіля (гріється біля грубки, роздивляється по класу). Як у вас тут химерно... Це ви ворожили тут чи що?

Таня (сміючись). Ворожили, женихів виглядали.

Катря. Чи ти не бачив там, Зільку, не їхав сюди наш королевич?

Зіля. Аякже: бачив. Там котив по снігу автомобілем, аж куріло. «Куди?» — питаю. «В школу, кричить, за рушниками». Та, мабуть, десь у снігу загруз, що оце його і досі немає.

Т а н я (пригадавши щось). А з пошти нічого не було?
З і л я (швидко хапається за кишеню). О... а я було й забув, пакет вам од інспектора! (Достає пакет, передає Тані.)

Т а н я. Ой!.. У мене вже й у грудях похололо. Це знов, мабуть, за ті отчоти гризе голову! Ой, господи, коли вже буде спокій мені од них. (Пішла з класу, швидко на ходу розриваючи пакет.)

З і л я. Ну, то якого ви королевича, Катре, сподівалися до себе — французького чи німецького?

Катря думає щось, мовчить.

Чуеш, принцесо?

К а т р я. Та одчепись із своїм королевичем. Тут нашої баришні шкода. Все нудьгує отут, як у острозі. (Осміхається.) Слухай, Зіля, ти взяв би та й пожартував коли з нею. Пригорнув щільненько.

З і л я. А чия ти, така розумна?

К а т р я. Чого там — розумна! Хіба вона не така дівчина, як і всі, а ти ж таки панок, хоч поганенький, а де ж ти тут у лихій години видереш кращого, коли тут* скрутно так на вас. На нашому ярмаркові й такий би зійшов. Тільки ж ти, Зіля, хоч і жид, а макуха: ходить-ходить, торочить казна-що, таке, що воно молодій дівчині ні до чого. Мало не щовечора стіни тут витираєш, а користі з тебе ніякої. Була б я баришня, я б давно виперла тебе звідцїля, щоб даром і хати не холодив та жалю не завдавав. Чи ти дурний, Зільку, дівчат не любиш, чи приступити до них не вмієш.

З і л я. Гм... мудра наука приступить: взяв отак за одну руку... (бере Катрю за руку), а другою отак... (Починає жартувати.)

К а т р я (неголосно). Та ось геть! Одчепись, у мене й без тебе є кому обнімати... Чуеш, Зільку! Скажений! Ой, господи, та хоч би ж обнімав до ладу! Зільку! Навісний! Геть, кажу, бо як стусону, то й покотишся! Зільку! Баришня ж почують! (На хвилинку перестає пручатись, змовкає, пригортається, далі відразу одпихає.) Геть ік лихій годині. (Поправляє косу.)

З і л я. Ну, що? Не вмію? Я цю науку, дівчино, ще малим проходив! Тільки Зілько ще не здурів і він знає, куди приступити можна, а де — треба й совість мати.

Катря. Нічого ти не знаєш, Зільку! (Підходить ближче, інтимно.) Ось слухай сюди, що я тобі казатиму.

Зіля (цікаво). Ану, кажи.

Катря. Знаєш, Зільку, колись було баришні дуже сумно самій, то вона й каже: «Піду оце в крамничку та хоч на Зілю подивлюся, бо у нього, каже, очі, як криниця безодня».

Зіля (дивиться на неї пильно). Яка криниця? Що ти морочиш мене! (Жартує.)

Катря. Та одчепись, кажу! (Підступає ближче.) А потім і питає мене: «Як вам, Катре, здається...»

Рипнули двері. Катря й Зіля швидко розступаються. Катря голосно.

Так отаке-то, Зільку.

5

Таня (увиходить задумана, мрійна, тихо співає). За тучами, за хмара-а-ми...

Зіля. Що ж там пишуть вам, Тетяно Василівно?

Таня. Нічого. Дурниця: бланки прислали. (Зітхнувши.) Сумно-сумно мені, Зіля, тоскно чогось... Давайте марити про що-небудь таке радісне, чудове... (Сідає.) Сьогодні вже якийсь вечір такий обмарений. Оце наслухалась щедрівок, то й здається мені, немов у селі стало диво: цвітуть сади золоті — і лист на дереві шовковий, кора золотая. А люди всі ходять у сріблі та золоті. На вечорниці до дівчат ходять в хлопцями королевичі, царевичі, а пишні королівні плачуть, побиваються за гарними парубками... Вам так не здається, Зіля?

Зіля. Ні, не здається... Це не по моєму ділу. (Перемінюючи тон.) Що я маю вас спитати, Тетяно Василівно! Недавно вичитав я у «Ниві», що сонце через мільйон років...

Катря (голосно позіхає). Ух... Задрімала. Ось слухайте, Таню, що я вас буду питати, чи ви не знаєте, чого ото Зіля так близьенько моститься біля вас?

Зіля. Хто, я? Що ти вигадуєш! (Одсовується далі.)

Катря. А то хіба ні?

Таня (сміючись). Зіля чогось боїться мене, як огню.

Катря (бере кочергу, йде до дверей). Вірте йому! Вони всі вміють прикидатись. А знаєте, Таню, що він казав мені сьогодні?

Таня. Ану, що?

Зіля. Що ж я тобі казав?

Катря. Каже (сміється): «Ну, що за ловка наша вчителька, так і де її шукати такої!»

Таня. То ви такий, Зіля? А я думала, що ви смиренський, що ви дитина.

Зіля. Та щоб я пропав, коли я казав їй таке. Вона меле й сама не знає що.

Таня. А хіба вже я така погана, Зіля?

Зіля. Я в цьому ділі нічого не тямлю.

Катря (глузливо). О?! Чи й не тямши! А хто оце зараз казав, що цю науку ще в школі проходив? Ви стережіться його, баришне! (Пішла, сміючись.)

6

Таня. А що було б, Зіля, коли б я у вас справді закохалась?

Зіля. Коли б справді? Ну, тоді б видно було. (Сміється.) Спробуйте.

Таня. Спробувать? (Сміється.) Чудак ви, Зіля... (Зігнувши.) Ні, Зіля, мое вже минулося. Вже мені ні до кохання, ані до женихання. Стара вже я.

Зіля. О, вже й стара! Вже й у старі шиєтесь. Мені аж жаль стає, що ви таке думаете про себе.

Таня (суворо). А вам що до мене, Зіля?

Зіля (спохватившись). Мені — нічого. Я — що ж... Я тільки так... а як справді, то мені байдуже. Мені хіба що?

Таня. То таки й байдуже? Нітрішки не жаль? (Сміється.)

Зіля. Як то не жаль! Тільки хоч і жаль, та не так, як ви думаете.

Таня. Ну, а як же я думаю?

Зіля. Я казав, що... ви подумали, ніби... Я не казав, що... (Замоловся. Сміється.) Тетяно Василівно! Я читав оце в «Ниві», що сонце помалу гасне й гасне...

Таня (сміється). Та й меткий же ви, Зіля! (Поважно.) Так-то, Зіля: кохання, обрання — все це дурниці: то тільки в романах про них гарно пишуть!

Зіля (охоче згоджується). О, там пишуть! Тільки слухай!..

Таня. А мені нічого не треба. Нічого я так не хочу;

аби тільки вмерти молодю. Могила травицею та квітками заросте, а дерево схилить низько-низько над нею рясне своє гілля. І буде так затишно, спокійно в сирій земельці...

Зіля. О, там уже спокійно буде. Так уже спокійно, що краще й не треба.

Таня. Вітер із степу прилине, зашумить над нею листом, мов над колискою, люлі співатиме. А ночами десь далеко-далеко тільки довічні зорі будуть виблискувати над нею... (Замарившись, механічно наспівує:)

Привикайте, карі очі,
Самі ночувати...

Зіля пильно приглядається до неї.

Таня (спохватившись). А правда, Зіля, гарно вмерти молодю?

7

Катря (вбігає ніби сполохана). Барिशне, дід Панас ходить!

Таня й Зіля (схоплюються). Що? Де? Що ти вигадуєш?

Катря. Злякав так, що всилу на ногах стою! Такий волохатий та страшний. Шапка з вовни, борода до пояса, такий у світі, в рукавицях, на ногах валенці.

Зіля. Де ж він, той Панас?

Катря. Та там же в коридорі біля грубки. Почала я перегортати жар, подула на головешку, коли це — торк мене щось за плече, торк... Озирнулась я та так і охолола вся. А він стоїть біля стіни та отак (показує) танцює та присідає, танцює та присідає, та отак руки простягає.

Зіля. Та то твоя тінь на стіні танцювала! (Сміється.)

Катря. Е, кажи. Як кинулось за мною навздогінь, та як зашумить, та як загуде... О, слухайте... (Всі троє щільно стуляються, слухають.) Чуєте?

Гуде вітер, стугонить у трубі. Чути у вітрі уривки мелодії «За тучами, за хмарами».

Таня. То, Катре, вітер гуде. Ось зараз я сама піду туди. (Іде.)

Катря. Ой, не йдіть, Таню, а то побачите — вловить! Та ще таке старе та погане.

Зіля. Ану-ну! Докажіть храбрість!

Таня. Та й піду! Думаєте, злякаюсь?

Таня пішла. За нею Катря випихає Зілю, сама стоїть на дверях... Чути веселий крик, гомін. Вибігають назад веселі: вперед — Зіля, тримаючись за його руку — Таня.

Зіля (сміючись). Ну, й смілива ж наша вчителька! А ще школярів навчає, що немає домовиків!

Таня. Бач, яке тобі противне хлоп'я! Сам налякав та ще й сміється! Як візьму я вас за оці ваші патли!.. (Бере за чуба.)

Зіля. Господин учителька, я більше не буду.

Таня. Ось вам за це! Ось! Ось! Ось!..

Катря. Так його, Таню, краще. (Допомагає.) Отак! Отак! (Придивляється до Зілі.) Е, та у нього, вражого Зілі, ще й брови на шнурочку!

Зіля (одхиляючись). Одсахнись, маро!

Катря (зразу). Таню, чи знаєте що? Це не Зіля! Зіля не такий був!

Зіля. Я не Зіля? Ну, а хто ж по-твоєму?

Катря. Це той королевич, тільки прикинувся Зілею. І брови такі, і очі такі...

Таня. Та ну ж бо і я подивлюсь, які там уже брови у того Зілі. (Приглядається.)

Катря. Ось придивіться. Звідкіль не глянь: і звідціль і звідціль — королевич та й годі.

Зіля. Тьфу! Бий тебе гори і доли! Як же я й досі не знав! Ну, коли так, то годі вже тобі, Зільку, по ярмарках їздити та крам продавати, пора тобі землі воювати!

Катря. Ну, становися ж швидче навколішки перед Танею! Кажі (бере Зілю за шию і пригинає): «Оддам за тебе всі царства й панства, трони й корони...»

Зіля. Ой, бога ради! Бери й царства й панства, тільки пусти, бо там ухо приморожене. (Відразу змовкає.) Цс... (Дивиться кудись у куток, не підводячи голови.)

Катря й Таня (сполохано). Що таке?

Зіля (тихо, піднявши пучку). Миша! Катре, становись на дверях, а ви, Тетяно Василівно, ідіть у той куток, там дірка.

Катря й Таня швиденько ідуть на призначені місця. Зіля тихенько заходить кругом ялинки. Який мент тихо, тільки чути завірюху надворі; ділі всі з веселим галасом кидаються ловити мишу.

Катря (з жалем). Ах, бодай їй нудно — втекла! О, бачте. Це та те, туди та сюди — то відразу й смутки роз-

віялись. А то сумують. (Виходить. На порозі озирнулась.)
Бач, яка пара, мені аж заздрю!

Таня. Хіба, може, й не пара! (Жартівливо стає поруч із Зілею.)

Катря. Хоч на рушник! (Сміється.) Бач, який!.. Ну, тож гляди мені тут, щоб баришня не скучали з тобою, а то... (Свариться коцюбою, виходить.)

8

Зіля й Таня мовчки розступаються.

Таня. Ху, аж жарко стало... (Підходить до вікна, стає спиною до класу. Зіля бадьориться, наважується підійти ближче.)

Зіля. Що ви там бачите, Тетяно Василівно!

Таня. Так, нічого... (Говорить, не повертаючись.)

Зіля. Думаєте щось?

Таня. Думаю.

Зіля. Про що ж ви думаєте?

Таня (тихо). Догадайтесь!

Зіля сам собі міркує, крутить головою.

Так не догадаєтесь?

Зіля (бурчить). Може, воно так, а може, й ні, хто його знає. Не знаю...

Таня. А все ж таки, Зіля, сумно й сумно, й сумно... (Зітхає. Наспіває без слів мотив «За тучами, за хмарами».) Знаєте, що я бачу, Зілю? Там десь за снігами, за сонними лісами, за темрявами бачу я огні... Море огнів! Море шуму! Море гуку!

Зіля (біля другого вікна). А де ж воно? (Приглядається.) Ага! Бачу, бачу...

Таня. І бачу я велику залу: паркети, квітки, блиск, золото — очі спіють!

Зіля. І-і! Й дивитись не можна — хоч затуляйся! (Дивиться в муроване вікно, накривши рукою очі.)

Таня. Тихо крутяться пари, тихий шум ходить од шовків, вітром ходять хвилі дорогих пахощів, а здалеку — не знати звідки, лине музика: трам-тра-рам-там... Хто ж то соромливо стоїть у тій залі з червоною квіткою в косі? Чи то ж не наша Таня, учителька із Заболотнього?

Зіля. А хто ж то зазирає туди у вікно, щоб хоч глянути на гу вчительку. Чи не купець із Заболотнього, Зіля Гаєвський?

Т а н я. І бачу я: підходить до неї стрункий, високий. Хто він такий — не знаю. Може, князь, може, граф. Помітно тільки родовиту пиху, аристократичне виховання.

З і л я. І бачу я: підходить до Зілі ззаду якийсь дядько, як світ. Хто він такий — не знаю: може, дворник, може, городовик, і жене купця Зілю в три вирви з-під вікна! (Осміхаючись, одходить од вікна. Посвистуючи, уважно оглядає свої чоботи, одєжу. Далі сідає на скам'ю. Діловитим тоном.) Тетяно Василівно! (Таня замарившись мовчить.)

Т а н я (перегодя). Що, Зіля?

З і л я. Я все ж хочу допитатись у вас, як тоді воно буде, як справді погасне сонце?

Т а н я (глибоко зітхнувши). Що буде? Щось уже буде тоді. (Іде наспівуючи. Сідає з другого краю парти.) Тоді, Зіля, нічого живого на землі не буде.

З і л я. Ну, як же так? Уночі ж сонце не гріє нам, проте ми не вмираємо.

Т а н я. Сонце, Зіля, завжди гріє нашу землю. Воно дає життя, радість, любов, щастя. Бо, де немає тепла, все марніє і вмирає.

Увіходить Катря, порається біля грубки, слухає.

Коли сонце згасне, земля кригою візьметься, стане мертва. Віки-вічні буде блукати вона в безмежних просторах, і ніщо на їй ні крикне ніколи, ні стукне, ні зашумить. І оповне її непроглядна темрява, тільки малісінькі зорі блиматимуть на неї з далекого неба. (Нудьгуючи. Крізь сльози.) І буде тихо, і буде темно, і сумно-сумно...

9

Катря торгає в грубі. Щось бубонить.

Т а н я. Що ви там кажете, Катре?

К а т р я. Та то я з Панасом гомоню. Гуде та й гуде. Жаліється, що йому обридло вже слухати тут про комети та про планети. (Передражняє.) Сонце стоїть та й стоїть, а земля крутиться та й крутиться, а спати хочеться. (Зачинивши грубку, підходить до Зілі, одпихає його ближче до Тани, рішуче.) Ану, посунься лиш далі!

З і л я. І чого вона нав'язла сьогодні до мене? (Сміється.)

К а т р я. Бо мені досадно, як ото воно стовбичить отут без діла!

Таня. Годі вже, Катре! Подуріли трохи, й буде...
(Смутно.)

Катря. Е-е... Бачу, не буде з вас сьогодні людей.
(Зітхає, встає.)

Таня. Катре! Ви додому? Скажіть же батькові, щоб не барився. Та кухні не забудьте замкнути...

Катря (дивиться на ялинку.) Треба хоч сьогодні потанцювати біля цього гільця! (Притайцьовує. Далі сміючись одходить.) Надобраніч вам! Хай же вам крутиться та спиться, та ще дядько Панас присниться, а мені, може, вдасться й погуляти. (Іде, біля порога повертається.) Що мій королевич, як сокіл! Він же, як вітер, закружить мною. (Ніжно.) А я ж... як та хмелинонька, обів'юсь круг нього. Та й зорі в очах потьмаряться! (Пішла.)

10

Таня (смутно). Ось і Катря пішла вже... Усі кудись поспішають, усім радість, свято. Мабуть, Зіля, нас всього тільки двоє таких і єсть на світі, що немає куди йти.

Зіля. Мабуть, найкраще, Зілю, зробимо, як підемо додому спати, а то щось Тетяна Василівна зовсім сьогодні розкисла. (Накидає сіряк, підходить до Тані.) Добраніч! (Дає руку.)

Таня (не прощаючись). І ви, Зіля, кидаєте мене? Що ж мені тепер робити? Сяду та й буду рюмсать. (Схиляє голову, вжарт хникає.)

Зіля. Ну, а я буду підтягати за вами: маленька Тетяна Василівна! Сумно їй самій! Обідили її, покривдили, то її реви наслі. Ну, годі ж уже, буде!.. Не плач! Мати куплять... королевича. Медом помажуть.

Таня (підводить голову, смутно осміхається). Сміється з дурної вчительки...

Зіля (думає яку хвилинку, далі тряхнувши головою). Ех, Зілько, Зілько!..

Таня (злегка кокетуючи). А що там таке?

Зіля. Дід Панас сердиться. Чуєте, як ото стугонить? Каже: дурень ти, Зільку, дурень! Не догадаєшся, чого ото так занудилася наша вчителька.

Таня. Ну, а нехай же каже, чого? (Цікаво.) Та сідайте, Зіля, ще ж рано спати.

Зіля (сідаючи). Каже: бо ваша вчителька хоч і збирається вмирати, та перед смертю (сміється) ще б і

погуляла й потанцювала, бо ще хочеться їй і пожити, й порадіти.

Таня (сміючись). Бач, який догадливий, дідько, а Зілі й у голову таке не зайшло б!

Зіля. Е, кажуть: люби, боже, правду! (Сміється.) Та ще, каже, й полюбитися, може, хоче. Поїхала собі шукати пари на світі та й у клітці опинилась. Та й немає тут у неї пари, щоб пригорнути її.

Таня (веселіше). Яке ж ви-золото, Зіля. (Соромлячись.) Ну, я сяду ближче біля вас. (Присувається.) Давайте, я приколю квітку. (Приколює.)

Зіля. Ех! (Крутить головою. Відразу одводить голову, прислухається.) Що ти кажеш, дідьку? (Пауза.) Е... цього ніколи не буде! У віки-вічні.

Таня (цікаво). А що він каже?

Зіля. Та він таке каже, що й слухати не годиться. (Знову прислухається.) Що? Та й слухати не хочу! (Одмахується рукою.)

Таня (нетерпляче). Противний Зіля! Чого ж ви не кажете?

Зіля (до дідька, затуляючи вуха). Годі, годі! А то як почує Тетяна Василівна, то із хати прожене. Тут коли б королевич який оце нагодився, а то що — Зіля! Та голови не мороч.

Таня. Ой, та й хитренький же той Панасик!.. (Озирається боязно навкруги, подивилась на свічку, що гасне на ялинці. Соромливо — рішуче.) Та це ж ви — мій королевич! (Обнімає.)

Свічка гасне. Темно. Чути, як гуде хуртовина.

11

Катря (в темряві). Десь тут був батьків кобеняк... І, господи, яке завіяло надворі, з ніг валить! Позамітало скрізь, позаносило...

Зразу світить сірник. На мить із темряви видно казкову картину: Зіля в короні, у зірках, як той королевич, що малювала Катря. До нього щільно пригорнулася Таня.

(Радісно і злякано.) Ой, ненечко!..

Сірник гасне. Темно.

Завіса

В ХОЛОДКУ

Малюнок на одну дію

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Платон Гаврилович — сільський дука, остаркуватий парубок.
Федора — молода покритка.
Дорош — хлопець-пастух.
За сценою — пастухи і дівчата.

Сад. В саду поміж деревами покошене сіно. В холодку солом'яний курінь, а коло куреня — граблі, коса, рушниця тощо. Із-за саду долітає бадьорний робочий гомін: співають дівчата, гукають біля скотини хлопці, ірже кінь, хтось далеко клепле косу. Спека. Платон Гаврилович в солом'яному брилі, без піджака, варить недалеко од куреня варення. На тину примостився Дорош — мрійно зазирає в сад. Вид у нього засмажений, полуплений од спеки, чуб кучмою, нестрижений. На голові — новий козирок. Вигляд — завоїстий. Платон Гаврилович порається біля варення, щось собі мугиче, часом диригує рукою. За садом із гомону вириваються голоси.

Голоси. Федора вже й граблі кинула.

— Федоро, може, по воду?

Федора. Піду по холодну, а то ця нагрілася, як окріп.

Голоси. То принось же й сюди.

— Та гляди, щоб у яру не вхопив тебе який дідько.

А то тебе пошли, то хіба увечері побачиш.

Федора. Хай-но хто зачепить, то чи й радий буде.

Голоси. Федорі тепер вільно бігати.

— Поки друге набігає.

Федора. А чого ж гаятись. Думаєте, як ото ви — гави ловите: хватай, Петре, поки тепле. Хліб у людей, дякувати богові, зародив гарний: годувати буде чим.

Сміх.

З другого боку, за садом, де сидить Дорош, ляскає батіг: «Куди тебе поперла марюка,— перегодя,— чого ти примостився там, Дороше?» Дорош повертається назад, підморгує.

Дорош (*звертаючись*). Так не дасте? (*Платон Гаврилович не відповідає.*) Ну, дайте груш. А то вкраду. Їй-бо, вкраду. Чуєте, дядьку, дайте!

Платон Гаврилович (*наспівуючи бере лозину, що лежить про запас, свариться*). А цього не хочеш?

Дорош. Хіба вам жалко. У вас же багацько. Дайте хоч одну.

Платон Гаврилович мовчить.

А щоб же вони погнили вам, коли ви такі скупі.

Платон Гаврилович. Іди геть звідсіля, а то ти чогось заробиш у мене сьогодні. Іди, не обламауй мені тину. Чуєш!

Дорош. А груш дасте?

Платон Гаврилович. А цього не хочеш? (*Повернувшись кругом, хоче дати дулю.*)

Дорош (*погрожуючи*). Ану ж ну! Ану, дайте!

Мимо саду з глеком іде Федора, задумавшись, тихо й сумно наспівує:

А в черницях добре жити...
Тільки тії досадоньки,
Що в чорні ходити...

Побачивши її, Платон Гаврилович змовкає.

Федора (*побачивши Платона Гавриловича, жваво*). Бач, кому розкіш: йому й скосять, і звозять, і змелють — мало в рот не покладуть. Лежи в холодочку та з вареннячком чай попивай... Ото життя. Ех, враг би його взяв: прийміть мене до себе — оце б так добре спочилось у холодку.

Платон Гаврилович. Добре тут і без тебе.

Федора. А зо мною, може, ще краще буде. (*Жартуючи.*) Бо що двоє, кажуть, то не одно. (*Моргає.*)

Платон Гаврилович (*поважно*). Казали люди, Федоро, що ти закаялась, аж бачу, то, мабуть, уже тебе й

сам дідько не впинить. А час би... давно час,— це знову хлопці кортять.

Федора. Ну, що ж його робити, коли кортить. А як кортить, то, кажуть, і бог простить. Ні вже, мабуть.

Платон Гаврилович (*привітно*). І де ти взялася на мою голову — іди собі.

Федора (*підступає до тину*). Ось слухайте, що я вам скажу.

Платон Гаврилович. Ніколи мені. (*Сміється.*)

Федора. Та я нашвидку. (*Озираючись кругом.*) А-хи!

Платон Гаврилович. Це якась мара, прости господи, не молодиця. (*Веселіше.*) Мабуть, як умреш ти, Федоро, то не скаже вже душа, що в пеньку жила. Знаєш, що я тобі пораджу... (*Підводить голову, осміхається, але забачивши Дороша, що, боязко озираючись, сидить уже на тину, люто кричить:*) Гей, ти, чортове насіння! Куди ото!

Дорош зіскакує із тину.

Чисте мені горе з ним, так і никає, щоб куди в шкоду вскочить. Тільки на часинку заворонишся — дивись, він уже тут.

Федора. А ви ото б обідніли, коли б він яблуко або грушу собі вирвав. Ну, самі дали б йому, то він би й не лазив.

Платон Гаврилович. Скільки їх єсть, та як почнеш усіх обділяти, то й собі нічого не останеться.

Федора. Та й скупі ж ви... Ну й скажіть, чого ото ви такі скупі?

Платон Гаврилович (*похмуро*). Дарма. Що скупий, то не дурний.

Федора. Та хоч би ж знали, для кого оте все добро збираєте. А то — не п'єте, не курите, до ладу не з'їсте — все ті карбованці та червінці складаєте. А помрете, то якась випорожнить кутки та й спасибі не скаже. Так ні за собаку й пропаде. Бо женитись — вас уже й сам чорт не оженить. Отак і пропадете сивим дідом.

Платон Гаврилович. Гм... А ти ж звідкіль знаєш, що я не ожениюсь?

Федора. Видно вже, що з вашого женіння ладу не буде. Скільки вже — мабуть, більше, як десять років, сватається. Виникали всі Лисовки й Борисовки та й досі не жонаті.

Платон Гаврилович. А отже й оженюсь, щоб ти знала.

Федора. Це тоді, як зовсім голова посивіє?

Дорош тимчасом крадькома перелазить у сад.

Платон Гаврилович. Дарма. Кажуть — і в старій печі дідько топить...

Федора (задираючи). Тоді ви будете женитись, як у млині на камені буде кукіль зубитись.

Платон Гаврилович. Побачимо. (Підморгує.) Та коли б же ти знала, ще й яку дівчину висватаю. Очі — як терночок, брови — як шнурочок, станок тонісінький, як стеблина, а сама... (Зразу прислухається.) А щоб ти головою йому наложив, клятого сина вилупок. Ну, подожди ж ти! (Швидко побіг поза деревами.)

Федора (сміється). Тікай, Дороше, а то сорочку здере. (Пішла сміючись.)

В темному закуткові саду чути шелест. Дорош стрибає з дерева, тікає садом. Платон Гаврилович женеться за ним, на бігу здимає з Дороша козирок. Той зопалу біжить далі. Платон Гаврилович вертається до куреня, щось сердито бубонить собі. Тимчасом за садом із дівочого гомону долітають слова: «Мино, гов! Куди йдеш? — Мино, голова в шапці». Здала чути нерозбірний парубочий одгук. Дівчата здимають регіт.

Голоси. — А ти чого, Мавро, вивернулась. Вставай, гладка, копиці не розтовкуй.

— Ой, рятуйте, не підведуся.

— Чи ти бач, яка ніжна.

— Зведи, хто ближче, граблями.

— Не руште, бо вмру. Геть чисто зварилася. (Знеможено співає):

Болить мене спина
Помежи плечима...

(Гукає):

Дайте мені козака
З чорними очима.

Регіт.

Дорош (помалу виходить із-за дерева, плачучи). Оддайте, дядьку, я більше не буду.

Платон Гаврилович. Ага! Бач! Казав же тобі:

не лізь, Дороше. Не послухав, тепер будеш знати, коли по груші лазив.

Дорош. Оддайте, дядьку, я ж іще нічого не вкрав.

Платон Гаврилович. А чого ото понесло тебе на дерево? Бач який — не вкрав... Та я тобі не подарую ще того, що ти мені на тому тижні щепу зломив.

Дорош. Хто — я?! Мене ж тоді й дома не було. Хто вам наказав?

Платон Гаврилович. Люди казали. Хто ж більш, як не ти, сади витовкує. Знають уже всі тебе. Всім сидиш у печінках.

Дорош. Оддайте вже! Ну, намніть мені вуха або дайте разів зо два по шиї, та й оддайте. А я більш ніколи не буду. Пожалуста.

Платон Гаврилович. Бач який, тепер і прохати навчився. Ні, хлопче, прийдеш ти за козирком до управи, та ще не сам, а з батьком. (Суворо.) А тепер іди геть, коли не був битий. Іди собі звідцїля. Іди.

Дорош. Я не хо... (Схлипує.)

Платон Гаврилович (підходить до Дороша, бере його легенько за в'язи, однихає до перелазу. Дорош починає тоненько верещати). Іди, іди. Голови даром не мороч. (Вертається до куреня; за ним слідком — Дорош, але близько не підходить. Стає під деревом.)

Дорош. Оддайте...

Платон Гаврилович помалу наспівує: «Мені з жінкою не возиться». Дорош крізь плач просить, далі, зітхнувши, затихає. Схлипує, схлившись до стовбура. Потім дивиться на небо, щось мріє собі. За садом дівчата співають веселої. Чути голос пригінчого: «Ану, дівчата, ану, швиденько. Гей, припильнуйте, бо дощ находить». Пісня уривається. Далі чути тільки раз по раз короткі, уривчасті вигуки:

— Заходь із яру!

— Загібай краще!

— Варко, чого там огинаєшся!

— Та дайте хоч перепнутися. Ой, пнти — вмираю!

— Де та Федора затерялася в ката?

— Кидайте там, ідіть сюди!.. (Й таке інше.)

Федора (вертається з водою. Побачивши Дороша). Ну що, Дороше, солодкі груші?

Дорош похмуро одвертає голову.

І де вже ти бачив, щоб хто тут поживився. Захотів у жука та меду.

Платон Гаврилович. Не чіпляйся, Федоро, краще йди своєю дорогою.

Федора (*привітно*). О, а ви вже й розсердились. А я оце саме хотіла вам дівчину нарадити.

Платон Гаврилович. Бога ради, з твоєю дівчиною.

Федора (*сміється*). Там така, як ластівка. (*Платон Гаврилович мовчить.*) Молодісінька.

Платон Гаврилович (*крізь похмурість зразу осміхається*). Може, така, що й зубів іще не має?

Федора. Ні, справді молоденька. Сказати?

Платон Гаврилович. Коли хочеш говорити, то йди сюди ближче.

Федора. Е — там он дощ находить. Хіба, може, до себе в курінь приймете.

Платон Гаврилович. Та йди вже — тут договоришся.

Федора. Ну, а як Хівря довідається, — не боїтесь?

Платон Гаврилович. Яка Хівря?

Федора. Кажу — Хівря. Пху! Горпина, хай вона вам скрутиться. Ота сліпа на одно око, що ходить до вас у кімнатах прибирати.

Платон Гаврилович. Ну, а їй вже яке діло. (*Мішає варення.*) Йди ось покуштуєш, чи гарно варення уварилось. Може, що збрешеш веселеньке.

Федора. О! Може, пошануєте?!

Платон Гаврилович. І пошаную.

Федора. А шкода не буде? Може, після того три дні плакати будете.

Платон Гаврилович. Втрата невелика.

Федора. Гм... (*Осміхається.*) Чи ви бачили таке. Сказати людям, то їй не повірять. (*Підходить до куреня й одразу одмінє мову. Говорить чемно, ввічливо.*) Добридень!

Платон Гаврилович. Доброго здоров'я!

Федора. Боже поможи!

Платон Гаврилович. Спасибі!

Федора. Коли б оце справді бог дощику хоч трохи послав. А то вже так вам пече, так парить, що аж у голові туманіє.

Платон Гаврилович (*дивиться на небо*). А мені здається, що не буде. Отак погромить-погромить та й мине. Хіба, може, краечком зачепить.

Десь за садом хлопці подають голос; співають.

Дорош. Оддайте. *(На нього не звертають уваги.)*

Платон Гаврилович *(знову порається біля варення)*. Ну, хвались, як же живеться. Дитинку оце бог прибрав, то світ тобі трохи повільнішав.

Федора *(махнувши рукою)*. Вільніший він мені завжди був.

Платон Гаврилович. Сусіди допікають.

Федора. Сусіди допікають, мати гризуть. Та я на те не вважаю; од одного одгризешся, од другого одплачешся, часом перемовчиш та й живеш якось.

Дорош *(він помалу наблизився, прислухаючись до розмови)*. Життя — як собаці на перелазі... *(Сказав і сам злякався, одскочив.)*

Платон Гаврилович *(до Дороша)*. А ги таки честю не хочеш іти звідділя.

Дорош *(скиглить)*. Оддайте...

Федора *(розглядається біля куреня)*. Боже, скільки ви вже тих варенив понаварювали, добра всякого надбали. Розкошуватиме хтось на готовенькому.

Платон Гаврилович *(впоравшись біля варення, дає ложку Федорі)*. А на покуштуй, чи добре зварилося.

Федора бере ложку, присідає на ногах, починає ніби знехочу куштувати. Платон Гаврилович розмовляючи порається біля куреня, приковує дещо од дощу в курінь. Федора з ним погоджується, слухає уважно, часом киває головою і, зітхнувши, знову починає їсти варення.

А я так думаю, Федоро, коли в тебе тільки одні пучки голі, то на який враг тобі женигися та старців плодити. Само голе, та візьме друге, та й нудять тоді світом увесь вік. Долю кляне, на людей нарікає. А чим та доля винувата, що воно само за себе не подбало. Кажуть усі, що я скупий. Я не скупий.

Голос за садом. Дороше, гов!

Дорош. Дядьку, оддайте козинок. *(Плаче.)*

Платон Гаврилович *(хапає паличку)*. Ой, ти мені допечеш сьогодні. Одійди од гриха.

Федора зітхає.

Платон Гаврилович *(перегодя прояснівши)*. То яку ти мені хотіла панночку радити, Федоро?

Федора (сміється). Е, там дівчина, хоч видивись. Та ви, мабуть, її знаєте.

Платон Гаврилович. Молода, кажеш?

Федора. Ще зовсім молодісінька. Не знаю, чи єсть їй хоч сімнадцять.

Платон Гаврилович (задоволений сміється). Гм... то яка ж вона мені пара, що вона молода, а я, бач, який старий, вусатий. (Гладить вуса.)

Федора. І які ви там старі. Не знаю, чи тридцять є, чи, може, немає.

Платон Гаврилович. Ось дивись. Сивина в голові. Та пробуй же варення — чого боїшся.

Федора. Кілько там тієї сивини. Ви ж іще — он який молодець. Любитиме краще, ніж молодого. Знаєте, про кого це я? Максимовського сидельця баришню Пашу — бачили?

Платон Гаврилович (сміється). Я так і знав...

Федора. То, може, погана, скажете?

Платон Гаврилович (подумавши). Дівчина вона гарненька, гудить не буду. Тільки у неї, здається, трохи зайчики в голові стрибають. Хвостом дуже крутить.

Дорош (він тимчасом знову наблизився і увесь час слухав пильно і щось пригадавши). Це ота, що срібні пряжки на ботинках.

Платон Гаврилович (зиркнувши на нього зіско-са, охмурівши). Слухай, Дороше, ти б ішов уже до своїх хлопців. Чуєш — давно вже кличуть.

Дорош витирає носа, трохи одступає, але вже розмовою захопився.

Федора. Чого ж вам іще. Придане дадуть. Кажуть, що на неї тисяча у збанкові лежить.

Платон Гаврилович (таємниче). То ото ти й віриш, що за нею справді дадуть що-небудь. Болячка там лежить на неї, а не тисяча. Ото тільки усього добра, що черевики з пряжками. А вдома — то там же аж пишцять злидні.

Дорош. На нозі сап'ян рипить, а в борщі трясця кипить. Еге, дядьку?

Платон Гаврилович. Одна тільки слава, що пани. (Несе посуд до куреня.)

Федора. Ну, скажемо й так. А навіщо вам те придане. Аж у вас свого не мало.

Платон Гаврилович пішов у курінь.

Федора. А ти, Дороше, корови пасеш?

Дорош. Ухму.

Федора. Чий?

Дорош. Рудого Кременя.

Федора. А що платить? Поденно чи в літо?

Дорош. До Покрови дев'ять карбованців і чоботи.

Федора. І того ніде взять. Хоч на одержину буде.

Дорош. Буде: он іще на весні взяли батько на одробіток мішок жита.

Федора (зітхає). Отакі наші заробітки.

Дорош. Та коли б хоч харчували до ладу. А то — м'якого хліба ніколи не бачу.

Федора. Знаю. Робила колись у нього. Не згірше цього. (Киває на курінь.)

Дорош. Що скупі, що дурні, так аж чудно. (Сміється.) Оце попрокидаються серед ночі та й заведуться гризтись. Він: «Ти думаєш, не знаю, що ти од мене гроші خواهеш... Он ряба курка давно несеться, а крашанки де?»

Із куреня виходить Платон Гаврилович. Дорош і Федора змовкають, ховаючи усмішки.

Платон Гаврилович. Я й не кажу, що подавай мені придане зараз. Всі кажуть, що я тільки й бігаю за грішми. Не приданого шукаю я собі: пари вірної. Хай буде, як кажуть, хоч у одній льолі, аби до любові.

Дорош нудиться, хникає, далі знову вслухається.

А ходити в мене буде в чому. Кажуть люди, що у мене єсть дещо, і не буду критися — єсть. Оце візьму сьогодні в одній сорочці, а завтра вона ходитиме в мене, як полковниця. Та що казати: панувала б у мене краще, ніж друга за попом... та я й кажу...

Голос за садом. Федоро! Який там тебе хапун ухопив? (Спокійніше.) Так немов у воду впала молодичка. (Федора швидко набирає велику ложку варення.)

Платон Гаврилович (помітивши те, відразу змовкає). Кхм... (Поперхнувся.) Ну, що ж, як, Федоро, варення не переварилося?

Федора. Ні, саме добреньке.

Платон Гаврилович. Ану, покуштуй ще оцього. (Дає іншу банку.) Це в кизелю. Найкраще, я ухвалив його

до чаю. Трішечки, півложечки покладеш його в стакан, то такий дух піде од нього, як із вина. Воно тільки для духу й гарне.

Федора (*пробує*). Воно й так хороше. (*Заговорює*.) Ви оце кажете, а я й думаю: добре ж ото, як кому доброму доведеться панувати на вашому добрі, а як бог зна кому доведеться, то й за чуже буде жаль. (*Тимчасом набирає ложку варення, моргає на Дороша.*) Ось на, Дороше, і ти покуштуй, яке добре.

Дорош (*гидливо кривиться*). Ве-е...

Федора. Не хочеш? Та ти покуштуй, тоді побачиш. Ти ще зроду такого доброго не пробував. Їж, дурненький, та скажи спасибі Платонові Гавриловичу, що шанують.

Дорош. Якесь воно таке...

Федора (*силою тиче йому в руку ложку*). На, дурний, та їж швидче, а то, може, тобі ніколи й не доведеться його куштувати.

Дорош (*з осторогою куштує*). Ай добре ж. (*Смакує*.) А я думаю собі, чого то в панах добре жити, кажуть.

Платон Гаврилович (*позирає на нього спідлоба*). Ти б же, лобуряко, хоч би з хлібом.

Десь гримить грім.

Голос за садом. Дороше, та чи ти будеш іти? Ми вже ось корови женемо.

Дорош, доївши варення, обливав пучки, утерся рукавом і весело, вистрибом подався вперед, але на бігу зразу лапнувся рукою за голову й спинився.

Дорош (*повернувшись*). Дядьку, оддайте. Дядечку, оддайте козирок, — я вже ніколи більше не буду.

Платон Гаврилович та Федора сміються.

Платон Гаврилович. Ага. Ти думав, що це тобі жарти?

Дорош плаче.

Федора (*з осторогою*). Оддайте вже йому, Платоне Гавриловичу, він більш не лазитиме в сад. Ти, Дороше, попрохай їх гарненько, то вони й оддадуть.

Платон Гаврилович. Е — ні, цього нехай не до-

жидає. Це, як дати їм таку потачку, то вони мені із саду все з пеньками повиносять.

Дорош. Отже, їй-богу, більш не буду, дядечку.

Голос за садом. Дороше, чи тобі позакладало, чортула! Он твоя корова вже в Головатеньковій леваді. Ми тобі не будемо бігати за нею.

Дорош (швидко просить). Дядечку, ой, дайте швидше... *(Тупотить із нетерплячки.)* Ой, оддайте швидше, їй-богу ж оддайте!

Платон Гаврилович (спокійно). Ага, припекло. Ні, так іди й до батька.

Дорош (побіг). А щоб ви удавилися ним. Жироїд!

Платон Гаврилович. Бач, яке кляте. Не шкода було б оддати, коли б воно не таке сибірне. Воно не жаль того яблука, дерева жаль, що воно мені знівечить. *(Перемовчавши, всміхається.)* Ти ось кажеш, Федоро, добре, як попадеться щось добре. А доброго треба пошукати, бо воно на вулиці не валяється. Інші кажуть: він дуже перебирає, молоденької шукає. А чого я шукаю молоді. А через те, що молоденька — вона ще не збалована, душа в неї чиста, як у ангола. З неї легше зробити гарну жінку й добру господиню.

Федора. З молодого, кажуть, як із воску, що схочеш, те й виліпиш.

Платон Гаврилович. Візьмеш, скажемо, удову; а в удови два норови — вже її учить пізно.

Голос за садом. Федоро, гу! *(Бідкаючись.)* Це таке, що хоч біжи та шукай її. *(Голосніше.)* Федоро, безвісті пішла б ти. Чи ми тебе дождемося?

Федора (озирається, голосно). Та йду, йду. Чого там мордує вас. *(Бере глек із водою.)* Ох, треба таки йти... А правду кажучи, то й не хотілось би.

Платон Гаврилович. Та куди ти підеш там. Дивись, дощ уже накрапає. *(Бере банки з варенням, несе до куреня.)*

Федора (потягається). Коли б же ви знали, як ще спина болить у мене. Спасибі, хоч трохи перепочила. *(Одступає під дерево.)*

Платон Гаврилович пішов у курінь. Чути, як зашелестів дощ. За садом перегукуються хлопці: «Чого розсівся там. Жени швидше, коли женеш». Голос Дороша: «Чого розсівся? Ось виразку підколлов — ходити не можна». З другого боку саду: «Кидайте, дівчата, дощ. Тікайте під попову клуню». З гомоном біжать кудись далі.

Чути вже здала трохи згодом пісню заробітчан. Платон Гаврилович виходить із куреня в сторону.

Федора (*жартовливо*). Чи знаєте що, Платоне Гавриловичу, сватайте мене, їй-бо, піду. (*Позіхає.*) Бо як по правді сказати, то, мабуть, молоденької вам узяти не доведеться. Отак із Горпиною і вік звікуєте. (*Широ, жваво.*) Слухайте: нащо справді принадили її, отаку?

Платон Гаврилович (*зокутуючись у кобеняк, підходить ближче*). Яку?

Федора (*тихіше*). Вона ж, боже, яка погана.

Платон Гаврилович. О, хіба мені з лиця у неї воду пити?

Федора. Та вже ж не без того, щоб коли не пожартували на самоті. (*Кривиться.*) Як ви її тільки цілуєте? Я б, здається, за кару не схотіла.

Платон Гаврилович (*засоромившись*). Іще що вигадай... Став би я цілуватися з нею.

Федора (*лукаво*). Не сховається у мішку шило; хіба ж ото даром так виряжається, як іде до вас. Де вона бере все тее? Заробила? Тут ось і по тютюнах і по буряках бігаєш, і намерзнешся і наголодуєшся.— все один чортів батько: як не було нічого, так і нема. Ні на собі, ні за собою. Переодягаєшся із дранки та в перепіранку та так і баламутиш своїм світом. (*Дивиться вгору на дерево, одступає далі.*)

Платон Гаврилович. Що, капає? А давай лиш я кобеняком тебе вкрию. (*Озирається кругом, закутує Федору.*)

Федора (*соромливо*). Бачите, як укупці. Як ті голубочки. Може, вам і не з руки зо мною стояти, та під дощ уже зійде. Та я й кажу: коли б оце лежали на мені тисячі, тоді — дарма, що покритка,— взяли б і таку. А то кому треба отакого деркача.

В велені стиха спалахнула блискавка, осяяла Федору й Платона Гавриловича. Трохи згодом гримить.

Платон Гаврилович (*підступаючи щільно*). Не журися, Федоро, впізнають хлопці і в драній сорочці.

Федора (*зітхає*). Е-е, Платоне Гавриловичу, доки вже його за тих хлопців думати. Зазнала я добра од них досить. Коли б знайшлася добра душа та взяла за себе — уміла б уже шануватися. Учити вже не треба.

Платон Гаврилович (*стиха*). Знаєш, Федоро,

що я маю тобі казати. Горпину я вже давно збираюся одіслати — будеш ходити до мене, варити обід. У мене тобі добре буде. Я тобі вишивану сорочку справлю. Намиста, дукачі у мене єсть, будеш проношувати.

Федора. А оженитесь — жінка і дукачі поздирає і мене прожене. Сиди тоді, грибе, поки тебе нове лихо здибле. І тепер ось, може, сто очей за мною наглядає, хоч із хати не виходь. Ні, вже буде з мене того, що маю...

Платон Гаврилович. Як на людей зважати, то не треба в світі жити.

Федора. Коли б вже воно так на світі велося...

Платон Гаврилович. Ех, Федоро, чорні брови мавши, та я б вік свій отак марнував. *(Обнімає.)*

Федора *(не пручаючись)*. Атож, тільки того добра, що чорні брови. Коли б не вони, то, може б, менше у світі бачила горя. *(Задумано.)* Ізвів з ума, щоб йому добра не було, та й пустив між люди слави набиратись... Пошукай тепер людини, щоб із того сорому викупила. Гляне на тебе хто привітно, а ти, дурна, вже й рада, вже й хилишся... Така думка — хоч серце перегрію. Мариш дурною головою, а може... може, візьме. А йому хіба те на думці. Хіба ж нащо здалася бурлацька дівчина на світі, та ще й провинна: як отой вітер травою, як хвиля водою — покрутить, помутить, пограється в охоту, насміється та й покине... Покине та й полине... Та йому ж десь іще пришиють і квітку, а ти, дівчино, оставайся, слави прикупивши... *(Важко зітхає.)*

Платон Гаврилович помалу одводить руку од Федориного стану, трохи одступає од неї, думає. Федора стоїть задумана, схиливши голову. Співають дівчата за сценою. Із-за дерева, накульгуючи, виходить **Дорош**, заглядів цю картину, спинився, уважно, серйозно дивиться. Його не помічають. Хмарка проходить, дощ перестав. Виднішає.

Федора *(зітхнувши)*. Правду кажуть: зеленість — буйність, а молодість — дурість. *(Відразу жваво.)* Ет — біс біду перебуде. Ну, чого ж ото ви вже зажурились. Ех ви... Знаєте, що: коли ви не хочете женитись на мені, то дайте хоч яблук на дорогу.

Платон Гаврилович *(повеселівши)*. О! Отак краще. А то надумала смуткувати... Ти краще справді подумай про те, що я тобі казав. Добре? *(Хоче обняти.)*

Дорош *(вразу голосно, радісно)*. Ага... ага... Цілуватись... цілуватися...

Платон Гаврилович (одскочивши). О, а тебе знов оце принесла лиха година. Чого ото ти репетуєш?

Дорош (сміливо). А ви нащо ото цілувалися? Люди роблять, а вони цілуватися заходились. Де це такий порядок?

Платон Гаврилович (до Федори). Видав — не бачив такої нав'язки. (До Дороша тихіше.) Який же тут чорт цілувався, нащо ж ти брешеш, бісової пари вилупок. Я ж тільки за руку взяв.

Дорош (теж стиха, уїдливо). А я груші крав? Кажіть, крав, — що ви козирок з мене зняли!

Федора. Та годі, Дороше, не тумани людей: вони вже одладуть тобі козирок... і грушу дадуть...

Дорош (голосно). Ага, тепер уже козирок. Тепер уже груш. Поцілувалися — тепер груш. Ні, не треба мені козирка. (Лукає.) Сюди! Гей, сюди!

Федора (стурбовано). О, це мені знову напасть, кому скрутиться, а Федорі змелеться! (До Дороша.) Дороше, бач, який ти — нащо ж ти на мене отаке пускаєш?

Дорош. А нащо ж вони таке роблять. Хіба це по правді: як грушу вкрасти, то не можна, а цілуватися — то й гріха нема.

Платон Гаврилович (грізно до Дороша). Ей ти, чорток, хочеш, щоб я тобі по шиї надавав!?

Дорош (приспівує й на одній нозі пританцьовує). Не боюся. Цілувалися. Під яблунькою. Під зеленою.

Платон Гаврилович хапає хлудину, женеться за Дорошем.

А, рятуйте, цілувалися!

За садом дівчата перестають співати. Чути голос: «Що воно репетує? Ріжуть його чи що?»

Дорош. Ось тут... Платон Гаврилович із Федорою...

За садом: «Впіймали. Ану, дівчата. гайда». Федора озирється, оступається стурбована, не знає, що почати.

Федора. Отак не знаєш, звідки на тебе й лихо складеться.

Дорош. Тра-та-та. Тра-та-та! Милувалися. Кобеняком укривалися.

Платон Гаврилович (заклопотано до Федори). Ну, й що ти вдієш із таким арештантом. Подумають, що й справді я тут із тобою робив не знати що...

Федора (одступивши, одразу міняє тон, сердито, іолсно). Бо чого ото справді причепилися ви до мене. Що я вам таке? Яка я вам пара. Бач — дурку яку знайшов: ходи до мене в кімнатах прибирати. Щастя якого не бачила; та гори ти із твоїми кімнатами, із своїм багатством.

Платон Гаврилович (очмарівши). Федоро, чи ти не сказалась?

Федора. Не знаю, хто тільки сказився. Бач, який святий та божий. Женитись збирається, а на молодіці очі витріщає, як жировий туз. Це по-благородному так... (Передражнює.) Я візьму за себе молоденьку, щоб вона була невинна, як янголь... А, котюго старий... На чотири вітри оженило б тебе та п'ятий шум. Волос сивіє, а в голові шаліє!..

Платон Гаврилович кидається од Федора до Дороша, раз із проханням, вдруге з погрозою, далі пашвидку починає вдягати піджак.

Дорош. Ей, швидше, а то втече.

Федора. Бач — стидно, тікаєш швидше...

Платон Гаврилович. Я вам цього не подарую. Я вам покажу... Я зараз до волості піду.

Федора (підвищує голос). У волость. Думаєш, волостью налякаєш. Я і у волості так скажу. Коли ти пан, то якої лихої години причепився до покритки. (Передражнює.) Я тобі сорочки справлятиму. А щоб вони погнили тобі, як ти хочеш ними зовсім сироту погубити. (Плаче.) Де який чорт — кожне до тебе чіпляється, кожне хоче посміятися з тебе. Це — як покритка, то хоч і у світі не живи божому... Зав'яжи очі та й у шум сторч головою...

Дівочий гомін наближається до саду. Платон Гаврилович, одягшись, взяв ціпок, намагається йти із саду поважно, нахваляючись на Федору й на Дороша... Але на половині дороги, коли дівчата загомонили під самим садом, він не вдержує, підбирає поли й прожегом тікає.

Федора. А куди ото?.. Бач — як собака зігнувся... Страмно поглянути людям у вічі, тікаєш...

Дорош. Лови! Держи! А ля-ля! А тютю!

Чути, як тріщать тини. Веселим гамором вриваються дівочі голоси,

Завіса

НЕ СПІВАЙТЕ, ПІВНІ, НЕ ВМЕНШАЙТЕ НОЧІ

П'єса в трьох картинах

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Максим	} хлопці.	Пріся	} дівчата.
Кость		Горпина	
Тихон — кривий гончар.	Настя	Івасик — маленький хлопець.	
Палажка — Тихонова жінка.			

I

ПЕРШІ ПІВНІ

В саду — комора з ганксом. За коморою низенький тин, зарослий гарбузинням і квасолею; за тином Тихонове подвір'я, в якому видно ріг хати. Убік — з острішком ліса, стара, глуха, з перелазом; за острішком — високе гіллясте дерево. В коморі видно світ каганця і схилену спину Максима над книжкою. Пізня, видна ніч. Тихо. У себе під хатою сидить Тихон. Починають заспівувати півні, і веселі голоси, пісня: «Час додому, час!» Чути — десь прощаються.

Заляскали по селу три-чотири клепачки, тріщить чиясь ліса.

1

Парубочий голос. Гляди ж, Христе, не забудь, що я тобі казав.

Дівочий голос одалік. Добре, добре. Прощавай!

— Прощай. Та тільки... Ось вернись на часинку, я маю щось сказати.

— Ой, будуть дома сварити... Ну, кажи, та швидше. (Знову тріщить ліса.)

Г о л о с д і в ч и н и ч е р е з в у л и ц ю. Х р и с т е !

— Гов!

— Ти ще не йдеш?

— Зараз підемо.

Знову все стихає. З комори виходить Максим, потягається, далі йде кудись в глибінь, несе рядно, кобеняк, подушку, лагодить в коморі постіль. Коло Тихона з'являється Палажка.

2

П а л а ж к а (товста, нечепурна, заспана молодиця). І за чим тільки дивиться тее начальство, що воно не спляче отих бездільників, отих босяків. Як почнуть, тільки смеркне, співи та хихоньки, то й до світа не заціпить їм. Родителі з останнього витрачаються та учать їх, щоб із них люди вийшли, а од них користі чорт-ма і в заводі. Гармидер здійсмає та не давать людям спати — отого вони вміють.

Т и х о н. І чим вони тобі шкодять?

П а л а ж к а. Чим шкодять! Супокою немає од них, лякають!.. Тільки роздрімаєшся, закричать, загалдикають, то й схопишся, як опечений, аж серце заб'ється. Аж тіло на тобі затруситься.

Т и х о н. А на мене, то я б іще платив би їм, що не сплять ночами та село стережуть. Бо мені, як не чути їх гомону, то аж сумно в хаті стає.

П а л а ж к а. О, я тебе знаю! Ти б і сам зашився до їхнього гурту, криве опудало, з хати утік би, коли б не наглядав за тобою.

Т и х о н. Чому ж тут і не втечеш із своєї хати, коли...

П а л а ж к а. Коли що? (Підступає ближче до нього, погрозово.) Коли що? Ану, кажи!

Т и х о н. Іди краще спати, моя Єлена Прекрасная, моя золотокудрая принцеса.

П а л а ж к а. Ні, ти мені скажи, чого ти хочеш із хати тікати? Ти не белькочи мені отого чортовиння. Чого тобі — їсти, пити немає чого в хаті? Лежати немає на чому?

Т и х о н. Ех!.. (Скінчив лагодити дудку й починає грати.)

П а л а ж к а. Та покинь оту прокляту дудку, в голові од неї у мене гуде. Коли б ти до роботи такий, як до тієї дудки. Горен покинув, хай там мисочки паляться, як собі знають, а я собі в дудочку пограю. Ох, сидить вона мені, давно сидить в печінках.

Тихон мовчки награв мотив «Ой, піду я лугом-лугом, там мій милий оре плугом».

Побачиш, коли не буде вона завтра в печі! Думаєш, не знаю, про віщо ти раз у раз виграєш, не бачу, в який кінець дмеш? Знаю... (Зразу плаче.) Вісім років живемо вкупі, а й досі не забуває, що у нього, бач, жінка погана. Бачив же, повилазило було б тобі, кого брав... Сам, бач, красень писаний.

Т и х о н. Не журись, не печались, моя лебідь: я своєму золотогривому коневі в одно ухо влізу, а в друге вилізу та й стану таким молодцем, що ні в казці сказати, ні пером описати.

П а л а ж к а. Бач-бач, чим голова у нього набита! Дивись, он голова сивіє, а ще в думці Ялени та Принцеси, та Яруслани всякі.

Тихон мовчки грає.

(Енергійно.) Та ти мені покинеш оту свою пришелепувату дудку чи будеш дождити, поки я її в тебе на голові поб'ю. Покинь, кажу, зараз покинь! Чуєш? Я до тебе говорю чи до пенька? Давай сюди, а то я заграю тобі на твоїх патлах. (Видирає з рук сопілку.)

Т и х о н. Чи ти при собі, молодиче? Що це насіло на тебе? Оддай сюди сопілку!

П а л а ж к а. Так оце я тобі зараз би й оддала! Сокирою піду порубаю!

Т и х о н. Ось послухай, не дурій, оддай.

Палажка тікає, Тихон за нею гониться.

П а л а ж к а. Серед ночі взяв моду вигравати. Це знову хочеш своєю дудкою вулицю під хатою наскликати та бали до ранку нарядить... Не дам!

3

Увіходить К о с т ь, зазирає в комору й лягає на ганку горілиць. Незабаром за ним М а к с и м, із кувалем молока й шклянкою. Придивляється до Костя. Кость босий.

Максим. Це хто тут? Кость?!

Кость. Угму.

Максим. Гуляв?

Кость. Гуляв.

Максим. І добре?

Кость. Добре.

Максим. Щось не видно по тобі.

Кость (після паузи). Ну й клята баба, де вона й узялась на його голову.

Максим. Це ти про кого?

Кость. Жінка Тихонова. Так гарно почав грать, вона прибігла, дудку одняла. (Зразу схоплюється.) Ех... прощай!

Максим. Оце і все?

Кость. Усе. (Іде.)

Максим. Зажди!

Кость. Чого?

Максим. Молока хочеш? Сідай молока зо мною пити.

Кость крутить головою, не хоче.

Максим. Та чого ти такий, немов якась муха тебе кусила?

Кость. А ти чого такий радий? (Іронічно.) Слова, мовляв, додержав! Як же не характер! Криця!

Максим. А ти ж як думав, на вітер казав?

Кость. Каменем просидів до півночі і радий. Тьфу!

Максим (сміється). То чого ж ти сердишся?

Кость. Терпіть не можу, коли в людини сєе пика, як великодній самовар.

Максим. Ну, а що доброго, що ти там десь на греблі переливав з пустого в порожнє? (П'є молоко.) Хто був?

Кость. Нічого, було й добре. (Пауза.) Я думаю, коли б і ти був, то не пожалів би. (Єхидно.) Знаєш, хто був над ставом? Приходила Пріся.

Максим. Пріся? З хутора?

Кость. Пріся. З хутора. Завтра вона од'їздить у Крим репетиторкою, приносила мені книжки... попроситись хотіла де з ким.

Максим. Слухай, Кость: ти од злості брешеш!

Кость. Ага! Зразу пика погасла. Та це ще не все: оце зараз вона була тут, під вашим двором, Тихонову дудку зо мною слухала! Не ймеш віри — біжи навперейми, може, доженеш, то сам побачиш.

Максим. Ні, ти скажи справді: не брешеш?

Кость (*звичайним голосом*). Отож дурний: кажу ж — ні. Я її хотів сюди закликать, бо хотіла бачить тебе. Так хіба ж ти не знаєш, яка вона свята та вперта. Катай, поки не пізно. Тільки дай мені закурить на дорогу.

Максим. Гм... Що ж... курить немає в мене, сам хотів у Тихона махри просить... Коли вона не схотіла зайти, будши під двором, то чого мені бігти за нею...

Кость. Діло твоє. Прощай. (*Іде, потім вертається.*) Слухай пак... Я хотів спитать у тебе... Ваша Настуня спить уже? Я хотів узять у неї свої ноти.

Максим. Настуня кудись пішла. (*Ходить, хвилюється, мимрить.*) Так... ну, що ж... так і запишемо...

Кость. Ех! Ну, прощай: спать, стара! Спать! Спать! (*Швидко йде, далі серед двору спиняється, нюхає повітря.*) Ти чуєш, Максиме, немов пахне димом?

Максим (*спокійно*). Пахне. Тихон у горні палить.

Кость. А я зрадів, думав, чи не пожежу бог послав. (*Вертається назад, лягає коло комори, свистить.*) Ні з кого мені так не дивно, як із самого себе, знаю ж, що вже пізно, що нічого цікавого немає на вулиці і не буде, знаю, що завтра треба буде рано встати, а розумієш — не хочеться іти спать, як на якийсь злочинство. Здається, що як тільки заснеш, то тут серед ночі зчиниться якийсь диво або чудо... То як же його проспать... Щоб без мене та освятилась вода... Ні, я свого не впускаю. (*Максим ходить похмурий. Кость свистить.*) Тьфу, аж занудило, так курить хочеться!.. (*Після паузи стиха співає Тихонову пісню:*)

А я лежу та й думаю,
Що погану жінку маю.

(*Раптом схоплюється.*) Еврика! (*Біжить у комору, світить там сірником, нишпорить по мостині, далі виходить, демонстративно закурює недокурка*). Я його, голубчика, ще вчора наглядів у тебе під ліжком.

Максим. Фе! Він же брудний, кинь!

Кость. Нічого. (*Сміється.*) Аби душа чиста.

Максим (*рішуче*). Ех, та ну його к дідьку! Коли...

С. Васильченко на фронті. Фото. 1915 р.

У Горпининому саду чути кашель, щось стиха наспівує.

(Стиха.) Хто це? Горпина?

Максим (киває головою). Вона.

Горпина (на перелазі). Добри вечір! Хліб-сіль! Мавку справляєте?

Максим. Просимо до гурту, Горпино Матвіївно!

Кость (радо). Матвіївно! А я дивлюсь, що воно за місяць у садочку сходить, аж це ви?

Горпина (сміється). Годі вже... Зразу в насмішку берете.

Кость. Яка там насмішка, дорога. Чому сьогодні не виходили до ставу?

Горпина. Та гетьте! (До Максима.) Максиме Сильвестровичу, чи немає у вас сірників?.. Мама заснули...

Кость (перебиває). Сірники є!.. І нащо там сірники ті, перелазьте сюди краще, без вигадок. (Підходить до неї.) Слухайте тільки, що я вам скажу, тихенько, на вухо, щоб ніхто не чув... (Повертається до Максима.)

Максим надів козирок — стоїть в задумі.

Максиму, не думай довго та гони навпростець, а то буде пізно.

Максим (рішуче). Е, де вже наше не пропадало, хай чуже буде зверху! (Пішов.)

5

Горпина (тихо). Куди це він?

Кость. Так кудись... доганять вітра в полі. (Перелазить лісу.)

Горпина. Та куди це ви теребитесь? Що це за новина?

Кость (лізе). Обожаемая! Ніч тиха та зоряна, півні проспівали.

Горпина (однихає). Чого вам треба сюди, ідіть геть! (Тихше.) Мати почують.

Кость. Не почують... Ми тихенько...

Горпина (в жарт борониться). Гетьте! Геть!

Кость падає з ліси в кропиву. Горпина сміється.

Кость (ойкає). Мила моя! Це вже можна назвати свинством! Ви не бачите, яка тут жалива?

Горпина (мінючи голос, жаліючи). Біденький...
Кость. «Біденький», а не бійсь, в самі колючки турнула. (Тре ногу.)

Горпина. Костик! А ви вже й розсердились? Йй же богу, я не бачила... (Із спочуттям.) Щемить?

Кость. Як вогнем пече, дорога. Ну, та дарма. Зате ми з вами з горя «сердце согреем жаром взаимной любви». (Сідає на перелазі, пригортає.) Правда?

Горпина. Ой, тихше. Вікно одчинене, мати почують... (Після паузи.) Хто був сьогодні на ставу?

Кость. Багато було, а ви чом же не прийшли? (Із спочуттям). Мати не пустила?

Горпина (зітхає). Хіба ж у мене мати, як у людей... Ну, а весело було?

Кость. Дуже весело. Там, мабуть, іще й досі пооставались деякі.

Горпина. А ви чого пішли?

Кость. Бо вас не було.

Горпина. Еге... Дуріть. Знаю, кого не було. (Прислухається.) Здалося, немов говорив хтось. Слухайте: тут тісно нам удвох. Посуньтесь трохи.

Кость. Хіба вам так погано? Я ж давно сидів з вами в парі.

Горпина. Я боюсь... (Прихиляється.) Слухайте, Костик, чого ви з мене все смієтеся? Ви думаете, я не бачу. Ви й говорите зо мною не так, як з другими, а як з дуркою якоюсь. Я терплю та мовчу, а коли б ви знали. (Раптом спиняється.) Ой, іде хтось! (Сполохано.) Йй-богу, хтось іде. (Виривається, ховається за лісою.)

Кость. То вам причулось, нема нікого. (Лізе через лісу.) Ну, ходім до вас у сад, все одно я за вами.

Горпина. Куди ви? Йй-богу, я боюсь...

Кость. Тс... (Пішли.)

6

Виходять Настя й Пріся. Настя в звичайному, буденному сільському вбранні. Пріся — в гімназичній формі, поверх якої — материна, повеликувата свита, в темній хустці, з палицею в руках. Роздивляються.

Пріся. Мабуть, ні одного, ні другого немає... що ж тепер мені робить?.. Хто ж мене проведе? Костя прогнала, тепер жалію. Ну, та якось доберусь. Не першина мені, тіль-

ки отой яр перейти, там завжди собаки збираються... (Пауза.) Так воно вже й не доведеться попроситись з Максимом. З ким то він тепер буде сваритись без мене.

Настя. Та погуляйте ще, Прісію, трішки. Він ось-ось прийде додому, вас проведе. До самого хутора.

Прісія. Ой, Настуню, не бари мене, там же дома турбуються, де я поділась. Мабуть, і спать не лягають та дождають. Треба було останній вечір дома побути. Хоч я од них багато лиха зазнала, та бог з ними.

Настя. Од кого?

Прісія (смутно). Од батьків. (Зітхнувши.) Ну, прощай! (Цілюються.)

Настя. Коли б це він знав, що ви у нас! На крилах, мабуть, прилетів би.

Прісія (питаючи). Ну?

Настя. А що вже жаліть буде, то й не знаю як.

Прісія (після паузи зітхнула. Далі жартом). А оце він тут живе? Можна заглянуть в комору?

Увійходять в комору, чути гомін.

— Оце він тут спить, а це його книжки.

Зачіпають скрипку.

Оце його малюнки.

— Оцю квітку я візьму собі на спомин. Скажете, Настуню, що я була в нього в гостях і вкрала одну квітку.

Виходять.

Настя. Коли вже тепер побачимось ми з вами?

Прісія. А мабуть, не скоро. Ти вже тоді, може, заміж вийдеш, Насте.

Настя (крутить головою). Ні, не піду я заміж.

Прісія (здивовано). Чому?

Настя (зітхає). Щаслива ви, Прісію! Боже, як я вам заздрю!

Прісія. То я ж казала тобі; чого не готуєшся на екзамени? А то — соромно, велика!

Настя (таємничо, озирнувшись). Слушайте, Прісію, нікому не скажете? Я теж поїду в город з Максимом. Він казав, що оддасть мене в співочу школу. Він буде уроки давати, а я буду шити та прати студентам білизну, та так і проживемо якимось, поки повиучуємось.

Прісія (щиро). Ой, коли б тобі, Настуню, бог поміг,

яка б я була рада. Дай, боже, тобі щасливу та широко-широку дорогу. (Обнімає.) Щоб ти...

Н а с т я. Ой... Цитьте...

П р і с я. Прощавай. (Цілує й іде. Стає серед двору. В смутному жарті.) Прощавайте, наші сільські зорі!.. Ех, закутить би оце на прощання, хоч один раз на життя! Вина б напитись... (Задумалась.) Настуню! (Вертається назад.) Скажіть Максимові, що хоч ми й гризлись завжди з ним, проте я дуже жалію, що не попрощались. Ішла сюди з тією думкою, щоб на прощання...

Г о л о с и в с а д у. Горпино! Хто там з тобою?

— Нікого нема!

— Брешеш. Брешеш, собача дочко! Отож який босяк побіг од тебе! В хату зараз, в хату! З городу моду привезла?

— Та цитьте, іду! Розкрили вершу, як ворота. Це не мати, а... Дихать не дає.

П р і с я. Це хто у вас?

Н а с т я. Модистка. З города приїхала до мачухи.

П р і с я. Видно, що мачуха.

Н а с т я. Із світу зжила б... Земля й хата, бачте, на дочку записані.

П р і с я. Зажди, я, либонь, бачила її: у неї ще така розкішна золота коса.

Н а с т я. Отож вона і є.

П р і с я. Ну й коса ж! Навіть не віриться, що то справдішня.

Н а с т я. Е, ні — її! (Зітхає, думає.) Хто ж це до неї забрався? О!

Через лісу тихо, крадькома перелазить К о с т ь.

7

Дівчата прищумались, приглядаються. К о с т ь крадеться до комори.

Н а с т я (голосно). Хто тут?

К о с т ь (приглядається, тихо). Це Настуня? Ну, знаєте, і попав би я був... (Загледівши Прісію, змовкає, поривається тікати. Дівчата сміються). Це Прісія? Хай вам, як ви мене злякали: я думав, що це ваша, Настуню, мати. Кілько разів уже підвела мене сьогодні ваша свита! Чого це ви вернулись?

П р і с я. Вернулась, щоб ви додому мене провели, а то кічка собак бігає за селом.

К о с т ь. А що? Прогнали, тепер самі просите? Заждіть, а Максима не зустрічали? Він подався за вами на-вдогінь.

П р і с я. Штука! Так от же як не везе мені.

Н а с т я. Ну, то він швидко повинен вернутись.

К о с т ь (до Насті). А ви це, Настуню, де зволили гулять? Це та, «що не має ще й думки про кавалерів».

Н а с т я. Нападїться на багатшого; я на співку ходила.

К о с т ь. Так... це ті святенькі та тихенькі...

П р і с я. Ви краще мовчіть уже: сами звідки зараз вилетіли.

К о с т ь (сміється). Розумієте: за малим-малим коромисла не покуштував. Ніколи я не думав, щоб вона, проклята баба, не посовістилась вийти з дрюком...

Н а с т я (гаряче). Ох, яка б я була рада, коли б була вона оперезала вас!..

К о с т ь. За віщо, Настуню? Я не думав, що ви така недобра. (Озирається назад.) А це це хто?

8

Т и х о н (підходить до цурту). Коли б я був маляром, я так би малював того чорта: написав би очі синенько, а брови чорненько, а косу довгу, золотую. Та ще й підписав би: не задивляйся на цей рід, бо буде душа в пеклі.

Сміються.

А дай, я посиджу між вами. (Сідає.) Ох, чи то пак: «гоп», а не «ох»!

Сміються.

А то на вулицю вийшов та й стогне. (Виймає тютюн, закурює.) Знаєш, що я надумав, Константин Мартиновичу, давай оце ми тебе оженимо. Я тобі висватаю панянку, що весела, що красива, то другої такої не знайдеш, тільки треба добре дивитись, щоб другого тижня не втекла.

К о с т ь. Де ж це ви таку назвали?

9

Г о р п и н а (за лісою). Дядьку Тихоне, знайдіть мені жениха.

Регіт.

Тихон. Бач, вона сама обізветься, коли треба.

Настя. Горпино, перелазь до нас.

Пріся (встає.) Ні, я бачу, тут швидко не розійдуться. Прощавайте! Так ви проведете мене, Костю?

Тихон. Домівка не втече. Нам ось тут Груняша заспівають якої-небудь веселенької.

Настя. І чого ви рветесь так, ми вас гуртом проведем.

Пріся спиняється оддалік, слідкує за гульнею.

Горпина (перелізиши). А у вас тут весело.

Кость. Знаєте, Груню, он дядько Тихон жалілись, що через вас мусять душу свою загубити.

Горпина. Хто? Оцей дядько! Такий бородатий та страшний?

Тихон. Дивись, чи не спокуса?

Горпина. Чуб, як куделця, а брови, як вовна... Куди він годиться? Ану ж, дядьку, хоч моргниць, побачимо, що з вас за козак.

Тихон (поволі кладе набік люльку, встає). Ех, прости, боже, гріхал! (Несподівано ловить Горпину, обнімає за стан.)

Горпина (пручається, верещить). Тихоне, їй-богу, жінці скажу! Пустіть! (Виринаєгься.)

Регіт.

Тихон. Отак у нас колись гуляли, Мартиновичу, а то звольте, та позвольте...

Сміх.

Настя (прохаючи очима). Прісю! Та йдіть, посидьте ще.

Тихон (до Прісі). А ви, тітко, справді чого боїтеся? Ідіть до гурту, більше буде.

Пріся. Цю тітку давно вже б пора ломакою звідсіль погнати. (Вертається до гурту.)

Горпина (осміхаючись, жартівливо). Дядьку, так знайдете мені жениха? Скажіть, що я вмію танцювати. (Хватає Тихона за руки, тягне, пританцьовує.)

А ти, дядьку Мусію,
Чи ти бачив чудасію...

Тихон. Воно-таки й правда: такої чудасії ще й не бачив... Аж утомився.

Кость. Зв'язались, дядьку,— тепер, може б, і одчепиться раді, так не одчплюється.

Максим (непомітно підійшов до сургу). Еге-е! Я й не туди, що тут у нас гульня аж гуде.

Всі. Максим?!

— От і Максим прийшов!

— Тепер можна буде й заспівать!

— Ну, не наздогнав! Ет... що там ганяти, коли тікає.

Горпина (в шумному жарті). Максиме, як я скучила вже за вами! Де ж це ви барились так довго?

Максим. Дивіться, дивіться, як розгулялась наша Груня! Розчервонілась, як півонія. Що це з вами?

Горпина. Це ж я з радощів, що вас дождалась. Хіба ж ви не знали, що я вас так люблю, так люблю, що як побачу...

Максим. Ви ж моє щастя золотее. (Цілує.)

Горпина (зразу замовкла, вирвалась). Максиме Сильвестровичу, як вам не сором.

Максим. Груню, ви не образились? Не сердіться, я й сам не знаю, як воно сталося.

Горпина. Як я сердиться не вмію, то всяке обнімає мене, всяке цілує, хоче насміятись надо мною. (Затуляє очі хусткою.) Немов уже справді я така...

Всі (розважають). Бог з вами, Груню, що ви вигадали? Ніхто не думав вас ображати. Так вийшло.

Максим. Ну, годі, Груню! Я більше не буду! Вибачте на цей раз. Ну, вашу руку!

Груня (зітхає, потім махнула рукою). Е, та бог з вами... (Зразу повеселівши.)

Коликала мене мама
Та й казала: люлі,
Як виростеш, моя доню,
Давай хлопцям дулі.

Загальний сміх.

Максим. Як воно так вийшло, сам не знаю...

Тихон. Що ти вдієш з такою дівчиною.

Тимчасом Максим помічає Прісю, підходить до неї. Пріся затуляється хусткою.

Максим. А ви чия будете, дівчино?

Всі змовкають, притаївши сміх, слідкують за ними.

Настя. Це Нухимова нова наймичка з хуторів.

Максим (сідає коло неї). А як вас зовуть, дівчино?

Прися затуляється щільніше.

А яка в неї ручка біленька!

Прися вриває руку.

Е, та це чиясь дика. (Помітивши, що на їх всі звертають увагу.) Ну, а ви чого всі витріщились на нас? Робіть своє діло, а ми по-простому поговоримо з дівчиною.

Горпина, одвівши Костя, щось питає в нього, показуючи очима на Прісю. Той відповідає.

Чи у вас на хуторі в усіх такі ручки? Чого ж ви мовчите? Ну, дай же, хоч подивлюсь на вас, чого ви соромитесь? (Силою одгортає хустку, злякано підскакує.) Ой, матінко!.. Прися!

Дружний сміх.

Прися. Так ви он який!.. А я думала, що ви тільки філософствувать умієте!

Тихон (хитає головою). Ех... (Махнув рукою й пішов.)

10

Кость. Ну і як ото воно, як обнімаєш святу черницю?

Максим. Злякався, аж руки похололи! (Радісно.) Звідкіль ви тут узялися, Прісю? Прямо собі не вірю. Може, це сниться?

Прися. О, завели вже. Шкода тільки, що слухати ніколи. Ну, добре що я таки вас дождалася, хотіла вже йти не попрощавшись.

Максим. Як то — оце вже хочете йти?

Прися. Може, скажете, рано? (Сміється.) Я ж давно вже у вас. Смерком на часину прибігла та й до півночі досідила.

Максим. Який же жаль... А я оце, як навісний, гонив за вами мало не до хутора... (Прохає.) Та посидьте у нас хоч ще трохи! Потім проведемо.

Пріся (лагідно, але рішуче). Піду. Ну... (Озирнула всіх і зітхнула.) Ой, коли б ви знали, як оце мені не хочеться їхати. Одно літо випало людське; та от і те не зможу досидіти... Привикла до свого гурту, до нашого ставка, до тихих розмов — то так би, здається, ніколи й не виїздила звідділь. Чого б же вам побажать на розлуці... такого ясного та щирого... (Думає мрійно, прищуривши очі на небо.)

Горпина (вразу щиро). Боже, які очі! Які дивні проти світу очі!

Всі (весело). Як зорі!

— Ой, ой! Як дорогі камені!

Пріся. Ну, от і забула, що надумала. Е, та ну вас зовсім. (Засоромилась.)

Горпина (з жалощами, щиро). Ну, скажіть: і ніколи, ніколи в світі вас не випустять із тих мурів?

Пріся (здивовано). Із яких мурів?

Горпина. Та з вашого монастиря.

Кость регоче, всі незрозуміло презираються.

(Озирається на Костя.) То це ви мені набрехали, що вона йде в черниці?

Всі сміються.

Отже недобрий! Яка ж я рада, що це неправда. А то мені стало так жалко, трохи не заплакала...

Пріся (смутно осміхається). Мабуть, таки чи не судилось мені й справді піти в черниці. Хоч би було одно літо нагулятися уволю... Ех...

Максим. Прісю, погуляйте сьогодні, що вас за неволя жене?

Усі просять.

Пріся. Коли ж мене дома дожидають. Мабуть, спать не лягали.

Пауза, в якій Пріся стоїть у нерішучій позі.

Там же тепер зо мною носяться, як із цяцькою. Е-ге! Тепер я у їх найкраща дочка.

Кость. З якого це часу?

Пріся. Саме з того часу, як почала зароблять гроші та їм посилать. Інколи батько закидає на «ви».

Всі. Ну? (Сміються, Прися осміхається.)

Прися. Прямо сміх розбирає: «Ви себе вже не трудіть, Єфросинія Петрівна, мужицькою роботою, у нас є кому робить на городі». (Думає.) А раніш було: «Проклену, одречусь, вижену, щоб і пам'яті твоєї не було у нас». Книжки було порубає, чоботи сховає, їсти не дає. А я таки влучу було час, подамся знову у місто, а там у Миколая Івановича виплачусь добре, розкажу все до каплі. А він уже закличе було батька, та як почне умовлять, як почне усовіщати, горілки йому ставить, а батько горілочку люблять, особливо на дурничку,— ну й розм'якне було, і сльозу пустить: «Хіба я тобі ворог, моя дитино, учись, коли вже така, твоя охота». Тільки ненадовго: на другий день знову з батогом ходить під школою та визирає мене з-за воріт. Ну, і в мене серце було, як скам'яніло, надумалась, як не пустять учитись, утоплюсь. Раз якось кликали бабу, щоб одшептала. Прийшла до нас тітка, сидять, розмовляють у снях, а я в хаті слухаю: «Здуріла дівчина, не знаю, що вже й робити з нею. Аж труситься за тими книжками, що вже не робили: і били, і лаяли, і в чулан запирали, нічого не помагає». А тітка: «Ото, сестро, чи не насміялась яка личина... То, мабуть, їй пороблено так, поведи до Морозихи, хай пошепче. Поведи, неодмінно поведи, а то переведеш дівчину». Коли так, другого дня дивлюсь у вікно: волочать мати стару Морозиху до хати, а я в задвіркові двері та на город, сховалась у коноплях. Ех... (Думає, схилившись на палицю.) Копійки за увесь час не прислали, «хай як хоче, так і живе, коли свою взяла волю». Бувало диких груш звариш у горщику та окраєць черствого хліба, тим і живеш по цілих днях. Думала, поки й жити буду, не забуду їм цього. А далі подумала, бог з ними... Все-таки жалко стало. (Задумалась, далі кинулась.) Ну, що ж, ви, здається, співати збирались?

Кость (осміхаючись, починає):

Ой, у полі три криниченьки...

Всі охоче з почуттям прилучаються до пісні.

(Рішуче).

Любив тебе я дівчиною,

Любив тебе й молодичею...

Всі (з жаром):

Та ще сім год дождатиму,
Може, станеш удовицею.

Чути якийсь голос.

М а к с и м. Тсс...

Пісня затихає.

Г о л о с. Чи не пора, діти, спати, ще й завтра буде день і вечір.

М а к с и м. Зараз, тату, зараз.

Доспівають тихо, як під сурдинку.

Та ще сім год дождатиму,
Поки станеш удовицею.

Говорять стиха.

П р і с я. Досиділись, поки прийдуть з дрюком розганять. Прощавайте.

Н а с т я. Не бійтесь, батько в нас добрі, аби тільки не дуже голосно.

К о с т ь (захоплено). Ось слухайте: а давайте тихенько-тихенько. Впівголоса. Воно цікаво виходить. Ще одну тільки... одну маленьку.

Збиваються тісно й співають тихо, але захоплено. Під час співу всі помалу сходяться ближче, дехто спинається на лісу, на плече.

Темна завіса на 2—3 хвилини.

II

ДРУГІ ПІВНІ

Десь здала починають заспівувати півні. Молодь коло комори розбилась на два гуртки: долі—Кость, Настуня і Горпина, на ганку сидять Максим з Прісею. В останніх інтимна, тиха розмова. Місячно. Після півнів зразу було заворушились, дехто пробував устаті і знову сідав. Чути десь знову регіт, пісню «Час додому, час», але слабше, ніж перший раз. Заляскали сонно во дві клепачки і зразу змовкли. Через вулицю перегукуються ті ж дівчата.

1

— Христе!
— Гов-гов!

— Ти ще не пішла?

— Іду, іду!

Тріщить ліса.

Парубочий голос. Прощавай, Христе!

Маленька пауза.

Христе, Христе! Ось вернись на одну часинку. Одно тільки слово скажу.

— Я вже знаю, яке те одно слово. Ну, кажи, та швидше.

Знову тріщить ліса.

2

Пріся і Максим встають, прощаються і знову говорять.

Кость. «Гарбуз»!

Раптом хто сидів, із сміхом схоплюється.

Ну, Прісю, підемо, чи, може, ще одних півнів досидимо?

Пріся (коротко). Зараз. (Потім знову щось доказує Максимові.)

Горпина. Чого воно так швидко півні співають: тільки що одні співали, а ось уже й другі.

Кость. Не спиться чогось їм; нудно сидить на сідалі, то, мабуть, вражі півні, крадуть ночі, щоб швидше наспівать день... Ну, прощайся та йти. (Прощається.) Спать, стара, спать, спать... (Спиняється.) А все-таки шкода чогось спать... Немов хто за мотузочки держить. Ні, треба бути рішучим. Прощайте. (Одбиває верхи.) Верх! Верх! Верх!

Йому одбивають назад. Несподівано зав'язується гулянка у «верха». Забігають кудись у сад. Звіди чути перегуки, короткі придушені сміхи.

3

Вибігає Кость, за ним гониться Настуня. Розмова ведеться тихо.

Настя (доганяє). Верх! (Спиняються. Сідають на ганку. Після паузи Настуня стиха.) Чого воно так: коли

тихої ночі зачепиш в саду яку гілку, то здається, що не я торкнулась об неї, а сама гілка хвиськає мене... Так, ніби вона жива.

К о с т ь (*приглядаючись до неї*). Філософ з вас, Настуню, філософ і поет. Як що скажете, то й у голову западає... Пам'ятаєте, як ото ми колись, дожидаючи Максима, посиділи з вами до світу на колодці, я ніяк не забуду тієї ночі: ніколи ще ні з ким я так широко не розмовляв.

Н а с т я. І я часто передумую тепер про те, що ми говорили.

К о с т ь. Настуню, скажіть по правді, ви вже дівуєте?

Н а с т я. Ой... нащо воно мені оте, що ви кажете.

К о с т ь. Мені тоді дуже хотілось. (*Сміючись, щось шепче на вухо.*) Та й не посмів: думав — може, ще мала ви до цього.

Н а с т я (*закриває рукою лице*). Ой, мені соромно.

К о с т ь. Так скажете?

Н а с т я. Знаєте, Костю, мені багато-багато всяких думок приходить у голову, хотілось би розпитати вас та й стидаюсь, щоб не сміялись з мене.

К о с т ь. Про що?

Н а с т я. Про все, про все... От, скажемо, про оту Орлеанську дівчину...

Вбігає Пріся, за нею Максим. Настя швидко вириває руку, голосно.

Верх! (*Одбиває і тікає, Кость за нею.*)

4

М а к с и м (*ловить Прісю*). Верх! (*Спинаються.*)

П р і с я. Ху... втомилася. (*Сідає на ганку.*)

М а к с и м. А як розчервонілись.

П р і с я. Не дивіться так, а то наврочите.

М а к с и м (*сідає*). Сьогодні ви, Прісю, якась особлива, немов одмінилися. Ніколи так гарно, так легко не почував я себе з вами. І все це, мабуть, оця ваша материна свитка наробила. Раніш до вас страшно приторкнуться було, як до якоїсь святої. А сьогодні — зовсім не страшно: береш сміливо за руку, пригортаєш... (*Бере за руку.*) І нічого — не сердитесь. (*Пріся сміється.*) Прямо чудо якесь!

П р і с я (*легенько визволяється*). Ну, буде вже. (*Озирається.*) Де ж це той Кость запропав?

М а к с и м. Та не спішіть — ще рано.

Пріся (грає очима). Рано?

Максим. Ще зовсім, зовсім рано.

Пріся. А півні?

Максим (бере її руку). Нема півнів, то так причулось.

5

Горпина (виходить озируючись). Де ж це люди?

Пріся (сполохано). Верх! (Побігла в гущавину, Максим за нею.)

Горпина (невесело). Усі кудись подівались... усі повтікали... (Пауза.) А я вже піду додому. (Тупає нетерпляче ногою, кризь плач.) А мені вже пора додому!

Постояла хвилинку, далі розпускає й переплітає протн світу свою довгу розкішну косу.

6

Вертається Пріся, поважна, сердита, затуляючи шоку хусткою, за нею винувато Максим; Пріся сідає на ганку, схиляє голову.

Максим. Прісю — я й сам не знаю, як воно сталось. Я справді сьогодні якийсь дурний, шалений... Прісю, не сердіться, нате мій чуб, добре поскубіть, тільки не сердіться.

Пріся одвертається, Максим схоплюється.

А щоб я не діждав уже в світі жить з такою дурною вже вдачею!..

Горпина (згідно). А що там сталося? (Регоче.) Ви завжди не знаєте.

Максим (побачивши Горпину). О, а це звідки русалка взялась. (Підходить до неї.) Глянь, глянь, яка коса! Яка неймовірно чудова коса!

Горпина. Одчепіться: я ось тут всі гребінці погубила. Шукайте отут.

Максим шукає.

7

Тимчасом вбігає схвильована Настуня, хустка збилась назад, сама спотикається. Мовчки озирвається, потім швидко сідає коло Прісі.

Пріся (стиха). Що з тобою, Настуню? Чого така стурбована? (Приглядається.) Ану, глянь-глянь на мене?

Настуня, швидко озирнувшись навкруги, з пориванням обнімає Прісю. Дівчата цілуються, крадькома, коротко і жарко.

8

К о с т ь (виходить, спиняється, співає):

Тихо, тихо Дунай воду несе,
А ще тихше дівка косу чеше...

(Захоплено.) Це щось казкове! І де ви викохали таку косу.

Г о р п и н а. Ідїть, Костик, подержте мені, а то я сама не зав'яжу.

М а к с и м. Давайте, я подержу. (Кидає шукати гребінця.)

К о с т ь. Е ні, мене просили, то ти не мішайся, Максим. Я ж перший одшукав це диво, одшукав, оцінував.

Г о р п и н а (радісно). От іще поб'ються, от іще поб'ються!.. Ну, я вже сама справилась.

9

У Тихоновому дворі щось гупає.

П а л а ж к а. На! На! На, проклятий, каторжний шибенику! Мишей не хочеш ловить, а тільки робить шкоду.

Чути нявчання kota.

Т и х о н (на привзбі). А kota вже за що?

Молодь на хвилину змовкла, прислухалась і один по одному навшиньках подались під Тихонову лісу; там поприхлялись, поприсідали в різних позах, прислухаються.

П а л а ж к а. Такий милий сон був наснився, а він, клятий катюга, взяв та й перебив. (Підходить до Тихона, сідає поруч.) Сниться мені, Тихоне, що я купаюсь. А вода чиста-чиста, та ніби аж срібна. І така тепла, як купіль. Випливла я на берег, коли зирк, їде наш урядник наточанкою, підкрутив уса та сміючись каже до мене: «Здорова, Палазю, а чи тепла водиця?» Я хотіла обізватись до нього, та глядь на себе, а я ж гола-голісінька. Крикнула, та так і присіла в воді! Так мені соромно-соромно.

Тихон. Не віриться мені, щоб так і присіла, не твоєї вдачі.

Палажка (ображено). Та їй-же богу, присіла, що то вже я така безстрамниця, що ти мені не віриш. (Голос грізнішає.) Та ти мені ніколи не віриш, крива мачада, а як сам...

Тихон (перебиває). Ну, буде вже; присіла, то й присіла.

Пауза.

Палажка (ображено). Ти думаєш, що над твоєю жінку...

Тихон. Та годі, кажу — тебе тільки зачепи.

Палажка (після паузи тим же лагідним голосом). Так я, кажу, й присіла...

Тихон. Кхм!.. (Кашляє.)

Палажка (обурено, веселіше). Та чого ти чмишеш, марюко! Хочеш, то обскубу на тобі оці твої патли.

Тихон. Розкажуй, я слухаю.

Палажка. Не хочу, коли так, і розказувать. Коли ти відразу на сміх береш...

Пауза.

І кудою він уліз, шибеник, вікна всі ніби позачинені були... Як не загуркотить, як не заторохтить на полиці — аж кинулась. То так мені відразу в голову і вдарило: це ж я забула сметану винести в погребник. Ще трохи-трохи, то був би сметану перекинув і кухля розбив.

Пауза.

Отаке й присниться... А ти все сидиш, як сич надувшись, все думаєш... Ти б мені хоч раз сказав, що ти все думаєш собі.

Тихон. А що ж я думаю: думаю оце з тобою розвестись та посватать Груню.

Палажка. Чи не її ж ти сьогодні ото й малював на кахлях. Бач, який добрий — жінки, не бійсь, і не змалюєш. (Торсає його.)

Тихон. Не варт, діти будуть лякатись у хаті.

Палажка. Така вже я тобі судилась... (Прихиляється до нього.)

Тихон (одхиляється). Одчепись. Коли б же ти хоч наполовину була тонша, то я б сів з тобою розмовляти... А то... Ех, бий того, боже, в кого жінка хороша.

П а л а ж к а. Нічого не вдієш: така вже я тобі судилася. (*Дає сопілку.*) На, лишень, та трохи затілілікай якої, тільки не тієї нудної.

Т и х о н. Оце ж якраз для тебе дудку лаштував... (*Згодом.*) Спарував, бодай йому болячка, одно криве, друге рябе та лихе, та й живіть собі та радійте.

П а л а ж к а. Та й не як-небудь: не на рік, а на вік. Так то, мій кривенький! (*Пригортається.*)

Т и х о н. Ти б, Палажко, пустила напризволяще, нащо я тобі кривий, негарний...

П а л а ж к а (*стурбовано*). Еге! Бач, який хитрий. То хоч кривого маю, а то й такого не буде. (*Сміється.*) Ні, голубе, вже ж тобі од мене не одчепитись.

Під лісою придушено сміються, прискають і затуляються хустками. Горпина не може здержати регіт, Кость хусткою затуляє їй рот.
Регіт проривається.

А це ж кого там мордує під тином? (*Встає, підходить.*
З-під тину всі тікають в сад.)

10

П а л а ж к а. Оце так роблять ті вчені та письменні. Це добре понаучувались, нічого сказати. Муж та жона чесну беседу ведуть, а їм смішки, а їм реготи... Ні, добрих батьків діти так не роблять. Уштиві діти і слухать посоромились би, а вони під тинами на підслухи лазять. Не буде з вас людей! Старчоводи нещасні, тьфу!.. (*Пшла.*)

11

Виходять Максим і Пріся.

М а к с и м. От так висповідала.

П р і с я. То таки й слід: дурієм, як малі діти.

М а к с и м (*з осторогою*). Ви вже, Прісю, одсердилась?

П р і с я. Та що з вами зробиш — не хотілось погризтись наостанку. Прощавайте! (*Сміється.*) В котрий раз уже сьогодні прощаємось? (*Кличе.*) Костю, ви швидко там?

Г о л о с К о с т я. Зараз, зараз.

П р і с я (*після паузи*). А як у вас тут затишно, гарно... Що, коли б оце ми з вами, Максиме, оженились та й лишились тут у вас. Ви б косили, я в'язала, вашого батька

татом узивала. Як смеркне, вечерю вам варила б, корову доїла...

Максим (захоплюючись). Прісю, сватайтесь за мене, їй-бо.

Пріся (сміється). Ну й гарячка ж ви — вже й запалився.

Максим. А чому бі ні. А то як розїдемося, то й позабуваємо один одного. Ви там за когось чужого вийдете, од нас назавжди сховається, я теж вчеплю когось собі на шию та й застряну. Та й вирвемося із корінням з рідного села.

Пріся (жартом). Не женіться тоді, дожидайте мене!

Максим. А ви ж не зрадите?

Пріся. Побачимо. А скільки б років ви дожидалися мене?

Максим. Десять... сто років!

Пріся (сміється). Ого! (Зітхає.) Ні, бачу, ненадійний ви. Ну, прощайте! (Думає, далі, кинувшись, укає.) Костю, я вже йду! (Перекодя.) У вас у коморі я бачила букет квіток: ви б мені на спомин дали кілька квіток.

Максим. Візьміть хоч усі. Ось ходімо. (Ідуть в комору.)

Пріся. Ні, всіх не треба, розгублю. (Жартуючи.) Так будемо дожидать?

Максим. Хоч до страшного суду.

12

Настуня й Горпина виводять Костя.

— Ідіть уже, ідіть! Не базікайте.

Кость. І піду. Тепер уже хоч будете прохати, не останусь... Прісю!

Настуня. Біжіть, доганяйте.

Кость. Глядіть, щоб не жалкували. Ну, прощайте! (Іде швидко.) Спать, стара, спать, спать... (Зразу вертається.) Це було, знаєте, так...

Дівчата. Та йдіть уже собі, завтра розкажете.

Кость. Це коротенька. Продав чоловік воли в ярмарку, а гроші вкрали. Прийшов додому, а жінка й питає: на ярмарку був? — Був. Воли продав? — Продав. — А гроші де? — Спать, стара, спать, спать, спать... (Сміються.) От і вся. (Іде, знову спиняється.) Стійте, я нічого не забув у вас? (Думає.)

Дівчата. Може, вчорашній вечір? (Сміються.)

Кость. Моя мати вчила мене змалку: не хапайся їти ніколи, а спершу подумай гарненько, чи не забув чого.

Настя. Ну, вже над вашу маму, то й пошукать другої такої.

Кость. Молодчина в мене мати. Ми вже її звиваємо хатнім директором. (Сідає.)

Настя. Ви ж обіщались, здається, провести Прісію?

Кость. Не бійтесь: знайдеться хтось, що й без мене проведе. А в мене оце саме язик розсвербівся. Так у нас, кажу, так заведено: як тільки котре з дітей зіпнеться на ноги, мати зараз витре йому носа, шапку на голову і — марш, сучий сину, до школи, ніж маєш собак по вулиці дражнить та штани даром дерти. Зимом, як бувало замети, одіне, кожушок підв'яже... У нас такий кожушок є, що всі в ньому переходили до школи, за руку й веде. Де позаметено, на руках перенесе, приведе в школу, роздіне, нагріє, піде учителю нагомонить повну хату. «Коли б я стільки знала,— казала вчителю,— як ви знаєте, то мої діти досі б на зорях читали б. Біда тільки, що неграмотна». А проте: і «птичку божію», і «мужичка», і багато байок уже з нашого голосу повиучувала. Священну історію знає краще мене. Бувало сидить котре...

Горпина. Заждіть, ви ще довго думаете говорити?

Кость. Зараз, зараз... зубрить якогось вірша, а вона піч топить, прислухається: отже й не так. Там треба казати отак і отак — виправляє. Бідкається, що арифметики та геометрії не знає, коли б, каже, хоч трішки я була грамотна, я зараз би перейняла, я хоч і не знаю, але бачу, що воно легко. Мене, як були вигнали із школи, то тільки через неї я знов пішов туди. А то був надумав в ковалі йти.

Настя. А за віщо вас виганяли зі школи?

Кость (сідає). Ех, це довго розказувать буде. На вечерні, в олтарі, випив був вина з пляшку, ну, директор і сказав мені: (говорить картаво) «Йди, юноша, на все чотири — в моем винограднике нет места плевелам». Ну, й пішов. Дорогою привабні собі плани розписую: поступлю в ковалі, куплю мальований кисет для махорки, гармонію куплю. Поки дійшов додому, про школу геть забув. Але не так воно сталося. Приходжу додому, в хату не йду, а заходжу в кузню...

З комори, розмовляючи, виходять Максим і Пріся.

Кость (побачивши). О, вони ще тут! А я думав, що ви вже дома.

Пріся. Я ж усе вас дожидаю. Ходімо, коли йдете.

Кость. Ось трішки-трішки докажу.

Пріся. Цьому, мабуть, краю не буде... (Стоїть, потім підходить.)

Дехто сидить, інші стоять.

Кость. Ну от... заходжу в кузню: батько морочиться саме коло чийогось плуга. Треба сказати вам, що у нас батько людина спокійна, в наші справи не втручається, до самозабуття любить грати у хвилику і трохи боїться матері. Смокче свою люльку, оглядає щось... А побачив мене, і люлька випала із зубів, зрадів: «А, Костянтин Мартинович! Яким це вітром вас?.. Що, мабуть, витурили?» А сам веселими очима позирає на мене. «Витурили, кажу, тату». — «Я ж казав, що воно так і буде. Куди вже з нашою головою лізти в ті науки: там телескопи, мікроскопи всякі».

З'являється під комору в білій сорочці босий, заспаний Івасик, сміється.

Настя. Івасик? (Всі озираються, сміються.) І чого воно придибало. Іди, спи, Івасику. Та ще й босеньке. Іди сюди, я візьму тебе на руки, а то ніжки простудиш. (Бере на руки.) Дивіться, само придибало і не боялось.

Сміються.

Ходім, серце, спати, я укрию гарненько. (Хоче нести.)

Івасик. Я не хо!.. (Падає ніжками.)

Максим. Та нехай сидить, поки засне, тоді однесеш...

Настуня закутує його, сідає.

Пріся. Ну, швидко ви? А то вже в мене ноги заболіли.

Максим. Ідіть отут сядьте.

Кость. «Ну, що ж тепер, — питає батько, — будем кувать?» — «Будем кувать, тату». Але не так зустріла мене

мати. Довідавшись, в чім річ, вона спершу хватилась за віник, потім за рогача... далі залилася гіркими. «Це ти острамив і мене і себе на весь світ! Це ж ти босяком уже будеш до смерті! Всі мені очі вибиватимуть... Учила-учила та й вивчила. Ні, цього не буде. Іди, сякий-такий, що хочеш роби, а до школи вертайся. А як не приймуть, то краще назад не приходь». Вигнала мене з хати і двері заперла. Бачу: діло погане, пропала гармонія, пропав і кисет, треба вертатись назад. Взяв тютюну папушу у батька, буханець хліба, кусок сала... вийняла мені мати із скрині срібного карбованця, і тільки почало світать, я городами, щоб ніхто не бачив, подався із села. Було діло після великодня, перед екзаменами. Вітер, спека, а я стружу ма-нівцями.

П р і с я. Доведеться-таки сісти. Швидше, Костю!

К о с т ь. Вже скоро, двоє слів і кінець... ну, днів через п'ять-шість приходжу я до своєї альма матері. Було саме якесь свято, й товариство сунуло з церкви. Побачили мене, оступили на тротуарі: шум, гвалт. Аж ось і директор човгикає з своєю палицею. Розступились хлопці і замовкли... «Що у вас за гомін?» — питає. Хлопці показують на мене: ось, Коваленко вернувся.

Настуня хоче тихенько однести Івасика до хати, але той зразу кинувся: «Я не хочу до хати! Я не буду спать». Настуня вертається.

П р і с я. Дай, Настуню, я його вкутаю, а то воно змерзло! (*Бере, обкутує.*)

К о с т ь. «Я ж тобі казав, що тут немає тобі місця». А я йому так по щирості розкакую: «Так і так — вигнала мати з дому: казала, що як не приймете назад, то щоб зовсім не вертався». — «А-а... от яка в тебе мати, — повеселів чогось, — і що ж, коцюбою вона гнала тебе з хати?» — «Рогачами», — кажу. Сміється він, дивиться на мене: а я обірваний-обірваний, та змарнілий, насмажений, як пень горілий. «Ну, то ти як же... всю дорогу пішком і йшов?» А хлопці за мене в один голос: «Пішком двісті верстов пройшов». «Не може быть», — аж кинувся директор, взяв легенько за вухо: «Глупый ты, легкомысленный мальчик». І повів мене з собою обідать. Ну, а другого дня я вже знову шумів у директоровому виноградникові. Тепер часом мати хвастається: «Коли б не мати, з гармонікою по базарам волочився б. Хай же тобі доля фортунить — і багатим і щасливим быть, а мені, щоб тільки теплу піч на старість

приготував. Я багато не прошу в тебе». А я їй: «Ось ми, хлопці, повиростаємо та збудуємо гуртом золоту піч». Сміється: «Може, й на поріг, каже, не пустите».

Максим. Це як нам батько під чаркою: «Учись, сину, не бороню тобі й боронити не буду, з останнього витрачатимусь; помагав тобі і буду помагати, тільки гляди: коли вивчишся, то щоб ти мене змалював зо всією моєю родиною, та й не тоді, коли я плачу, а тоді, коли я співаю...» А далі до людей прищурить око: «Де там, каже, панів вража дитина буде писати, панів та генералів, та ще хіба отих, що голі танцюють, а на батька й фарб пожаліє». «Ні, кажу, тату, змалюю, найдорожчих фарб не пошкодую, а батька таки змалюю. Змалюю, на столі поставлю, прибору квітками, панів наскликаю... А подивіться, скажу, пани, якого я батька маю».

Настуня в соромливим пориванням тулиться до брата, Максим, не озираючись, жалує її.

Пріся. Цікаво було б років так через п'ять-шість зійтися та побачити, що з нас вийде.

Кость. А гарно б було. Замість, скажемо, соромливої нашої Настуні приїздить яка-небудь знаменита оперна співачка.

Настя (соромливо, сердито). Таке й вигадуете, я й слухати не хочу.

Максим. Нічого, Настуню, не турбуйся: голос у тебе такий, що послухати буде що... Ти думаєш, що там уже справді співають такі, що й на світі немає, поїдемо в город, то ми їм покажемо селяків.

Кость. Зробім таку умову: через сім років з'їхаться нам усім до свого села.

Максим. Поприїздимо усі додому, зберемо усю нашу родину, веселу та голосну: дядька Романа, Ігоря, діда Павлину, дядькову Марусю — вона співає добре, Тихона з сопілкою.

Пріся (дивиться на Івасика, робить рукою). Ану тихо: здається, задрімав.

Максим (тихо). Тихона з сопілкою...

Розмова зовсім стихає, на дві-три хвилини картину загортає темна завіса.

ТРЕТІ ПІВНІ

Де раніш сиділи, всі стоять. Іде гаряча суперечка.

1

Максим. І не так було б шкода, коли б казало так чуже, а то живий жаль рве душу, що то ж своє, рідне!

Пріся. І чого ви хочете, щоб я думала по-вашому, чого ви намагаєтесь запрягти менс неодмінно у свій віз.

Кость. Цьому кінця не буде, ось годі-бо!

Максим (до Прісі). Бога ради! Ідіть, куди хочете, робіть, що знаєте. Я тільки кажу, що жінка не має од природи національного почуття, не має національної душі... Вона з легкою душею може насміятися й покинути свій народ, вона може бути полячкою, єврейкою, німкенєю, туркенєю, росіянкою — в залежності од того, хто стане їй за мужа. І вона йому скаже: твій бог — буде моїм богом і твій народ — буде моїм народом.

Пріся (уперто). І піде. І скаже. Що ж — проти серця не підеш.

Максим (гаряче). І що ж за цяця — ваше серце і яка йому ціна тому серцеві!

Під час суперечки Кость намагається звести на мир, встріє часом у розмову, махає рукою, одходить і знов підступає: «Ось послушайте, що я вам скажу», «я не розумію, за віщо ви загризлись». Настя вдумано слухає. Горпина підтримує Прісю. Співають півні.

Кость. Ось годі! Ось слухайте! Та слухайте ж. (Сіпає за рукав Максима.)

Максим (сердито). Що там таке?

Всі змовкають. Чути півнів.

Кость. Чуєте?

Максим (сердито). Тю на вас, навіжені! Одні не вспіють проспівать, другі починають.

Горпина. Йй-бо, я своєму завтра голову скручу.

Пріся. Ой, господи, хоч би нас хто водою розлив — ніяк не розчепимось, мов заворожені. (Рішуче.) Прощайте.

Максим. Ну й уперта ви! (Сміється.)

Пріся. З вас теж добра шпичка — умієте шпигнуть...

Максим. Ну, мир!

Зразу чути самотній сильний голос:

Ой, не світи, місяченьку,
Не світи нікому,
Тільки світи миленькому,
Як іде додому.

Це Марко. *(Пауза.)* Єй-же-ей, Марко!

Збиваються в гурт, слухають.

Звідкіль же це він?

Максим і Пріся стиха, лагідно розмовляють.

2

Десь зовсім ріденько почали й вразу затихли: «Час додому!» Мов кризь сон, обізвалась клепачка і замсвкла. Пауза.

Г о л о с ч е р е з в у л и ц ю. Христе! Христе! Ой леле,
Христя вже пішла, а я ще сиджу.

— Я зараз, зараз.

Всі слухають, сміються.

Пісня увірвалась, стало тихо. Стемніло, ходять химерні тіні.

Г о р п и н а. Як тихо стало... Мені аж страшно йти.

К о с т ь. А дивіться, справді якомсь немов сумно стало...

Оце саме, мабуть, всяка мара заворушилась.

М а к с и м *(лякає)*. Дивіться, дивіться — он щось з-під
комори лізе...

Дівчата полохаються, збиваються до тісного гурту.

Г о р п и н а. Не лякайте, а то мені страшно додому йти.

К о с т ь. Чуєте, щось немов скавучить?

Слухають. Хтось у гурті подає якісь звуки, полохаються.

Г о р п и н а. Щось хававка за коморою!

Н а с т у н я. А мені аж нічогісінько не страшно, ось за-
раз піду туди. *(Іде бравуюючи, із-за комори біжить справді
влякана.)* Ой!..

Всі. Що таке, що?..

Н а с т у н я. Пан... там стоїть... такий!

Всі. Де, який пан? Ану, ходім.

Ідуть тісним гуртом, тримаючись один за другого. З темного кутка
виходить Тихон, уतिकаний зірками.

Т и х о н *(робленим голосом)*. Я пан Іван, над всіма

скарбами пан... За те, що ви не спали, мого добра доглядали, приніс вам рошот! (Сіє вразу з приполу блискучими трухляками! Всі в реготом кидаються врозтіч, збирають блистки.)

Тихон. На що багатий, тим і плачу, не здивуйте.

Кость. Нічого, яка робота, така й заплата.

Горпина. Що воно? Що воно таке?

Максим. Збирай: це Тихонові червінці.

— Це Тихонові зорі...

Збирають в траві, минаються.

Горпина. Як же ви нас налякали, дядьку!

Збираються коло Тихона, розглядають його.

Дивіться, яке страшне.

Тихон. Це колись було, як я ще парубкував...

Максим. Дядьку Тихоне, ану розкажіть, як ви впимали колись відьму.

Пріся (рішуче). Ех, все одно вже до ранку не розідемося. Розкажіть, дядьку, доб'ємо ночі до краю.

Тихон. То я вже ж розказував колись.

Максим. Нічого, ще раз розкажіть. Тут не всі чули. (До останніх.) Це, знаєте, надзвичайно цікаво...

Всі (просять). Розкажіть, Тихоне, розкажіть!

Тихон (думає, розгладжує вуси). Бачте, у нас не так парубкували, як, скажемо, оце й ви гуляете. Бувало тільки осмеркне — візьмеш тютюну в кишеню, накинеш кобеняк, щоб, бач, було чим перед світом укутати дівчину, й посунеш городами на чужий куток. А ночі любив я темні, зоряні. (Думає, захоплюється.)

Кость вразу чогось встав, видерся на тич, кудись приглядаючись.

Ех, братці мої милі! Коли б оце мені вернулось те гуляння — правду вам кажу: остався б голий і босий, а не зміняв би його на золоті гори. Отож, кажу, ніч була темна та невидна...

Кость (тривожно). А стійте на хвилину. Ну от... дождались... Недаром душа моя чула, що трапиться щось цієї ночі.

Всі. Що? Що там таке?

Кость. Горить!..

— Де?

Всі біжать до Костя.

- Тільки-тільки займається.
— А як тихо: й собака не гавкне.

Маленька пауза. Червоніє одблиск пожежі. Самотній голос співає:

Світи, світи, місяченьку,
Та й розбивай хмари...

Потім відразу змовкає; гукає.

К о с т ь (*зіскакує*). Ну, тепер за мною, гуртом! Кли-
кать людей! Будить сторожу! За відра!

Всі біжать.

Т и х о н (*шкандибає за ними*). І я з вами! Підождіть,
і я з вами!

Відразу озивається десь недалеко сполохана молодь.

- Що там таке? Де пожежа?
— А гукніть у вуличку, там ще не порозходились...
— Гей!
— Гей! Макаряни!

Сонне село відразу загомонило молодими, бадьорими голосами.

— Вставайте! Горить! Пожежа! Го-рить!..

Стукають у вікна. Відразу знявся гомін багатьох голосів. Закалатало
враз кілька клепачок.

3

П а л а ж к а (*вибігає розхристана*). Ой, боже ж мій!
Ой, рятуйте! Пропали ж ми... Тихоне! Тихоне!.. (*Бігає по
двору.*) Ой, що ж його робить... Все згорить! Все добро
погорить!.. (*Бігає з подушками, не знає, де приткнуться.*)

Пожежа розгорається. Людський гомін зростає.

З а в і с а

КАРМЕЛЮК

П'єса на три дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Селяни-подоляни — чоловіки, жінки, молодь, діти. Вбрання селянське, подільське.

Гайдамаки — озброєна селянська голота. Зброя: списи, топірці, пістолети, рушниці.

Конвойні — селяни з бляхами.

Пани й пані, різного віку. Одіж — польської шляхти початку XIX століття.

Музикки-євреї.

Кармелюк — років 35—40. Вбрання селянське, він же Незнакомий — одіж панська.

Кушнірук — осаул Кармелюка, років 50 — бородате, богомільне обличчя.

Селянин — батько.

Його жінка — мати.

Хлопчик — син їх.

Мошко — дирижер музиків.

О. Шуляк — благочинний.

Весела панна.

Боязкий пан.

Бурлака.

Пані Люба — поміщиця.

Пан Стась — син її.

Панна Ромця — небога її.

Пан Душечка — дядько Ромці.

Пан Олізар — молодий ліберал.

Економ — розумний, похмурий і злий.

Перша дівчина } покоївки, вбрання селянське, празникове.
Друга дівчина }

Хурщик, в прив'язаню бородою.
Старий пан, з паралізованою ногою.
Чинovníк.

Діється на Поділлі на початку ХІХ століття.

КАРТИНА ПЕРША

Темно. Чути гомін. Помалу видніє. Виявляється частина за частиною обстановка картини. Ліс. Старий гіллястий дуб, під дубом — намет. Під наметом з дощок довгий стіл. За столом сидить Кармелюк і його гості, селяни: чоловіки, жінки. Тут ж кілька душ гайдамаків. Стіл застелений килимом. На столі — дорогий посуд, найдки й напитки. Гості п'ють до Кармелюка, прихвляючи:

I

— За ваше, отамане, здоров'я! Пошли, боже, вам вік довгий, а за вами, може, й ми не загинемо.

— Поздоров, боже, отамана, то може й та голога дождеться чогось кращого.

— Хай живе наш отаман на радість бідному людові і всім панам на страх!

— А що вже будуть згадувати того Кармелюка, то й поки їх життя — не забудуть.

— І діти й онуки будуть пам'ятати...

— За ваше здоров'я, отамане!

Кармелюк. Спасибі ж вам, дорогі гості, що не погордували розбійником та його хлібом-сіллю.

II

Виходять чоловік, жінка й хлопчик. Одягнені, як у гості.
У жінки під рукою паляниця.

Чоловік. Слава богу!

Кармелюк. Навіки слава!

Жінка. Поздоровляємо отамана з іменинами. (Кладе на стіл паляницю.)

Кармелюк (привітно). Спасибі. Прошу сідати. (Подивившись на хлопчика, повеселів. До жінки.) Це ваш такий?

Жінка. Оце ж наш такий гайдамака.

Кармелюк (до хлопчика). Що ж, хлопче, не заболіли у тебе ніжки, поки сюди дійшов?

Гості звертають увагу на хлопчика.

Чоловік. Де там вам заболіли. Всю дорогу вистрибував, як добре лоша.

Жінка. Вчепилося, притьмом, пуцвірок,— візьміть та й візьміть мене до Кармелюка в гості. То й одчепиться не можна було. Я таки й не думала його брати, ну, так він (показує головою на чоловіка) пеститься з ним та потурає.

Чоловік. Хай побачить на свої очі, щоб колись, як виросте, згадував, який то розбійник Кармелюк.

Мати (лагідно до хлопчика). Ну, тепер бачиш, сину, який то дядько Кармелюк?

Хлопчик щось тихенько шепче матері на ухо.

(Дослухаючись.) Що? Що? (Сміється.) А який же ти дурненький, сину, а вже й великий! (Сміючись, розказує.) Питається, «а де ж у його крила?»

Гості (сміючись). Люди ото гомонять, що Кармелюк, як птиця літає, то воно собі тее і взяло в голову.

— Великі кажуть, то що вже малому.

Кармелюк. А біжи-но, батьків сину, до мене.

Мати. Біжи, сину, до дяді, дай чолом.

Хлопчик підходить соромливо, дає чолом.

Кармелюк (гладить його по голівці, дав далі гостинця — гроші). Ну, то не забудеш, як виростеш, того Кармелюка, що по світу крилами літав?

Мати. Ти б же, лобуряко, подякувало дядю за гостинця.

Хлопчик цілує руку. Кармелюк — його в голову. Хлопчик радісно підбігає до матері. Кармелюк вітхає. Задумався, схилив на стіл голову, закривши очі.

Гості (осмутніли, переждавши трохи). Не журіться, отамане, добрі люди не оставлять і ваших діток без долі.

Жінка (рішуче). Та ось годі, не журіться, журбою не поможете. Хай вже краще наші вороги плачуть.

Чоловік. Не давайте, отамане, смутку.

Кармелюк (підводить голову, співає):

Маю жінку, маю діти,

Та я ж їх не бачу,

Як згадаю про їх життя...

(Махнув рукою, зітхнув, витер сльозу.) Пробачте, кохані мої гості, що я засмутив вас в цей веселий час. (Частує людей.) Ой гості мої милі, гості дорогії! Спасибі вам, що не цураєтесь розбійника. З вами я й заплачу, з вами я й звеселюся. Правду вам кажу: коли б не люди — загинув би я з туги. Заспівайте ж мені, мої кохані, моє!

Гості. Отак краще буде.

— А то — сумувати!

— Кумо, почніть нам, а то ми без вас не заспіваємо.

О д н а з ж і н о к (заводить).

Ой, наступає та чорна хмара...

III

Швидко виходить із лісу гайдамака, пісня урвалася.

Г а й д а м а к а. Пане отамане! Маю вам дещо сказати.
К а р м е л ю к (трохи незадоволено). А що таке?

Встає і підходить до гайдамаки. Гайдамака щось стиха розповідає йому. Кармелюк хмурить брови. Гості мовчки, стурбовані, дивляться в той бік. Дехто хвилюється. Кармелюк, поговоривши з гайдамакою, підходить до гостей, стурбований.

От, не дадуть ще погуляти до ладу, іроди. (До гостей.)
От що, мої кохані гості, є звістка, що пан Стась вислав на мене облаву.

Між людьми хвилювання.

Я прошу вас тільки не полохатись. В облаві люди з Макитринець — там багато наших. Думаю, що з цього нічого не вийде. А втім, хто боязкий — тримати не буду.

Гості схвилювані, встають, гомонять між собою, радяться.

Гості. Ні, так воно не до діла! Коли залишатися, то залишатися всім.

— Правда: коли будуть брати — хай усіх беруть. Разом гуляли, разом і відповідати будемо, коли доведеться.

К а р м е л ю к (до гостей). Оце ж бачте: не знає, що робити од злості, так що вигадав? Облаву... Ні, ти мене не злякаєш облавою. А що я тобі наказав — зробиш, хоч скажишся. Кармелюк свого слова додержить.

Між гостями. А що таке? Що за облава? Через що?

К а р м е л ю к. Бачте, справа така: я наклав на нього

пеню і дав йому три дні строку, щоб її виплатив, а ні, то обіцяв сам навідатись до його в гості. Ну, то оце він, щоб показати, що мене не боїться, наряджає в себе бенкет сьогодні, а на мене економа з селянами в облаву виряджає. Побачимо, що з цього вийде. (До гайдамаки.) Кушнірук, постав на шляху варту. Хто буде їхати до двору — спиняйте й сюди ведіть.

Кушнірук (сміється). Не турбуйтеся, отамане, варту я уже розставив.

Кармелюк. Уже? От і добре. А тепер піди, скажи всім хлопцям, щоб не спали та були все ж таки напоготові. По обіді я вишлю їм зміну.

Кушнірук пішов, ідучи, подає голос: «Вар-ту-уй!» Десь у лісі одгукується варта: «вартуй!.. вартуй!..»

IV

Голос між гостями. Ну то як? Що будемо робити?

Кармелюк (до гостей). Та ви не турбуйтеся! Нічого не буде. Коли що, я гукну на своїх хлопців, то вони ту облаву, як полову, розвіють. Хай тільки наважаться зняти на Кармелюка руку.

Голоси (веселіше). Та чого там, остаємось усі!

— Що буде, то й буде!

Настрій підвищується, стає напружено веселий. Гості весело сідають за стіл, але в лісі чути якийсь гомін і дехто починає хвилюватися:

— Що там таке?

— Когось хлопці ведуть.

— Сюди ведуть?

— Сюди.

Всі повертаються в ліс, вичікуючи. Раптово сміх.

— Музики!

V

Виходять із лісу другий гайдамака і душ п'ять євреїв-музикантів. Старший між ними Мошко. Всі припали пилом, спотіли. Весело обтирають обличчя хусточками.

Кармелюк (до гайдамаки). Де ви знайшли їх?

Гайдамака. Ішли до панів грати на бенкет.

К а р м е л ю к (сміється). От і добре. Хай же пани обі-
йдуться без музиків на цей раз, а ці хлопці і нам знадоб-
ляться.

Г о с т і (весело). Якраз нагодилися у добрий час!
— Тут їх саме й бракувало!

Між музикантами шепотіння, розглядають гостей. Угадують між
ними Кармелюка. Мошко виходить наперед.

М о ш к о (до Кармелюка, сміливо). Дозвольте вітати
ясновельможного отамана із днем їхнього народження.

Музики тимчасом налагоджуються грати. Між гостями сміх: «Уже
довідався!»

(Урочисто.) Мазурка «Кармелюка» на пошану славному
розбійникові.

Далі повертається до музиків і починає диригувати. Музики грають
відому мазурку «Кармелюк».

(Закінчивши, вклоняється.) Дай, боже, щастя й здоров'я
на многі літа!

К а р м е л ю к. Дякую, Мошко, дякую. Сідайте ж в до-
роги до столу, пийте по чарці, а потім заграйте моїм гостям
якоїсь веселішої, щоб не сумували. Гаразд? До танку! Ве-
селої вмієте?

М о ш к о. Чому — ні? Хіба ж Мошко на весіллях у
людей не грав? Всіх, яких скажете: дудочку, бандурку, гре-
чаники — нема такого танку, щоб Мошко не заграв.

Музики сідають до столу, п'ють по чарці, закушують.

Г о л о с. А що це ви, Мошку, зараз грали? Пісня яка?

М о ш к о (до гостей). Ми зараз грали вам мазурку
«Кармелюка». Знаєте, що то за мазурка?

Г о с т і. Так от ми ж тебе й питаємо, що воно таке.

М о ш к о (хитро). Це не просто мазурка; ось я вам за-
раз розкажу...

У лісі чути: «Стій!» — «А що таке?» — «Сюди їхати не вільно: стій,
кажу!» Між гостями прислухаються, стиха: «Когось спинили».

(Випивши чарку й закушуючи, жестикулює рукою.) Бу-
дем казати так: є на світі пани і князі, сріблом-золотом
сяють... І є на світі Мошко, ходить він у драний лапсар-
дак... Ось... (Показує дірку.) І нічого йому бог не дав,
тільки дав йому тилант. (До гостей.) Ви розумієте, що таке
тилант?

Гості (сміючись). Розуміємо!

— Він-таки, вражий Мошко, справді душу в собі має...

Мошко. Еге, Мошко теж у світі горя бачив. Так от, Мошка садовлять коло порога: «Грай, Мошку, бо я тобі нагайку дам! Грай весело, аби ми танцювали, бо я тобі, сукин сину, в морду дам!». А Мошко сяде та й «Кармелюка» їм заграє. Вони танцюють, хвалять Мошку: «Гарно Мошко грає», а того й не знають, що про те Мошко грає, що на світі правди немає... О!

Всі (сміються). Ну й хитрий Мошко, бач, що вигадав.

Мошко. Бо я теж бідний чоловік. (Витирає руки хусточкою, береться до скрипки. Всі інші музика лагодяться теж до гри. До Кармелюка.) Якої ж отаманові заграти? Дудочки? Гопака?

Між гостями почувся гомін:

— Що воно? Гляньте — ведуть когось.

Всі примовкли зацікавлені, дивляться в ліс. Звідти два гайдамаки ведуть попа о. Шуляка.

VI

О. Шуляк (огрядний, вдоровий піп. Оглядає людей, спиняє очі на Кармелюкові). Це ти будеш Кармелюк?

Кармелюк. Я самий, паночче.

О. Шуляк. Ну, то нащо твої хлопці затримали мене? По якій справі?

Кармелюк (осміхається). А ви б то й не знаєте того, паночче, нащо мої хлопці перепиняють проїжджих? Ви куди це зволіли їхати? До пані на бенкет?

О. Шуляк (грубо). На який там бенкет — є мені коли по бенкетах їздити! Іду в Малишки сповідати хвору. Думаєш — сам п'янствуєш та бенкетуєш — то й усі те ж саме роблять. (Оглядає людей суворим оком. Ті ховаються один за одного. До людей.) А ви? Робочого дня, коли всі чесні люди на праці, посходилися на цей нечестивий бенкет? Та до кого? Що це ви собі думаєте? Що ви робите?

Кармелюк (перебиває). Паночче, будете казати свою казань у церкві, а в цьому монастирі ігумен я. (До гайдамаків.) Хлопці, пошукайте там у батюшки в кишенях — чи немає чого на сирот та на вдов?

О. Шуляк (стурбовано). Що? Гроші? Які в мене

гроші? Де вони візьмуться? Немає в мене грошей — хоч і шукайте.

Кармелюк (до гайдамаків). Хлопці, чого ж думаєте?

Двоє гайдамаків трусять кишені, виймають маленький пакуночок, розгортають...

О. Шуляк (сконфужено). То не гроші! Дайте сюди. (Хоче вирвати, додолу сипляться карти. Сміх, гомін: «Карти, карти!»)

Кармелюк. То чи не по оцих святцях ви їдете сповідати хвору?

Сміх. Тимчасом у лісі чути дзвоник; голос: «Стій! Стій, тобі кажу!»
Дзвоник змовкає.

О. Шуляк (збирає карти, щось бурмоче, далі голосно). Бачте, я ж казав, що ніяких грошей немає в мене.

Кармелюк. То ми ще побачимо. (До гайдамаків.) Погано шукаєте, хлопці! Подивіться за халявою.

Гайдамаки беруться щупаги за халявою.

О. Шуляк (зразу, рішуче). Не дам! Сюди не дам! (Пручається, далі зразу кричить.) Розбій! Рятуйте, хто в бога вірує!

Регіт.

(Раптом змовкає, далі лютим голосом.) Еге!.. Так це ви так із слугою божим, та коли ж так... (Раптово несподіваним ловким рухом перекидає одного гайдамаку додолу, другого одкидає вбік, сам одскакує, вихапуючи із-за пазухи пістолет.) Першого, хто підійде — на місці покладу! (Далі швидко повертається, тікає в ліс.)

VII

Всі спершу змовкли од несподіванки, далі здіймається регіт.
Сміються, аж хитаються.

— Оце так панотець!

— Оце так слуга божий!

— У мене аж на душі було похололо, так налякав!

Гайдамака (сконфужений). Як він так кинув мене — прямо-таки сам не зоглядівся.

Кармелюк. От і кажуть, що ми розбійники, от де правдиві розбійники.

Мошко (сміється). Я вам скажу, що це за батюшка. Один раз перестріли його в лісі п'ятеро розбійників. То він як узяв їх у роботу, так повірите: просились.

Кармелюк (дуже веселий, сміється, як дитина. Пересміявшись). Ху! Ти б не сказився, вражий панотець, аж у грудях заболіло. (До гостей.) Ну, чого ж це ми повставали — сідаймо, мої гості, до столу, а то ми так і до вечора не погуляємо. Кумасю, так якої ото ви почали були співати?

Один із гостей. Та ось же музики хотіли щось нам грати.

Кармелюк (згадав). Ага! Правда! (До Мошка.) Перебили тобі рахубу, Мошко, ну, та нічого — за спину не лє, починай знову.

Мошко знову впорядковує свою капелу. В лісі гомін.

Голос із гостей (сміючись). Стій, Мошку, знову когось ведуть!

Загальний регіт.

— Це вже якихсь панів.

Кармелюк. От розносило їх — і потанцювати людям не дадуть.

Мошко незадоволено крутить головою.

VIII

Із лісу гайдамака виводить панну й пана. Обое в подорожніх балахонах.

Панна (згорда). А хто тут у вас той самий Кармелюк?

Кармелюк (дивиться на неї, осміхаючись). Дивіться, яка! Цяя, видно, не боязка.

Панна (до його). Ти Кармелюк? (Суворо.) Ну, то кажи, по якому праву не даєш проїзду чесним людям?

Кармелюк. А от ви, паненко, скажіть, хто ви така, куди й по якому ділу їдете. Тоді, може, й пустимо.

Панна. Я казала вже: панна Зося Захаржевська, а їдемо до панів Любчинських. Буде з тебе?

Кармелюк. Ну, так от же що, паненко: їхати до Любчинських не вільно. Будете вертатись назад.

Мошко. Мое шанування панні Зосі. Музиків, паненко, не буде на бенкеті, то вам і їхати не варт.

Панна (здивовано). О, Мошко! А ти як тут опинився?

Мошко. Сьогодні граю Кармелюкові! У його тут іменни.

Панна (до пана). Дядю, як же це... Що ж це за бенкет? Музиків, виходить, не буде?

Пан зниває плечима.

Кармелюк. А паненка, видно, охоча до танку?

Мошко. Еге! Панна Зося на всю округу танцюристка. Ні один бенкет без неї не обійдеться.

Кармелюк. Ну, тоді я панни так не випущу, хай затанцює однієї Кармелюкові! Бо іншого викупу з панни, мабуть, не візьмемо.

Сміх.

Панна (погордливо). Що-о? (До пана.) Як це вам подобається, дядю?

Пан щось мимрить злякано, невизначно.

Панна (до Кармелюка). А як я не хочу!

Гості. Як то — не хочу? Тут воля отамана. Що велить — треба робити.

— Сказано — паненя, воно все одно, як дитина: того хочу, того не хочу.

Сміються.

Панна (уперто, тупнувши ногою). А як я не хочу?

Гайдамака (похмурий). Попросимо! Знаєш, як у вас прохають тих, хто не хоче ходити на панщину?

Сміх.

Панна (дивиться на його сполохано). У... який. (Далі сміливо.) Ти не дуже тут — бо ось за мною дядя, а він жартів не любить. Він воював французів і йому дали за це медаль. В його в кишені є пістоль... (Підступає ближче до пана.)

Пан (злякано). Бог з тобою, Зосю, де ж у мене той пістоль?

Сміх, панна моргає йому. Регіт.

Панна (сердито). Та що ж це таке? (Далі махнула рукою на пана, підступає ближче до Кармелюка, суворо.) Пане отамане! Накажіть отим своїм гайдамакам, щоб вони з панною поводитися пристойно! Чуєте?

Кармелюк (осміхається). Не бійтесь, паненко, хлопці в мене хороші.

Панна (спідлоба позирає на гайдамаків). «Хороші», бач, які? (До гайдамаків.) Ви глядіть-но мені, а то я накажу отаманові, то він вас научить, як треба поводитись в паненками!

Сміх.

Голоси. Отак буде воно, мабуть, краще!

— За отаманом певніш буде, чим за дядьком.

— Весела, видно, паненка.

Мошко. Ось нехай тільки вона звикне. Ви ще не знаєте панни Зосі; де панна Зося — там завжди буває весело. (До панни.) Паненко, приставайте до отаманового товариства, тут вам буде добре. Отаман веселий — музики любить, співи.

Сміх.

Тут вам краще буде, ніж у рідної мамі.

Голос (сміючись). От, може, ще й посватаєм панну.

Кармелюк. А у нас уже була така.

Панна (цікаво). Справді?

Кармелюк. З півроку жила: з торби хліб їла, з ручаю воду пила — та й не тужила. (До хлопців.) Пам'ятаєте, хлопці, Марусю-попівну?

Гайдамаки (усміхнулись, киваючи головою). Над Марусю, мабуть, вже не буде Марусі.

Панна (весело й схвильовано до пана). Прощавайте, дядю, іду в розбійники!

Загальний сміх.

Пан. Зосю, нам їхати треба!

Кармелюк. Е, ні,— панна мусить танцювати: так не пушу.

Панна. Ну, що ж його робити? (Яку годину стоїть мрійна, задумана. Далі дзвінко регоче.) Це буде цікаво, (До пана.) Як ви, дядю, гадаєте?

Мошко. Скрізь танцювала панна Зося, чому ж не потанцювати в Кармелюка? Га?

Гості. Тут ще краще, ніж де: на свіжому, на травці. Ану-бо паненко!

— Та вона по-нашому, мо', й не вміє.

Панна. Хто, я?

Голос. А мо', вмієте?

Панна швидко й рішуче скидає свій подорожній балахон, кидає на руки панові. лишається в бальному наряді. Виступає вперед.

Панна. Музики!

Музики починають грати козачка. Панна іде в танок. Гості оступають напівколом. Незабаром один із гайдамаків, не втерпівши, іде й прилучається до танку. В гурті веселий, радісний сміх. Кармелюк, захоплений, слідкує за танком, піддає танцюристам та музикам охоти.

Кармелюк. Ану, Василю, не піддайся! Не осоромся перед панною! Ану ж, дрібніше... Ех!.. Музики, веселіше! Ану, хто кого!

Поміж гостями захоплений сміх. Дехто приспівує, дехто плеще в долоні у такт танкові: «Оце так панна. Гей, Василю, держись! Заб'є тебе панна!»

ІХ

В лісі несподівано встає гомін і гук. Підковою виходить облога: селяни з кіляями, з косами, з ціпами, один із старою рушницею. За ними голос: «Колом, колом заходьте. Нікого не випускати!». Поміж гостями — переполох, хвилювання. З лісу вибігає гурт гайдамаків. Дехто з їх хапається за зброю, хтось гукає: «Отамане, облага!»

(Махає рукою.) Заждіть, не заважайте! Дожидайте кінця!

Музики починають з ляку фальшивити. Кармелюк до їх в захопленні гукає: «Не брешіть, чортові музики, грайте до ладу, а то я вам...»

Мошко (не кидаючи грати, злякано кричить). Отамане! Побий мене бог, стрілять буде! (Головою киває в той бік, де з облоги один наводить рушницю.)

Кармелюк. Грай, Мошку, грай!

З облоги гримить невдалий постріл. Музики з переполоху присідають, знову схоплюються, зразу грають далі. Поміж гостями переполох мінється на регіт. В облаві теж сміються. Танок жвавішає, набирає азарту. Голосніше стає гомін у лісі. Раптом Мошко спиняється.

Мошко (до музиків). Ша!

Музики змовкають. Танок припиняється. Танцюри витирають піт.

(До Кармелюка). Далі, отамане, вже ніяк не можна, струна з ляку порвалася!

Вибух реготу.

Кармелюк (дає рукою знак гайдакам, що стояли напоготові, заспокоїться; повертається до облати, виходить уперед спокійно.) А що скажете, хлопці?

В облаті сполоханий гомін: «Кармелюк! Сам Кармелюк!»
Дехто ховається назад у ліс.

Голос у лісі (економа). Куди! Куди! Тікають? Ось я вас утечу! Чого стали? Беріть його живцем! Вас же стільки, а їх там жменя! Беріть, а то втеч!

В облаті гук: «Га-ге! Бери його! В'яжіть!» Проте рушати з місця ніхто не насмілюється.

Кармелюк (хитає головою). На кого ж це ви ви-йшли з кіллями, як на звіра? Що вам лихого зробив Кармелюк? Глядіть, хлопці, щоб не каялися.

Голос у лісі. Та чого ви слухаєте його! Бийте його, гультя! Беріть!

Один із облати (неголосно). Добре тобі у лісі там гукати «беріть», а ти прийди сюди сам та візьми.

Голос у лісі. Чого ж стоїте? Хочете, щоб утік? Глядіть, випустите з рук — в острог усі підет! В Сибір!

В облаті знову гук: «Ану, хлопці! Всі разом!» Топчуться на місці, вперед не йдуть.

Х

Наперед із лісу вибігає бурлака, обідраний, здоровий чоловік, в панських недоносках-штаних, босий, з кілком.

Бурлака. То оце нас за його, гультя, всіх будуть до тюрми брати? А де він, той вражий Кармелюк? Я сам на його йду!

Поміж людьми. Мартин, Мартин!

Кармелюк (до гайдаків жартом). Хлопці, а візьміть-но цього пана та пошукайте в кишнях — певне, в його там червінців повно.

Між гостями. Хіба ж і не видно, що пан, ви гляньте, які на йому штани-брюки?

Сміх.

В облаті. Тікай, Мартине, краще, бо обдеруть!

Регіт.

Бурлака (засоромившись, озирав свою одіж, далі сердито). Та що ви, чортові люди, глузуєте, що в мене

«жупан дран»? А може, в мене дома грошей скриня?
(Стає в гордовиту позу, заклавши руку за спину і виставивши вперед босу ногу.)

Г о л о с и. Отих, що такі, як біб.

— Що самі лаять...

Регіт.

— Мартине, заспівай краще отаманові, то, мо', чарку дасть.

— Ні, ти краще розкажи, Мартине, як тебе пани жє-
нити хотіли.

К а р м е л ю к. Та й що це за чоловік? (До бурлаки.)
Перше ніж іти на мене, ти хоч скажи, хто ти такий та й
за що хочеш битися зі мною? Чи я в тебе гроші пограбу-
вав, чи твої маєтки спалив, чи слуги твої збаламутив?

Б у р л а к а (чуває голову, далі глибоко зітхав). Ану,
налий мені чарку.

Кармелюкові подають пляшку з горілкою й чарку.

К а р м е л ю к (частує бурлаку). Ну, та й що буде?

Б у р л а к а (випив, подумав). Ні, не бере — не пошко-
луй іще однієї.

К а р м е л ю к (дає знак, йому приносять більшу чар-
ку. Частує вдруге). Оця вже напевно візьме.

Б у р л а к а (випивши, скривився, далі засміявся). Так
одразу і вхопила за серце! (До Кармелюка.) Так ти пи-
таєш, хто я такий? Я тобі скажу, хто я такий. Слухай.
(Береться рукою за щок і несподівано заводить сильним
голосом:)

Та немає гірш нікому,

Як бурлаці молодому...

Гей... Гей... Як бурлаці молодому...

В облаві і поміж гостями захопленій гомін. Коло бурлаки збиває-
ться гурт. В облаві поскихалися на кий, на коси, слухають. Інші
кидають кілля. В той час, коли пісня затихає, чути сердитий,
нерозбірний голос економа, що гримає на облаву. Часом долітають
слова: — «Стріляйте, в кого є рушниця! Нічого за це не буде! Ну,
раз два, три... стріляй!» В облаві загудуть, заворушаться на місці і
знову слухають з більшою цікавістю. Пан щось гаряче шепоче па-
ненці, тягне її за руку в ліс. Та змагається. Одішли трохи, спини-
лись, знову змагаються, зрештою пан бере панну під руку і мало не
силою повів у ліс. Пісня наростає, набирає широти і моці.

Яром, яром за товаром,

А горою...

В лісі зразу радісний веселий гомін, пісня уривається.

Г о л о с и. Що таке? Що трапилось?

— Утік! Економ утік, а за ним вся його вірна челядь!
Злякалися!

— Що ж його тепер робити?

— Тепер же вони живцем нас з'їдять.

К а р м е л ю к. А ви послушайте краще, що я вам скажу. Прохаю вас усіх до себе на іменини. Нічого й нікого не бійтесь. Тут і порадимось, що робити. На Кармелюка всю надію майте!.. Знайте, Кармелюк іще нікого не зрадив.

В облаві пішов веселий гомін. Один по одному кидають кілля, перебігають до Кармелюка.

Аж ось коли погуляємо. (Гукає.) Хлопці, напинайте намети.

Гайдамаки й дехто із гостей кидаються напинати намети. Веселий гомін.

М о ш к о (збоку комусь захоплено розповідає). Отаман гукає: «Грай, Мошку!» Мошко грає. От він вже націляється з рушниці. Отаман кричить: «Грай, Мошку!» Мошко грає. От він уже...

М а т и (в іншому місці гурту до хлопчика). Ну як, сину, гарно у дяді Кармелюка?

Х л о п ч и к (захоплено). Як на небі!

На стіл виносять посуд, пляшки. В лісі темніє. Між гостями зривається гуртова пісня і зразу набирає сили.

Чорна хмара наступила,
Став дощик іти.
Благослови, отамане,
Намет нап'ясти.

КАРТИНА ДРУГА

Глухе підземелля в панському будинкові, муроване. Горить одна свічка. Скрізь без ладу розстановлені меблі: стільці, ослонці, канапи. На столі лежить старовинна зброя: іржаві шаблі, пістолети, стара рапіра, патронташі і інше. На канапі з пов'язкою на голові напівлежить пані Люба, грається з щенятами, коло неї на ослончику стоять ліки: каламарчики, пуделечка, графин із водою. Проти неї, схилившись ближче до свічки, читає стиха книжку пан Душечка. Панич Стась переглядає коло столу зброю, щось собі сердито

бубонить. Далі на канапі сидять Олізар і папва Ромця, по-малу говорять проміж себе, боязко жартують. Двоє дверей: одні маленькі потайні, другі більші — підперті кіллям.

I

Пані Люба (*перестає гратися із собачам, швидко підводить голову, прислухається*). Чи мені знову почулося, чи хтось таки стукає?

Всі примовкли одразу, слухають.

Увесь день у голові шумить: все здається, ніби хтось стукає.

Стась (*спокійно*). Мамо, випий краще своїх крапель— у тебе нерви заспокояться.

Пані Люба. Та ні ж бо! Таки щось стукає — прислухайтесь краще!

Знову прислухаються.

Панна Ромця (*сконфужено*). Прошу вибачити мені — це я стукала черевиком.

Пан Душечка (*до пані Люби*). Знаєш, серце, ти справді дуже змучена, коли полохає тебе кожний шелест. Тобі спочити треба. Вкладайтеся ви з Ромцею тут спати, що вже бог дасть, те й буде... (*Зігхає.*) А ми підемо до покоїв і все зробимо, що можна буде зробити.

Стась (*роблено позіхаючи*). Дядю, нащо такий сльозливий тон? Підемо всі наверх і будемо спати кожний на своєму місці. Взагалі мені здається, що увесь цей переполох передчасний, безпідставний.

Пані Люба. Чи безпідставний, чи ні, а все ж краще перебудемо його уже всі в гурті...

Стась. Коли вже тобі так сподобалося тута — то будемо сидіти ще одну ніч.

Пані Люба. Не заводься, Стасю, буде вже. (*До пана Душечки, позіхаючи і кутаючись.*) Ну, будемо читать далі.

Пан Душечка протирає окуляри, знову береться до книги.

Стась (*іронічно*). І коли це у дяді явилась така охота до філософії?

Пан Душечка (наставительно). Послухай мене, мій любчику, зовсім немає тут із чого сміятись. У тяжку годину серйозні люди завжди знаходили і віху і спокій у філософії. А тепер же такий час, що треба до всього бути готовими. Ховатися з цим — немає чого.

Пані Люба. Справді, Стасю, облиш цей тон.

Стась (сердито). Ну, годі вже — не буду.

Пауза. Пан Душечка читає. Стась буркоче сам собі, черкає.

Тут тобі якісь таракани лізуть за шию, спускаються пауки мало не в рот, жаби вистрибують. Чорт би забрав того Кармелюка з усім його корінням.

Пані Люба. Я ж тебе прошу, як доброго, залишити хоч на сьогодні свою звичку.

Стась. Що ж це за свято таке у нас сьогодні? (Глузливо.) Ах, я, бач, забув. Вибач мені, мамуню, це ж нам сьогодні треба бути в добрій злагоді із паном богом.

Пані Люба. Грубіяні!

Стась. Такий я вже вдався. Такий і буваю завжди, не міняюся. От мене дуже дивує ця несподівана одміна твоєї вдачі: звідкілясь надійшло миролюбіє, голубина благодушність, молитовність. А мені справа здається більш простою і ясною: коли немає надії одбитися збройно од розбійників, тоді...

Пані Люба. Що ж тоді?

Стась. Тоді, мамо, хоч це тобі і не дуже приємно слухати, виймай свою заповідну скриньку, одлічи, скільки вимагають, червінців, набери покірного вигляду і спокійно чекай на ласку вельможного пана Кармелюка.

Пані Люба (обурено). Це якась звірина — не сині! Ти сьогодні неможливий, Стасю, тобі слова не можна сказати.

Стась (сердито). Чого це ви начепилися на мене? Слова не можна мовить. Ну, то й не говоріть — я буду мовчати.

Душечка (зводячи на мир). Годі-бо, панове, не змагайтесь. Чи то ж тепер такий час, щоб підіймати змагання?

Стась. Правда, дядю, тепер треба про душу свою думати, а не сварку заводити. Посвітимо лампадки, впадемо на коліна. (Прислухається до погайних дверей, сердито.) А це ж кого ще там чорт несе? (Одпирає двері, увиходить економ.)

Економ — не стара, суха людина, хворий — кашляє. Говорить похмуро, з певністю. Його одразу оточують з усіх боків, закидають питаннями, слухають із пильною увагою.

Пані Люба. Що скажеш, Остапе?

Пан Душечка. Що нового, Остапе?

Стась. Як у дворі — все гаразд? Як люди?

Економ. У дворі поки що все добре. Я оце з новою до вас...

Усі (зацікавлено). Що саме? Яка новина? Ну, та кажи ж швидше.

Економ. Кармелюк зараз грабує в Галузинцях.

Усі. Кармелюк у Галузинцях? Мати божа! Бідний пан Маркел!

Пан Душечка (повеселівши). Не собачий тобі син — яку підвів машину? Пустив чутку, що сюди має прийти, а сам несподівано та в інше місце. Хитра bestія!

Стась. Не поспішайте так радіти, дядю, він, коли схоче, успіє і до нас завітати.

Пані (теж повеселівши). Хай уже нас бог крив од цього гостя. (До економа.) Звідки ж це ти, Остапе, такі звістки маєш?

Економ. Я ще, бачте, не все сказав вам: гість до нас заїхав із губернії, прохає поночувати.

Усі (сполохано). Хто? Який гість? Хто звелів його пускати? Хто тепер їздить уночі?

Економ. Якійсь аж із Чернігова поміщик. Накупив тут вовни і віз оце дві хури додому, та, почувши, що в Галузинцях розбій, далі їхати побоявся, завернув до нас.

Пані Люба. А з ним які люди?

Економ. Два хурщики. Хури з вовною й бричка стоять під брамою, а пан чекає у вітальні.

Пані Люба (бідкається). Отже не було мороки, то ще й гостей невідома нанесла! Саме оце час такий, щоб гостей приймати.

Стась. Що ж, кличте його сюди до гурту. Соромиться немає чого. Хай не здивує, коли нагодився в такий час.

Пан Душечка (весело). Нашого війська набуває! Охотніше буде сидіти.

Пані Люба (оглядає себе). Хоч би ж було трохи одітися, а то прямо ніби яка з міста єврейка. (Пшла.)

С т а с ь (до економа). Ну, а у дворі як? Все гаразд? Як розстановив варту?

Е к о н о м. Поки що, кажу, все гаразд, всі на своїх місцях — не сплять. Коло стогів я ще поставив три чоловіки з косами, одного з рушницею. Шість дозорців ходять навкруги саду з ціпами та з вилами. Коло брами стоять двоє із кіллям. Чоловіка з вісім вартують тут коло будинку та в казармі сидять напоготові, здається, дванадцять чоловіка.

П а н Д у ш е ч к а. Ну, а настрої якій у людей? Жвавий? Бадьорий? Можна покладати на їх скільки-небудь надії?

Е к о н о м (тихіше). Правду казати, то надія погана, пане, чоловіка зо три, може, знайдеться між ними таких, що можна покладатися, а останні розлетяться, як пір'я, од одного розбишацького посвисту.

П а н Д у ш е ч к а. Ти б, Остапе, говорив до них більше. Скажи їм, що коли вони допоможуть одігнати Кармелюка, тоді пані всякі пільги буде дарувати людям.

Е к о н о м (похмуро). Мою мову, пане, люди знають добре. (Кашляв.)

IV

Увіходять пані Люба і Незнакомий пан. Він чорнявий, в окулярах. Жартівливий і добродушний, всім цікавиться, поводиться вільно, простувато, говорить і сміється голосно. Одитий багато. На ньому поблискує золото: ланцюжки, перстені і інше.

П а н і Л ю б а. Бачте, як у нас... Я ж кажу — правдивий розгардіяш...

Не з н а к о м и й. Не турбуйтеся цим, пані, я людина проста, бачив усього в світі чимало, то це мене не здивує.

П а н і Л ю б а. Що ж поробите — мусимо ховатися. (Жартом). Дозвольте познакомити з гарнізоном цієї кріпості. (Знакомить з Душечкою.) Це мій родич, пан Гродзинський. Їхав з небогою в Кам'янець та й мусив вернутися з дороги — саме почалися на шляху грабунки та розбої. Третій день не можуть виїхати. (Знакомить далі.) А це його небога — панна Ромця. Сусід наш, поміщик, всі його зовуть не іначе, як тільки пан Олізар.

Незнакомий пильно приглядається до Олізара.

А це мій син, комендант цієї фортеці. (Осміхається. До економа.) А ти, Остапе, підпусти їхні коні і хури у двір, а людей одведи на кухню.

Економ. Зараз, пані. (Пішов.)

Незнакомий (озирається). А містечко тут у вас справді надійне. (Весело дивується.) Куди позагонив, вражий син. От сибіряка. (Сміється.) То оце ви щоночі сюди й перебираєтеся?

Пані Люба. Оце ж, як бачите, тільки вечір, то й забираємося сюди усі. Тут у нас усе: арсенал, як у дійсній облозі.

Незнакомий. Бачу, бачу, що вам тут, правду казати, непереливки... Під'їздимо до двору — боже ти мій... аж страшно стало: скрізь замки, варта, стіни...

Пані Люба. А ви ж як собі гадали — що тут жарти?

Душечка. У наших нетрях, душечка моя мила, інаče і не можна. Еге!.. Видно, що пан уперше в наших благословенних місцях.

Стась. У нас і не диво. Що б сказав пан, коли б побачив двір пана Яшицького. Отам правдива фортеця. З верхами, з редутами. Кругом двору викопав глибоченний рів, стіною обмурувався, вікна погратував. Не тільки по ночах — удень шпацірують караули безперестанку.

Незнакомий. І все це од того Кармелюка? Хоч не лякайте. Чи вже ж він справді такий страшний?

Стась (вибачливо). Панові добре відомо, що то за Кармелюк?

Незнакомий. Кажуть — веселий хлопець. З людьми потроху жартує: в багатих одбирає, бідним оддає.

Пані Люба. «Потроху жартує...»

Всі сміються.

«Веселий хлопець...» Нам уже скоро дихати не буде чим од таких жартів.

Усі починають один поперед другого розказувати, гаряче і обурено.

Стась. Я вам скажу, що діється тут щось неймовірне: в губернії стоїть досить війська, вся шляхта місцева озброєна...

Душечка. Поліції — гибель...

Стась. Сила війська, сила поліції — і от маємо: одна

людина, один гультяй оповістив війну всій шляхті — та що там казати — всьому краєві, ногами топче закони, глумить-ся над порядками...

Пані Люба. Замітьте, тут же під боком п'ятий рік працює судова комісія. Списують цілі гори паперу, тисячами в каторгу засилають збунтарених селян, його спільників, загатили ними всі остроги в губернії; а він невловимий, як тень!

Пан Душечка. Та ще, кажуть, нахваляється, бурсурман, випарить різками всю їх комісію і з димом пустить всі їх папери.

Незнакомий (сміється). Дивіться, яка проява. Ну, а од вас чого він хоче?

Пані Люба. Чого ж він хоче? Він хоче розпоряджатись в моєму маєткові з моїми людьми, як господар який. Людей баламутить.

Олізар. Бачте, люди вважають його за свого оборонця. Кажуть, що все грабоване він роздає на бідних.

Незнакомий. Виходить — народний герой.

Стась (незадоволено). Таких героїв колись на кілля садовили. Узяв собі в голову, що він тут якийсь намісник, якому повинні коритися усі — і селяни і шляхта. Накладає штрафи, щодня накази. По якому праву? Хто його вибирав на це?

Незнакомий. Ні, я бачу, краще було б з ним у злагоді жити. Налетить, пограбує, а то ще спалить... Бачили — над Галузинцями стоїть заграда на півнеба...

Стась. Що? Покоритися розбійникові? Ніколи цього не буде. Є чутки, що сам великий князь...

V

Увиходить дівчина, спинається на порозі.

Пані Люба (робить таємний знак Стасеві, той замовкає). Годі вже про це. (До дівчини.) Що скажеш, Устино?

Дівчина. Я прийшла спитати, чи уносити сюди ліжко?

Пані Люба. Унесеш, коли я звелю, а даром нічого сюди ходить.

Дівчина пішла.

Чиста біда з цими людьми, так і нишпорять, так і бігають на підслухах — в своєму домі слова через них боїться сказати. Все довідаться хочуть, що про Кармелюка пани говорять. Проси, Стасю, панів до зали, поки я тут звезду порядок. Уже того шибеника, може, таки не буде сьогодні.

С т а с ь. Прошу, панове.

Душечка, Олізар, Незнакомий ідуть за Стасем.

(До Незнакомого похмуро.) А дозвольте вас спитати, яке лихо вас загнало в наш край?

Незнакомий (весело). Мене?

Зникають за дверима. Дві дівчини вносять ліжко.

VI

Панна Ромця (до пані Люби). Хто він, власне, такий, цей добродій? Чимсь чужим і таємничим віє од нього. Щось орлине, сміливе видається в ньому.

Пані Люба. Бог його знає, що воно за людина. Якось наче й на пана не скидається, хоч у тому краї, кажуть, пани якісь мужикувати.

Панна Ромця. А все ж в йому є щось цікаве. Піду вивідаю, що воно за птах. Підемо, тьотю.

Пані Люба (до дівчат). Чого це ви, дівчата, повбидралися сьогодні? Свято яке почули? Тільки знаєте, що наряджати та бали до півночі точити. Щоб я на вас сьогодні не бачила цих уборів. Дивись, які паненки!

Пані з панною виходять.

VII

Перша дівчина (тиче їй услід дулі). На, на, чортова відьмуха.

Лиця у дівчат зразу одмінюються: проясніли, повеселіли. Рухи — жваві. Вони стримано регочуть.

Друга дівчина. Бач, як скрутило їх, аж почорніли, сердешні. А той старий пан, ота слинява Душечка, то цілісінький день і з кімнати не виходив. Що ж то вони робитимуть із ними, як прийдуть?

Перша дівчина. А що ж робитимуть? Обілляють смолою та й запалять. Що ж із ними робити більше?

Друга дівчина. Ой, леле. Мені, знавш, отого панича шкода, Олізара.

Перша дівчина. А-а! Та дідько бери його — всі вони однакі. Ну, що про нашу пані, то хрест мене вбий — сама й соломи б принесла. Ой, коли б швидше приходив! (Показує руками.) Я б ще їм отак і ворітечка порозчиняла. (Береться за боки й пританцьовує.)

Ой чук, чуки, чуки, чуки,
Нема мого Кармелюки...

Перша дівчина. Цить, дурноверха, почують!.. Либонь іде хтось.

Зразу змовкають; набирають заклопотаного вигляду, наводять порядок.

VIII

Хурщик (зазирає у двері). Чи тут є хто? (Увіходить.) Ану, дівчата, гукніть котра на мого пана.

Перша дівчина (полохливо). О, дивись — і сюди йому треба. Ідїть звідцїля, бо як хто застукає, то кому-кому, а нам буде.

Хурщик. Та ні ж бо! Справді, мені пана мого треба бачити. Підїть-но, підїть, не полїнуйтеся — покличте його сюди.

Перша дівчина. Ото морока мені з вами! (До другої.) Піди вже, Насте, гукни.

Друга дівчина пішла.

IX

Перша дівчина. Так не скажете, чого це ви приїхали проти ночі з паном?

Хурщик. Стара будеш, як усе будеш знати.

Перша дівчина (прохає). Скажіть, дядечку, я нікому не скажу.

Хурщик. Од Кармелюка втікали.

Дівчина. А хто такий ваш пан? Звідки?

Хурщик. Ото ж бо, яка ти нетерпляча. Не чіпляйся, а то...

Дівчина (жартівливо). А то що?

Хурщик (жартуючи, ловить дівчину). Ти таки свого дочекаєшся.

Дівчина. Ой-ой! Цел.. (Махає і головою і руками.) Чи ви не сказались? Одчепіться. Такий старий, а теж до жартів. (Пручається.) Стрічки порвете. Та ну вас. У вас же вдома жінка, діти!..

В цей час прироблена борода у хурщика спадає, виявляється молоде обличчя.

(Одскакує, злякано дивиться на його). Ой!.. Матінко!..

Хурщик (skonфужений, підймає бороду, ховає в кишеню). Слухай, дівчино, ти ж дивись — нікому! Чуєш?

Дівчина (тихо). А хто ж ви такий?

Хурщик. Узнаєш. А тепер вийди, пан, здається, йде.

Виходить Незнакомий, заклопотаний. Дівчина виходить.

Х

Незнакомий (швидко, затурбовано). Ну, як? Все гаразд іде?

Хурщик (визирнув за двері, потім зачинив їх щільно). Все добре, отамане. Замки од брами зняті, сторожа чекає тільки знаку, щоб порозбігатися. Тільки коло будинку кілька душ варті непевних — будуть змагатися.

Незнакомий (здивовано). Змагатися будуть? Зі мною? Пов'язать їх, чортових синів! А як будуть опиратися, то скажи, що я їх із гніздами повикидаю із села. Хай тільки насміють. Ну, іди. Випускай хлопців, а випустиш, — на мене гукнете. Без мене нічого не починать. Я маю дещо розказати їм. Коні мають стояти напоготові. Як тільки!..

ХІ

Панна Ромця (одчиняє двері, здивовано). О, і ви тут? Прощу вибачити, я вам перебила?

Незнакомий. Нічого, панно, я вже розмову скінчив. (До хурщика.) Дивися ж, Сергію, щоб усе було зроблено так, як я тобі казав. Коні нагодовані?

Хурщик. Нагодовані, пане.

Незнакомий. Ну, іди собі. Подивися там, чи не намуляна шия у карого, бо чогось він увесь час мотав голову.

Хурщик. Добре, пане. (Пшов.)

XII

Панна Ромця. Вибачте мені, що я вас питаю, скажіть — ви не поет?

Незнакомий. Із чого це ви помітили?

Панна Ромця. Так мені здається. По очах ваших бачу... (Зазирається йому під окуляри.) Ой, які страшні. Скажіть, вони не болять у вас?

Незнакомий (поправляє окуляри, сміється). Не задивляйтесь, панно, на мої очі, а то вони чогось наворожать вам.

Панна Ромця. Справді? Бувають такі очі? Ото, кажуть, у Кармелюка тільки такий погляд, що тільки на кого гляне, той довіку його не забуде. (Зітхає.) Знаєте, я незадоволена сьогоднішнім вечором: так сподівалися, так готувалися на Кармелюка і таке розчарування.

Незнакомий (сміється). Так хотілося бачити його?

Панна Ромця (гаряче). Непереможно.

Незнакомий. А скажіть, що б це ви робили, коли б оце одчинились двері і зразу увіходить...

XIII

Пан Душечка (увіходить із шклянкою кави в руці). Якийсь гомін у дворі, чорт його знає, що воно там. Тут все ж таки спокійніше буде. Що це в мене — дві голови на в'язах, щоб я там перед вікнами крутився? Сиди та й озирайся, що ось-ось улетить каменюка у вікно, а то, гляди, ще й із рушниць гримне. Хіба йому моєї голови шкода? Правду я кажу, любий мій пане? (Сміється.)

Панна Ромця (сердито). Од вас, дядю, ніде не сховаєшся. Навіть помріяти за вами не можна.

Пан Душечка. Я не буду вам заважати. Говоріть, що хочете, а я і слухати не буду.

Панна Ромця. Тепер уже нічого не вийде — увесь настрій розбили... (Пауза. Знову до пана Душечки.) Ну, глядіть, дядю, сидіть тихесенько і не зворушіться... Сядьте отам в кутку...

XIV

Пані Люба (увиходить). О, бачте! Та вони всі сюди зібралися. Звикли тут раз у раз сидіти, то воно сюди й тягне. Видно, й справді тут затишніше. Ну, то вже звелю і чай сюди подавати.

Панна Ромця безнадійно махнула рукою, сердито надулася.

(У двері.) Стасю, проси пана Олізара та ідіть всі до гурту. Крикни Устині, щоб сюди й чай принесла. (До панни Ромці.) Я турбуюся, де панна поділася, а вона, бач, де?

Пан Душечка. Вона тут собі насамоті любенько до пана залицяється.

Пані Люба (до Незнакомого жартівливо). Глядіть, не завезіть іще нашої панни до Чернігова.

XV

Увиходить Стась із Олізаром, проводячи якусь суперечку.

Пані Люба. Годі-бо вже вам змагатися. Наслухаєшся про нього проти ночі, то ще, боронь боже, наснитися.

Стась (похмуро). Ми не про нього, ми про інше.

Пані Люба (до Незнакомого). У нас тепер скрізь тільки й мови, що про Кармелюка. Про його ви почувете й під церквою, і на ярмарку, і в шинку, і в панських гостинних — із язика ні в кого, сибірний, не сходить. Яких див тільки не почувете ви. Пісню даже почали співати про його.

Незнакомий. Хотів би я знати, що то за пісня?

Душечка. Непогана пісня. Кажуть, сам розбійник склав її про себе.

Незнакомий (здивовано). Хто, Кармелюк?

Панна Ромця. Так-так. Кажуть, він до всього — поет. Ось пан Олізар чудово співає його пісню. (До Олі-

сара.) Пане Олізаре, заспівайте оту, що ви в Захревських співали.

Олізар ніяково внизує плечима.

Незнакомий. Це дуже було б цікаво. Заспівайте, пане, коли ваша ласка.

Пані Люба. Та вже ж не одмовляйтесь, пане Олізаре, ви ж так любите ту пісню. (До Незнакомого.) Пан Олізар у нас — небезпечна людина, кажуть, таємний прихильник Кармелюка.

Незнакомий (здивовано). Он як? Це — двічі цікаво. Ви мусите, пане, проспівати пісню.

Олізар (огинаючись). Я б з великою охотою, але ж ніхто не буде протестувати?

Стась. Про мене...

Панна Ромця (б'є в долоні). Просимо! Просимо! Всі просимо!

Дівчина приносить каву.

Пані Люба. Ось каву принесли. Мостіться ж, панове, де кому зручніш, беріть, що кому до вподоби, бо я вже тут цілком безпорадна.

Всі розміщуються повільно на канапі, на ослоні, долі на килимі.
Незнакомий — самотньо, осторонь.

Панна Ромця. Чудово.

Пані Люба (до Стася). Зачини, Стасю, двері, щоб челядь не слухала.

Стась причиняє двері.

Панна Ромця. Тепер прошу уваги. Пане Олізаре, за вами справа!

Олізар (становиться в позу, співає):

За Сибіром сонце сходить —
Хлопці, не дрімайте
Та на мене, Кармелюка,
Всю надію майте.
Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю...

Нікого ж я не вбиваю,
Бо й сам душу маю.
А що візьму в багатого,
Те бідному даю.
І так собі я гадаю,
Що гріха не маю...

Після пісні пауза. Стась сидить задуманий, одвернувшись. Пані Люба — граючись із собачкою, пан Душечка — замиловано з широкою осмішкою, панна Ромця — замріяно, Незнакомий — із схиленою головою в глибокому смутку.

Незнакомий (підходить до Олізара). Щире спасибі вам, друже, за пісню. (Гаряче тискає йому руку.) Ви й самі не знаєте, як вона вразила мене. Дуже хотів би ближче з вами познайомитися.

Олізар (привітно). Прошу завітати до мене. Я тут недалеко живу, Вишники.

Незнакомий. Неодмінно заїду і неодмінно навчуся у вас цієї пісні. Надзвичайна пісня. І хто її вигадав? Хм... (Ходить схвильований.) І цю пісню склав сам Кармелюк?

Олізар. Кажуть. Хіба ви не чули її, її ж уже скрізь співають.

Незнакомий (здивовано). Вперше чую.

Панна Ромця (радісно). А що? А що? Хіба я не казала? Правда, є сила чарівна в цій пісні.

Пан Душечка (вітхає). Ні, що не кажіть, а не можна одмовити тому гультяєві, що в його дикій, розбійницькій, хлопській душі бувають і прояви якихось вищих поривань до правди і краси... Коли б були поставили його на світлу стежку...

Стась (рішуче струснувши головою, кидається од задуми). Розніжився дядя, розкис. «На світлу стежку», «душа», «краса» — тьфу! На шибеницю. Ото йому найправдивіший шлях. Мене тільки дивує, чого із ним панькалися, коли попався був у руки. Коли б були тоді повісили, то й тепер не мали б із ним мороки.

Пан Душечка. Я не кажу там, чи може бути душа в холопа, чи ні, я кажу об'єктивно, що в цього безбожника і злодіяки іноді прокидається совість, навіть благородство, я б мовив. От недалеко під Барами був, кажуть, такий випадок. Жила там бідна поміщиця, на прізвище...

Стась (знизує плечима). Звідки це таке замилуван-

ня розбійником? Де воно взялося? Тепер мені стає ясно, чого справа з Кармелюком набрала таких розмірів. Де ж там мають викоринитись ті розбої, коли сама шляхта...

Пані Люба. Годі, Стасю, це ж таки цікаво послухати... Ну, нехай це казка. Хай розкаже про ту удову, що почав був говорити.

Стась (саркастично). Ну, це зарядить казку на всю ніч.

Пані Люба (не слухаючи його, до Душечки). Так, кажеш, жила під Барами бідна поміщиця. (Лагодиться слухати, осміхається.)

Пан Душечка (переходить на спічний тон). Жила під Барами дрібна поміщиця, удова, з великою дрібною сім'єю...

Олізар, панна Ромця, пані Люба підсуваються ближче до Душечки, відразу змовкають, перестають рухатись і слухають із непереможною цікавістю. Стась намагається тримати презирливий вигляд, який швидко у нього зникає. Панна Ромця гасить одну свічку, стає темніше. Під час оповідання непомітно з'являється один з гайдмаків на дверях, робить Незнакомому знак. Незнакомий непомітно для всіх виходить із підземсяля.

Маєток її був закладений і його мали вже продавати за борги. Видерла вона із послідніх ужитків, не доїдала, не допивала, збила якось за три роки десять тисяч, щоб к строку виплатити кам'янецькому лихвареві борг. Ну от, треба їхати в город. Сама вона жінщина боязка і їхати в такі часи, та ще з грішми — боїться. Посилає свого економа. А той економ був хитра, лукава собака. Приховав він гроші в доброму місці, а сам вертається з дороги, переляканий, стривожений. Так і так, розказує, здибав мене в лісі Кармелюк, пограбував до ниточки, тільки що пустив із душею. Бідна вдова — в горі! Аж ось другого чи третього дня під'їздить якийсь пан...

Чути — у дворі дзвонять на сполох. Всі раптово кидаються.

Пані Люба (після паузи, кричить зойком). Ой, боже мій!

Всі (полохаються). В чім річ? Що таке?

Пані Люба. Не чуєте, що? На сполох дзвонять. Розбійники у дворі.

Здіймається полохлива біганина.

Пан Душечка. Що ж робить? Що робить?
Стась (злісно). Договорилися. Треба боронитись.
(Зачиняє двері.) Де замки? Де підпори?
Пані Люба (плаче). Ой, боже мій, хоч би ж живих
оставили. Пане Олізаре, вони не будуть убивати?
Олізар. Заспокойтесь, треба тільки не змагатися.
Я зараз піду узнаю, що там чиниться. (Швидко пішов.)

XVI

Пані Люба. Мати божа, що це буде? Знищать,
в димом пустять. (Ламає руки.)

Пан Душечка (переляканий). Заспокойся, душечка.
Спокій, тільки спокій... Усе добре буде...

Пані Люба (зі зла). Що добре буде? Що?

Пан Душечка. Взагалі, того... може, ще нічого не
буде.

Чути — гримить вистріл. Пан Душечка вирівнюється, як на полі,
і завмирає стовпом.

Стась (біжить до стола). Де рушниця? Де ділась
рушниця?

Пані Люба (махає руками). Не треба! Не треба!

Стась. Чого не треба?

Пані Люба. Не треба рушниці. Зброї не треба. Іди
сюди! (Тремтячими руками виймає з-під подушки скриньку,
дістає гроші.)

Стась. Оддаси гроші? Як знаєш.

Пані Люба. Воля божа. Оддай їм. Ось тут тисяча...

Стась (похмуро). Мамо, я не маю жодного бажання
говорити з цею наволоччю. Хай уже хто інший візьметься
за це.

Пані Люба. Ну, хто ж оддасть їм гроші, хто? (Дивиться
на Душечку.) Може, ти, братику, передаси? Голубчику,
визволи. (Дає йому гроші, той бере механічно.)

Пан Душечка. Треба тільки того, як його... (Тимчасом
стурбовано прислухається.)

Стась (хрипко). Чого?

Пан Душечка. Неодмінно треба отого... (Хварається
за голову.) Ну, отого... (Не може згадати.)

Тимчасом стало чути за дверима гомін.

Ідуть!.. (Махає рукою, сідає на стілець не договоривши.)

Пані Люба падає лицем в подушку. Панна Ромця стоїть коло стіни, як тїнь, мовчазна, нерухома. Стась — заклавши руку за спину, із стуленими високомірно губами. Німа тиша. Хтось хрипко кашлянув і змовк. Всі чекають без найменшого руху.

XVII

Виходить Олізар, серйозний, блідий, з ним Кушнірук.

Кушнірук (повертаючись назад). Ідїть сюди двоє.

Виходять ще двоє гайдамаків. Кушнірук із пістолетом, останні — з княми. З-за дверей виглядають інші.

(Скидає шапку.) Слава Ісусу!

Всі мовчать.

(Голосно, діловито.) А де будуть пані?

Стась. Кажі, що треба, мені, пані недужа. (Показує очима на ліжку.)

Кушнірук (тихіше). Оце я маю спитати вас, як же воно буде? Будете платити штраф?

Душечка. Ось тисяча злотих.

Кушнірук (бере гроші). Не тисяча, з вас щось більше приходитьсья. (Виймає папірець, читає.) На срітення Максиму Губареві усипали ранком 25 і увечері 25 — всього 50 різок. За таке безчестя чоловікові отаман поклав по десять злотих за одну різку — всього 500 злотих. У неділю на тому тижні дали Бондарчукові 25 нагаїв, по 20 злотих кожний — 500. Петрові Мороці на сорок святих — сорок гарячих, 400 злотих. Отже, всього виходить тисяча й чотириста. Шукайте недостачу.

Пан Душечка. Пані казала, нема більше.

Кушнірук (спокійно). Подивіться отам під подушкою у пані.

Пані Люба (швидко схоплюється). Я сама, я сама. (Дістає, лічить.) Бога ви не боїтеся. Останне берете.

Кушнірук. Ой пані, пані! Чи вам би плакатися на злидні. Вам і нажнуть, і навозять, подадуть і приберуть...

Пані Люба (дає гроші). А чи тобі ж, Кушнірук, за таке діло братися? На всю округу коваль був, гроші заробляв, та ще й титарем був у церкві. Забув бога. Пішов розбивати.

Кушнірук (зітхає). Що ж будемо діяти, пані: самі

знаєте, не можна з вами у злагоді жити. Не по правді ви робите... А бога я й тепер не забуваю. (*На хвилинку загадався Далі набирає суворого вигляду.*) Ну, то глядіть же: оддайте людям без сварки все те, що звелів вам Кармелюк. Оддайте добром — не доводьте до гріха, бо все одно так не минеться. Бо як удруге прийдем, буде погано. Чуєте, пані? Отаман не любить таких жартів. Прощавайте. (*Надіває шапку, вертається, робить знак на свічці.*) Оце дивіться сюди, поки свічка не догорить до цього рубця, щоб і з місця ніхто не рушав.

Гайдамаки виходять.

XVIII

Пан Душечка (*втирає піт на обличчі*). Ху, мов гора з плечей звалилась... (*Глянув на панну Ромцю, починає реготати, кавкаючи придушеним сміхом.*) Гляньте, гляньте — який... ха-ха-ха!..

Настрій швидко у всіх підіймається, сміються навіть без причини.

Який кислий, розчарований вигляд...

Панна Ромця (*капризно*). Я зовсім не цього сподівалася. Все одбулося так просто, звичайно.

Пан Душечка (*встає з місця*). Ромця дожидала: прийдуть якісь лицарі!..

Панна Ромця (*лякаючи*). Дядю, дядю, сидіть, не вставайте.

Пан Душечка полохливо сідає на місце. Всі дужче починають сміятись.

Пан Душечка (*встає*). Я кажу... Ха-ха-ха! Ромця гадала, що прийдуть лицарі в шоломах, у кольчугах, а прийшли якісь костурники... (*Тимчасом механічно затирає нігтем на свічці рубець.*) Якісь жебраки!..

Стась. А значок на свічці, дядю, все-таки затріть. Боронь боже, назад повернеться...

Здіймається регіт до сліз. За сміхом яку хвилину не можуть говорити.

Пан Душечка (*після паузи, витираючи сльози в очях*). Ну, добре, що хоч усе обійшлося дешевим коштом.

Я не знаю, чим це пояснити, та, на мою думку, розбійники поведились чемно.

Пані Люба. Охо-хо! Щоб дуже дешево обійшлося, я б не сказала. Півтори тисячі золотих на дорозі не знайдеш.

Стась (хмуріє). Так! Веселого в цій оказії справді мало.

Пан Душечка. Так. І доводиться мовчати.

Стась (спалахуючи). Яке, по суті, нечуване нахабство. Прийшли, як до себе в хату, поводяться, як із підданими.

Панна Ромця (капризно). Хоч би ж було побачити, який він?

Стась (сухо). Панну Ромцю більш всього печалить, що не сам Кармелюк прийшов грабувати.

Пан Душечка. Справді, Ромцю, справа варт того, щоб до неї поставитися уважніше.

Панна Ромця (засоромлено). Тоді я зовсім буду мовчати.

Стась (м'якше). Вибачте, панно Ромцю, але справа стоїть тут більш серйозно, ніж вам здається. Ви не хочете бачити, що тут криється образа всьому панству.

Панна Ромця (спалахнувши). Я сама дворянка, і мені інтереси дворянства близькі не менш, як і другим. Але коли наша шляхта не має сили і сміливості захистити себе од якогось мужика, хлопа, коли вона дозволяє, щоб їх сестер, жінок, матерів грабував він по шляхах, щоб він вільно по ночах заходив в їх будинки із своєю дикою ватагою, зганяв женщин із ліжок, то по неволі доводиться схилитися перед відвагою його і силою.

Стась (схвильовано). Це ви даєте мені зрозуміти?

Панна Ромця. Чого це вам, я кажу про всіх. Хіба у нас мало блискучої молоді в цяцькованій, дорогій зброї, молоді з високим гонором, що уміє тільки пити та глумитись над мирним, беззахисним мужиком, ховаючись од гайдамаків під крило поліції.

Стась. Докір той мушу взяти перш за всіх на себе. (Ходить схвильований.) Ні, це було треба давно сказати. Давно вже в мене очі вилазять од того сорому за шляхетне панство. Коли ніхто не піде з них, сам піду із своїми людьми, я їм усім докажу, що Кармелюк не такий страшний, як вони гадають. Не пройде і місяця, як я живцем візьму цього гультая на ланцюги. Бо що ж це буде далі? Вчора

пограбував Яновича, сьогодні нас, спалив пана Козминського, як ось каже пан... пан... *(Озирається, змовкає.)* Заждіть, а де ж наш гість? Ота тютя... чернігівський поміщик?

Всі *(озираються)*. А справді, де ж це він дівся?
— Як кризь землю загин...

ХІХ

Увіходить Остап.

Всі його вкривають, як холодним рядном, запитаннями.

— Остапе, що це таке? Як це так сталося?

— Куди ти дивився? Де були сторожі?

— Де вони взялися тут?

Економ *(пригнічений, винувато знизує плечима)*. Я вам скажу, це не люди — чорти якісь. Це ж вони заїхали у двір у мішках із вовною. Хто б сказав?.. Хто б подумав?

Всі. У мішках?..

— Зажди... а... а поміщик?

Економ. Який поміщик? Так то ж був сам Кармелюк.

Всі кидаються; короткий крик здивування. Хто хватається за голову, хто плеще в долоні, підіймаються брови, розширюються очі.
Картина.

КАРТИНА ТРЕТЯ

Чорний економічний двір. Збоку хата-казарма, навпроти — комори з ганками. В дворі купчаться люди: чоловіки, жінки, молодь, діти. Деякі стоять, інші рядом сидять на ганках, діти — на тинах. На ослоні посеред двору сидять музики — сумні. Гомін. Настрій напружений. Вигляд у більшості суворий, з насупленими бровами. В деяких пригнічений, сумний. Розмовляють разом у кількох гуртках. Люди перебігають з жадобою з одного в другий. Чути уривки розмов, окремі фрази, вигуки. Всі позирають в один бік.

I

В 1-му гурті. Панів понаїздило — сила, всі хочуть його побачити. Тут буде йому перепочинок. Тридцять верстов, кажуть, плазма ліз і вдень і вночі, під дощем...

В 2-му гурті. Що це сьогодні за свято?

— Та цить... Свято... Он чуєш, що кажуть... *(Перший дослухається, що говорять у гурті.)*

— На його одна надія була. Так отак же сподівалися, що він нам у пригоді стане, та й дождалися...

— Чого там «дождалися», ще нічого не знаємо... (Де-хто жадібно.) А що хіба? (Щось каже нишком.)

— Та цить.

В 3-му гурті. Та й довіку я цьому не повірю: попався, покався! З якого дива став би він каятись, та й у чому? Вони ще будуть знати Кармелюка, та й не раз. Це не він. Найшли якогось злодія, підмінили.

На його махають руками, сіпають за поли. Один ходить од гурту до гурту.

В 1-му гурті. Ох, мені здається, так воно не обійдеться. Краще додому заздалегідь тікати...

— А що хіба?

Перший шепоче щось на вухо другому.

Другий (здивовано, стурбовано). Сьогодні?..

— А що ти собі думаєш — мало оце миру збралося? А в кожного вже терпець увірвався.

Підбігають з другого гурту.

— Що? Що таке?

Тиха розмова. Тимчасом перший переходить до 2-го гурту. Знову чути його слова:

— Мені здається, що так воно сьогодні не обійдеться... Щось буде.

— Що буде?

Знову тиха розмова. Зразу пішло поміж людьми:

— Цці!.. Тихше!.. Пані йде сюди, пані!..

Натовп німіє, як скеля.

II

Виходить пані Люба, по-святковому вбрана. До людей:

— Економа не було тут?

Люди (навколо озираються). Не бачили.

Пауза.

Пані. Так тепер уже побачили, який вам добродій той Кармелюк?

Г о л о с (неохоче). А що таке, пані?

Пані. А хіба не чули, що кругом у нас діється? Послухали того дурисвіта, пішли проти панів... тепер он вся Безводня в Сибір іде; у Власовку пішло військо, а в Моршні все село громадою стоїть другий день на колінах, прощення дожидає — наробив людям добра, гультай, тепер, бач, кається...

Люди похмуро мовчать.

Чула я, що поміж вами є такі, що плескали язиком не знати що: отож дивіться та шануйтеся... (Позирнувши на голови людей.) Бач, пані говорить із вами, а ні один не догадається зняти шапки.

Дехто в'яло здіймає з голови шапку.

Ну, що було — минуло, аби не верталось. А сьогодні у нас свято — гуляйте хоч до ночі. Тепер, дякувати богові, буде спокійніше і вам, і нам... (Дивиться на людей.) Та й чого це ви всі такі посмучені? Чи, може, й досі боїтеся того пройдисвіта? Сьогодні всі мусять веселі бути. (До музиків.) А ви чого поснули? Це добрі мені музики! Ану, розвеселіть людей! Молодиці, дівчата, хлопці, ану в танок!..

Музики, зітхнувши, ліниво беруться до скрипок, загув, як спросоння, бубон, запильгикали скрипки. Ніхто не рушив із місця, глузливо дивляться на музиків.

Для таких танцюристів не варт було й музики наймати. (Пішла.)

III

Г о л о с и. Бач, пораділи! Глядїть, чи не рано оце музиків наймали!

— Побачимо ще, що то за Кармелюка вони знайшли.

-- Тут його знають люди — не одурять.

Д і т и. Ідуть! Ідуть!..

Зразу починається поміж людьми хвилювання, полохливі голоси.

- Краще піти додому, щоб чого не трапилось.
- А що — хіба йому довго...
- Що? Що таке?
- Ведуть...
- Та ні бо — то ще тільки пани ідуть...
- Ну, то зараз його вестимуть...
- Миколо... додому!..

IV

Виходять гуртом пани й пані, веселі, червоні, по-святковому поодівані. Сміються, жартують. Всередині між ними чиновник; за ним несуть оберемки великих книжок. Коло його дуже старий пан у дворянському кашкеті й мундирі — голова у його хитається, ноги тремтять, спирається на палицю.

Старий пан. Це прекрасно вигадано, мудро! Не було б навіть зайве замовити залізну клітку й возиги його по всьому краєві.

Чинovníк. Була й така думка, але справа повернулася сама собою так, що це стало зайве... Так краще буде, вірніше.

Спинаються в дворі, недалеко од людей.

Старий пан. Знаєте — мені лікар заборонив виходити з кімнати, але коли почув я таку радісну вість, то, незважаючи на свою недугу, їхав сорок верстов такої пагубної дороги, щоб побачити його на власні очі. Тепер спокійно буду вмирати.

Пан Стась (підходить до людей, де хвилювання не вщухає.) Що тут таке?

Люди мовчать.

(До чиновника.) Ви собі не можете уявити, до чого напoлханий цим розбійником дурний мужик. Вони навіть зараз бояться, щоб він якимись чарами не наслав сюди біди.

В гурті панів сміх.

Чинovníк (поважно підходить ближче до натовпу й починає говорити голосно і авторитетно). Слухайте сюди, мужички!

Люди збиваються в тісний натовп.

Перш ніж побачите ви того, колись страшного розбійника, я хочу дещо сказати вам, щоб ви не полохались і не хвилювались, його побачивши, як це вже було в інших селах, кудою вели розбійника. Ходять такі безглузді чутки поміж людей, ніби розбійник Кармелюк має якусь особливу, чарівну силу; що він уміє одводити людські очі од себе, напускати туму на людей, що він вільно проходить крізь муровані стіни і багато інших нісенітниць. Пускають такі вигадки темні, залякані розбійником селяни і доймати віри їм може тільки зовсім нерозумна людина. Розбійника Августина Кармелюка, кріпосного пана Пігловського; із села Головчинців, дезертира і злодія, потім штемпованого каторжника, начальство давно знає, знає добре, бо не раз цей розбійник був уже в їх руках. Ніякої чарівної сили не було і немає у його,— це звичайний розбійник і злодій, за яким записано немало крадіжок, грабунків, душоубств. Нема кінця-краю його злочинам. Гляньте на оці книги — всі вони списані дрібним писанням про розбій його. І все, що тут записано,— доведено й пильно перевірено. Не вірте і тому, ніби він усе, що одбирає у багатих, оддає бідним; у нас уже це давно доведено, що і він і його товариші крали і грабували не тільки в панів, а і в бідних людей. Це він сам себе славив милосердним до людей для того, щоб люди не давали його в руки правосудності і щоб допомагали йому в злодійських замірах його. Кажуть, Кармелюк — не проста людина. Так, господь милосердний з великої ласки своєї обдарував його великими дарами своїми: і хистом, і розумом ясным, і красою, і силою великою, але ті божі дари він покладав не на чесну працю, але тільки на розбої і злочинства. Він дурич імовірних, темних людей, обіщаючи їм правду і волю, і запалив огнем бунтарства увесь наш край. Але бідні люди гірко одплатилися за свою імовірність: тисячі сидить їх по острогах, тисячі гине в шахтах, гине в засланні в далекому Сибірові. Тисячі неповинних дітей і жінок осталися на світі сиротами та вдовами. Ось якого добра наробив людям цей уславлений оборонець убогих і покривджених! Довго він грабував і баламутив наш край,— але пробив його час. І прокинулася в йому його темна розбійницька совість. Згадав він великі гріхи свої й злочинства, і жах і трепет обуяв його. Сам він оддався владі, у всьому повинився, признався. І прохає він у суда однієї собі милості: дозволити йому десь у монастирі під певним доглядом замурувати себе

в стіну, там кінчити життя своє в денних і ніщних молитвах, в пості й воздыханнях о гріхах своїх. Суд наш справедливий, но він же і милостивий,— зважив на його шире каяття, на його скорботу велику і терзанія і вволив його волю. Ведуть його тепер до святої Києво-Печерської лаври, куди він поволів не їхати і не пішки йти, а плазувати по землі, не підводячи на світ ясний голови своєї, прохаючи по всіх перехрестках, по всіх селах і містах, і в багатого, і в бідного, і в старого, і в малого опрощення великих гріхів його... Ось зараз ви його побачите.

Між панами і між селянами руханна. Схвильований гомін.

— Тікаймо! Краще тікаймо!..

— Додому!

— А нам чого?..

Ч и н о в н и к. Заспокойтесь. Заспокойтесь, кажу вам...

П а н С т а с ь. Не навалюйтесь у цей бік. Подайтесь назад. Всі побачите.

V

Помалу всі затихають, дивлячись в один бік. Напружена тиша. Чути бряк ланцюгів. Виходять кілька душ конвойних з рушницями, між ними плазує на землі увесь упручений ланцюгами Кармелюк. Змарнений, обдертий. Всі очі жадібно впилися в його. Обличчя де в кого злякані. Дехто ховається за спину інших.

Г о л о с и. Він! Він! Кармелюк!

К а р м е л ю к (встає на коліна, до панів). Простіть у всьому, що заподіяв вам вільно і невільно.

С т а р и й п а н (виходить, кульгаючи, наперед, наводить на Кармелюка шкельце). Так оце він є, той Кармелюк? Так оце і є той лицар, що одіймає в багатих та оддає бідним? (До його.) Що, хотів порівняти мужиків із панами? (Дивиться пильно.) Та як же ти посмів, нікчемний хам, бидло дворове, як ти наважився здіймати руку на панство, на їх право, що дано їм од царя, од самого бога? Як же ти... (Махає рукою із злості.) Та тебе за це...

Пана спиняють.

К а р м е л ю к (*суворо*). Пане, пане! Стоїш ти саме на божій дорозі, незабаром тебе чекає заступ га лопата. Подумай ти про душу свою...

С т а р и й п а н (*лютує*). Та як ти смієш так зо мною говорити, бидло смердяче! Та я тебе, як поганого пса... (*Немічно вимахує палкою, його одводять, розважаючи.*)

З другого боку вибігає пані Люба — вона раніш поривалась вперед, але її втримав Стась.

П а н і Л ю б а. А чого ж це ти так почорнів, вельможний пане? Чого так запали очі твої соколині? Де поділася краса твоя писана?..

К а р м е л ю к (*суворо*). Пані, гріх тримати гнів і помсту довго у серці. Сказано-бо в святому письмі: «Да не заїде сонце у гніві твоєму». Прости! (*Кланяється.*)

П а н і (*нахиляється нижче до його*). Як трава посохнеш, згинеш у мурах!.. Отам ти знайдеш отую волю, що крякав людям...

П а н С т а с ь (*одводить матір; до Кармелюка, що чолом лежить на землі, рішуче*). Бог простить!

К а р м е л ю к. Вдруге і втрете.

П а н С т а с ь. Всі три рази.

К а р м е л ю к (*повертається до селян*). Простить ви мені, бідні люди. Не по правді я жив на світі, і карав мене господь за мої великі гріхи карою лютою на кожному ступні моему. Забудьте тепер про розбійника Кармелюка. Не кляніть його за те велике лихо, що заподіяв вам, та не ходіть його тяжкими шляхами. Простить великого грішника. (*Кладе чоло на землю.*)

В наговпі тиша. Далі голос із гущину: «А де ж тоді правда?

Де воля?»

Де вона, тая правда в світі? Де тая воля? Цілий вік по світі блукаю, все оддав за неї, а чи бачив я її хоч у сні? Хоч тіль її? Кайдани та батоги та колоддя на шиї бачив я у себе, а не волю. Тепер я вже бачу, що то була помилка, бо то в божа воля на тее. І змагатися з нею — гріх. Терпіть, моліться богу, — прийде той час, і він зглянеться над вами. Слухайтесь панів, не угнівляйте їх, робіть, годіть їм — краще вам буде. Ви темні, вони вчені, за їх розумом і ви легше проживете в світі. А з божою волею не змагайтеся.

Натовп гуде невиразним гомоном. далі зразу вириваються слова жалю, гніву, обурення. Пани сміються поміж собою.

Л ю д и. То оце такий той Кармелюк?!

— Стільки людей пішло за його на Сибір. Тепер він схаменувся, тепер він кається!.. «Бог карає!» За що?

— Чом він отих не карає, що людей у ярма позапрягали?

— «Не гнівить панів, та й добре вам буде...» — кістки наші травою поростуть, а ми того добра не діждемося од їх.

— Та що казати — підкупили, він і почав Лазаря співати.

— Підкупили, підкупили.

— Забить його, як собаку, і суд йому тут увесь. Стільки мира занапастив, тепер...

Гнів зростає. Між панами хвилювання.

— Бийте його, зрадника, запроданця!

З паліччям, дехто з кіллям, з тим, що попало під руку, кидаються на Кармелюка.

К а р м е л ю к (здивований). Мене? За що?

П а н и. Що таке? В чім річ? Що це тут починається?

Ч и н о в н и к (зляканий, стурбований, виходить наперед, разставляє руки). Мужички, так не можна! Та ви самі собі кайдани куєте! Самоправно судить не можна! Відповідать будете.

Л ю д и (в розпалі). Та що там слухати його: тепер вони його обороняють, бо він в одно з ними.

— Тепер він їм потрібний! (До Кармелюка.)

— Кажі, нащо людей дурив? Нащо про волю брехав? Нащо людей у Сибір позагонив? Кажі!

— Та що тепер говорити з ним! Собаці — собача смерть, бийте його!

Натовп знову поривається до Кармелюка, чиновник безпорадно махає руками, щоб спинити. П а н С т а с ь рішуче виходить вперед. Заступає чиновника.

П а н С т а с ь. Не розумію, чого там панькатись з ними. (До людей.) Назад! (Стріляє з пістоля. Всі одступують назад. Тиша.) Що це таке? Бунт? Що ви гадаєте, я вам ради не дам? (Лукає вбік.) Остап, сідлай коня,

біжи в місто по військо! (До людей.) Хіба я не знаю, що самі ви бунтарі, розбійники — тільки все валили на Кармелюка. Я всіх вас із вашим смердячим кодлом на Сибір спроваджу. В ланцюги закую! Бунт? Геть шапки!

Люди стривожені, заворушились, презираються.

(Люто.) Геть, кажу, шапки! (Збиває з голови в одного шапку, інші швидко один по одному теж скидають шапки.) На коліна!

Перший ряд — озирнулись один на одного, мнуться.

Що, одвикли? Забули? На коліна, кажу!

Один стає, за ним другий, третій і весь натовп падає на коліна, як скеля.

Три дні будете стояти тут, землю будете їсти, дітям закажете, як бунтувати!

Кармелюк весь час стояв на колінах із похиленою головою, далі встає на ноги.

Чинювник (до його). Ти, голубчику, нічого не бійся, — ми не попустимо ніякого насильства над тобою.

Кармелюк. Не боявся я нікого і не боюся, но лиш одного бога. (Зводить очі вгору.) Господи, хотів я на останку днів своїх гріхи свої спокутувати тобі, аж бачу — цього мені не судилося. Прости мені, милосердний, але я... (сильно) розбійником був і буду і на суд твій праведний прийду розбійником. Тоді будеш мене судити. (Зриває з себе ланцюги.)

Між панамі тривога.

— Що таке? Що це чиниться?

Кармелюк (підходить ближче до людей). Вставайте із землі. Не бийте їм поклони. Не давайте своєї душі в наругу. Я вам наказую: вставайте!

В натовпі хвилею радісний пішов гомін: «Вставайте, не бійтеся!» Декілька душ встало, з них знову деякі спустились на коліна. Між панамі пішов сполоханий галас.

— Він прикинувся вівцею! Гляньте — він народ бунтує! Він утече! Сторожа! Варта! В'яжіть його, а то втече!

Сторожа. душ 4 озброєних селян, боязко наближаються до Кармелюка. Тільки ж Кармелюк повернув до їх лице — зразу поодкидало їх, мов вітром. Між людьми гомін сміливішає, стає більше і більше.

Чути голоси: «Кажи, що робить нам! На тебе надію маємо!»

П а н и (до сторожі). Чого тікаєте, дурні? Чого лякаєтесь! Він такий, як і всі! Беріть його!

Гомін. Між гомоном чути слова Кармелюка.

К а р м е л ю к. Нікого не бійтеся! За вами правда! Не слухайте панів! Не робіть панщини! Скидайте ярма!

Останні слова його тонуть за панськими голосами. Люди встають, наростає другий гомін.

П а н С т а с ь. Довго ще ти будеш гавкати, скажена собако? (Погрожує нагаєм.)

К а р м е л ю к (грізно). Одійди, пане, од гріха, чуєш! (Брязнув ланцюгами, що держав в руці.)

П а н С т а с ь. Я тебе... Я з тобою...

П а н і Л ю б а (з криком одтягає сина назад). Тікай, Стасю, од його! Глянь: він хоче забити тебе, розбійник!

П а н и (до людей). Бийте його, розбійника! Не слухайте, він вас дурить знову! На смерть його, гультая! Дозволяємо! Нічого за це не буде!

В гурті сміх: «Ага, тепер бийте!»

Частина натовпу тимчасом розбіглась чогось по двору: чути гуркіт; б'ють двері.

К р и к и. Що таке?

— Комори вже розбивають!

— Де? Що?

— Гляньте — дим!

— Пожежа!

— Бунт! Тікайте!

Між панством паніка. Хвилею тікають до будинків. Між людьми вільний гомін, метушня; рвуть і розкидають судові про Кармелюка папери. Стає темно. Зразу освітлюють сцену огні. Горять папери. На сцені — нікого. Вгорі над огнем з паперів з'являється, як марево, легендарна постать Кармелюка на коні з розірваними в руці ланцюгами.

З а в і с а

КАРМЕЛЮК

П'еса в одну дію

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Пані Люба.
Пан Стась.
Панна Рома.
Пан Маркел.
Ксьондз.

Економ.
Невідомий (Кармелюк).
Чабан.
Люди в селянському вбранні.

I

З туману вирізуються контури старого й глухого лісу, що густо поріс колюччям та папороттю. Серед лісу сумує давня руїна з панських мурів. Стіни полупані, розсіпані, увійшли в землю, поросли травою та мохом, крапивами та полинням. Дірки, де були вікна, теж диким бадиллям позаростали. Блимають серед руїни в бур'яні блудящі огні. Гуде вітер над руїнами, гоїдає лісом, шумить. Шум помалу переходить у музику: чути давню мазурку, що була відома під назвою «Кармелюк». Руїна оживає, контури туманяться. Де були мандрівні огники — горять свічки. Де були пеньки й уламки муру, з'являється обстановка легенди. Музика стихає. Глухе земляє в панських будинках, муроване; стеля кругла, вигнута. Стіни стемнасинього кольору. Штукатурка місяцями вилущена, стіни подекуди поросли мохом. По кутках — павутиння. В стіні — високе ґратоване вікно. Крізь його видно якесь бадилля. В мусяжевих підсвічниках горить декілька свічок. Коло огню літають вечірники-метелики. Скрізь без ладу розставлені старовинні меблі: стільці, кріселка, столи, канапи тощо. Осторонь на столі стоїть на декілька персон непочата вечеря. На другому — жужмом лежить різна зброя: пістолі, шабля, приламана

рапіра, порохівниця, патронгаші. Двоє дверей: одні — маленькі, низькі — потайні; другі — великі; ці підперті кіллям, забарикадовані. Пані Люба недужа лежить з пов'язкою на голові в ліжку. Коло неї на ослончику — ліки: каламарчики, шклянки, вода в графині. Обік пані Люби, на ослончику — пан Маркел — зігнутий, зажурений. Коло його долі — кучею скиданий архів. У кутку, з книжкою в руках — Ксьондз; перед ним — налой, на налої — розп'яття. Горить лампадка.

Пан Стась (становиться на стілець, дивиться у вікно). А ніч яка! Негодяна, як ворон, темна! Ні, не йму я тому віри, щоб принесла його нетеча такої ночі! (Сходить із стільця.)

Пані Люба. Оце саме й ніч для розбійника. Він її такої тільки й дожидає. Швидше на те треба сподіватися, що війсьکو не прийде, а він того не злякається.

Пан Маркел (затурбувався). Як — військо не прийде? Що це ви лякаете, пані Любо? (Твердо.) Військо прийде! Воно мусить прийти! Хал Це хороша була б річ, коли б воно в цей час зрадило нас!

Ксьондз (теж стурбований). Так, так... Це була б справді щира послуга, коли б воно чогось зовсім не прийшло сьогодні! Я вже не знаю, що б уже ми далі й робили.

Пан Маркел (певно). Ні! Ні! Цього бути не може! Про це й думати не слід. Військо прийде й прийде сьогодні — у мене є таке передчуття. Ось поназдивитесь!

Пані Люба. Та коли ж воно прийде? Вже серце зниділо, його дожидаючи...

Пан Стась (роздратовано). Мамо, ти хвора, тобі не слід хвилюватися: випий своїх крапель, і будемо спокійно дожидати далі.

Пані Люба (втримуючи себе). На інше надіятися немає на що, — будемо дожидати...

II

Одчиняються маленькі двері; низько згинаючись, увиходить панна Рома.

Пані Люба (придивляється). Панна Рома? Ми так турбувалися за вами, де ви блукали?

Панна Рома (струшує з себе порох і сміття). Ой, що там тільки діється — вам і на думку не спаде. Такої негоди, таксі бурі не бачила — скільки живу! Дерево з

кореня ламає, гілля обносить, розкидає! Зриває покрівлі у стаях і коморах, солому безвісти заносить. А там за садом півнеба двигтять од блискавиць... Суне така хмара, така грізна, що обгортає жах! Худоба по двору розбіглася, реве: сум стоїть над нами.

Пані Люба (*пригноблена*). Це якась кара на нас господня!..

Пан Стась. А де ж челядь? Люди?

Панна Рома. Людям усе тее байдуже. Ще й сміються, радіють. Це, кажуть, Кармелюк панів іде судити. По-наряджалися, як на свято, волі дожидають...

Всі слухають уважно й похмуро.

Пані Люба (*гірко*). Радіють, кажете...

Пан Стась (*люто*). Хай же радіють, хай дожидають! Ось прийде військо, я їм наряджу свято! Будуть вони довго його згадувати!

Загадалися. Дехто ходить, дехто сидить — всі задумані.

Пані Люба (*кинулася, здригнувши*). Мені здається, панове, що у нас занадто світла, певне, з саду видно буде його з вікна.

Пан Маркел (*злякано*). А це правда! Це правда! Як це раніше не прийшло нам у голову? Я гадаю, тут досить буде одної свічки.

Ксьондз. Навіть лампадки.

Пані Люба гасить свічки. Стає потемно. Пауза.

Пані Люба. Як сумно стало... Пане Маркелу, оповідайте що-небудь.

Пан Маркел. Не в гуморі я сьогодні, кохана пані. (*Зітхає.*)

Пані Люба. Хоч би що-небудь говорили, аби не мовчали, сумно стає, так сидівши... Панно Ромо, про віщо ви загадалися?

Панна Рома (*кидаючись од задуми*). Коли я була малою, жила у нас челядинка, моя няня, стара жінка родом десь аж з-під Карпат. Звали її, здається, Марисею. Часто вечорами розповідала вона мені про якогось розбійника з гір; про його казали, ніби під ним двигтіла земля, а на йому дзвеніло зброння, коли він наближався... Няня казала, що то був мусяжевий велетень із залізною палицею і що його не брала ні куля, ні меч. Він теж роздавав

бідним усе те, що брав у панів. Одно оповідання про його, пам'ятаю, так було вразило мене, що я всю ніч проплакала.

Пан Маркел (підводить занепокоєний голову). Що ж то був за розбійник?

Панна Рома. Тепер гаразд я того не пригадаю. Мріється воно мені, як у сні. Пригадую тільки, що розповідала Марися про якийсь льох чи мури; що там теж було темно й сумно... Сиділи якісь люди і дожидали його.

Пан Маркел (підходить ближче до панни). Це так, як зараз... цікаво!

Ксьондз. Це дуже цікаво!

Панна Рома. Сидять ото вони, дожидають його, на себе смерті сподіваються...

Пан Стась (пильно дивиться на неї). Ти оце не вигадуєш, Ромо?

Панна Рома. Анітрошки... Надворі негода: чи дощ, чи сніг,— не пригадаю. Коли опівночі приїжджає до будинку якийсь лицар на коні, розповідає, що зблудився, прохає впустити його перегрітися та перебути негоду. (Всі збиваються тісно коло панни Роми; увага збільшується.) Запрошують його, впускають... Дивляться — справді: одіж на йому мокра, сам томлений, марний, здається, насилу стоїть на ногах. Сів він коло столу, сидить. До його говорять — він мовчить, не відповідає. Придивляються, а він спить...

Пан Маркел (хрипко). А він спить?

Панна Рома. Спить.

Пані Люба (швидко). Годі, годі про це!

Панна Рома. Хіба що?

Пані Люба. Признаюся — не люблю я таких казок... Боюся... Будемо говорити краще про щось інше. Другим часом дослухаєм. (Пауза. Лагідно.) О, чого ж це ніхто і досі не сідає вечеряти? Пане Маркелу, ви, панотче, прошу до столу — вечеря вичахає!

Пан Маркел (махав рукою). Щось не того...

Всі трохи заворушилися і знову завмерли. Часом злякано прислухаються. Дехто, нудьгуючи, повертає голову, ніби намагаючись скинути якусь із себе вагу, і знову німіє. Чути важке зітхання. Хтось промовив коротке «та-ак» і знову змовк. Пауза тяжка, глибока.

Пан Стась (стукає кулаком об стіл, обурений). Ні, так не можна! Це вже справді чорт знає, що за справа!

Тут усякий терпець увірветься: третій день сидимо в льоху, як каторжники, третій день дожидаємо, що кожною хвилини нагло налетить із своїми гультями той забродило-голова і шури з живих поздирає, а їх, мов який чорт ухопив. Коли б вже не було у місті війська, а то ж там його повнісінько. І ото не спромоглися, щоб надіслати сюди сотню-другу жовнірів? І оце така наша оборона? Оце така наша влада?

К с ь о н д з (*схоплюється і теж починає ходити обурений*). Це таки справді може обурити! Я не знаю, що вони там роблять, куди вони дивляться: кругом бунтарять, грабують, скрізь безладдя, безрадя, а їм байдужісінько, мов їм і діла до цього немає!

Пані Люба і панна Рома починають плакати.

Пані Люба. Я ж казала, я ж казала, що так воно вийде! Не йняв віри, а тепер сам...

Панна Рома. Це сором! Це ганьба! Матері, жінки, сестри мусять ховатися по льохах, і немає кому за них заступитись. Я ж прохала, я ж благала, їдьмо з цього проклятого краю бунтарів і гайдамаків за кордон. Ні, не послухали...

Пан Стась. Я ж оповістив їх, в якому ми можемо опинитися становищі, я ж доносив, що ми тримаємо в себе великої ваги в'язня, що за його нам розбійник горло поперегризає, як тільки довідається, що ми його тримаємо у себе... Я ж...

К с ь о н д з. Це злочинство! Цього не можна терпіти далі! Про це треба скаргу посилати намісникові краю, а то і його величності...

Здіймається лемент, жінки плачуть.

Пан Маркел (*слабо, плаксиво*). Та може ж таки не все ще пропало. Може, те військо вже десь близько...

Пан Стась (*гаряче*). Воно повинно було вирушити того ж дня, тієї ж години. І нехай би воно пуганилося волами,— воно ще вчора мусило тут бути. Мусило! Бо це ж не жарт. Тут про життя ідеться. Тут може таке чортovinня зчинитися...

Пан Стась раптово дає всім ознаку рукою, щоб мовчали; сам прислухається до забарикадованих дверей.

Пан Стась (сердито до дверей). Хто такий?..

Пауза.

То що це ти — не знаєш, кудюю треба йти?

Всі. Що таке? Хто такий? В чім річ?

Пан Стась. Чорт Остапа несе чогось. (Одпирає й одчиняє двері.)

III

Увіходить економ — задиханий, стримано радісний.

Пан Стась (сердито). Я питаю тебе, чого прешся в ці двері?

Пані Люба. Що там таке?

Пан Маркел. Що там діється?

Ксьондз. Що там зчинилося?..

Економ (вигираючи піт). Заспокойтеся, кохане панство, хвалити бога — все гаразд: військо прийшло!

Пауза. Неймовірно і радісно перезираються.

Пані Люба. Що, що ти сказав? Військо прийшло?

Панна Рома. Прийшло військо?

Ксьондз. Військо?!

Пан Маркел (радісно). Військо? Та не може бути!

Економ (спокійний, радісний). Прийшло, прийшло, ясний пане...

Обличчя в усіх одмінюються. Вириваються вибухом радощі:

«Нарешті!..»

Пан Маркел. Немов гора з душі.. (Сідає знеможений, далі з дикою енергією схоплюється і плеще в долоні.) Прийшло військо! Прийшло військо!.. (До всіх, як переможець.) Ну що, панове мої? Не я вам казав, що військо прийде? Не вірили? Що тепер скажете, пане Стасю?

Пан Стась (до економа). Куди ж прийшло воно, де розташувалося?

Економ. Військо розташувалося зараз за брамою, в гаю, а командир тут, коло дверей. Прохає впустити його

пересидіти негоду. У вітальні тепер порожньо, все сьогодні звідти повиносили,— і я не знаю, куди його зараз прохати.

Панна Рома (*здригнула*). Ой!

Пан Стась. Що тобі, Ромо?

Панна Рома. Я не знаю, чогось мені зразу стало так боязко і радісно.

Економ. То куди ж, пані,— сюди накажете його привести?

Пані Люба. Підожди, я сама до його вийду. (*Схоплюється з ліжка, починає метушитися, хапається прибирати.*) Куди ж його... Як же його... Що тут у нас таке безладдя?..

Пан Стась. Облишмо це, мамо: хто нам тепер подивує.

Пані Люба (*радісно*). Хоч би ж було трохи одягнутися, а то ніби тая єврейка з міста. (*Озирає себе*). Ну, хай уже вибачає. (*Іде до дверей, далі спиняється.*) Ви ж хоч світло засвітіть тута.

Пан Стась (*лагідно*). Не турбуйся, ненько, засвітимо.

Пані Люба пішла.

IV

Пан Стась (*до економа*). Війська багато прийшло?

Економ (*таємниче*). Як хмарі!

Пан Маркел. Багато?

Економ. Я вам кажу — як листу в гаю!

Ксьондз. І ти бачив його своїми очима?

Пан Стась. Кінне чи піше?

Економ. І кінного і пішого. І якесь дивне те військо, що я його такого ніколи й не бачив: і зброя і одежа — все якесь химерне, невидане. Та веселе, та гучне. Співають, у сурми грають, у бубни вибивають, я вам кажу — мороз поза спиною сипле!

Пан Маркел. І кажеш — тут воно вже близько?

Економ (*радісно*). Та отут же воно, отут за брамою, видно огні.

Пан Стась (*веселий*). Іди ж ти зараз, Остапе, до того війська, довідайся, може, чого треба там.

Економ. Іду, пане. (*Пішов.*)

Пан Маркел (*заводить танок*). Грам!.. трам!..

Панна Рома захоплено сміється.

Пан Стась (*засвічує ясні огні*). Ви гляньте, як наш дядя зразу розгулявся! Одмолодів, виструнчився, прямо не впізнаєш. Що то — волю почув!

Пан Маркел (*на хвилинку спиняється*). Вина! Музиків!..

Панна Рома. Панове, завтра впоряджаєм бенкет. З музиками, з танками до самого ранку!

Пан Маркел (*люто*). Бенкет!

Пан Маркел починає награвати губами мазурку й жартома запрохує до танку паніу Рому. Панна весело схоплюється і йде з ним у танок. Ксьондз незграбно хапає пана Стася в обійми і починає з ним теж кружитися в танку. Танок стає спільний, безладний, захоплений.

Ксьондз (*визирнувши в двері, урочисто, радісно*).
Іде!

Всі спиняються, дожидаючи, на обличчях — радісні, привітні осмішки.

VI

Увіходять пані Люба і з нею хтось невідомий, закутаний в керю. Обличчя в його стомлене.

Пані Люба (*докінчуючи розмову*)... Коли так, прислає справдешній наказ, мовби якийсь намісник: одержавши до рук цее, мусите того ж часу випустити невільницю і ніяких турбот їй наперед не чинити. Коли ж цього мого наказу того ж дня не виконаєте, — тоді я сам прийду до вас на розправу.

Невідомий. Звичайно, ви арештованої не випустили?

Пані Люба. І не подумали! Як же? Коли чим іншим не можна дати йому ради — принаймні цим можна буде зв'язати йому руки: свою сем'ю він дуже любить, хоч і розбійник.

Невідомий. Все ж таки ви на сміливий зважилися вчинок.

Пані Люба (*сміється*). Нас уже лякали, що він сюди крізь стіни прийде — всі його за чарівника мають, а ми вирішили: що дасть бог, те й буде... (*Переминяє голос, ла-*

гідно усміхаючись.) Прошу познакомитись. (Знакомить.) Панна Рома, мого сина наречена.

Невідомий (до панни). Це ви й будете тая панна, що була Кармелюкові до рук упіймалася? Ну, як же, паненко, дуже настрахав вас той пройдисвіт? Не будете більш по бенкетах їздити? Чи як ото кажуть: вовка боятись — в ліс не ходити?

Пані Люба. Отож бачите, до всього йому, забродило голові, діло є: я грабую людей, панна Рома марнує людське добро, син із людьми поводить ся негречно...

Невідомий. Оре людьми. (Добродушно.) Вигадка дотепна.

Пані Люба (інтимно). Але я кажу, хай би там як не було, але ж не можна попустити того, щоб злодій, розбійник, зарозумілий хлоп судив мене за тее...

Невідомий. Так, так... Хлопів із панами, дурень, порівняти хоче...

Пані Люба (показуючи на пана Маркела). Пан Марчевський.

Невідомий (здивовано). Голова судової комісії по справах Кармелюкових? Як ви сюди попали?

Пан Маркел (знижує плечима). Довелося. А ви мене знаєте?

Невідомий. Знаю, знаю... Кажуть, Кармелюк нахвалявся всю вашу комісію перепороти різками, а всі папери спалити?

Пан Маркел (смутно, ніяково). Що ви вдієте з таким каторжником...

Пані Люба. Мусили тікати, хто куди втрапить.

Ксьондз. Спасибі панові Стасю, що хоч він узяв нас під свою оборону.

Невідомий (до ксьондза). А ви, панотче, за віщо під гнів розбійника попали?

Ксьондз. Ми з ним вороги непримиренні споза давна.

Невідомий. А ви б до його з святим письмом іще звернулися, словом божим усовістили. Чудодійні є слова в тому письмі святому (декламує): «Да не зайде сонце у гніві твоему». (Переводить очі на пана Стася.)

Пан Стась (по-військовому). Поручик в одставці...

Невідомий. Знаю, знаю. Я дуже радий побачити того славного лицаря, що один поміж панством наважився не скоритися Кармелюкові. Як же — знаю...

Пані Люба. Пробачте нам, пане командире, що мусимо у цьому земеллі вітати вас. Тут у нас такий розгартдіш.

Невідомий. Не турбуйтеся, я людина не пишна та й не гостювати прийшов до вас. *(Розглядає далі.)*

Пані Люба. Як самі бачите, у нас все разом: і арсенал, і шпиталь, і опочивальня,— звичайне, як в облозі.

Невідомий. Так, так: у вас тут правдива фортеця. А зброї скільки? *(Оглядає недбайливо зброю.)*

Пан Стась. Пан командир дивується з нашої фортеці; що сказав би він, коли б побачив двір пана Яницького — отам справді фортеця: з баштами, з бойницями, з глибоченними ровами, з мурованими стінами навколо двору. День і ніч стоїть варта, караули... Та на що краще — гармату, кажуть, привіз!

Невідомий *(дивується)*. І все — од якогось там злодія? Чого ж його справді так усі бояться?

Пан Маркел. Діється щось неймовірне: у нашому краєві, самі знаєте, досить війська, само панство озброєне напрочуд, і ось вам: одна людина...

Невідомий *(дивується)*. Один проти всіх?..

Всі починають розповідати з захватом, один одного перебиваючи.

Пан Стась. Поліції — гибель...

Ксьондз. І поліції, і війська, і зброї — всього навіть задосить.

Пан Маркел. І ось вам, одна людина, один пробийголова оповістив війну всьому панству, всьому краєві, підбурює людей...

Ксьондз. Глумиться над законами, над порядками...

Пан Стась. Дає накази, мов який князь, сам карає й милує — і ніякого йому немає впину.

Невідомий *(розглядаючи ґратоване вікно)*. От сибірний! От каторжний! Я чув, що він не з простих злодій. *(Шовергається до всіх очима, слухає, спершись спиною на стіну.)*

Пан Маркел. Злодій, розбійник, але справді людина не звичайна. Можна сказати — феномен. Розумний, хитрий, дужий, як лев, неймовірний, як українець, і замітливий, як каторжник! Сміливий, удачливий, співець, поет, можна сказати... До того — красень невидимий!

Пані Люба. Якийсь винайшовся музика з кріпаків і склав йому на шану шумку мазурку. Ґрати її заборонили.

Тепер, кажуть, як проспівують півні, незримий оркестр ночами виграє її по панських будинках. Всі його за героя, за народного оборонця мають.

Пан Маркел. І справді, не можна сказати, щоб у його темній, розбійницькій, волоцюжній душі часом не прокидалися іскорки... малісінькі іскорки, я б сказав, вищих поривань. Є в йому, волоцюзі, щось таке, що вабить навіть людей вищого рівня...

Пані Люба (сміючись). Коли близько не чути розбійника, пан Маркел завжди починає виявляти до його деякі симпатії.

Пан Маркел (швидко). Хай йому чорт: я його боюся... Але що правда, то правда: природа надзвичайно щедро одарувала його. І хто його знає, може, коли б його зразу було постановлено на добру стежку...

Пан Стась (одходить од гурту). Ну, вже дядя сів на свого коня... На шибеницю! Одна йому стежка і раніш була і тепер. І я не розумію, чого його і досі не повісили були, як попадався до рук. Попався б він мені — уже б він більше не каламутив людей.

Пан Маркел. Звичайно, краще б було повісити тоді каламутника, не було б цієї мороки з ним. Але все ж таки уваги варте, яка трагічна судилася доля цьому розбійникові. Ви ж таки подумайте: тричі рвав кайдани і тікав із самого Сибіру... Через негрі, через тайги, босий, голодний, тисячі верстов пішки.

Невідомий (зітхнувши одходить). Що казати. Випив гіркої чимало. (Далі показує на маленькі двері.) Скажіть, із вашої ласки, що це за нора у вас?

Пані Люба. Це наша таємниця, але вам, звичайно, ми скажемо: це потайний хід у сад.

Пан Маркел. Більш за чотири тисячі шпіцрутенів прийняв на своє тіло, був до стіни прикований...

Невідомий (поправляє). Не до стіни, до стовпа. (Побачивши на стіні дзвоник.) А цей дзвоник, певне, проведений од сторожки?

Пані Люба. Так. Це для того, що коли б, боронь боже, у двір ускочили розбійники, то щоб можна було попередити завчасно.

Невідомий (сміється). Фортеця прямо недоступна.

Пан Маркел. А то, кажуть, був із ним в одній тюрмі такий випадок...

VII

Економ вбігає засапаний, стурбований, став коло порога, дивиться на невідомого.

Пані Люба. Що будеш казати, Остапе?

Економ. То я вже не знаю, як і казати. Дива такого я ще, скільки живу, не бачив.

Пані Люба. Що ж таке?

Економ. Що це за військо прийшло до нас, то я вже й сам не знаю, ніяк до нього не поступиш: здається, ось-ось уже перед очима, підійдеш — як крізь землю провалилося... Потім глядь — уже воно десь у іншому місці... Туди підеш — знову як здиміє десь...

Усі сміються.

Пан Стась. Не бреш, Остапе ти далі воріт і не був?

Економ. От, щоб я провалився, пане, коли до самого лісу не ходив!

Невідомий (сміється). Еге, в мене військо не просто: свисну — тільки сухий лист перед очима замайорить.

Економ виторощив на його неймовірно очі. Всі сміються.

Пан Стась. Іди! Коли треба буде, я тебе гукну.

Остап виходить, як тороплений.

VIII

Пан Стась (киває йому вслід головою). На словах — герой, а в темну ніч боїться до стані вийти.

Пан Маркел (вертається до перерваної розмови). Так ось я й кажу: був колись із ним такий випадок...

Невідомий (обличчя його стає суворо). Вибачте мені, мої панове, гаятися у вас я довго не мушу і маю говорити з вами про діло.

Всі насторожилися.

Пан Стась. Ми вас слухаємо, пане командире.

Панна Рома (до пані Люби затурбовано). Що таке? Пан командир хоче нас покинути?

Пані Люба (до Невідомого). Пане командире, що це вигадали ви? Куди ви тепер підете? Ви мусите в нас ночувати!

Всі гаряче починають протестувати.

Пан Стась. Справді, ви такий знеможений, вам треба спочити.

Пан Маркел. Надворі гримить, збирається на дощ, куди його в таку негоду.

Ксьондз. Серед ночі.

Пані Люба. Ні, ми вас не пустимо, і не гадайте цього!

Панна Рома. Не пустимо! Не пустимо! Нізащо не пустимо!

Невідомий (загадково осміхнувшись). Прошу панів вислухати мене.

Панна Рома. І слухати не хочемо! Ви мусите в нас залишитися.

Пані Люба. Скидайте ваш плащ і будьте, як у себе. Я піду зараз накажу дещо зготувати до вечері та будете у нас вечеряти. Стасю, панно Ромо, не пускайте пана командира, я швидко. (Пішла.)

IX

Пан Маркел. Ні, ви вже не кидайте нас в таку годину.

Пан Стась. Ми пана командира пошануємо таким медом, що його тепер не знайти по всіх льохах на Поділлі.

Панна Рома (швидко). У вашому війську, певно, є музики?

Невідомий (сміється). Ну, то й що буде?

Панна Рома. Ми покличемо ваші музики і влаштуємо сьогодні вечірку. Гаразд? Мені чогось здається, що пан командир кохається в танках, у співах, у музиках...

Невідомий (дивуючись). Та ви часом не ворожка, паненко?

Панна Рома. А що, вгадала?

Невідомий. І танки люблю, і музики. Горе тільки, слушного часу на їх немає.

Пан Маркел (стиха до ксьондзя). Симпатичний пан.

Ксьондз. Добряга, видно. Душа!

Невідомий (до пана Стася сухо). Маю говорити з

вами в поважній справі: скажіть, ви давно арештували жінку Кармелюкову?

Пан Стась (*насторожившись*). Либонь буде тому тиждень.

Невідомий. Я буду прохати вас передати в'язня моїм людям.

Пан Стась. Зараз?

Невідомий. Гаяти з цим не можна ні одної години.

Пан Стась. Залюбки і з приємністю.

Невідомий. Вона далеко сидить у вас?

Пан Стась. Ось тут, за стіною.

Невідомий. Проведіть мене до неї, я маю її про дещо розпитати.

Пан Стась. Там темно і вогко... не було куди, то ми її посадили в лях. Краще я звелю привести її сюди.

Невідомий. Я хочу говорити з нею наодинці.

Пан Стась. Гарзд. Ми залишимо вас наодинці. (*Виходячи.*) Зрештою, ми будемо дуже раді позбутися цього клопоту.

Виходить. За ним навшпиньках виходять пан Маркел і ксьондз.

Х

Панна Рома (*пильно дивиться на Невідомого*). Ми з вами ніде не стрівалися, пане командире? Мені здається, ніби я вас десь уже бачила.

Невідомий. А де саме?

Панна Рома. На бенкеті у Закревських не було вас?

Невідомий. Не буваю на бенкетах.

Панна Рома. А в панів Соколовських на полюванні не були ви?

Невідомий. З цими панами я незнакомий.

Панна Рома (*думає*). Де ж я вас бачила? На думці вертиться...

Невідомий. Може, вам здалося.

Панна Рома (*певно*). Ні, ні, я вас десь бачила. Ваше обличчя занадто знакове мені... Недавно я десь стрівалася з вами... Ось я зараз вам пригадаю... (*Думає.*)

Увіходить Кармелиха, молода, але марна жінка; на ногах вибрязкують кайдани. Тихо стає коло дверей. Панна Рома, побачивши її, здригнула. Кидає на неї зляканий і зацікавлений погляд і швидко виходить. Невідомий, побачивши Кармелиху, мовчки придивляється, ніби впізнає, далі сідає коло столу і схиляє голову. Пауза.

Невідомий. Ти жінка розбійника Кармелюка?

Кармелиха. Я, пане.

Невідомий. За що взяли тебе? *(Кармелиха мовчить.)* Ти мене не бійся, молодиче, я людина не лиха і поганого тобі нічого не заподію. Опісля ти довідаєшся, хто я, а тепер кажи мені всю правду; я тебе хочу визволити.

Кармелиха *(заходиться слізьми)*. Як перед богом, як перед святим хрестом присягаюся — не буває він у мене, не бачу я його й здалеку, — ні сном, ні духом не відаю, що він у світі й робить. Я не знаю, за що тільки так знущаються з мене.

Невідомий. Чого вони хотіли од тебе?

Кармелиха. Кажуть, ніби я знаю, де він крадене ховає. Бодай уже вони стільки про свої діти знали, як я про це що-небудь знаю. Три роки минуло, як я його й у нічі бачила. Коли б уже він і зовсім був не вертався з того Сибіру — легше було б мені отут жити з дітьми.

Невідомий. Не кляни його, Кармелихо, бо він у світі теж не має долі.

Кармелиха. Отож і його таке життя у світі; цілий вік свій кайданами дзвонить... *(Гірко.)* Правди, кажуть, шукає... Яка тепер правда? *(Брязкає кайданами.)* Ось де правда... *(Витерши слюзи.)* А ви, паночку, не в гнів вам, хто ж такий будете?

Невідомий *(мовчить, далі виглянув за двері і щільно причинив їх. Підходить до Кармелихи, нерішуче)*. Ти ж не злякаєшся, коли я скажу тобі?

Кармелиха *(стурбовано)*. А хіба ж ви хто такий, щоб я вас лякалася? *(Приглядається, раптово здригнула — кидається до його.)* Ох, моя доле! Устиме?! *(Далі злякано кидається од його.)* Ні, ні, я помилилася — пробачте мені, паночку...

Кармелюк *(дивиться на неї з жалем)*. Бідна моя, Марусе...

Кармелиха *(знову кидається до нього)*. Устиме, соколе мій, нащо ж ти покинув нас, бідних?

К а р м е л ю к. Тихше, почують.

К а р м е л и х а (знову сполохано одкидається). Устиме, чого ж се ти тут?.. Вони ж тебе знову закують! Вони ж заб'ють тебе тут!

К а р м е л ю к (спокійно осміхається). Цього не бійся — всі вони в моїх руках. Як же ся маєш, Марусе? Горюєш?

К а р м е л и х а. Боже, як же мені радісно і страшно... Тільки... тільки чого ти такий? Я не впізнаю тебе... Ти мов не той став?.. В тебе й мова одмінилася.

К а р м е л ю к. Так, Марусе, я вже не той.

К а р м е л и х а. Що ж подіялося з тобою? Од тебе, мов огнем, одкинуло мене. Мені аж страшно стає...

К а р м е л ю к (вадумано). Тепер моя доля — по світу блудити...

К а р м е л и х а. Чого, милий? Кайданами дзвонити?

К а р м е л ю к. Буду дзвонити, поки є сили.

К а р м е л и х а. Та яке ж тебе лихо, яка недоля жене? Пам'ятаєш, як уперше ти вернувся з Сибіру, казав: «Кину все, буду жити по-людському!» Кидай, милий, та хоч яке-небудь знайдеш собі пристання на світі...

К а р м е л ю к (схиляє голову). Так, так... думав колись, сподівався трохи спочити на світі... Не судилося...

К а р м е л и х а (з надією). Чого ж не судилося? Виберемось кудись на ті далекі степи або за Дністер, будемо жити тихо, і ніхто там не буде знати, хто ти такий... (Гаряче.) Годі вже тобі, Устиме, поневірятися в світі, ти ж і так уже вік свій знівечив. Вертайся до мене... Устиме мій, рідний мій і милий! Вернися, вернися до мене, може ж, іще не зовсім пропав наш вік!.. (Пауза.)

Чути... грає сурма. Кармелюк кидається од задуми, встає.

К а р м е л ю к. Ой, забарився я тут: треба швидше кінчати. Ось же що, Марусе: зараз мої хлопці одвезуть тебе на хутір до Шайдюка. Там буде тобі спокійно. Будеш жити там хоч і до смерті. Прощай!

К а р м е л и х а (хапає його за руки, з жагою). Устиме, завжди трохи. Дай же хоч я надивлюся на тебе, бо я ж бачу: не вернешся уже ти до мене. Устиме, хоч недовго поживи зо мною, хоч один рік. Може, хоч на часок вернеться те наше коротеньке щастя.

К а р м е л ю к (твердо). Ні, Марусе, того, що було, вже не вернути. Розбили наше щастя — вдруге його не стулиш.

Тепер інший шлях лежить передо мною: і не прохай і не збивай мене, бо, може, ще й гріх за тебе буде. Прощай!

Кармелиха. Устиме, а діти? Вони ж забули вже, якій ти!

Кармелюк (*стурбовано*). Діти? Що таке з ними? Чому ж ти про їх нічого не кажеш?

Кармелиха. Ти не питаєш — я не кажу. Думаю, може, ти й зовсім одрікся од їх. А коли б же ти знав, як вони, сердешні, дожидають тебе, як виглядають! Нема того дня, нема тієї години, щоб не питалися: «Коли вже до нас тато прийдуть?» Дверима рипне хто, під вікном застукотить — вони вже, як ті пташенята, посхоплюються, порадіють. Уночі часом прокидаються, питають: «Чи нема ще тата?» Живемо, як ті сироти, без тебе. А до того недостатки. А злидіні! А неслава! (*В розпачі спліскує руками.*) А хоч порадь же мене, як мені з ними у світі без тебе жити!

Кармелюк (*сідає знову схвильований, погляд темніє, потирає рукою чоло*). Люди нічим вам не допомагають?

Кармелиха. Люди? В домовину лягти допоможуть люди! Ніхто й віри не йме, що ти нам нічого не передаєш. Очі вибивають тими казанами золота, що ти грабуєш та нам пересиляєш. Отаку подяку маєш!

Кармелюк (*хмурніє*). Люди? Люди про це кажуть?

Кармелиха. Оце ж ті люди, що ти свій змарнував вік за їх, своїх дітей піднедолив. А мое життя? Скільки вже тягали мене по тих судах та острогах, не знаю, як іще душа осталася в тілі! А скільки тієї наруги, скільки знущання. Ось хоч і тепер — за що? (*Плаче.*)

Кармелюк (*підводить голову, стиха, грізно*). Били?

Кармелиха мовчить.

(*Нетерпляче.*) Чого ж мовчиш? Я питаю, — били тебе?

Кармелиха. Було всього... (*Трохи вагається, далі рішуче оголяє руки, розстібає паху, показує синяки на руках, на плечах, на грудях.*) Дивись: ось! ось! ось! Ізснили всю, знівечили, як самі знали. Зробили всю, як ожина, синю. Бувають недобрі пани, скрізь на їх люди нарікають, а такого ката, як цей панич, мабуть, і світ не родив. Каже: «Тобі ще не те буде, коли не скажеш, де крадене переховуєш!» Душу вже, мабуть, буде виймати з мене.

К а р м е л ю к. Звірі! Нелюди! Чого, чого, а цього я не сподівався... Не сподівався. (Ходить збентежений і гнівний.) Думав, із ними по-людському, бачу — ні!.. Ну, гаразд, будете ж ви знати Кармелюка. Будете знати!

К а р м е л и х а (пильно на його дивиться, стурбовано). Устиме, що ти гадаєш робити з ними?

К а р м е л ю к (криком). На їх звіра треба! Ката! Щоб шкуру спустив із їх! На шматки розтяв!

К а р м е л и х а (злякано). Що з тобою діється? Устиме, мені страшно стає. Не роби цього. Не роби, Устиме! Не бери гріха на душу.

К а р м е л ю к (запам'ятливо). Я їх живих на огні спряжу! Я їх, собак скажених, своїми руками передешу! Я їм горло зубами перегризу!

К а р м е л и х а. Що з тобою сталося? Устиме, опам'ятайся, що ти кажеш? Господи, краще б я не казала тобі нічого... (Плаче.) Устиме!..

К а р м е л ю к. Ні! Одна для їх, недолюдків, правда є на світі: темна ніч та гострий ніж! (Щось пригадавши.) Стій. Підожди трохи. (Гострим поглядом озиряє земля, швидко іде до столу, починає шарити в столі, далі йде до ліжка пані Люби й шукає під подушкою.) Коли сам не подумаєш — ніхто не подбає ні за тебе, ні за діти, ні за твою жінку... (Виймає з-під подушок золотом шиту калитку, заглядає в неї, далі оддає жінці.) Бери! Не бійся!

К а р м е л и х а (одступає до порога, з жахом одмахується руками). Ні! Ні! Не візьму. Нізащо в світі не візьму!

К а р м е л ю к. Бери, тобі кажу: в тебе діти!

К а р м е л и х а. Краще вмерти, ніж краденим жити.

К а р м е л ю к (гнівно). Пам'ятай, що ти жінка розбійника!

XII

Увійходять пані Люба, спиняється коло дверей зтирована. Побачивши її, Кармелюк змовкає і швидко ховає калитку під полу.

П а н і Л ю б а. Здається, ви робите тут допит? Вибачте, мене не попередили, то я так і йду. Може, мені не можна сюди? Я зараз піду. (Порядкує коло столу.) Вибачте, забарилася трохи з вечерею. Затесався, знаєте, на людську якийсь заволока. Зібрав коло себе всю челядь і почав розповідати про Кармелюка такі дива, що я

заслухалась якось та й забула навіть, чого пішла. Туману такого напустив, що всі і досі стоять, як заворожені. Мов зачарував усіх, вражий бурлацюга. Пан Маркел намагається розвіяти той туман, так де вам! Тепер там цілий диспут одбувається.

К а р м е л ю к (*увічливо*). Вибачте, пані, мені треба не гаючись говорити з вашим сином.

П а н і Л ю б а (*привітно*). Зараз, зараз. (*Бере зі столу якусь блюдо.*) Та вже треба всіх кликати — вечеря готова. (*Іде.*) Ви прибули, то немов і їсти забажалось, а то нікому і їжа не йшла на душу. Вечеря давно чахне на столі, а до неї ніхто й не доторкнувся. (*Пішла.*)

XIII

Кармелюк озирається гострим злодійським поглядом. Стає гнучкий, рухливий. Послухав коло дверей, далі, нашвидку заховавши в кишеню калитку, ламає у вікні ґрати. Дає у вікно посвист. Прислухається.

К а р м е л ю к (*до жінки*). Іди сюди, чуєш? Іди швидше — там у саду підождете мене, я швидко вправляюся з ним...

К а р м е л и х а (*стоїть, мов скам'яніла. Далі з жалом*). Не хочу цього! Не піду! Краще в мурах згнию — не піду на це!.. (*Зомліла.*)

Кармелюк швидко сходить із стільця, висаджує її у вікно. Одриває вартовий дзвоник. Виймає кинджал, становиться проти дверей і ховає його за спину. За дверима чути якийсь гомін. Гомін стає чутніше. Голос пана Маркела: «Іди, дурню, іди сюди, своїми очима подивися! Та іди ж, не огинаясь!».

XIV

Увіходить пан Маркел і втягує за рукав чабана. Чабан — обідраний, босий, високий чоловік із торбою за плечима. На йому — стара свита. В руках — батіг.

П а н М а р к е л. Дивися! Дивися, дурню! (*Тягне його до архіву.*) Скільки оце паперів написано — все це про його злодійщину судопис. Ніякий він чарівник, ніякий він людський доброчинець — він розбійник. Розбійник та й

годі. Злодій! Каторжник! Душепагубник! (Бере один аркуш із архіву.) Ось тобі чорним по білому (вичитує): «Розбійник Августин Кармелюк — давно відомий злодій, вбігалий каторжник, злісний дезертир, походить із підлеглих пана Пигловського і народився в селі Головачинцях на Поділлі року божого тисяча сімсот...»

Ч а б а н. Читай не читай — воно мені не потрібне. Це не про того писано.

П а н М а р к е л. Як не про того? Отож не плещи казна-чого, бо за довгий язик щоб Сибіру ще не одвідав!

Ч а б а н. А хіба що, як Сибір? Казав Кармелюк, і в Сибіру сонце світить.

Кармелюк відразу починає прислухатися.

П а н М а р к е л (до чабана). Як, як казав Кармелюк? Ану, ще скажи, сіромо?

Ч а б а н (згорда). А ти ж звідки знаєш, що я сірома? А може, в мене лану не міряно, добра не лічено?

П а н М а р к е л. П'яний чи пришелепуватий.

К а р м е л ю к. Хто ти, добрий чоловіче?

Ч а б а н. А ти звідки знаєш, що я добрий чоловік? А може, я людину вбив?

П а н М а р к е л. Еге! Здається, голубчику, ти прикидаєшся тільки дурнем.

К а р м е л ю к (дивиться пильно на чабана. Швидко). Хто ти такий?

Ч а б а н (оглядає). А хто ж я такий — скидаюся на людину.

П а н М а р к е л. Бунтарник ти. Гайдамака — ось хто ти. Нап'яв драгу свиту, взяв батіг, голову морочить — я чабан, мовляв, шукаю волів...

К а р м е л ю к (стурбовано). Чабан?.. Чого тобі тут треба? Де ти тут узявся?

П а н М а р к е л. На довідки прийшов та людей каламутить.

К а р м е л ю к (ходить схвильований). Скажи мені, ти знаєш Кармелюка?

Ч а б а н (хитро йому підморгує). А ти б то його й не знаєш?.. Коли не знаєш, то чого ж ти у мене, дурня, питаєшся? Хай он тобі пани по паперах розкажуть: у їх же там усе списано (з презирством): і коли він родився, і де хрестився, і що в кого вкрав, кого коли пограбував.

К а р м е л ю к. Ну, а ти ж як скажеш — хто він такий. Всі ж його розбійником взивають. Кажуть он, що він людедей обкрадає та казанами жінці носить золото.

Ч а б а н. Усяке кажуть. Одні так кажуть, другі — іначе.

К а р м е л ю к. Хто ж він по-твому?

Ч а б а н (тряснув головою). Ех, сказав би я тобі про його, та зранку ось риска не була в роті. (Показує очима на стіл.) А наливай лиш мені одну!

К а р м е л ю к. Ну, то що буде? (Бере з столу пляшку й чарку, наливає.)

Ч а б а н (п'є. Випивши, скривився). Ех, та й гірка ж яка! Гірка та пекуча. Так і вхопила за серце... Ну, тепер слухай... Слухай та не забувай, бо в тих паперах про це не написано. Питаєш ти, чи розбійник отой Кармелюк? (Твердо.) Розбійник. А який розбійник — зараз скажу... (На хвилину загадався, далі вирівнявся, труснув чубом і несподівано заводить розмаїтим степовим голосом:)

Що в неділю дуже рано	Зовуть мене розбійником,
В усі дзвони дзвонять...	Кажуть, що вбиваю...
Ох, а мене ж, Кармелюка,	Не убив же я нікого,
Як звірюку гонять...	Бо й сам душу маю.
Нехай гонять, нехай гонять,	Візьму часом з багатого,
Нехай заганяють,	Та й бідному даю,
Нехай того Кармелюку	І сам собі так гадаю,
Люди споминають.	Що гріха не маю...

Кармелюк слухає пісню з жадобою, далі, вражений, сідає коло столу, кидає од себе кинджал і схиляється на стіл. Увиходить незабаром пані Люба, заклопотано порядкує коло столу, потім сідає, як зачарована. Далі увиходять пан Стась і ксьондз із пляшками в руках, дивляться здивовані на співака, вслухуються, німіють... Пан Маркел, зітхаючи, сідає, слухає замислений. Легко й весело влітає в двері панна Рома, переодягнена в шовки, але відразу тихішає, стає коло стіни, склала на грудях руки, слухає пісню пильно, не зводячи очей з чабана. Коло дверей, що їх не зачинила панна, з'являються люди в праздниковому селянському вбранні, мальовниче поставали коло порога. Останні слова пісні чабан співає, затихаючи. Скінчивши пісню, він озирає слухачів; всі на своїх місцях, нерухомі, замислені: ніхто й не порухнеться. Чабан тихо ховається між люди і разом із ними зникає.

Німа тиша; всі сидять, як зачаровані. Несподівано щось брязкає об мур металево. Од того звуку всі кидаються і змовкають.

Пані Люба. А це що таке?

Всі озираються на Кармелюка.

Пан Стась (до Кармелюка). Пане командире, у вас щось із кишені випало.

Кармелюк сидить нерухолий, схиливши голову до столу.

Пані Люба. Пане командире!

Кармелюк не озивається.

Та він плаче!..

Пан Стась (голосно). Пане командире! (Пауза.) Еге!.. та він... (показує на горло, стиха) п'яний... спить...

Панна Рома (починає хвилюватися). Ой, чогось мені не добре... Чогось мені тисне отут... (Береться за груди.) Чогось мені страшно стає!.. Розбудіть його! Розбудіть, бога ради!..

Пані Люба. Бог з тобою, дитино моя, заспокойся. (До пана Стася.) Розбуди його...

Пан Стась. Пане командире! (Рішуче підходить до Кармелюка, але коло його несподівано спиняється, нагинаючись додолу, здивований.) Гляньте, червінці!.. (Далі швидко піднімає з долівки шитий капшук, стиха, стурбовано.) Еге! Мамо, глянь! Це ж не твоя калитка? (Показує матері.)

Пані Люба глянула на калитку, далі швидко метнулася до ліжка, дивиться під подушками.

Пані Люба (злякано). Так, це наші гроші!.. Що ж це таке...

Всі презираються, злякані.

Ксьондз (жахливо, не може вимовити слова, показує на виламане вікно). О... о... о... А... а... а...

Пані Люба (подивилась на вікно, далі до Кармелюка). Мати божа, борсни нас і милуй. Кармелюк!..

Здіймається переполох і метушня. Пан Маркел і ксьондз пориваються тікати. Пані Люба і панна Рома ховаються по кутках. Пан Стась бігає по підземеллю, шукаючи зброї.

Пан Стась (*хрипко, стиха*). Стійте! Не тікайте! Не бійтеся! Стійте!

Пан Маркел і ксьондз спиняються.

Гукніть людей!.. Або ні... Заждіть! (*Хижо кидається до столу, хапає пістоль і наводить на Кармелюка.*)

Панна Рома (*кидається до Стася*). Не чини цього! Не треба. Благаю тебе, не руш його.

Пан Стась (*вагаючись спускає руку; далі озирвається, рішуче*). Вигадки! (*Піднімає знову руку в пістолем, наводить на Кармелюка.*)

Гримить постріл. Разом б'є грім. Раптово стає темно. Крик, метушня. Далі все стихає...

XVI

Встає тихе казкове світло. Виявляється картина: Кармелюк держить пана Стася за горло, другою держить над ним піднятий кинджал. Пан Стась сидить на стільці, борсається, намагається вирватися, арештую ванімів. Всі останні закам'яніли од жаху.

Кармелюк (*пильно дивиться на пана Стася*). Ну, що ж тепер буде?

Пані Люба (*з жахом*). Рятуйте, рятуйте!

Кармелюк. Горіло і горить мое серце на тебе, звірюко, і не було б жалю, коли б ти більше не бачив ясного сонця. Але запам'ятай собі навіки: правду кажуть люди, що розбійник Кармелюк (*стиха на ухо*) має душу... (*Швидко зникає.*)

Всі остаються нерухомі. Співають півні. Сильний порив бурі, розлітаються папери по підмур'ю. Силуети людей і речей стають невиразні, переходять у пеньки і уламки муру. Все руїнується й осипається. Замість стін виростають дерева, бур'яни. Виявляє себе давня, забута руїна панських мурів у лісі. Чути музику, що погано стихає і переходить у тихий, одноманітний, сонливий шум старого лісу над забутими руїнами. Де горіли свічки, блимають ті самі мандрівні огники.

Завіса

Року 1922 5. VIII
с. Світличце, Лохвицького повіту,

У ЖНИВА

Етюд з дитячого життя в одній дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Катря	}	діти шкільного віку.
Одарка		
Марина		
Панас		
Петро		

Степанко — хлопчик років п'яти.

Баба Хорошунка.

Діється на селі в жнива, коли дорослі люди всі у полі.

I

Катря хороше прибирає в хаті, по-своєму, як сама знає: виставила на столі всі зільники з квітками, вряд обвішала стіни кольоровими папірцями, під завітчала зеленим гіллям, на суднику поставила в ряд миски, ложки, тарілки. Зараз вона мете хату. Мела, мела, посередині стала, озирнулася і пишається своєю роботою.

Катря. Ну, що вже над тую Катрю Петренкову, то й на світі, мабуть, немає такої другої дівчини! Вона ж і повимітає, і підмаже, і вікна повитирає — прибере в тій хаті краще, ніж велика. А їй же всього пішов тільки дванадцятий годочок! Що ж то буде з неї, як вона літ своїх дійде! (Взяла віник, мете далі, потім знову кидає його;

біжить до скрині, соромлячись і озираючись, дістає з неї дівочий вінок. Діставши, вона придіває його собі на голову й пустивши, як молода, очі додолу, соромливо вклоняється, так ніби перед нею стоять якісь люди.) Прохали батько, прохали мати і я прошу — приходьте до нас на весілля.

II

В одчинені двері увійшов П а н а с, смутний, невеселий, але побачивши, що робить Катря, він одразу пожвавішав і повеселів.

П а н а с. А що це ти,
Катерина-Катюха
Зарізала пітуха,
Поставила на столі,
Дивітеся, москалі,
що це ти робиш? Ага?

Катря швиденько вдіймає з голови вінок і ховає його знов у скриню.

К а т р я. Що таке? Що таке?

П а н а с. Ага! Що таке? Думаєш — не бачив? «Прохали батько, прохали мати і я прошу — приходьте до нас на весілля?» Ага! Ось як поприходять із поля — усім порозказую! Порозказую!

К а т р я. Кажі, дуже я боюсь... Палажка й раніш давала мені придівати свій вінок. А ось я як порозказую, що ти... (Далі Катря спинилась, приглядаючись до Панааса.) Панасе, ану глянь сюди!

П а н а с (лукає очима і затурбовано озирає себе.) Чого? Чого? Може, те, що оце коліно в мене розірване? Це ще я позавчора розірвав, а вчора вже мати й за чуба скубли мене за те.

К а т р я. Ні, не те. А чого то в тебе,

Панас воли пас,
А Маруся бички,
Купив черевички,

чого ото вухо таке червоне, що аж горить? Це вже хтось намняв?

П а н а с (похмуро). Яке там воно червоне! (Береться за вухо.)

К а т р я (приглядаючись). Ану, зажди: матінко! Аж кров виступила! Ось про це то вже скажу!

Панас. Ну-ну! Гляди! Я тебе — скажу!

Катря (тихше). Хто ж ще тебе наскуб так?

Панас (помовчавши). Баба Хорошунка.

Катря. Та за що?

Панас (нахмурих брови, мовчить. Далі веселіше).

Лазив я, знаєш, по риштованню на дзвіниці, виліз до самого, до самого хреста та й сиджу. Дивлюсь — шкандибає вона од Вавилової хати; я думав — не побачить мене, так де там — побачила. Але ж і хитра вона, я тобі скажу: підійшла до дзвіниці та таким тонесеньким голосочком і гукає мене: «А злізь, Панашику-голубчику, сюди, а злізь, дитино моя, підеш зо мною у вишняк та нарвеш мені ягідок, бо я сама не достану». А я, дурний, і повірив, та швидше — додолу. Ех! Як ухопила ж вона мене в руки! Як почала давати ягідок...

Катря. Отак тобі й треба! Отак тобі й треба!

Панас. Та жилувата тобі така, що лихо! Ото здається яка сухенька, а як впіймала в руки, то насилу на велику викрутився — за малим ухо не одірвалось! Чисто тобі баба-яга, костяна нога...

Катря (з докором). А спитать би тебе: чого ото треба було тобі лазити по тій дзвіниці?

Панас. Е, а як там ловко-ловко! І поле, і ліс видно, і все, все... і де жнуть люди, і де косять, і де під копами обідають...

Катря (взявши віник, починає мести). Немає тобі, Панасе, чого робити, то ти й вигадуєш всячину. Іди вже краще гулять до Гончаренка або до дядька.

Панас. Не хочу.

Катря. Що? Може, вже посердились?

Панас. І не посердились, і не піду. Що я — не чув тієї «кози-дерези»? В яку хату не зайти — глядь, і вона вже тут!

Катря. Хто, баба Хорошунка?

Панас. Вона ж. Позагонить усіх до купи та й почне... (Передражнює.) «Шлухайте, діти, я вам казочку про кожу-дерезу розкажу...» Набридла з тією козою-дерезою так, що вже з душі вона мені верне. Сиділа б собі вдома, — ні, треба ото по хатах никать.

Катря (навчаючи). А тобі що б ото сталося, коли б ти посидів та її послухав, хай собі каже. На те ж її прохали люди, щоб вона за нами наглядала.

Панас. Ет!.. З таким доглядом!.. (Передражнює.)

«Не бігайте, діти, в сад, не ходіть по улиці — там жалізна баба ходить, дітей давить...» — тільки дітей лякає. А вони, дурні, й слухають: позапирались, позачинялись і в двір бояться виглянуть... Тьху! Аж досадно! (Потягається й позіхає.) Е-ха-ха! Катре, чи не пора обідати?

Катря. Ще рано. Мама казали, щоб обідали тоді, як сонце осюди до печі буде світить.

Панас. Ну та й довгий же сьогодні день який!..

Далі він заклав руки за голову, підняв угору коліна і починає, нудьгуючи, викачуватися; щось пригадав, швидко зіскакує з полу, біжить за стіл і починає шпортатись по книжках. Прихилився до столу, щось пильно малює. Катря чепурно порядкує в хаті, сама собі осміхається. Часом кидає віник, побіжить, переставить тарілку, повісить рушник і знову візьметься за віник. Співає: «Та болять ручки». Далі лагідно обзивається до Панаса, вимітаючи те місце, де лежить од вікна промінь.

Катря. Панасе, Панасе!

Панас. Чого?

Катря. Загадять тобі загадку?

Панас. Загадуй.

Катря (стає, дивлячись на промінь). Що це буде таке: мету-мету — не вимету, несунесу — не винесу, пора прийде — само вийде...

Панас. Ану ще раз скажи, а то я не вчув добре.

Катря (голосніше). Я кажу: мету-мету... (Далі вона позирнула до Панаса і змовкла.) Та що ти ото робиш там, Панасе? Нащо то розляпуєш чорнило?

Панас швидко затуляє свою роботу рукою.

Катря (цікаво). Ану, покажи, покажи!

Панас відразу вискакує із-за столу і щось ховає під пахву. Катря хоче од нього відняти, він виривається і з високом тікає з хати.
Приспівує:

Гоп-чук, чумандра,
Чумандриха молода!..

Коло порога він вихопив із-під пахви розмальовану чорнилом машкару, придів до лица, затряс бородою, знову сховав, повернувся і вибіг із хати.

Катря. Панасе! Ану, покажи! Та покажи ж, Панасику! (Кинула віник і сміючись побігла за ним.)

У хату виходить баба Хорошунка, зігнута, з великим костуrom у руді; вона овірнула хату й почала голосно гомоніти.

Хорошунка. Бач! Бач! Нічого казати, добра хазячка! Двері скрізь порозчиняла, покинула сміття, покинула віник серед хати, а сама десь майнула!

Катря (вбігає задихана до хати). Я осьдечки, бабусю, я осьде! Здорові були, бабусю.

Хорошунка. Здорова, дочко! А чого ж це ти, дівко, покинула прибирати та з хати втекла?

Катря. Я тільки на часиночку вийшла! Я зараз вимету, зараз.

Катря хапає віник і швидко починає домітати хату. Баба Хорошунка сіла на лаві, схилилась на костюр і починає навчати.

Хорошунка. Не годиться, дівко, так робити, не годиться! Де воно таке видано? Тепер же жнива: усякий люд, усякий гад, усяка нечисть по селу швендяє! Тепер треба позачинятись, позапиратись, та й сидіти тихесенько-тихесенько, щоб вас не було й видно, щоб і не було чути.

Катря. Тепер же, бабусю, день божий, чого воно тая нечисть буде ходити!

Хорошунка. О, ти дуже розумна! День божий... Що, як день? У жнива воно і вдень ходить. Коли всі люди дома, воно ховається, а як всі великі підуть у поле, а малі востануться самі, то вони всі й повилазять на світ і хвостича опіднімають.

Катря. А кажуть же, бабусю, що всього того немає.

Хорошунка. Бач, яка стала зарічена! Де це — чи не в школі набралася такого розуму? Дуже вже тебе перехваляли, дочко! (Сердито розглядає в хаті.) Розумна-розумна, а в хаті до ладу не вмієш прибрати. Всі квітки позволікала нащось на стіл, поналіплювала якихось папірців... Хто тебе вчив так прибирати?

Катря. Я знаю, я знаю, як треба! Це я тільки так... Я поприбираю після обіду вдруге.

Хорошунка (роздивляється далі). О, бач, як по-виставляла миски та ложки, як на ярмарку! (Розглядаючи хату, баба побачила щось на суднику, зігнула й скривилась і говорить лагідніше.) А ото, дочко, не горілочка часом у вас у плящі на суднику?

Катря. Горілка. То батько косарям до вечері принесли.

Хорошунка (починає стогнати). Ох... Так мені чогось недобре, підпирає щось під груди! Націди мені, доню, чарочку, вона мені од грудей дуже-дуже помагає. Націди, серденько... (Прихилилась, тихше.) А щоб не позначилось, то діллєш водичкою. Трохи водички не пошкодить.

Катря. Зараз, бабусю. Я доливати не буду — за одну чарочку тато не будуть гніватись. (Катря домела хату, взяла пляшку й чарку, частує Хорошунку.) Милості прошу вашої!

Хорошунка (випила й утерлась). Спасибі тобі, дочко!

Катря. На здоров'ячко! (Далі заткнула корком пляшку і поставила на своє місце).

Хорошунка (жалує Катрю по голові). Розумненька... любенька... (Помовчавши, вона ковтає слину і знову позирає на судник.) А де брали горілочку?

Катря (знову мете хату). Вчора батько на ярмарку були.

Хорошунка. А горілочка добра. (Відразу перестає говорити й починає стогнати. Подивилась, разів зо два скривившись, на судник, далі, ніби щось згадавши, швидко питає Катрю.) Чи то пак не ваше порося ходило по майдані?

Катря (затурбовано). Наше, а хіба що?

Хорошунка. Та побіжи ж, дочко, та зажени його у двір. А то воно забіжить тобі безвісти!

Катря (спокійно всміхнулась). Ні, бабусю, воно не забіжить!

Хорошунка. А ти як знаєш, що не забіжить? Не лінуйся, дочко! Зажени, зажени! Грішка лінуватися.

Катря. Та мені байдуже, я й зажену, тільки воно завжди у нас там пасеться.

Катря встає і виходить.

IV

Тільки Катря з хати — Хорошунка швиденько до судника, хапає за пляшку, наливає одну чарку, другу, п'є, аж похлинається.

О д а р к а (*вбігає швидко в хату — весела, задихана, підстрибує й приспівує: «Ой чуки-чук!»*). Чи ти чула, Катре...

Далі роздивляється в хаті, побачивши бабу Хорошунку, замовкає. Хорошунка, почувши голос, із несподіванки похлинула, починає кашляти. Дедалі — все дужче й дужче.

Що це з нею?

Х о р о ш у н к а. Кахи-кахи-ахи-хи-хи... Такий оце мене... кахи-кхи-хи... проклятуший... ахи-ахи-кхи-кхи... собачий... кахи... кхи... напав кашель, як грудей не розірве. Кахи-кхи-кхи-кхи...

Кашляючи, баба швидко пішла з хати. Одарка здивовано знизує плечима.

В хату увіходить Катря.

К а т р я. О, Одарка в хаті! А де ж це баба Хорошунка?

О д а р к а. Пішла. Тільки я увійшла в хату, вона як закашлялась, як закашлялась, та так і пішла, кашляючи.

К а т р я (*розгадує*). Що ж це таке з нею трапилось?

О д а р к а (*швидко перебуває її, зразу повеселівши*). Та кат з нею! (*Пританцьовує.*) Ой, чук...

К а т р я. Чого ти?

О д а р к а (*спиняється*). Ой, що я тобі скажу! Знаєш, що в нас на кутку діється?

К а т р я. Ну, що таке?

О д а р к а. Таке діється, діється! Ой!

Одарка не встає спокійно на місці, крутиться, крутиться, підстрибує, плече в долоні.

К а т р я. Ну, та кажи ж уже, що таке?

О д а р к а (*пригинається ближче до Катрі, шпоче радісно*). Мара бігає по кутку!

К а т р я (*здивовано*). Мара? Яка?

О д а р к а. Оце тільки що... тільки що бачила... таке

чорненьке, як ягнятко... Таке страшне та таке смішне... головою тільки: трусь! трусь! Та все круть-верть... круть-верть... Ой! (Підстрибує.)

Катря. Та ти не вертись по хаті та розкажи до ладу, коли, де ти бачила ту мару? Яка вона?

Одарка. Оце ж тільки що, тільки що! Гуляємо ми в Гарковенка в хаті... ох, задихалась... я, Пріська та Горпина... Пріська та Горпина...

Роздивляючись у хаті, Одарка умовкла і раптом починає про інше.

Ой, як же в тебе ловкісінько в хаті.

Катря. Та ти б уже про одно що-небудь говорила, а то хочеш про все разом.

Одарка. Мені аж танцювати захотілося, аж самі ноги ніби задримбали. (Легібно до Катрі.) Зажди, Катрюсю, я трішечки потанцюю в тебе!

Одарка береться в боки, починає танцювати. Катря дивиться на неї, сміється, Одарка спиняється.

Катря. Ну, вже витанцювалась?

Одарка (сідає на лаві і починає розповідати вже спокійно). Сидимо ото, кажу, ми у Гарковенка в хаті: Пріська, Горпина і я. Сидимо, вишиваємо. Коли це щось як затарабанить у напільне вікно. Ми — зирк! — а воно таке чорне, волохате, витріщило очі та ме-е-е. Та й сховалось. Ми — хто куди! Пріська — під стіл, Горпина — під лаву... Визирнула я у вікно, а воно так і пострибало, як собака, поміж пшеничинням.

Катря (весело сміється). Тепер же я знаю, яка то була мара... Знаєш, хто то такий? То наш Панас!

Одарка (незадоволено). Ай! Я так не хочу!

Катря. Чого не хочеш?

Одарка. Я хочу, щоб то була справді мара!

VII

Швидко вбігає в хату Марина, заклопотана, в таємничим виглядом.

Марина. Господи! Царице не... (Далі спотикається на поріг, скривилася, хапається за ногу.)

Дівчата (обидві разом). Що таке? Що таке, Марино?

Марина. Ой... ногу забила! Подождіть трохи...

Одарка (нетерпляче). Та кажи швидше.

Марина. Зараз! (Далі вона заплющила очі, міцно стулила губи, дожидає, поки перестане боліть. Переждавши, вона махнула головою і розплющила очі.) Вже! (Думає.) Що бо я казати почала?

Одарка (швидко). Ти казала: «Господи! Царице небесна...»

Марина. Ага! (Підпирає щоку рукою, як доросла молодиця, і починає розповідати, прихитуючи головою, ваплющуючи часом очі.) Господи, царице небесна! Святая великомученице Варваро! Скільки жила — не чула і не бачила такого, як оце довелось побачити.

Дівчата (нетерпляче). Що ж таке? Що таке?

Марина (втирає губи). Ось слухайте ж мене, мої голубочки, всю чисту правду буду вам казати — не збрешу ні на от стілець! (Показує кінчик мизинчика.) Сидимо ми в Юхимихи в снях, позачиняли двері, прослали долі рядожку, говоримо. Я почала було розказувати їм про русалок, а далі згадала, що я вдома покинула хату незаперту... (Відрапу змовкає, злякано б'є в долоні.) Ой, боже мій! Це ж я так і не навідалась додому! Що ж це я собі думаю!

Одарка. Та не бійся, що там станеться їй?

Марина. Еге! Не бійся! (Смутно.) Двері покинула одчинені, в хаті — ні духа, щось вшелевкається та все геть повиносить із хати! (Трохи подумавши, швидко підводить голову вгору.) Господи, пошли, щоб ніхто нічого не вкрав із нашої хати! (Далі вже спокійно розповідає.) Ну, от я й кажу дівчатам: піду я погляну на хату, а тоді вернуся та й докажу. Тільки одчинила я сінешні двері, коли щось у мене попід руками — та шусть у сіни. Глянула на нього: матінко моя рідна! Патлате та волохате...

Одарка (з радощів не всидить на місці). А що? А що? Я ж казала?

Катря (до Одарки). Та ось цить! (До Марини.) Ти його добре роздивилась?

Марина. Своїми ж, своїми очима бачила.

Одарка (перебиваючи). Таке, як баранчик, правда?

Марина. Де там тобі, як баранчик — більше! Таке буде, як добре теля.

О д а р к а (до Катрі). А що? Ти не йняла віри! Не йняла віри!

К а т р я. Та зажди ж, Одарко, нехай вона все розкаже... не перебивай... (До Марини.) Ну й яке ж воно — з хвостом чи з рогами?

VIII

Одчинилися відразу двері, і в хату вбігає задиханий і переляканий П е т р о. Поперед себе він тарганить за поперек С т е п а н к а. С т е п а н к о тільки крекче і міцно держить у руках свої цяцьки.

П е т р о. Ой, боже мій! Ой, рятуйте мою душу! Двері, двері запирайте швидше!

Д і в ч а т а (всі разом). Що таке? Що?

П е т р о. Мара гналася за мною аж до самих дверей!

К а т р я. А заждіть, я побіжу, побачу! (Швидко біжить із хати.)

IX

Петро спускає додолу Степанка, який зараз сів долі і почав гратися з своїми цяцьками. Марина біжить дивитись до вікна. Одарка бігає по хаті, озираючись на всі боки.

О д а р к а. Ой, мара — мара-мара! Ой, беріть швидше лопату, рогац, віник, поліно, макогон! Ой, коли б же дав бог, щоб вона не втікла од нас, голубонько, щоб я хоч роздивилася на неї.

П е т р о (плаксиво передражнює її). «Голубонько». От розумна, так розумна! Сядь та сиди!

О д а р к а. Аякже — оце я тебе так і послухаю!

К а т р я (увиходить у хату). І де він тую мару набачив?

О д а р к а (розчаровано). А хіба ж немає?

К а т р я. Немає й пам'яті! (До Петра.) Ой ти, парубче!

П е т р о (гаряче). Що, набрехав? Щоб мене грім убив, коли брешу!

К а т р я. Та не божися — то ж гріх!

П е т р о. А чого ж ти не віриш? Ось і Степанко бачив. (До хлопчика.) Бачив, Степанко, чорта? Бачив?

Степанко тільки подивився на нього й знову починає гратися з цядьками. Петро присікується до нього.

Петро. Та чого це ти знову мовчиш? Чом не говориш? Говори, а то буду бити!

Катря. І чого-бо ти чіпляєшся до дитини! Воно ж, кажуть, німе у вас!

Петро. Еге! Німе! Мати кажуть, що ото воно уперте таке — говорить не хоче, а як сам останеться, то, як старий, сам до себе говорить, мати кажуть: бити його треба, щоб говорив!

Степанко спідлоба тільки зиркнув на його і знову починає гратися. Петро свариться на Степанка.

Ось прийде мара, вона тебе навчить говорити!

Катря. Треба ото тобі лякати дитину! (*Витирає Степанкові під носом.*) Не бійся, Степанку, ми мару — палксю!

Одарка (*сидить на лаві, скуваючи*). А я думала, вона сюди прийде, а її й немає...

Петро. Бач, яка смілива знайшлася! (*Лякає.*) Зажди — ще прийде, то й не рада будеш!

X

Хорошунка (*стукає у вікно*). А чого ви бігаєте по хаті? Чому не посідаєте тихо? Он, кажуть, мара по кутку бігає! Посідайте мені зараз та й не писніть! (*Пішла.*)

XI

Петро (*крізь плач*). А що? Бач? Давайте посідаємо тихенько та будемо молитов співати!

Катря. Справді, давайте посідаємо та й будемо хороше гуляти. (*Наводить у хаті порядок.*)

Марина. Знаєте що, дівчаточка! Ось послушайте сюди: давайте позатуляємо вікна та й будемо казок казати! Я знаю однієї гарної-гарної. Ось давайте!..

Всі. Казок! Казок!

Діти швидко ватуляють вікна хустками, плахтами або чим іншим кольоровим, в хаті стає напівтьмяно; ходять кольорові сутіні. На грубі побігли райдужні зайчики.

М а р и н а. Бачте, як хороше! А тепер давайте ще по-одягаємось у всячину та й посідаємо на полу вряд.

П е т р о. Та й нащо оце витівати?

М а р и н а. Е, ти там щось знаєш: годиться так!

Діти тихо, але швидко метнулися по хаті, як тіні, хапають, що кому подобається, химерно одягаються: одно закутується в хустку, друге — в рядно, те — в кожух вовною наверх; що попало надівають на голову; далі всі вряд посідали на полу, по-турецьки підібрали під себе ноги.

(Суворо.) Тепер не гомоніть же й не ворухіться! Хто там кашляє? Тихше! (Всі сидять нерухомі, як статуї.) Отак же й сидіть.

Марина переждала ще якусь хвилину й починає розказувати казку
тихо, таємниче.

П е т р о (перебиваючи казку). Стійте! Ніби щось на горищі стукає!

Казка переривається — всі прислухаються. На горищі справді чути гуркіт.

П е т р о. Побий мене золотий хрест — стукає! (Крізь плач нашвидку він затягує молитви.) Оо-чена-ащ... же еси... на не-беси-и... (До дитини.) Хрестися, Степанку, хрестися!

К а т р я (дивується). І як воно затесалося на горище — я ж і двері заперла!

Одарка раптово — в полу і пішла, випліскуючи в долоні, кружитись по хаті.

П е т р о (крізь плач до неї). Ся-ядь, я тобі кажу!

О д а р к а (пританцьовує):

Ой мара, мара,
Марочко ти моя,
Червоня ягідко
Ти мся...

(Далі раптово хапає здоровенне поліно.) Ану, дівчата, ходім!

Дівчата в гамором біжать за нею.

Петро. Не ходіть! Не йдіть! Дурні! Сидіть у хаті!

XII

Тільки дівчата вибігли з хати, Петро зіскакує з полу і лізе під піч. Вистромивши з-під печі голову, він стиха гукає на Степанка.

Петро. Лізь сюди, Степанку! Чуєш? Лізь швидше! Лізь, бісова німтура, а то мара з'їсть!..

Степанко крутить головою — не хоче.

Ну, зажди, вилізу, то я тобі дам! (*Посварившись на хлопчика, він ховається під піччю.*)

XIII

Степанко, озирнувшись навкруги спідлоба, підводить голову, надувається і починає виразно з протягом говорити.

Степанко. А я мару — палкою! Палкою!..

Тимчасом у снігах здійсмається гомін, сміх, вигуки: «Держи! Держи його, Катре, а то втечє! В хату! В хату тягнімо його, дівчата!»

XIV

Дівчата із сміхом та з гомоном втягають під руки в хату Панаса в машкарі. В хаті Панас зриває з себе машкару; його выпускають. Він сідає на лавці й витирає на лиці піт. Дівчата розглядають машкару, вигукуючи: «Ой, яке погане! Яке страшне! Яке кумедне!»

Панас. Ху, впарився! (*Побачивши Степанка.*) О, ти вже тута, Степанко? (*Сміється.*) Що, дуже налякалися? (*До всіх.*) Комедія була з ними! (*Сміється.*) Отой Петро, оте дурне лепетро, козина головка, не боїться ні собаки, ні сірого вовка, та гуляв із дитиною на майдані. Дитина сидить у візочку, а він на моріжку у кукол собі гуляє. Як же тільки зазирив мене — як не схопиться, та за візок, та як дременє! Візок перекинувся, дитина випала в пісок, а він не чує — тарганить візок, кільки є духу...

Дівчата (*регоцуться*). Петро! Петро! Де ти?

Панас. А хіба він тут?

О д а р к а (*зазираючи під піч*) Ось де він! Петро, вилазь! Чого це ти під піч забрався!

Всі заглядають під піч. Сміються.

XV

Петро (*вилазить з-під печі*). Та це Степанко закотив сюди копійку, то я шукаю тут.

Всі дужче сміються.

Катря. У, отакій здоровань та й злякався! Дивися, он Степанко, та й той не боїться!

Петро. Чого там я злякався б. Я зразу догадався, що це Панас. І штани Панасові, і дірка он на коліні. (*Показує рукою.*)

О д а р к а. Догадався! А хто оце оченашу співав? (*Передражнює Петра.*) «Хрестися, Степанку, хрестися!»

Всі регочуть; засоромлений Петро скребе потилицю.

Панас (*до Петра*). Ех ти, кукольний батенько! (*Сміється.*) Ну, тепер знаєте, що будемо робити?

Всі. А що? А що?

Панас. Давайте поскликаємо усіх дітей з кутка.

Катря (*відразу всіх спиняє*). А мовчіть! Хтось ніби дверима стукає.

Діти змовкли, Катря дивиться у вікно. Зразу.

Хорошунка йде! (*З досадою.*) От іще морока! Часинки не дасть посидіти спокійно.

Панас. От напасть — не баба. Це почне вичитувати — хоч із хати тікай.

Марина. Та й ніде не сховаєшся од неї — скрізь вона тебе знайде.

О д а р к а. Чого це вона, справді, до вас унадилась?

Катря (*трохи подумавши, біжить до судника, бере пляшку, дивиться*). Чого унадилась? Ось чою! У пляшці мало не половини вже горілочки немає! Ні, треба приховати її звідціль.

Ховає горілку, далі йде з хати.

XVI

Панас (*вразу*). Знаєте, що? А давайте бабу Хорошунку налякаємо трохи! То вона все дітей лякає, тепер давайте її!

Діти (*стиха, радісно*). Давайте! Давайте!

Панас. Тільки глядіть мені — не смійтеся! Понабирайте води в рот, щоб не сміятися.

Панас хапає машкару і лізе на піч. Діти швидко, весело набирають в глечика в рот води. Далі вони посідали на лаві, посхиляли голови, сидять.

XVII

В хату входять Катря і баба Хорошунка.

Хорошунка (*до дітей*). А що, чули, що ото робиться на кутку? Не вірили бабі: бреше баба! Дурна баба! Отож вам за тее! Отож сидіть тепер та й не писніть. (*Сідає на лаві.*) Ось заждіть трошки, я одпочину та розкажу вже вам казочку, тільки щоб завжди слухалися мене... (*дивиться на судник*) про тую... як її... про козу-дерезу.

Катря (*вразу, як не плаче*). Бабусю! Не треба! Не треба! Ми ж не пустуємо! Не треба!

Всі діти на лаві тільки почули про казку, скривилися, почали хитати головою і, як одно, заскиглили, не розтуляючи рота: «Ммм...мм...м...»

Хорошунка. Як то не треба? Що це за своя воля така! Коли я кажу — треба слухати! (*Приглядається до дітей, дивується.*) Та чого це вони посхилялися? (*Сердито.*) Чого ж мовчите? (*До Катрі.*) Плачуть чого чи що?

XVIII

Із-за комина висувається Панасова голова в машкарі. Панас починає швидко кахкати по-качиному.

Панас. Кках-кках! Кках!

Хорошунка (*зиркнувши вгору*). Ох, мені лишенько! Що воно таке?

Машкара ховається, діти, щоб не сміятися, починають густі: «Мм... м...». Панас зіскакує з печі і починає бігати по хаті, знову кажкаючи: «Кках! Кках! Кках!»

(Лякається). Ой, боже мій! Ой, рятуйте ж мене, діточки, рятуйте!

Ховається за дітей. Діти зіскакують із лавки, починають пирскати водою на стіни в кутки.

Катря (заклопотано). Не бійтеся, бабусю, не бійтеся! Це Панас!

Хорошунка. Який Панас? Який Панас?

Катря. Наш Панас. (До Панаса.) Панасе, годі! Що це ти вигадав! Годі, а то татові розкажу!

Хорошунка. Кажі, шибенику, кажі, розбияко, ти Панас чи ні?

Панас (здіймаючи машкару). Ку-ку!

Хорошунка (здивовано). Дивись, справді Панас! Ах ти ж...

Баба підіймає палицю, хоче вдарити Панаса. Панас знову машкару на голову. У баби ціпок із рук падає. Затуляючись рукою, вона кричить.

Покинь! Покинь оте казна-що! Покинь, тобі кажу!

Катря зриває з Панаса машкару, підносить до баби.

Катря. Та ви не бійтеся, бабусю, це тільки такий папір обмальований — дивіться!

Хорошунка. І дивитися не хочу! Кинь його — хай воно стеряється!

Катря зімняла машкару і кинула додола. Баба, тільки одним оком позираючи на машкару, одпихає її до порога палицею.

Отуди її! Отуди її к лихій годині!

Діти регочуться.

Ох... (Одпочивши.) Так, любі дітки, з кого ж це ви смієтеся? Оце на те мене настановили над вами, щоб ви з мене сміялися?

Катря (впиняє сміх). Годі, ну, та годі вже!!

Діти помалу затихають.

Хорошунка. Оце ви такі розумні! Оце ви такі слухняні! Оце ви таких батьків діти? Та я вас!.. (Стукає палицею об лавку.) Ну, бери рогачі в руки та становися мені на коліна! Всі до одного становись! Чуєте?

Катря. Ідіть, становіться!

Діти весело становляться коло печі всі в ряд на коліна, вхопивши в руки хто лопату, хто рогач, а хто віник. Тамо ж починають стиха змагатися, однімаючи одне в одного кочерги.

Хорошунка. Стій рівно!

Діти затихають, стоять вирівнявшись, як москалі, баба Хорошунка сідає втомлена.

Ох... Отак же і будете стояти в мене до самого вечора, аж поки з поля не повертаються люди! (Далі починає вичитувати.) Де воно так видано, де воно так заведено, щоб отаке заводили діти! А гріх, а сором! Та коли б же ви були добрі в батьків діти...

Степанко тимчасом добрався до машкари, роздивлявся на неї, розгортав, далі надів собі на лице, підійшов збоку до Хорошунки та товстим голосом.

Степанко. Бабо, бабо! А-гу!..

Хорошунка (зиркнувши на нього, знову полохається з несподіванки). Ой!.. Хай ти... скисни, вражий вилупок!

Діти, не втримуючись, кидають рогачі, заходяться од реготу.

Та що це з вами, вражого заводу діти? Показалися чи що? Та я як візьмусь за вас! (Заміряється палкою.)

Діти розлазяться по хаті, як котенята, припадають до землі, кихають, удержуючи сміх.

(Б'є об поли руками). Жила й не бачила такої пустині! (Сердито.) Тьху на таких дітей! Та коли так, то нехай же вам чорт! Піду, хоч голови тут собі поскручуйте, хоч хату рознесіть — і на поріг не ступлю! Тьху!

Повернулась і сердито пішла з хати. Одарка дивиться у вікно.

Панас. Пішла?

Одарка. Пішла й не озирається.

Відразу в хаті здіймається гамір, так ніби вирвався він із зачиненої якої скрині. Діти починають стрибати, танцювати, бігати по лавках: одно співає, друге сміється, те в заслонку вистукує. Дитина крутиться раком по хаті.

Катря (починає впиняти). Ось слухайте сюди, я щось скажу! Та не бігайте, а то ви мені знову в хаті барліг зробіте! Слухайте, що я буду казати! Чуєте? Та слухайте ж! Коли гуляти, то гуляти до ладу. (Кричить.) Та слухайте ж мені!..

Ніби ніхто й не чує її. Катря опускає руки й починає плакати.

Марина. Чого ти, Катрису?

Катря. Ой, що його робити, це, мабуть, діти подуріли!

Марина (сміється). Та ні, Катре, це вони так раді, що баби позбулися. (До дітей кричить.) Ей, чортенята! Слухайте ж, що ось буде Катря казати!

Діти зразу, як одно, спиняються: те на одній нозі, друге — з піднятими руками.

Катря (витираючи сльози). Я кажу: давайте станемо в кружок та й будемо гарненько метелиці танцювати!

Діти знову, як по команді, починають стрибати вже ритмічно:
«Метелиця! Метелиця...!»

Одарка. Та беріться ж за руки! Панасе! Петро! Маріно! Сюди.

Одарка швидко влажує коло, впирає всередину Степана, надівши йому машкару. Починають до ладу танцювати метелиці, приспівуючи малому:

Метелиця, метелиця,
Чому старий не жениться!..

Завіса

МИНАЮТЬ ДНІ

Феєрія-мініатюра в одній дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Дід, що стереже могилу, з довгою бородою.

Онук дідова, маленька дівчинка.

Панни, що обвалюють гору

Трое поліцаїв із рушницями.

Юнак.

Дівчина.

Декламатор — стоїть осторонь на високому місці.

Декламацію можна провадити під музику.

Гора. На горі — ліс, хатка, маленька, стара. Між деревами на галявині — висока могила, над могилою — монумент поета в селянській одежі, сидить, схилившись над розгорнутою книжкою. Могила занедбана, монумент похилений, кругом — бур'яни. Осінь. Скрозь — кольорове посохле листя. Вінки на могилі і квіти коло неї — все пов'яло, потемніло. Дідова онук одгортає граблями од могили різне сміття, вириває бур'ян.

Онук а. І де вони беруться тут — повиполюєш, вони знову наростуть, повиполюєш — вони знову... Хто воно їх сіє тут? Діду, діду! Чого це ростуть тут бур'яни? Того, що вже люди не ходять?

Дід (десь за деревом). Гомони, дочко, гомони, я чую.

Онук а (голосніше). Я питаю — хто це тут смітить та сіє завжди бур'яни?

Дід щось відповідає — не чути.

Еге, самі ростуть! А я чула, що це сіють їх такі панни...

Коли квітки на горі пов'януть і вінки на могилі посохнуть, то вони знов сюди понабігають... Правда, діду? Діду, та ви чуєте чи ні?

Чути — поблизу щось стукає, забиває.

О, дідусь уже хату забивають. (*Зітхнувши.*) А завтра ми вже зовсім виберемось з гори. Замкнемо хату, дошками вікна позабиваємо, підемо жити вниз. Казали дідусь, що зимою тут не можна жити. І води не можна сюди принести — слизько. Зимою ніхто не зійде на цю гору. (*Підходить до монумента, сідає на підмурку; до монумента.*) Сумно буде вам одному тут, дядю! Ой, сумно!.. (*Загадалась, приглядається до посохлих вінків на пам'ятнику.*)

Світло навкруги одміняється, чути шелест, тиха музика. Чути між шелестом слова декламатора:

Минають дні, минають ночі,
Минає літо, шелестить
Пожовкле листя; гаснуть очі...
Заснули думи, серце спить.
І все заснуло... І не знаю.
Чи я живу, чи доживаю,
Чи так по світу волочусь,
Бо вже й не плачу, не сміюсь...

(Темніє, шумить вітер.)

Діду, тут чогось сумно стало. Діду! (*Дослухається до чогось, далі кидає граблі, тікає.*)

Знизу на гору витикаються у вінках із сухого листу голови осінніх панн. Вони прикрашені колючками, реп'яхами, різним сухим бур'яном. У них — дудки з очерету, з соломи, брязкальця з сухого бадилля. Одна вибирається на гору, оглядає сохлі квітки й вінки на могилі.

Панни. Чи всі квітки пов'яли?

Панна. Усі пов'яли.

Панни. Чи всі вінки посохли?

Панна. Усі посохли.

Всі панни вибігають на гору, крутяться в безладному танку, грають у дудки, деренчать у дзеркала.

Матка (*в короні з реп'яхів*). Дзінь-дзінь!

Всі стають круг неї в коло.

Матка. Чи всі ви, діти, тут?

Панни. Усі ми тут! Усі ми тут!

Матка. Хто з кропивою?

Одна. Жж... Жж...

Матка. Хто з дерезою?

Друга. Дзз... Дзз...

Матка. Хто з будьяками?

Третя. Цс... Цс...

Матка. Хто з забудьками?

Четверта. Шш... Шш...

Матка. Щоб тут люди не ходили, щоб цю гору не будили, щоб не приніс хто сюди страшну квітку жароцвіт, щоб не спалив він нас на попіл, засієм гору кропивою, засієм гору дерезою, посієм забудьки, щоб не зацвів тут жароцвіт.

Панни. Який се жароцвіт? Який се жароцвіт?

Матка. Нас ніхто не слуха?

Панни. Ніхто!.. Ніхто!.. Ніх...

Матка (стає на підмурку, од неї півколом — панни).
Тс!..

Декламатор. Гаснуть очі... Заснули думи, серце спить. І все заснуло...

Розмова виразним шепотінням.

Матка. Слушайте. (Стиха, таємниче. Зірки зливаються в шелест.) За темними лісами ще й на кручі глибоченній там стояла темниця, як ніч...

Панни (одна одній знишка передають по колу).

...Темниця, як ніч...

...ниця, як ніч...

...як ніч...

Матка. Чи всі ви, діти, чули?

Панни. Чули... чули... чули...

Матка. В тій темниці-кам'яниці за желізними замками закований ланцюгами червоний цвіт. Процвітає жароцвіт...

Декламатор (розпачливо). Доле, де ти?.. Доле, де ти?..

Панни. Процвітає жароцвіт...

...жароцвіт...

...цвіт...

Шепіт, вітер, декламатор.

М а т к а. Чи всі ви!..

Чути якісь голоси, всі прислухаються.

М а т к а. Ховайтесь, діти,— хтось іде.

Ховаються.

О д н а (визирнула). Не бійтеся — це ті, що сплять.

На гору виходить, крадучись, поліцай, оглядається, зазирає в кущі. Свистить у свищик. З других боків виходять ще двоє. Всі з рушницями.

Пер ш и й. Немає?

Д р у г и й. Немає. Я ж казав, що вони не сюди підуть.

Т р е т і й. Може, вернулись?

Пер ш и й. Ну от, тепер і маємо: загубили слід. Куди ж його тепер? (Витирає на лобі піт.) Давайте сядем, хоч покуримо.

Сідають на підмурку, запалюють цигарки.

Т р е т і й. Ну й гора! Була б тобі завалилася!

Д р у г и й. Найшли містечко, де й збиратися!

Пер ш и й (показує на монумент). Це ж, бачте, їх старший.

Д р у г и й (нелюбо зиркає на монумент). Не знаю, чого вони панькаються з ним — на мене, то я б шугнув його з гори, тільки загуб би...

Пер ш и й. Не можна. Було б раніш, тепер багато вже розвелося їх. Учора, кажуть, вже в самому місті хтось червоні прапори викидав. В одному місці позривають, глядь— уже в другому мають... Повні тюрми набили ними, кайданів на їх невістачає, а їм байдуже...

Т р е т і й. Ну й часи...

Пер ш и й (кидає докурену цигарку, енергійно). Ну, ходім!.. Чи не пішли вони поза яром, підемо стежкою поза горою, то, може, там їх і зупимо. Ну, швидше!

Всі швидко зникають з гори.

Д е к л а м а т о р.

Тяжко впасти у кайдани,
Умирать в неволі,

А ще тяжче — спати, спати
І спати на волі —
І заснути навік-віки,
І сліду не кинуть
Ніякого; однаково —
Чи жив, чи загинув...
Доле, де ти?

Виходить дід, за ним боязко — онука.

Дід (з хлудиною). А де вони, поганки? А де вони, задрипанки? Го? Ось я їм... (Оглядається навколо, до онуки.) Та тут же нікого немає.

Онук а. Мабуть, повтікали.

Дід. А ти ж мене не дуриш, дочко?

Онук а. Ні, ні, дідусю, правда! Кричали: «Тікай з гори! Це наша гора!» А я за кущами стояла та все чула й бачила.

Дід (сідає на підмурку). Хм... Це щось вони не дурно. Знову зведуть гору на пустиню. Охо-хо... Сорок років живу тут, сорок років чую, що треба гору опорядити. А пустиня яка була, така й осталась. От тільки тим задрипанкам і розкіш — по бур'янах гасати.

Онук а (сідає коло його ніг). Чого, дідусю, вони сюди бігають? Гору обвалюють?

Дід. Гору обрушують, гидить тут. Цієї весни вернувся сюди, то тут таке було, що й глянуть гидко... рівчак повиривали, сміття всякого понаносили, а тут, коло могили, було кізяка, хоч лопатою одгортай. Бач — хочуть, щоб знов гора здичавіла, як колись. А оце люди нараяли кидати тут на зиму сухого полиню, кажуть — не люблять його духу. Може, побоятся...

Онук а. А ви їх бачили, дідусю?

Дід. Еге! Скільки я їх бачив! Як місячна ніч, так вони й полощуться було у воді. А то на берег, на пісок повилазять — блохи трусить з сорочок. Було станеш на краю гори, а ніч тиха, луна б'є далеко... Гукнеш: «Атю! Ага-га!» — Так одна за другою тільки: хлюп! хлюп! — у воду. Вона, кажу, полохлива, погань, як заць. (Встає, до онуки.) Так прибери, дочко, гарненько поприбирай тут. Не годиться ж усе тут гайном покинути, вибираючись з гори. А поприбираєш, то порозсипай тут оцей полинь. (Дає жмут сухого полиню.)

Он ука. Сумно тут, дідусю, невесело. Он казали, що вчора вночі чули, як гула гора, співала...

Дід (*швидко*). Де це ти чула?

Он ука. Унизу люди казали.

Дід. Мовчи ж про це, дочко, нікому і слова не кажи!

Он ука. Чого, діду?

Дід. Так. Не годиться. Чула — не чула, бачила — не бачила, мовчи. А то ще лиха наберемося. Берися до діла краще. А щоб не було сумно — гомони собі, пісеньки якої заспівай. А я буду на базарі — гостинця тобі принесу. Гаразд?

Он ука (*веселіше*). Ну, я вже не буду боятися.

Дід. От і добре! От і любя, дочко! А то — «сумно».
(*Пішов.*)

Он ука (*веселенько прибирає, співає*):

Ой, не літай, перепелонько,
Опівночі,
Бо наколеш на билиночку
Свої очі...

Декламація — невизраза, міміка...

(*Гомонить.*) Виросте трава тоді високо-високо, аж мені пойді руки. А в траві — квітки: червоні, сині, білорозові... Пташки: «Цвінь-цвірінь», «цвінь-цвірінь...» А зозуля: «Ку-ку». І джміль прилетить... А люди квіток-квіток нанесуть... А ці — повикидаєм... (*Кидає мести, розглядає сухі вінки.*) А хоч би ж тобі одна живенька квіточка. (*Кругом зелено, темніє; дівчинка зводить плечима, швидко починає говорити.*) А мені дідусь пряника принесуть — солодкого-солодкого, як мед!

Чути тріск, далі гострі, короткі звуки: «Хіл хал хол»

Ну-ну! Ось я вам дам! (*Хватає сухий полинь, що залишив дід, кидає на могилу.*) Ось вам! Ось вам!..

Чути: «Чхи! Чхи! Чхи!..» Дівчина знову тікає. Вибігають панни, затуляють носа, бігають, чхають.

Панни. Тут полинь! Тут полинь!

Матка. Розвіємо полинь!.. Розкидаєм полинь!..

Затуляючи носа, хватають полинь, розносять, розкидають.

М а т к а. Дзінь-дзінь! Поки нас ніхто не бачить — посієм будяки, посієм забудьки!..

Швидко починають водити навколо монумента танок. Водячи танок, сіють із приполу, стиха співають, мов у сні:

Сієм соньки, сієм дрімки,
Сієм забудьки...
Щоб тут люди не ходили,
Щоб цю гору не будили,
Ум... ум... ум... (Без слів.)
Щоб забули, погубили
На гору стежки...

Повертаються назад, знову тихіше:

Сієм соньки...

Д е к л а м а т о р.

Доле, де ти?
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валяться...
А дай жити, серцем жити
І людей любити,
А коли ні... то проклинать
І світ запалити!
Доле, де ти?

П а н н и.

Сієм соньки, сієм дрімки,
Сієм забудьки...

За третім разом матка спиняє танок.

М а т к а. Дзінь! Дзінь!

Всі примовкли, прислухаються, чути десь на взгір'ї молоді голоси:
«Ось стежка! Хватайся за куші!..»

М а т к а. Бодай вам пуття не було!.. Ховайтеся, діти, в лісі!

Всі швидко ховаються за кущами, поміж гіллям, за стовбурами дерева. На гору сходить юнак, витирає на лиці піт. Говорить, нагнувшись, з гори.

Ю н а к. Давай руку!

Д і в ч и н а. Ні, ні, не треба, я сама.

На гору вибирається дівчина. Невеличку годину стоїть задихана.

Дівчина. Ху, задихалась! Ну й гора!

Юнак (озирається). Що таке — нема нікого... Думали, спізналися. А може...

Дівчина. А здається, давно вже час розпочати[?].
Що таке? Зброю викопали!

Юнак (затурбовано). Еге-ге! Земля покопана. Забрали зброю... Справа не зовсім добра. Певне, поліція довідалась, і місце зборів призначили десь інше.

Дівчина. Напевне.

Юнак. Ну, то й нам нема чого тут довго сидіти — певне, тут десь уже чатують. Ходім.

Дівчина. Зажди одну хвилинку. (Озирається.)
Так ось яка вона, та славетна могила?

Юнак. Ти вперше тут?

Дівчина. Вперше. Посидьмо тут одну хвилину.

Юнак. Не більше ж, як хвилину.

Сідають.

Дівчина. Яке тут усе занедбане...

Із-за гілки визирнула панна, сипнула листом, сховалась. Дівчина озиралась, схиляє голову до юнака на плече. Стиха, задумано декламує:

Минають дні, минають ночі,
Минає літо; шелестять
Пожовкле листя, гаснуть очі,
Заснули думи, серце спить...

Юнак (озирається). А як-то буває тут зимою, коли на цьому безлюдному шпилі загуде завія та хуртовина. Пустиня навкруги, дичавина, живої душі немає й близько, і тільки один геній — дух і дні і ночі змагається, силою міряється з снігами та з вітрами...

Дівчина (задумано). Нечувана, невидана гора...

Юнак. Не гора — жива легенда... Подумать тільки: умер поет, забили домовину, винесли на цюю дику гору, закспали, камінням завалили — здавалося б, край усьому. Аж ось минають роки й роки, а гора, як той вулкан непогасимий, горить, дмухає на цілий край живим огнем...

Під час розмови панни визирають із-за кущів, перебігають непомітно з другого боку, прислухаються.

Скажи мені: це казка? Це легенда?

Дівчина. Як б'ється в мене серце. (Зітхає. Рішуче.)
Ну, ходім.

Встають.

(До монумента.) Прощай, дорогий поете, поклін тобі до самої землі, наш рідний, невмирущий, за правду, за красу, за... (шукає слів) за те, що до нового, до вільного життя, до волі наше серце розбудив!.. (Швидко виймає прихований на грудях червоний прапор; до юнака.) Глянь — нікого не видно?

Юнак (озирається). Ні духу. Ми ще вернемось сюди...

Дівчина швидко прив'язує до монумента червоний прапор. Далі б'ються за руки.

Дівчина. Ну, бігом.

Зникають з гори.

Гу-гу, який вітер здіймається, буде буря!

Тільки вони збігли з шпиль, із-за дерева юрмою вибігають осінні панни, підбігають до того краю, де зникли гості,— шпурляють услід їм груддя, паліччя, сиплють землею, листом.

Перша. Бодай ви ноги поламали!

Друга. Бодай ви не вернулись!

Третя. Бодай ви сліду більше не знайшли сюди!

Чути широко, бурхливі акорди революційної пісні.

Панни (повертаються до монумента). Це ти! Це ти принадив. Не будеш тут, не будеш! Прийде зима, ми дух твій вивієм з гори! Заростеш травою!

Перша. Як крига захолонеш!

Друга. В пісок розсиплешся!

Третя. І пам'ять твоя згине!

Всі. Забить у мури, в мури! (Закидають сміттям.)

Могучий порив вітру, щось тріщить, гучно падає. Панни дослухаються.

Матка (стурбовано, до інших). Ламає мури.

Всі (голосно). В желізо закувать! В желізо!

Впали, брягнули желізні ланцюги.

Матка (злякано). Желізо розірвав!

Панни (люто). У! У! Покотимо з гори! В провалля!
В кручу! Утопимо в воді! (Свистять, тупотять ногами.)

О д н а. Дайте люті-зілля. (*Нюхають якесь зілля, скаженіють.*)

В с і. Дзз!.. Дзз!..

Бігають кругом монумента, дедалі ближче й ближче, кидаються всі до монумента, але тільки до його торкнулись — бризнули іскри, огонь. Музика — революційна. Всі одскакують з жахом, показуючи на прапор.

Тут жароцвіт! Тут жароцвіт!

Темніє.

П е р ш а. Ай, ай! Горю!.. Огонь! Огонь!..

Д р у г а. Палаю!..

Т р е т я. Горю!..

Бігають в безладді поміж деревами, ховаються в лісі, загоряються там різнобарвними огнями.. Гаснуть.. Все стихає. Стає видно.

Д е к л а м а т о р.

Минають дні, минають ночі,

Минає літо, шелестить

Пожовкле листя...

О н у к а (*виходить помалу*). Як стало тихо, тихо... І ясно. І зовсім не страшно... Чого воно? (*Побачивши прапор.*) А це що воно? (*Радісно.*) Ой, чого це в мене так забилося серце?..

Величні акорди.

«Як умру, то поховайте...»

З а в і с а

ПІД ТАРАСОВЕ СВЯТО

Композиція * з декламаціями, інсценіровкою
й співами в одній дії

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Михайло — господар хати.

Надія — його жінка.

Миша — син їх, маленький хлопчик.

Варка — сусідка.

Ганна — Варчина свекруха.

Петро — свекор, дід.

Школярі і школярки: Оля, Явдоха, Федь, Андрій,
Івга, Санько, Наталка й інші.

Діється в хаті. Хата чепурна, прибранна.

I

Михайло й Надія сидять коло столу. Він читає, вона, куняючи,
слухає. Хлопчик пустує долі.

Михайло (читає по складах, позіхаючи). Вску-ю...
ша-та-ша-ся... язи-ци...

---

* Ця композиція є рамці для декламацій, співу, інсценіровок і іншого. Впорядники вистави можуть їх скорочувати, збільшувати, замінити іншими. Те ж саме — щодо біографії Т. Шевченка, яку можна тут і зовсім випустити, коли вона буде до вистави подана окремо. (Прим. С. Васильченка.)

Миша молотить паличкою по долівці, щось приспівує.

Надія (кидається од дрімоти, протирає очі. До хлопчика). Миша! Кому я казала, щоб не пустував? (Встає, бере за руку, садовить коло себе.) Сиди отут тихенько та слухай, що тато читає.

Михайло (дуже позіхає і знову починає читати). Речет господеві... моему...

Надія знову дрімає.

Миша (починає співати). Алілуя! Алілуя!..

Надія (кидається знову). Мишко! Аж злякав, капосний хлопець! Приверзлося, що стою в церкві. (Позіхає.) Чи не час би вечеряти та спати. Чогось на сон клонить. (Встає.)

Михайло (позіхає теж). Та воно б і рано ще... Ну, то сип.

Миша (підбіг до вікна, дивиться. Радісно). Он до нас хлопці та дівчата ідуть чогось! Та багацько!

Михайло (до жінки). А поглянь, Надіє!

Надія (дивиться). Справді, до нас. (Іде назустріч, одчиняє двері.)

II

Зразу входить у хату великий гурт хлопців та дівчат — школярів.

Школярі. Добри вечір!

Надія. Здорові!

Школярі купчаться коло порога.

Оля. Ми до вас на часинку.

Михайло. Що скажете?

Школярі (між собою шепчуться). Кажі ти! Ти, ти кажі!

Івга (до Надії). Ми чули, що у вас, тітко, є дуже, дуже гарний килим. Чи не позичили б ви його нам на завтра? Завтра у нас у школі свято, і ми хочемо хороше-хороше прибрати в класі.

Надія (подумавши). Шкода, діти, не дам! Це дорогий у мене килим: такого другого де його тепер і знайти, а ви його мені завозите, помнете.

Школярі. Ні, ні, тітко! Ми будемо його глядіти.
Дайте!

III

Увіходить Варка.

Варка. Добри вечір!

Надія. Доброго здоров'я!

Варка. Питайте, чого я прийшла до вас?

Надія. Скажеш.

Варка. Оце посідали за стіл вечеряти, кинулись, а солі — ні дрібочка. А наш старий, коли не буде солі — й їсти не стане. То чи не розжилась би у вас трохи?

Надія. Добре. Сідайте в нас.

Варка. Немає коли, сусідо...

Ївга. То не дасте, тітко?

Михайло. А що ж то у вас за свято завтра?

Андрій. Завтра роковини нашого великого поета — Тараса Григоровича Шевченка.

Федь. Отого, що в його отакі уси (показує), що написав «Кобзаря». Може, чули?

Михайло. Це того, що казав:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...

Чому ж не чув? Чув.

Варка (підходить ближче). Це, може, того «Кобзаря», що читають з його:

Не слухала Катерина
Ні батька, ні матки,
Полюбила москалика,
Та й не мала гадки...

Ївга. Оце ж того самого.

Тимчасом школярі проходять далі в хату. Андрій починає нишпорить по хаті, до всього придивляючись. Федь грається з Мишком.
Явдоха то одного, то другого спиняє.

Михайло. То що ж у вас там буде на тому святі?

Школярі (*радісно*). Гарно-гарно буде. Будуть спі-
вати, вірші казати, інсценіровки показувати...

Федь приграє з radoщів на губи й пританцьовує.

Михайло. Хто ж це все буде робити?

Школярі. Ми! Ми! Андрій, Федь, Оля, я... І я...
Приходьте завтра.

Івга (*щось нишком каже маленькій Наталці, далі до хазяїв*). Хай ось вам Наталочка прокаже зараз один вірш.
Добре?

Михайло. Хіба ж вона, така мала, та й уміє?

Школярі. Е, ще й гарно.

Михайло. Ану-ну, скажи, батькова дочко! Послу-
хаємо.

Наталка виходить уперед, одкашлюється.

Школярі. Тихо! Тихо!

Всі стають кругом Наталки.

Наталка (*декламує вірш Шевченків*):

І золотої, й дорогої...

Школярі (*після декламації плещуть у долоні*). Гар-
но! Гарно!

Федь знову приграє на губи, Явдоха його впиняє.

Варка. Я чула, колись у Митренка читали — цілу ніч
слухали. Казали, ніби він із мужиків...

Андрій. Кріпак! Він жив за панщини, тоді, як ото
собак на людей міняли...

Школярі. Хай ось Оля про його розкаже!..

— Розкажи, Олю, розкажи!

Оля. Ну, цитуйте!

Всі замовкають. Оля починає розповідати, всі уважно слухають,
часом підказують їй, додають що-небудь. Варка теж сідає на лавці,
слухає.

Тарас Григорович Шевченко народився за панщини, біль-
ше як сто років тому назад, на Київщині, в бідній кріпа-
цькій сім'ї. Уже змалку було видно, що з його вийдуть
люди. Його тягнуло до науки, особливо до малювання.
Але ніхто йому доброї стежки не міг показати. Учили ді-
тей тоді дяки, та вони самі мало тямили. Тинявся і ма-

лий Тарас по тих дяках, але нічому путньому у їх не навчився. Тимчасом він уже трохи підріс, і його, як кріпака, пан забрав до себе за козачка...

С а н ь к о (*перебиває*). Це так: у пана під носом стоїть вода, а він гукає: подай води! То козачок біжить і подає.

О л я. Еге ж, отак. Тільки не перебивай... Як його пан не вчив, а доброго лакея з Тараса не виходило. Тільки пан куди з очей — він сідає малювати. От панові й порадили, щоб він краще вивчив Тараса на маляра, тоді він буде панові великі гроші заробляти. Пан подумав і оддав до маляра. Це було в Петербурзі. Там Тарас познакомився з одним художником, українцем...

Ф е д ь (*підказує*). Сошенком.

О л я. Сошенком. Сошенко побачив, що Тарас талановитий хлопець, і йому стало жаль Тараса, що він невільний. От він показав його другим землякам, що мали між панами руку. Всі вони побачили, що Тараса треба вчити і вчити у великій школі, бо в його — талант. Але перш ніж його вчити, треба було розв'язати йому світ. Треба було викупити його од пана на волю. До пана, а пан і слухать не хоче. А далі загерував за його таку ціну, що ніхто не міг дати.

А н д р і й. 2500 карбованців.

О л я. 2500 карбованців. А ці гроші на ті часи були дуже великі. Тоді один великий художник, що дуже-дуже полюбив Тараса...

Ф е д ь. Брюллов.

О л я. Брюллов. Не перебивай! От він намалював картину. продав панам за 2500 карб.[ованців] і викупив Тараса на волю. Всі думали, що з Тараса вийде великий маляр,— вийшло не так. З Тараса вийшов великий народний поет, що став славний не тільки на Україні, а й по всьому світі. Живучи між панами на волі, Тарас не міг забути, що він вийшов із кріпаків, що його родичі, брати, сестри і всі прості люди ходять іще в панському ярмі. Він усе журився та й журився, та й став складати про панську неволю пісні, та такі пісні, що хто чув їх, в того серце кров'ю обкипало і жаль великий брав на панів. Ще в той час царював лютий-прелютний цар Микола I, що мучив людей. Тарас і про його писав і взивав його катом і людоїдом. В книжках ті вірші друкувати не можна було, але вони все одно розіходилися межі людьми. Узнали про це пани, довідався і цар — злякались: «Бач, його пустили на

волю, його хотіли паном зробити, а він не хоче за панів руку тягнути та людей проти нас бунтує!» І закували йому руки, наказали писати й малювати та й завдали на край світу у вічну неволю...

С а н ь к о. В москалі.

О л я. Тоді москалі були гірше всякої каторги. У тій неволі, у дикому краї так тяжко жилося Тарасові, що аж серце холоне, коли про це слухаєш або читаєш вірші, що він сам писав про свою неволю. Пустили його знову на волю через 10 років, вже тоді, як зовсім замучили і позбавили здоров'я. Недовго він і пожив на волі — швидко помер. Але пісні його не вмерли. Хоч і було заборонено їх читати, але вони все більш і більш розіходилися поміж людьми, вся Україна аж гула ними. Темні, невільні люди починали розуміти, яка тяжка неправда чиниться над ними, зрозуміли, що треба самим рятувати себе з тієї неволі. Тепер ті пісні скрізь співають і читають вільно, в школах навчаються їх із книжок, а кожного року цей день вся Україна святкує і згадує добрим словом свого великого співця.

А н д р і й (розгортає «Кобзаря», показує портрет Шевченка. Всі збираються кругом його, дивляться). Ось який він.

М и ш а. І я хочу! І я! Покажіть і мені!

Ф е д ь. Пустіть ось Мишку! Хай і він подивиться.

Мишку пускають наперед.

(Федь йому показує.) Бач, який? В кожусі, в шапці, каже:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами.

М и х а й л о (задумано). Кажеш — талан... Ох, гіркий, мабуть, випав йому той талан... (До школярів.) Ану, почитайте котрий іще що-небудь.

С а н ь к о. Хай ось Федь скаже!

Ш к о л я р і. Федь! Федь!

Ф е д ь (вагається). Я не хочу... я ще не зовсім вичив!

Ш к о л я р і. Дарма. Підкажемо!

Івга щось йому нишком каже.

Федь. Ага! (Виходить наперед, далі до Надії.) А да-
сте ж, тітко...

Школярі (з докором). Федь!

Федь (скребе голову). Єй-бо, мабуть, зіб'юся.

IV

Увіходить баба Ганна.

Ганна. Добри вечір! (Зразу до Варки.) Пішла й сіла.
Вечеря на столі чахне, старий за столом місця собі не
наїде, а вона тут бали завела.

Варка (кидається). Ой лишенько! Геть забула, чого
прийшла. Я зараз, мамо. Тут таке, мамо...

Ганна (роздивляється). Що це у вас, вечорниці тут
чи що?

Михайло. Куди там ваші вечорниці! Ви послухайте
тільки! (До Федя.) Ну-ну, то кажи ж, що ти там думав
казати.

Федь (декламує вірш Шевченків):

Ну, щоб, здавалося, слова...

Коли він скінчив, всі плещуть.

Федь. Що — гарно?

Школярі. Гарно, Федь!

Федь приграє й пританцьовує.

Ганна. Дивіться — який? Я думала, що він тільки
ковзаться вміє, а він як вичитав? І, єй-бо, мало не запла-
кала. (Підходить ближче.) Ану, ще котрий?

Варка. Ходім, мамо! (Сіпає за рукав.)

Ганна. Зараз, дочко, зараз.

Школярі. Тепер я! Я! Я! Нехай ось Явдох!

Ганна. Ану, Явдошко, ану, голубко. Ти ж така у
нас...

Явдох (виходить на середину, декламує):

Якби ви знали, паничі...

Під час декламації увага напружується. Жінки підходять ближче.
Михайло встає з місця. Коли декламація скінчилась, всі стоять
задумані.

Ганна (зітхнувши). Ох, та панщина, панщина! Я була ще тоді мала, але мати моя покійна добре її зазнала. Було вже де та й панщина ділася, а вона зо сну кричить та плаче. Все їй снилося, що б'ють різками. (До дітей.) Та й хто це вас, діточки, понаучував цього?

Андрій. Що — гарно? Е, у нас іще й не так уміють! (До школярів.) Знаєте, що? А давайте поставимо «Лілею»! Інценіровку!

Михайло. А це ж що буде?

Андрій. Побачите. Ну, давайте?

Школярі. Давайте! Давайте! Андрій! Санько! Ївга! На сцену! (До Надії.) У вас немає часом червоної хустки?

Надія, осміхаючись, дістає їм червону хустку. Всі школярі беруть ту чи іншу участь у постановці. Одягають, що знайдеться в хаті, гримірують угіллями, крейдою.

Ганна. Ну, дочко, мабуть, таки ходімо.

Варка. Заждіть, мамо, ще оце побачимо...

Ганна. Коли ж там наш старий...

Андрій. Ну, тепер — тихо! Дивіться сюди: оце буде дві квітки — це лілея, а це королевий цвіт. (Показує на Івгу і на Санька.) А я буду за автора. Тепер слухайте...

Починають інценізацію вірша Т. Шевченка «Лілея».

V

Тільки почали інценізацію — вбігає дід Петро, сердитий.

Дід Петро. Добривечір! (Дивиться по хаті, набачивши своїх, кричить.) О, бач, де вони! Послав одну, як у воду впала; за нею другу — і другу як хапун ухопив! Чого це ви?

Ганна (спиняє). Та ось підожди трохи! Ось цить!

Дід Петро. Чого — подожди? Мені ось їсти, аж за печінки смокче, а вони роти пороззявляли тут. Додому!

Ганна. Та кажу ж — зараз! Не вмреш — наїсися...

Дід Петро. Та що ж тут таке?

Ганна. Ось цить...

Андрій. Почнемо наново.

Починають наново. В кінці школярі плещуть в долоні. Дорослі задивовані переглядаються, кивають головами.

Надія. Дивіться! Отаке й придумують і вигадують! Дід Петро (*тихіше*). Та що ж це тут діється? Театр який чи що?

Санько. Завтра, діду, у нас у школі Тарасове свято, то все оце ми будемо у школі показувать.

Дід. Якого це Тараса?

Андрій. Тараса Григоровича Шевченка. Чули?

Дід. Еге-ге! Це того, що з царями змагався? Чув, чув. (*До Михайла.*) Це було, бач, так. Приходить він до царя. Узяв жменю гороху, а зверху бобу поклав та й каже цареві: «Дивися: оцей горох — то це люди, а біб — то це пани. Лежать вони зараз зверху, а тепер дивись...» Та й почав трусити горох у жмені. То так той біб десь і поховався на спід. «Оце, каже, так буде з твоїми панями». Он який був той Шевченко. Так... Виходить, про його ви оце й гомоніли тут...

Варка. Ось тут вони читали — та гарно ж, тату, гарно — ніч би слухала.

Ганна. Ану, діти, прочитайте іще дідові.

Дід Петро (*охоче*). Ану-ну! Хай іще я послухаю. Все одно вечеря вичахла на столі.

Оля. Ну, це вже я прочитаю дідові. Слухайте! (*Декламує вірш Шевченка:*)

Погинеш, згинеш, Україно...

Дід (*після декламації*). Оце догодила дідові! Спасибі ж тобі, доню. Хай тобі доля щастить у світі. (*До Михайла.*) Кажуть, школа така й сяка. Ні, воно-таки наука — велике діло.

Івга (*до Надії, лагідно*). То, може, тіточко, таки дасте килима?

Надія дивиться на Михайла.

Михайло. Мабуть, треба-таки дати. Треба!

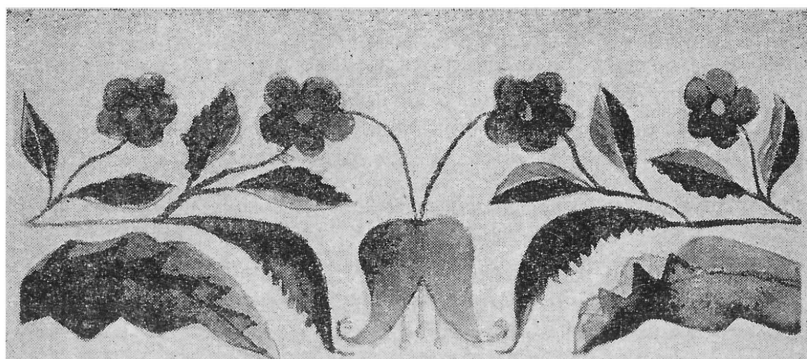
Надія. Ну, гаразд — дам. Тільки глядіть мені, глядіть, діти.

Між школярами — радісний гамір. Федь приграє й пританцюває. Надія виходить із хати.

VI

Дід (*до Мишки*). А ти чого, Мишко, надувся? Чув, що ото читали?

Миша. Як самі читають, а мені не дають...

Дорогий учитель

Стенане Васильовичу

Ми, учні 6^{ої} групи щиро вітаємо Вас вітання з
великим святом святом.

Завжди ми чуємо в нашій школі багато
про ті часи, як Ви, дорогий

Стенане Васильовичу, але учніми.

Ми тоді були ще маленькі, але найкращі
співали у нас про ці часи згадується.

Задумав я найкращі часи,
вашу працю з нами в драматургії.

Трапало всім життям ще стільки,
скільки пропали, і написати ще
багато, багато віршів!!!

Від 6^{ої} групи.

Михайло. То ти спершу ж піди в школу та читать научись.

Миша. Еге, я вмію.

Федь. А дайте йому «Кобзаря», хай прочитає...

Школярі. Ану-ну! Почитай, Мишко! (Садовлять його за стіл, дають йому в руки книжку.)

Федь. Не так, Мишко, ось як треба держать книжку. (Повертає йому в руках книжку.)

Хтось із дівчат дістає дідову шапку, надіває йому на голову, як на портреті у Шевченка.

Санько. Ну, тепер читай, Мишко!

Миша (водить пучкою по книжці, а сам дивиться на слухачів, читає).

Думи мої, думоньки,
Лихо мені з вами.

Всі (сміються). Ну-ну, ще, Мишко!

VI

Надія (увиходить з килимом). Оце ж даю вам, діти,— дивіться: чистий, цілий, щоб таким же і назад мені його принесли.

Школярі. Не бійтесь, тітко, ми будемо берегти його, як свого ока. (Розглядають.)

Андрій. Я беру його на свої руки. (Обережно бере килим під пахву.)

Школярі (до господарів). Тепер прощайте та приходьте до нас завтра в школу на свято.

Наталка. Та глядіть же, приходьте, приходьте!

Михайло. То це вже ви і йдете?

Надія. Погуляйте ще в нас, діти, ще рано.

Дід. Та ще розкажіть що-небудь, а ні, то заспівайте. Співать же вмієте?

Надія, Варка, Ганна (просять). Заспівайте що-небудь! Я чула, як у школі співали: гарно-гарно. Заспівайте!

Школярі коло порога тихо радяться, мовчки, поважно стають у ряд. Андрій виступає вперед.

Андрій. Зараз ми заспіваємо «Заповіт». Коли цю пісню співають, люди встають і скидають шапки. Прохаємо і вас усіх встати.

Всі охоче встають Школярі співають «Заповіт».

Школярі.

Як умру, то поховайте
Мене на могилі...

Всі слухають задумані. Під час співу спускають завісу.

СВЕКОР

Дитяча п'єска на одну дію

ДІЙОВІ ЛЮДИ:

Б а т ь к о.

М а т и.

З і н ь к а — дочка, дівка.

П е т р о — школяр старшого віку.

В а с и л ь к о — хлопчик семи років.

Діється в селянській хаті. М а т и порається коло печі. В а с и л ь к о грається в цяцьки під столом.

В а с и л ь к о (*качає возика, співає, намагаючись, щоб виходило так, як у великих*).

...Ой, піду я лугом, лугом...

Там мій милий оре плугом...

(*Гукає.*) Тпру! Ку-ди тебе несе. Тпру! (*Співає далі:*)

...Понесу я йому істи...

(*До матері.*) Мамо, оце ви тепер тільки починаєте вечерю варити? Це по-хазяйському ведеться в нас: наші швидко з поля прийдуть, а в нас іще в печі топиться...

М а т и (задумано). Сиди там, коли сидиш. Не старуй!

В а с и л ь к о. Бачте, коли б отам не ставали з Короваїхо на розмови, вже б і вечеря була готова.

М а т и. Поговори, поговори мені довше! Чого ото забрався під стіл? Ану вилазь звідти! Тебе он женити пора, а ти раз у раз як не під піччю, то під столом шмаруєшся.

В а с и л ь к о. Ну, так і женить, коли пора,— чому ж не жените?

М а т и (здивовано). Отакої, а на осінь у школу — забув?

В а с и л ь к о. А що мені та школа — хліба дасть?

М а т и. Бач, який! Вилазь, кажу, з-під столу!

Василько мовчить.

Чуєш? Ну, ось я тебе інакше попрошу, коли слова не слухаєш. (Нагинається, бере під піччю різку.)

Побачивши тее, Василько швидко вилазить з-під столу, сідає за стіл.

Отож сиди й не мели того, чого не розумієш.

В а с и л ь к о (за столом). Добре я все розумію. Бачу, що порядку кат-має в хаті, що все у нас не так, як у добрих людей водиться...

Увіходить Зінька. В руках у неї банька і жмут польових квіток та колосків.

М а т и. З поля?

З і н ь к а. З поля.

М а т и. Рано сьгодні. Докінчили?

З і н ь к а. Уже.

М а т и. А батько?

З і н ь к а. Коня з Петром випрягають. (Нашвидку тимчасом перекладає квітки, становить їх у глек, наливає водою. До Василька.) А ти, Васильку, чого оце надувся, як сич?

М а т и. Не зачіпай його — хай хоч трохи помовчить. А то як почав мені тут вичитувати — насилу впинила. Хотіла вже лозиною кателіка повчити!

В а с и л ь к о. Учить краще її, а не мене. Бачте, якого добра принесла з поля? — Квіточок! На лихій години вони нам здалися? Не краще б було ото заскочить на леваду та бур'яну корові нарвати?

З і н ь к а. Ох, який же ти в нас розумовський, Василю! Дивись, щоб тільки тебе щось не з'їло. (Дивиться на його насмішкувато.) Штани де дів?

Мати (стурбовано) О, я й байдуже. (До Василька)
Це ти, мабуть, знову повісив десь за повіткою?

Василько. Еге, повісив. Я зовсім сьогодні не надівав їх.

Зінька. Не надівав, бо скидати, парубче, не вмієш. Ось що! А вичитувати — то тільки тебе слухай. Що, може, неправда?

Василько мовчить.

Бач, як води в рот набрав.

Василько. Того не надівав, що сьогодні будень — ось чого. Одежину треба шанувати. Її раз пошануй — вона тебе десять.

Мати й Зінька сміються.

Мати. Хіба ж не вибрешеться такий свекор.

Зінька. Малий, а його і в ступі не влучиш.

Увіходить Петро з торбиною. Кульгає на ногу.

Петро. Зінько, підн, тато казали, вижени корову з города.

Зінька. Зараз. (Швидко пішла.)

Мати (до Петра). Чого кульгаєш?

Петро. Кінь на ногу наступив. (Кидає торби, потягається.) Ой, коли б ви, мамо, знали, як оце в мене спина болить! (Лягає горлиць на полу.)

Василько затає на печі: «Ми смело в бой пойдьом...»

Петро. А ти виспіваєш собі, не журишся, Василю?

Василько (весело). А чого мені журитись — молодому та нежонатому?

Мати. Він сьогодні таки доспівається, поки я посвячу його лозиною.

Василько (пустуючи ногами й руками). А-ля! Ля! Тра-ля-ля!

Мати. Дивись, дивись! Що виробляє!

Василько (виспіває):

...А дід бабу товче-товче,
Що не швидко млинці пече.
Цить, діду, не казись,
Напечу — наїсись!

Мати (сердито). Цить, тобі кажу!

Василько (пустуючи дужче):

...Ді-ід рудий, баба руда,
Батько рудий, мати руда...

М а т и. Петро, піди внеси мені добру хлудину.

В а с и л ь к о. Та що це таке, що й співати не можна?
Що це в нас — монастир який у хаті заводиться чи що?

М а т и. Розпустили хлопця, ніякого йому немає впину.
Увійде в хату чужа людина — за ним слова не скажеш.

П е т р о (трохи підводиться). А знаєте, мамо, яку він штуку впалив учора? Увійшов у хату дід Григор до нас та й забув шапку здійняти. Тільки сів він на лавці, наш свекор зараз до його, цупить із голови шапку: «А чого це ви, діду, сидите в хаті в шапці, а ще й старі!» А дід: «Оце спасибі тобі, батьків сину, що хоч на старість розуму учиш, — видно, розумного батька дитина».

М а т и. Я ж кажу — перед людьми сором. У людей такі вже корови пасуть, а наш тільки уміє старувати.

В а с и л ь к о. І я б пас, чому ж не посилаєте? Хе, велика наука — корову пасти. (Гукає.) Гей, сіра, куди ти лівеш, щоб тобі очі повилазили!..

Увіходить батько.

Б а т ь к о. Це ти, Васильку, гукаєш? А я думав, чи не Микита це чабан череду жене з поля. (До жінки.) Вечеря готова?

М а т и. Зараз. Ось тільки трохи нехай упріє. (Закриває заслонкою піч, прибирає коло печі, мие посуд.)

Б а т ь к о (сідає на лавці, виймає люльку). Гаврило не приходив?

В а с и л ь к о (швидко біжить до батька, вмощується йому на коліна). Тату, приходив хлопець з комнезаможу, щоб завтра в громаду приходили. Мабуть, будуть нового обирати голову, бо Павло Книш тільки й знає, що самотгон джуглить та хабарі хапає з людей.

Б а т ь к о (гладить його по голівці). От тебе б, Василю, на голову обрати — в тебе порядок був би!

Василько бере з рук у батька люльку, смочче, ніби курить.

М а т и. Потурай йому! Мажеш його, а він, чуєш, що каже: не хочу в школу, що вона мені та школа — їсти дасть?

Б а т ь к о. Васильку, що це на тебе кажуть?

М а т и. Кажу: тебе ось женити пора, а він — що ж би думав: як не гукне з-під столу: «Так чому ж не жените!»

Сміються.

Мати (до Василька). Та чого це ти, такий бицмане, стеревився батькові на коліна? Та ще й люльку смалить? Бач, чого учитися!

Кидає прибирати, підходить до Василька, одіймає люльку, стягує з колін, дає легенько ляца по заду. Василько, надувшись, сідає коло вікна.

Батько. Кажи, Васильку: прийде час — будемо вчитись.

Мати. Буде! Коли змалку не навчиш — такий і останеться. Зараз треба вчить! Оце коли б узяв батіг та почав його женити — де б те все й ділося.

Батько. Та чого це ти напалася на парубка? Може б, і справді було краще оженити його. Я оце й думав собі, вертаючись із поля: «Хай його батько стеряється, не хочу вже робити. Ось і ноги подерев'яніли, спину ломить, руки болять, старий роблюся... Треба, мабуть, оженити которого з хлопців та й господарство до рук передати, хай молоді господарюють, а нам із старою треба вже й одпочити».

Мати (дивиться на батька, посміхається). Воно б і пора вже...

Батько. Чому ж не пора? Двох таких орлів маємо, та не пора! Тільки котрого нам спершу оженити? Петрові на осінь у профшколу треба буде їхати, хіба справді — Василя?

Мати (кінчила прибирати, витерла руки, стає перед Васильком, ховаючи усмішку). Про мене, хоч і Василя. Як ти хочеш, так хай і буде: це ж твій мазаний.

Батько (до Василька). То як же ти скажеш, Василю, тебе оженимо чи спершу, може, Петра?

Василько (затуляється рукавом). Гні!

Мати. От він сміється! Кажи, коли справді хочеш оженитися, то будемо женити.

Батько. Кажи, Васильку, то, може, сьогодні й дівчину засватаєм і все діло зробимо.

Мати. Чого ж — тепер швидко: пішли до комісара, записалися та й по всьому.

Василько пильно позирає то на батька, то на матір.

Петро (підводиться з полу, зацікавлений, сідає). Женись, Василю, — буде добре! Жінка буде тобі обід варити, сорочки прати, а ти лежатимеш собі на печі, як дядько Кирило, та тільки погукувати будеш: «Стара! А принеси огню — я люльку закурю!»

Мати. Ну, то одягай штани та будемо йти, поки не пізно.

Петро. Та швидше, а то комісар спати ляже!.. (До батька.) Тату, коли Василь не хоче,— женить мене!

Василько. Еге, не хоче! (Швидко схоплюється, надіває штани.)

Увіходить Зінька.

Зінька. Мамо, вечеряти будемо у хаті чи надворі?

Петро киває на неї, щоб мовчала.

(Озирається. Побачивши Василька.) Куди це ти, Васильку, одягаєшся?

Мати сіпає Зіньку за полу, та замовкає; Василько, одягнувши штани, виходить на середину хати.

Батько. Ну, от і гаразд. Тепер тільки треба молоду йому вибрати.

Мати. А може, в його уже є яка на приміті?

Зінька. Як же нема, а Ганна? Вона ж і з калюжі його вирятувала, як колись загруз був до коліна. Витягла, носа йому втерла, ще й поцілувала. Правда ж, Васильку, Ганну будеш сватать?

Василько. Ганну... (Бере пучку з рот.)

Батько. Ганну, то й Ганну — тобі видніше.

Мати. Та казати правду, то й дівка вона хороша, чесного, трудящого роду...

Петро. Здорова. Там ухопить мішок із житом на плечі — і не зігнеться.

Зінька. На вроду гарна, чорнява...

Батько. Ну, то не будемо ж гаятись, одягаймося швидше та підемо. Дайте йому Петрову свиту... Ну, швидше!

Василька починають швидко одягати. Петро достає з жердки свиту, одягає Василя, мати підперізує червоним поясом, Зінька пришиває до шапки червону стрічку. Дають тютюн, люльку.

(Тимчасом навчає.) Дивись, сину,— будуть шанувати горілкою, не пий за столом, їсти не хапайся, лишнього не говори... Та тебе вже нам не вчити...

Зінька надіває Василькові з червоною квіткою шапку.

Бач, ще й квітка на шапці! Ну, тепер дайте йому хліб під пахву... та й рушимо.

Мати дає Василькові хліб.

Петро. Удержиш? А то, може, я піднесу.
Василько (*гребе хліб обома руками*). Я сам!
Я сам!..

Батько (*оглядає Василька*). Чим не молодий!

Петро, не втерпівши, починає сміятись.

(*Дає йому знак, щоб не сміявся. До Василька.*) Ну, так. Усе добре. Тільки треба тобі, Василю, ще сказати дещо. Чи будеш же ти тепер за мене ходити в громаду на збори?

Василько. Буду.

Батько. А податки будеш платити?

Василько. Як дасте грошей, то й заплачу.

Батько. От тобі й маєш! Ти ж будеш у нас хазяїн. Будеш робити, то й гроші будуть.

Василько (*непевно*). Е-ге...

Батько. Будеш орати, сіяти, косити...

Василько. О, косить?.. Я ж іще й коси не потягну.

Всі сміються.

Мати. Коси не потягну! Оце так молодий!

Зінька. Оце так хазяїн!

Петро. А ще женитись хочеш!

Батько. Так, так, Васильку, будеш тепер усе робити, всьому порядок давати, годувати всіх будеш, одягати... Нас з матір'ю до смерті доглядатимеш...

Василько. Я не хо...

Батько (*лагідно*). Ну, а як же, сину? Поки ми здужали з матір'ю, робили, вас усіх годували, до розуму доводили, а як оце постарілися, то невже ж ти нас із хати виженеш, щоб ми з торбами пішли попідвіконню?

Василько. Я так не хочу...

Петро. Як не хочеш? Мусиш! Ось мені на осінь чобіт треба — хто ж мені справить, як не ти?

Зінька (*до Петра*). Ти з чобітьми подождеш, ось мені нема в чому вийти в люди: свита — латка на латці. Мені спершу поший, Васильку.

Петро. Не слухай її — мені спершу! (*Сіпає його за рукав.*)

Зінька (*тягне його за другий*). Мені, Васильку, мені...

Петро. А мені босому у школу іхати чи як? Що це таке — роби, роби... (*Удає, що плаче.*)

Василько. Тату, у мене чогось живіт болить...
Пустіть!

Петро. Куди? Тепер — назад? Думаєш — дурно ото тобі пришили квітку? Ні, годі! Пропало! Хоч-не-хоч, а ми тебе оженимо. (До Зіньки.) Зінько, держи його, щоб не втік.

Зінька й Петро держать його за руки. Василько кидає хліб і про-
жогом тікає під піч.

Батько. От тобі й жених!

Довгий веселий регіт.

(Пересміявшись, до матері.) Ну, тепер сип вечерять. (До Василька.) То як, Васильку, виходить, що женитись — мало вигоди?

Василько (з-під печі). Оженитись — не напасть, та якби, оженившись, не пропасть!..

Знову сміх.

Завіса

ДО СВІТЛА

Етюд в одній дії
Драматизація оповідання Івана Франка

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Жураківський — інтелігентна людина, поважного віку.
Стефан — молодий в'язень.
Йосько Штерн — хлопець років 15—16, єврей.
Тюремний доворець.

За сценою голоси в'язнів і вартового жовніра.
Діється в Галичині.

I

Камера в тюрмі. Високо — маленьке ґратоване вікно; в його знадвору снопом б'є сонячне світло. Поза тим — у камері темно. На ліжку сидить Жураківський — латає одежину. Він часто прислухається, підходить до прозурки — дірочки в дверях, зазирає в прозурку, далі знову сідає на своє місце. Коло стіни, під ґратами, столик, на століку стоїть Йосько з книжкою, читає до сонячного світла, що світить крізь ґрати. Читає Йосько по складах, але бадьоро, голосно.

Йосько. Жу-ра-вель... Журавель... по-чав ду-ма-ти... думати га-да... гадати... Іде зно-ву знову... до... чаплі...
(Радю сміється.)

Жураківський. Ну як, Йоську, все розумієш?

Йосько. Геть чисто все. Ніби хто мені збоку під-

казує. Ось слухайте. *(Починає розповідати.)* Був собі журавель і надумав він оженитись. Кого б це мені взяти за себе,— думає собі,— а далі й каже: візьму я за себе чаплю.

Жураківський *(прислухається)*. Зажди, Йоську, тось іде.

Йосько швидко віскакує з столу, ховає книжку за спину. Жураківський підходить до дверей, дивиться в прозурку.

Ні, то не сюди. *(Вертається на своє місце.)* Ну, Йосько, поганяй далі...

Йосько. Тут трохи забувся... Ось я до краю дочитаю, тоді розкажу вам усе одразу. *(Вилазить знову на стіл, читає далі.)*

Надворі, за вікном чути лютий голос жовніра: «Одійди од вікна! Бач, чого забажав — свіжого повітря! Я ось тобі дам повітря, я тебе дихну! Що-о? Мовчати! Гад!»

Жураківський. А поглянь, Йоську, на кого це він? Тільки — обережненько.

Йосько *(визирає в ґрати)*. На п'яту камеру свариться.

Жураківський. Це новий уже стоїть на варті?

Йосько. Так, це вже другий. У... який лютий!

Жураківський. Сховайся, Йоську, хай йому враг.

Йосько. Він сюди не дивиться... День який гарний. Ясний та теплий. Небо сине-сине... А он бабине літо, мов на човні пливе... *(Загадався, далі вітхнув і знову — до книжки.)* Ви-бач-чай... вибачай... каже, що я тоді так... тобі ... од-ка-зав... Те-пер я пе-ре-ду-ма-в... передумав і зно-ву... хо-чу...

Жураківський *(зразу)*. А цить! *(Іде до прозурки, дивиться; далі швидко дає знак рукою, щоб Йосько влязв.)*

Йосько швидко влязав із столу, одсовує його од вікна, сам стає коло стіни, сховавши за спиною книжку. В коридорі чути голосну розмову. Гримить замок.

II

Двері швидко одчинились. Увіходять Стефан, поорязкуючи кайданами, і доворець із в'язкою великих ключів у руці.

Стефан *(зразу сердито починає ходити по камері, бубонить)*. Собаки! Думали — мовчатиму, ні, не на того напали! Шкури!

Дозорець (стоячи коло дверей). Слухай сюди, Стефане! Попереджаю, що тільки помічу за тобою і тут щонебудь, так і знай — будеш в одиночці сидіти. Знаєш, що то за річ — одиночка?

Стефан. Бачив уже, не налякаєш!

Дозорець (презирливо). Бач, який герой! Не підступай до його. (Тихіше.) Ну, та ми тебе укоськаєм. Загнуздаєм.

Стефан. Побачимо.

Дозорець (певно). Загнуздаєм! Будь у тому певен. І не таких бачили. Тюрма — це тобі не рідна мама! (Виходить і замикає двері.)

III

Стефан (ходить по камері, сам собі щось буркоче, похваляється). Шкура собача... Ну, та ми ще побачим...

Жураківський і Йосько мовчки сліdkують за ним.

Жураківський. Це вас сьогодні закували, товаришу?

Стефан (зразу пильно дивиться на його, на Йоська, мовби він їх до цього часу не бачив. Перегодя трохи, спокійніше). Сьогодні. Хотів утекти з цієї ями — впіймали, барбоси. (Зітхає. Сідає й починає щось собі наспівувати без слів. Вигляд задуманий, напружений.)

Пауза. Йосько лізе до вікна. Надворі голос жовніра: «Далі од вікна! Чуєш, чортове насіння? Ясного сонця?.. А оцього не хочеш?..»

Жураківський. Не лізь зараз, Йоську, пережди трохи.

Йосько. Мені ось трошки осталося, всього ось, рядків... (Рахує в книжці рядки.)

Стефан (зразу підводить голову, жваво, зацікавлено). А що то за книжка в тебе?

Жураківський. То — дитяча читанка. Читатъ учи-тється хлопець.

Стефан. Добра річ, хлопче, добра річ.

Жураківський. Оце навчився складати слова, та така гарячка взяла хлопця — день і ніч сидів би за книжкою. І не їв би і не спав.

Стефан. Не боронять?

Жураківський. Боронить — не боронять, тільки біда наша, що камера темна. Хлопець раз у раз лине з

книжкою до вікна. Добрий вартовий попадеться, то не проганяє, а більше — згонять. А його, як на злість, іще більше бере охота.

Стефан (до Йоська). А чого ж це ти, такий великий хлопець, та й і досі не навчився читати?

Йосько (смутно). Не було кому вчити.

Стефан. А за що сидиш?

Жураківський. Безпашпортний.

Стефан. Били?

Йосько. Ой, били! Водою одливали та й знову били.

Стефан. Звідки ти?

Йосько. Із Смерекова.

Стефан. А як звати?

Йосько. Йосько Штерн.

Стефан. То ти є єврей?

Йосько. Аякже — єврей.

Стефан (весело сміється). Щоб ти здоровий був, вражий Йоську, хоч би ти мене вбив — не сказав би, що ти єврей. Де ти так гарно по-нашому навчився говорити?

Йосько. Я виріс поміж сільськими хлопцями, за пастиуха був.

Стефан (ще більше зацікавлений). Цікавий ти хлопець, Йоську, вірне слово, цікавий. То це ти в тюрмі й читати вивчився?

Йосько (показує на Жураківського). Ось вони мене вивчили.

Жураківський. Я вам кажу — хлопець до вчення аж горить! Правду кажучи, то він, сірома, і до криміналу попав через свою охоту до науки.

Стефан (здивований). Он як? (Сідає коло хлопця і ніжно обгортає його за стан.) Ану, розкажи мені, товаришок, все-все про своє життя. А я тоді про своє розкажу. Мое життя, брат, теж не з медом.

Йосько. Я вже їм (показує на Жураківського) все розказував.

Стефан. То ще й мені розкажи, все одно робити тут немає чого.

Жураківський. Я ще раз з охотою послухаю — розкажи, Йосько.

Йосько (тре лоба). Ну, звідкіля ж його почати?..

Надворі голос вартового: «Куди ото? Знову? Що ти скажеш із цими гадами? Тільки одвернись, так і лізе до вікна! Ну, ви сьогодні дограєтесь! Ви дограєтесь!»

Стефан. Чого він, як на живіт раз у раз?

Жураківський. День сьогодні видався гарний — всю тюрму до вікна тягне. (До Йоська.) Ну, так розповідай, Йоську.

Йосько (подумавши трохи). Ні батька свого, ні матері я не пам'ятаю. Жив я в Смереківі в орендатора Мошки. Мошка доводився мені рідним дядьком, але про це я до останнього часу не знав і жив у його за наймита, за попихача. Дуже мені було тяжко у його — годували там мене в кутку, як собаку, водили обірваним, а найбільше мені було жаль, що своїх дітей він оддав до школи, а мене не вчив ні по-єврейському, ні по-українському. Все він боявся того, щоб я не довідався, що він мені доводиться дядьком. Після я довідався, що він загарбав собі все майно, що лишилося після смерті мого батька. А люди на селі мене любили. От і почали вони мені казати...

Гримить замок коло дверей, увиходить доворець.

IV

Доворець. Йосько Штерні!

Йосько (раптово зіскакує з місця, схвилюваний). Я!

Доворець. Чого такий радий? Думаєш — на волю? Збирайся до слідчого! Зараз!

Йосько швидко шукає шапки і ніяк не знайде. Руки тремтять.

Жураківський. Ось твоя шапка, Йоську. (Подає шапку.) Та чого ти хвилюєшся? Не бійся. Твоє діло видне, хоч би й не хотіли — мусять випустити. Не сьогодні — завтра на волі будеш!

Доворець і Йосько виходять.

V

Стефан. Ехе-хе! (Ходить по камері, нудьгуючи.) У вас як тут — оті нишпорки (киває на двері) дуже слідкують за вами?

Жураківський. Щоб дуже — не можна сказати. Наша камера спокійна. А що хіба?

Стефан (з пояса штанів витягає маленьку пилочку, показує, сміючись). Бачили?

Жураківський. Що це — пилочка?

Стефан. Роздягали до сорочки, до ниточки обшукали, а я все-таки проніс.

Жураківський. Що ж ви думаєте робити?

Стефан. Що ж його робити — буду потроху пиляти.

Жураківський. Зараз?

Стефан. Розумієте, таку вдачу маю — не можу й одного дня неволі терпіти. Якось легше на душі стає, коли почнеш готуватися до втечі. *(Сідає в кутку, розглядає кайдани.)* Звідкіля ж вас почати, прокляті? Бодай уже і сам той світа не бачив ясного, хто вас вигадав на людей!.. *(Починає пиляти, далі до Жураківського.)* Що, дуже чути?

Жураківський. Таки чути.

Стефан. Давайте будемо говорити про що-небудь. *(Далі пиляє, розмовляючи.)* Знаєте, не йде мені в голови цей Йосько. Він мені зразу вподобався.

Жураківський. Цікавий хлопець. Здібний надзвичайно. Ви повірите — за два дні вивчився читати!

Стефан. Такого б тільки вчити та вчити, а його — в тюрму за велику охоту до науки. Здається, ви казали, що за це його посадили сюди?

Жураківський. Та воно так виходить. *(З осторогою підходить до прозурки, заглядає в неї).*

Стефан *(тривожно)*. Що там?

Жураківський. Мені почулося, що хтось крадеться до прозурки. Сядьте ви трохи далі, отуди *(показує в куток)*, а я буду сидіти проти дверей та поглядатиму на прозурку. *(Стефан одсовується далі, Жураківський сідає проти дверей, повертається до перерваної розмови.)* Кажу — воно й виходить на те. Було, бачте, так. Отой його дядько-орендатор хотів прямо заганяць, задурить хлопця, щоб легше зробить з його довічного собі батрака. Але хлопець виростав надто не дурний, та й люди в селі напучали його: чого це ти дурнем ростеш у його, кажи, нехай дає вчитись. Своїх дітей, бачиш, давно оддав до школи. Хлопець до дядька — давай домагатись. Дядько — на його гримать. Хлопець — коли не пустите — втечу. А Мошко тоді й каже: куди ж ти, дурню, втечеш, коли в тебе ніякого документа немає? Ти знаєш, що ти — прибулда, волоцюга? Тільки од мене підеш, тебе зразу в тюрму запровадять. Хлопець у село до людей за порадою. «Бреше, кажуть люди, папери в тебе є, тільки він од тебе їх ховає».

Хлопець прислідкував, де Мошко ховав свої папери, викрав їх, поніс до людей.

Стефан. Молодчина хлопець! Неграмотний, а не дурень.

Жураківський. Заждіть же. Мошко до жандармів, хабаря в руки — одберіть папери та оддайте мені назад. Хотів, певне, знищити їх зовсім. А на хлопця пустив славу, що ніби вкрав у його гроші. Хлопця арештували, били, катували, щоб сказав — де сховав папери? Але хлопець документів не давав, а оддав прилюдно війтові. Тут уже справу затерти не можна було, і вона пішла до слідчого. То оце, певне, й випустять його.

Стефан. З головою хлопець. Як не приборкають — з його щось вийде. Такому варт допомогти. (*Прислухається.*) Що воно? В тюрмі волину заводять? Чуєте?

За стіною чути гамір, надворі — лайка вартового: «Арештантська пика. Злодійське кодло! Всіх, як собак, перестріляю!»

Бач — гадюка: «Стрілять буду!». Радий, що карабіна наче-пили.

Гамір за стіною збільшується.

Ні, тюрму ти не залякаєш карабіном! (*Прислухається.*) Чуєте? Чуєте? Котячий концерт заводять!

Чути свист, вереск, котяче нявкання.

(*Радісно.*) Так і є! Кац-музика! (*Кидає пиляти, видирається на стіл, визирає в ґрати.*) Ось ідіть подивіться! Бігає од вікна до вікна, крутиться, метушиться — як не скавиться... Ага! Замок, собача шкура! Став, як укупаний, на місці. Отак би й зразу.

Кац-музика затихає.

(*Голосно до вартового.*) Ну, що? Взяв? Ех ти, божий бичок! Ти гадаєш, як в'язень, то вже його можна виганить, випаскудить із останнього? Зажди, може, ще не раз і сам попадеш сюди...

Жураківський (*тимчасом стояв коло дверей, поглядав у прозурку*). Ша! Сюди йдуть!

Стефан швидко злавить із столу. Гуркотить замок, одчиняються двері.

Двері одчинились. Швидко увіходить Йосько, веселий і схвильованийий.

Жураківський. Ну що, Йоську? Випускають?

Стефан. Що, на волю?

Йосько (*сміється*). Казав — незабаром підеш на волю. Казав — і паспорт мені буде.

Стефан. Значить, будеш вільний птах! Іди, куди хочеш, роби — що хочеш! (*Лясає його по плечу.*) Ну, куди ж ти зараз? До Мошка?

Йосько. Хай він провалиться — і в хату не зайду.

Жураківський. Ти йому не даруй так! Ти вимагай, хай він оддасть тобі те, що пограбував у твого батька.

Йосько. Хай він тим удавиться. Обійдусь і без того. Мені — аби воля та паспорт, то я сам знайду собі дорогу...

Жураківський. Ти, Йоську, пам'ятай же. Зроби так, як я тобі казав. Підеш до того чоловіка, він оддасть тебе до ремісничої школи. Може, навіть, і цієї осені... А там — шлях буде широкий, тільки вчися...

Стефан. А до чого в тебе, Йоську, є охота?

Йосько. Я й сам не знаю, до чого більше. До всього! Всього хочеться знати, всьому навчитися. (*Мрійно.*) Мені в селі коваль казав, що є така школа, де учать будувати мости, будинки...

Стефан. Інженерна школа? Чудово! Тільки гляди, Йоську, будеш інженером — не будуй тюрем. Пам'ятай одно — нема кращого в людщині, як воля, і нема нічого огиднішого, як одіймати волю іншого...

Жураківський. Ні, Йосько не буде тюрми будувати. Він будуватиме театри та школи, школи просторі, щоб багато було повітря, ясні, світлі, з великими вікнами.

Йосько (*радісно, мрійно*). Ой... (*Далі швидко, затурбовано.*) А де ж це моя книжка? Де моя книжка? (*Шукає книжки.*)

Жураківський. Та вже на волі будеш читати, Йоську.

Йосько. Коли ж хочеться дочитати! (*Знаходить книжку.*)

Жураківський. От же, нетерплячий який — дивись, щоб не набридло.

Йосько. Мені? Ніколи в світі! (*Швидко шукає в*

книжці недочитані рядки. Починає читати, низько схиляючись до книжки.) Прийшов зно-ву жу-ра-вель до чаплі...

Стефан. Годі, Йоську, очі попусти!

Йосько мимоволі тягнеться ближче до світла, спершу сідає на стіл, далі підводиться й читає до вікна.

(Ходить схвильований по камері). Як тільки почую, що хтось виходить на волю, аж серце заб'ється!.. (Швидко сідає й починає пиляти кайдани.)

Голос вартового. Гей, ти, чортів злодійчук! Злізь там од вікна! (Йосько не чує, захоплений читанням.)

Жураківський (стурбовано). Йосько, чуєш? Вартовий кричить!

Йосько (одривається од книжки, до вартового бадьоро). Книжку читаю. Книжку! (Показує книжку.)

Голос вартового (ближче). Геть, тобі кажу!

Жураківський. Йоську, злізь! Не забувай, що ти — в тюрмі!

Йосько. Та я зараз. Ось тільки трішки дочитаю... В камері зовсім стало темно.

Голос (люто). Геть, бо стріляю!

Жураківський і Стефан (разом, стурбовані). Йоську, злізь! Злізай, Йоську!

Йосько (до вартового). Ось дивися — три рядочки тільки осталося, я...

Гривить постріл. Йосько крикнув і повалився додолу.

Жураківський і Стефан (підбігають до його). Що тобі, Йоську? Куди ж тебе попало?

Йосько замовк. Пауза.

Жураківський (нагинається, бере за руку). Еге! Готовий!

Стефан (теж нагинається). В серце, здається, в саме втік. І книжку прострілив...

VII

Гривить замок, одчинились двері, увіходить дозорець.

Дозорець. Йосько Штерн! Збирай свої жечі, зараз підеш на волю! (Придивившись.) Що таке трапилось? Чого це він?

Жураківський. Вже його випустили на волю!

Стефан. Без паперів, без паспорту...

Доворець. Це він, чортів пацан, до вікна лазив!

Стефан. Вивчила тюрма грамоти! (Свариться кулаком, сильно, гаряче.) Звірі! Недолюдки! Каті!..

Доворець. Ну-ну! Не дуже!

Швидко виходить, замикає двері. Дає тривожний свисток. Стефан стукає в стіну. Тюрма починає гвалт.

Завіса

СЦЕНАРІЇ

ОЛИВ'ЯНИЙ ПЕРСТЕНЬ

Сценарій для дітей старшого віку
на сім частин

ЧАСТИНА ПЕРША

1. НП*. В кінці шкільного року.
2. Двері з коридора, над ними напис «7-ма група».
3. Клас в час навчання. Вікно відчинено. В учнів у декого весняні квітки. На партах — школярі і школярки. Коло дошки пише крейдою вчитель.
4. На дошці рисунок піфагорової теореми та вся майже дошка обписана доказами.
5. Учитель пише докази, захопившись, не звертає уваги на те, що діється за спиною у класі.
6. Коло відчиненого вікна дерево в листу.
7. На гіллячці — горобець цвірінькає.
8. В класі учень зазирає у вікно на горобця.
9. НП. Вітя Баранович.
10. Другий учень розмальовує на парті заголовок для стінгазети.
11. Квітчастий заголовок: «Наша школа»,— Дво-тижнева газета 61 трудшколи ч. 15. 20 квітня 1926 року.

---

* Технічний термін: «Напис». — Ред.

12. НП. Редактор шкільної стінгазети
Валеріан Ліщина.
13. Школяр років 15—16, з буйним на голові чубом
визирається в дзеркальце, розчищаючи чуб.
На куртці — квітка в петельці.
14. НП. Кость Ясинський.
15. Учень, лагідне обличчя, в світі. Мрійно дивиться у вікно.
16. Жито на цвіту.
17. Учень зітхає на повні груди.
18. НП. Бондар Василь.
19. Школярка в селянському вбранні розглядає
на руці, милується з персня.
20. Олив'яний перстень.
21. Знімає з руки перстень, качає по парті.
22. НП. Настя Бондарівна.
23. Школяр, обличчя отряхувате, пише на парті
«летучку», закриваючи її рукою од стороннього
ока, затурбовано позираючи навкруги.
24. НП. Насте, заховай свого персня,
бо в Ясинського очі посліпнуть...
25. Учитель коло дошки: одна пучка вгору, рука
з крейдою зацімила — напружено думає.
26. Зразу пише — швидко, швидко.
27. Перстень лежить на парті. Настя замиловано
дивиться на його. За її спиною повисувались
школярські обличчя — веселі, отряхуваті, із за-
скаленими очима, з виставленими язиками —
зазирають на перстень.
28. Учитель кліпає очима, дивиться на своє писан-
ня, лихорадливо зтирає дещо рукою й пише
наново.
29. Спритна рука хапає з-перед очей у Насті пер-
стень. Настя злякано кидається.
30. Гурток учнів весело змагається за перстень —
один надіває собі на руку, інші однімають.
31. Буча за перстень: двоє лежать долі, борю-
ються за перстень.
32. Весь клас дивиться, регоче.
33. Учитель здивований, повертає обличчя од
дошки.
34. Раптом кидає крейду, біжить розбороняти.

35. Учитель, осміхаючись, ховає перстень в кишеню.
36. Починає вичитувати мораль.
37. Клас сидить з роблено «благочестивим виразом», між ними стоїть засоромлена Настя, колупає парту.
38. На шкільному подвір'ї в час перерви: звичайна школярська метушня. Грають у м'яча, «в круга», багато учнів босі, без шапок.
39. Коло Насті — гурток старших дівчат, хлопців, дражняться.
40. Настя надула губи — сердито одходить од гурту.
41. В коридорі на стіні — стінгазета. Коло неї — тісно — учні, поскилявшись, читають. Деякі сміються, показують пучками.
42. Школярська рука показує на заголовок.
43. НП. Олив'яний перстень.
Фейлетон.
44. Настя стоїть осторонь — насуплена, ображена, задумана.
45. НП. Шкільний рік закінчився. Старшим учням роздавали посвідчення про закінчення школи.
46. Вихователь за столом роздає посвідчення, прикладає до їх печатку, вигляд веселий, святковий, жартує де з ким. До його — черга учнів.
47. Підходить по атестат Настя. Учитель глянув на неї, осміхнувся.
48. Оддав атестат. Настя хоче йти. Учитель щось пригадав — затримує.
49. Риється в столі, щось наводить.
50. Подає, лукаво осміхаючись.
51. НП. А може, ви подаруєте його нам для шкільного музею?
52. Рука двома пучками тримає перстень.
53. Настя радісно хватає з рук вихователя перстень.
54. Настя крадькома милується на свій перстень.
55. Надіває його на пучку.
56. НП. За шкільним звичаєм в кінці року впоряджали на прощання — вечірку.

57. Гурток учнів і дорослих товпиться коло афіші, читає.
58. Видно верхню частину афіші:
Програма випускної вечірки.
59. Валя вештається поміж натовпом з олівцем і з листом паперу, — вигляд тоскний, безпорадний:
НП. Товариші, товариші, та записуйтеся ж на мандрівку
60. Хапає одного за рукав, той одмахується рукою — іде далі.
61. В натовпі з'являється учень із дзвоником — біжить коридором, люто дзвенить.
62. Рука з дзвінком.
63. Натовп відразу одживає, рухи жвавішають — всі товпляться у двері, що над ними напис: «Зала».
64. Зала по-святковому прикрашена. Повно людей. Коло порога стоять на ослонах. Повидирались дехто на вікна. Натовп непорушений. На обличчях зачудування й увага. Очі впились вперед на сцену.
65. Сцена. Рояль. За роялем акомпаніатор. На сцені — Настя в селянському вбранні — співає під акомпанемент, соло. В руках ноти.
66. НП. Ноги:
Та бодай тая степовая
Могила запала,
Що я вчора жито жала,
Вчора вечір утерjala...
67. Опускається завіса.
68. Зала хитається, як ліс, од крику й оплесків.
69. Тупотять ноги.
70. Обличчя — кричить, заплющивши очі.
71. Ляскає в долоні — разом по голові сусіда.
72. Вся зала:
73. НП. Ще раз, ще раз.
74. Настя виходить, засоромлено вклоняється.
75. В залі стільці й ослони одсунуті попід стіни. В середині зали водять танок («Шулі»). Настя всередині.
76. Ходять парами, гуляють у «ходячого сусіда».
77. Пара: Настя і Кость. Кость бере за руку

78. НП. Настю, дивиться на перстень.
Настя, подаруй мені
на прощання перстеник.
79. Настя вириває руку з перснем, ховає за спину,
сміється:
80. НП. Еге... Так зразу й подаруй.
81. До Насті й Костя підходять в парі Валя й Вітя.
Дивляться на їх, питаючи:
82. НП. Вода чи огонь?
83. Вітя парується з Настею, Валя з Костем. Вітя
показує язика Костеві.
84. В коридорі коло вішалок з одіжжю натовп:
учні й дорослі, нашвидку одягаються.
85. Остеронь великий гурт учнів: — старші учні
прощаються, міцно стискаючи руки, гаряче ці-
луючись. Дівчата, прощаючись, плачуть, ви-
тирають хусточками очі.
86. НП. Учні нашвидко прощались,
деякі, може, назавжди.
87. Настя й Василь рядом, — коло їх гурт учнів
і учениць. Настя і Василь на всі боки вкло-
няються, прощаючись.
88. Коло їх залишаються Кость і Вітя. Стискають
руки. Василь:
89. НП. Приїздить улітку до нас у село,
в гості. У нас є садок, маленька
пасіка, — медом пригостимо.
90. Настя глянула на Костя, на свій перстень.
Осміхається. Прохає:
91. НП. Приїздить!
92. Настя обводить очима шкільні стіни. В очах —
сльоза. Прощається. Відповідні міміка й жести.
- Кінець першої частини

ЧАСТИНА ДРУГА

1. НП. У Києві, в спеку.
2. Київ. Над містом курява.
3. Киплять казани зі смолою.
4. Штукатурять будинки.
5. Фарбують дахи.

6. Вулицею, затуляючи обличчя, швидко йдуть люди, закурені, в поросі.
7. Будинок з верандою.
8. Вивіска: Дитячий будинок ч. 39.
9. Дитяча опочивальня. Ліжка, на ліжках діти в білизні, розкриті, нудяться. Ворочаються од жароти.
10. Кость у ліжку. Заклав руки за голову, коліна вгору — мріє.
11. Лукаве обличчя Насті, у вінку з польових квітів.
12. Широка мрійна осмішка; раптом вона зникає,— кидається, чухмариться.
13. Світить сірник.
14. Дивиться затурбовано на простирadlo.
15. Блощиця.
16. Кость хапає жужмом постіль, біжить у двері.
17. Моститься спати на веранді.
18. Кімната небагатого інтелігента. Валя сидить над книжкою. Витирає руками піт на обличчі.
19. Дніпрові пороги.
20. Могила Шевченка.
21. Знову витирає піт на обличчі. Дивиться на вікно.
22. Хапає кашкет. Тікає з кімнати.
23. Підвальне вікно одчнено. Видно в кімнаті робітничу обстановку. Вітя сидить на вікні, обличчя запуджене. Крізь зуби висвистує.
24. Позіхає.
25. Вискакує з вікна на вулицю.
26. Вулиця міста. Люди йдуть туди й назад. Горять ліхтарі.
27. Вітя й Валя ідуть назустріч один одному, вцепили один одного плечем і сердито блиснули один на одного очима.
28. Зразу радісна осмішка. Вітаються за руку.
29. Розмова. Вітя:
30. НП. Ну, як же твоя екскурсія в село, не вигоріла?
31. Валя махнув безнадійно рукою.
32. Слова жалю (міміка).
33. Осмутнів (пауза).
34. Раптово загорівся. Б'є рукою по плечу Вітю.
35. НП. А знаєш що, Вітю, давай удвох махнем на село.
36. Вітя чуває нерішуче голову. Валя дивиться на

його гостро, чекаючи, простягнувши руку для згоди.

37. Стоять у тій же позі. Вітя нерішуче думає.

38. } Н * Василь.

39. } П Настя.

40 **.) Л Улик.

41. Кость Ясинський.

42. Вітя хитнув головою, сміється:

43. НП. Хіба знаєш що, Валю,—ходімо в гості до Бондарів. Вони прохали колись. У їх пасіка, мед будемо їсти. Як ти гадаєш? Костя Ясинського візьмемо—Кость напевне піде.

44. Радісно ляскають один одного по руці.

45. Беруться за руки, біжать.

46. НП. Бігом, до Костя.

47. На веранді лежить Кость. Очі напівзаплющені.

48. Настя з пелени сипле волошками.

49. Волошки, волошки, волошки.

50. Спить, на обличчі широка, радісна осмішка.

51. Кость лупає очима, кидається, протирає очі.

52. З волошок визирають обличчя Валі й Віті.

53. НП. Чого вам?

54. Валя і Вітя манять його руками.

55. Неохоче, позіхаючи, встає.

56. Іде спотикаючись, над головою волошки.

57. Сидять всі трое під мурованою стіною. Вітя і Валя наперебій гаряче умовляють. Кость сперше позіхає, рукою скидає волошки з очей.

58. Далі сон зникає з обличчя.

59. В очах радісний блиск. Кидається.

60. НП. Куди? Куди?—В Липовий Кут. До Бондарів?—За двісті верстов?

61. Товариші кивають, стверджуючи, головою.

62. Кость з радощів перекручується колесом.

63. Встає дубом.

64. Схоплюється, б'є Вітю по руці.

65. НП. Згода.

---

* Технічний термін: «Наплив».—Ред.

** Тут була авторська помилка в нумерації кадрів на 1 номер.—Ред.

66. Таємнича рада.
67. НП. Радились недовго. Вирішили ви-
мандрувати з Києва завтра ран-
ком. Сьогодні постановили зайти,
поки не пізно, порадитись ще з
вихователем.
68. Кімната вчителя. Учитель, Валя, Вітя й Кость
розглядають мапу.
69. Мапа України.
70. Пучка показує на мапі: Лубни.
71. Учитель прощається з хлопцями гаряче за руку.
72. НП. Щасливої вам дороги, товариші.
Давно б так. Не забудьте ж там
для нашого шкільного музею при-
нести з села гостинців, привіт
Бондарям. Пишіть.
73. Учитель виряджає учнів.
74. Сходить сонце. Дорога поміж житами. Телеграф-
ні стовпи. Бадьоро збивані кашкети вгору. По
дорозі йдуть трое товаришів: Кость з клуночком,
Валя з портфелем, Вітя — на поясі теліпається
«бульдог».
75. Повертаються назад.
76. Видно здалеку Київ.
77. Здіймають шапки. Вклоняються.
78. НП. Прощай, Київ.
79. Зітхають на повні груди.
80. } Починають стрибати один через другого в
81. } «довгої лози».
82. }
83. НП. Го-го-го!

Кінець другої частини

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

1. НП. Од Києва до Лубен.
2. Товариші лежать коло телеграфного стовпа під
пшеницею. Розглядають колосок пшениці.
3. Колос пшениці.
4. Молотять ногами, розмовляють.

5. Заходить сонце.
6. Кость кидається, показує злякано на сонце.
7. НП. Товариші. Треба нам подумати про ночівлю. Гляньте, сонце заходить.
8. Всі затурбовано скоплюються.
9. Стоять на шпилі, показують пучками в долину.
10. Маленьке село в яру.
11. Хлопці затурбовано поспішають.
12. Хатка в яру. З вікна світиться вогник.
13. Стоять коло ворітець. Зазирають у двір.
14. Із-за тину вискакує собака. Гавкає. Кидається на товаришів.
15. З другого боку другий, третій.
16. Перелякані хлопці летять од двору, ніби їх вітром оддуло.
17. Біжать, спотикаючись, через бур'яни.
18. За ними собаки.
19. Стрибають через рів.
20. За ними собаки.
21. Через потік.
22. Млин. Коло млина товариші викручують мокрі штани.
23. Сидять на завідні. Задумані.
24. НП. Що ж, мабуть, прийдеться нам тут заночувати?
25. Неохоче вмощуються перед млином.
26. Скулюються. Лягають.
27. Вітя підводить голову, злякано дивиться вперед.
28. Три бандити з коліна наводять на хлопців обрізи.
29. Вітя злякано штовхає товаришів.
30. НП. Товариші, гляньте. Що воно таке?
31. Всі кидаються, розглядають.
32. Бандити перетворюються в три стовпці, що до їх прив'язують завідню.
33. Сміх.
34. Сплять. Вітя крадькома підводить голову.
35. Три стовпці знову набирають вигляду бандитів.
36. Сідає, протирає очі.
37. Знову стовпці.
38. Сплять, скрутившись бубликами.
39. На сідалі співає півник.
40. Пастух жене корову.

41. Сходить сонце.
42. Товариші протирають очі, встають.
43. Стоять на пригорку, дивляться в долину.
44. Картина ланів зразу перед жнивками.
45. НП. А на ранок перед очима розгор-
талось безкрає море золотих ла-
нів і далечинь, як дим, що так і
тягнула до себе в глибіню. А сонце,
тепле й ласкаве, казало: «Край у
нас веселий, люди добрі — тут не
загинете».
46. Збили бадьоро шапки на голові, весело й рішуче
пішли.
47. Ідуть весело, підстрибуючи. Вітя пританцьовує.
48. Старенька бабуся зажинає на лану серпом.
49. НП. Подекуди починались вже жнива.
50. Колодязь із зводом — хлопці витягують воду.
51. П'ють, аж одпихають один одного.
52. Ідуть бадьорі.
53. НП. Перший і другий день ідуть ба-
дьорі.
54. Коло перевозу — стара бабуся. Товариші здоров-
каються.
55. НП. Бабусю, чи не можна б у вас
переночувати?
56. Ідуть звичайною ходою, шапки на головах нижче.
57. НП. На третій день стали одчувати
втому.
58. Поле. В кількох місцях женці.
59. НП. А з кожним днем женців у поле
виходило все більше й більше.
60. Копи, копи... женці...
61. Ідуть, томлені, витираючи піт, про щось змагаю-
чись.
62. НП. Забули вже, котрий ішли день:
Валя казав шостий, Вітя доводив,
що сьомий.
63. Ідуть засмажені, спітнілі, в силу ноги волочать.
Валя кульгає. Шапки нижче на чола.
64. НП. Насилу ноги волочили.
65. Ідуть один за одним. Кость спереду, насилу ноги
переставляє. За ним кульгає Вітя. Далеко за Ві-

- тею, з палицею, зігнутий Валя. Шапки насунуті на очі.
66. Валя сідає на дорозі, гукає.
67. НП. Товариші, я далі вже не можу йти.
68. Сидять всі похмурі й потомлені. Валя перев'язує ногу.
69. НП. Доведеться ночувати в полі.
70. Перелісок. Стіжок сіна. Мостяться ночувати під сіном.
71. Лежать горілиць, дивляться в небо. Валя показує пучкою.
72. В небі плине хмарка.
73. НП. Хлопці, на що скидається ота хмаринка? — Як ви гадаєте?
74. Хмара змінює форму: медуза, комета, жіноча коса.
75. Хлопці показують вгору рукою.
76. НП. На медузу. На комету.
Хлопці, це Настина коса.
77. З хмарки визирає Настине обличчя.
78. Хлопці весело сміються.
79. НП. Це вже, мабуть, недалеко й Липовий Кут. То Настя вилетіла нам назустріч — кличе галушок їсти гарячих.
80. Настя до пояса визирає з хмарки. Поперед себе держить горщик, з горщика пара.
81. Хлопці регочуть. Схоплюються, сідають. Руки приставляють до рота, угору гукають.
82. НП. Насте, го-ові! Неси швид-ше га-лу-шо-о-ок!
83. Сплять, плямкають — обличчя щасливі.
84. Галушка на спичці.
85. Картина гарячих жнив: косарі без шапок повипускали сорочки. Покоси, копи, густо снопів, в'язальниці. Вози з напнутими холодками. Коні на припоні. Колиски з дітьми.
86. Хлопці бадьоріше кульгають. Шапки вище.
87. Косар клепає коси. Хлопці щось його питають.
88. Косар підводить голову. Одповідає:
89. НП. Чи далеко, дядьку, до Липового

- Куту? Ні, хлопці, вже недалеко,
верстів буде 12.
90. Ідуть бадьоріше. Шапки вище. Кульгають менше.
91. Дівчина п'є з барильця воду під копою. Товариші питають її. Оповідає:
92. НП. Через годину знову питали. Ні,
вже близенько. Верстов 7.
93. Ідуть. Шапки на потилиці. Сміються.
94. НП. А ще через годину.
95. Віз. Коло возу колиска, жінка бере з колиски дитину, хоче годувати. Хлопці питають її.
96. Жінка показує рукою трохи вбік:
97. НП. А отож видно і Липовий Кут.
98. Видно край села з високими липами.
99. Ідуть хоч кульгаючи, але підстрибуючи. Вітя пританцьовує.
100. Край села старий похилений стовп, із таблицею. Хлопці читають табличку.
101. Табличка:
«Село Липовий Кут, Полтавської губ., Лохвицького повіту. 123 двори». «Село Липовий Кут, Полтавской губернии, Лохвицкого уезда. 123 двора. Жителей мужского пола 312, женского 357, 1887 г.».
102. Могила. Коло могили в'яже пшеницю сім'я Бондарів: мати, Настя, Василь.
103. Настя заслоняє очі од сонця долонею, дивиться вдалину, показує рукою.
104. Розправляють спини Василь і мати, дивляться.
105. Хлопці коло ставка. У Валі плечі вгору.
106. Настя показує пучкою, піднімає одне плече угору.
107. НП. А правда, Василю, отой маленький скидається на Валу на Ліщину. І плече так угору тримає.
108. Василь приглядається, кидає граблі й летить, кілька духу.
109. Коло ставка: Кость показує пучкою в той бік, звідки біжить Василь. Очі у всіх затурбовані, уважні.
110. Василь летить стернею, розмахуючи руками, спотикаючись.

111. У хлопців на обличчі напружене, затурбоване чекання. Очі вдивляються гостро.
112. Вираз поступово міняється. Розпливається осмішка. Бурхлива радість.
113. Кость до товаришів:
114. НП. Та це ж Василь!
115. Вибігає радісний Василь. Широко розкриває руки для обіймів.
116. Радісна, бурхлива зустріч. Обіймаються, цілються.
117. Настя гостро, пильно приглядається в далину, в руках вертить колосок.
118. Раптово просіяла.
119. Весело розмовляючи, розмахуючи руками, хлопці йдуть стернею.
120. Настя. На обличчі радісна нетерплячка. Мати — лагідна, привітна осмішка. Обое дивляться в один бік.
121. Підходять хлопці, вітаються.
122. НП. Добрий день, тьотю. Чи приймете нас на жнива?
123. Настя опускає очі, ховаючи радість.
124. Рука з перснем. В руці радісно крутиться колосок жита, аж танцює.

Кінець третьої частини

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

1. НП. Перший день у гостях.
2. Клуня. Сіно. На сіні, вкриті ряднами по шию, сплять: Кость, Валя й Вітя.
3. В хаті... Коло печі порається Настя: варить сніданок.
4. В печі — огонь.
5. Суне налитий горщик на рогачі в піч.
6. Зразу осміхнулась, вхопила глечик із водою, побігла з хати.
7. В клуні: сплять.
8. На воротях в клуню зазирає Настя. Розглядає сонних.

9. Швидко бере в рот води з глечика й обливає сонних.
10. Сонні схоплюються. Настя швидко зникає.
11. Хлопці сидять на сіні одіті, чухаються, позіхають.
12. З'являється знову Настя. Сміється. Дає кожному завдання, показуючи рукою. На Костеві на мить спинилась, обличчя лукаве.
13. НП. А ну годі, товариші, спати. Поки я зварю сніданок, Валя мусить стовкати на кашу пшоно, Вітя — зім'яти жменю конопель, а Кость...
Обличчя Костя, що жадібно чекає завдання.
15. НП. А Кость, як поет, напише вірш.
16. Піч, — в її гасне огонь.
17. Настя сміється, тримає в руці перстень, піднявши руку.
18. Рука з перснем.
19. НП. Товариші, хто вхопить, того буде.
20. Настя махає рукою, ніби кидає перстень у сіно. Всі троє миттю кидаються, риються в сіні.
21. Настя піднімає руку з перснем, регоче.
22. Настя вбігає в хату. Глянула в піч, б'ється об поли руками.
23. В печі погасло.
24. Хапає віхоть соломи, підпалює, роздмухуючи.
25. Валя в клуні товче пшоно в ступі.
26. Вітя в сінях мене коноплі.
27. Поле. Над дорогою на рові груша. Виходить Кость із зшитком і олівцем.
28. Сідає під грушею і швидко починає писати в зшитку.
29. НП. Присвячується Насті Б.
Поки тебе я не бачив,
Я щасливий був.
Тепер мое серце плаче.
30. Очі вгору, олівець угору, губами шепоче.
31. НП. Гув... чув... дув...
32. Совається на місці. Зазирає під себе — щось мулить.
33. Лягає зручніше, нетерпляче гризе олівець.
34. Мимо везе копи чоловік. Плечем підбичовує.

35. Обличчя чоловіка: в гостюках, закурене, піт стікає по обличчю, як смола.
36. Чоловік повертає обличчя до Костя. Блиснули осмішкою зуби.
37. НП. А воно-таки, мабуть, краще в холодку полежати, ніж у полі робити!
38. Кость встає і йде шукати іншого місця.
39. Настя в хаті миє посуд, раптом кидає.
40. Хапає люстерко, визирається.
41. Увіходить Валя. Настя зразу кидає дзеркальце, набирає господарського вигляду.
42. Валя показує в жмені пшоно, чи готове.
43. Жменя з пшоном.
44. Настя уважно дивиться і хитає головою: ні.
45. Валя чує голову й біжить з хати.
46. В хату вбігає Вітя, показує коноплі.
47. Настя хитає головою: ні.
48. Поруб. Кость сідає на пеньку: папір на коліна, схилив голову на руки, в руці олівець. Чоло напружене — совається.
49. В зшитку:
НП. Поки тебе я не бачив,
Я щасливий був.
Тепер мое серце плаче...
50. Валя енергійно товче, витирає піт.
51. Вітя люто мене.
52. Кость сидить у порубі у тій же позі. Ляскає себе сердито по щоді — муха по чолі.
53. Виходить жінка з хлудиною, боса. Заклопотана. Очі загурбовані, тоскні. До Костя:
54. НП. Не бачив, сину, тут рудої корови?
55. Настя зазирає крізь лісу в клуню, — регоче.
56. В клуні: Валя товче, стомлений, спітнілий, захеканий.
57. Горщик в печі скипає.
58. Вітя танцює по коноплях.
59. Настя влітає в хату до печі.
60. Швидко вихоплює з печі горщик, що википає.
61. Пасіка. Увіходить Кость, вибирає місце, сідає.
62. Розгортає зшиток. Читає виразно, прихитуючи головою.
63. НП. Поки тебе я не бачив,

- Я щасливий був.
Тепер мое серце плаче...
64. Зіскакує з місця, як опечений. Дивиться на босу ногу.
65. Бджола.
66. Б'є себе по шиї, далі одмахується руками од бджіл.
67. Біжить, угнувши голову, крутиться, одмахується, затуляє обличчя руками.
68. Бджоли.
69. Перестрибує через лісу.
70. Перекидається.
71. Вода. Бовтнув у воду. Зник.
72. В хаті. Валя з одного боку показує Насті пшоно в жмені, Вітя — коноплі.
73. Настя дивиться на пшоно, крутить головою: ні.
74. Розглядає коноплі: ні.
75. Вітя й Валя пригнічено виходять.
76. Настя регоче, взявшись у боки.
77. Валя товче з виразом одчаю, зціпивши зуби.
78. З води до половини висовується голова Костя: очі затурбовано розглядають навкруги й вгорі.
79. Висувається з води сміливіше. З'являється рука з олівцем угору. Друга зі зшитком.
80. Настя задоволено насипає сніданок у миску. Ставить на столі.
81. Виходить із хати, не причинивши двері.
82. В дворі Настя пісочком чистить перстень.
83. В одчинені двері в хату суне свиня.
84. Іззаду до Насті підкрадається Василь.
85. Хочє вхопити перстень.
86. Настя схоплюється, тікає.
87. Біжить двором, нашвидку ховає перстень у рот.
88. Василь женеться.
89. Василь впіймав Настю, дивиться на її руки.
90. Свариться рукою.
91. НП. Ой гляди, Настю, буде твій перстень у воді.
92. Василь затурбовано:
93. НП. А хлопці де?
94. Валя лежить ухеканий коло ступи. Входить сердитий Василь.
95. Штовхає ступу ногою. Зводить за руку Валя.

96. Вітя люто кулаками місить коноплі.
 97. Входить Василь, сердито одкидає коноплі в куток.
 98. Кость перев'язує хустиною запухле око.
 99. Настя, затулюючись рукою, регоче.
 100. В хаті: свиня стрибає передніми ногами на ослін, дістає мордою до миски.
 101. Скидає миску додолу.
 102. Вітя, Валя, Кость з перев'язаним оком — стоять засоромлені. Василь сердитий, Настя сміється.
 103. НП. Сніданок готовий, товариші,
 як же ваша робота?
 104. Настя далі вклоняється привітно:
 105. НП. Прошу до хати.
 106. В хаті на долівці — розбита миска, розлита страва, свиня хлище розлите.
 107. Увійходять у хату хлопці, за ними Настя.
 108. Настя, побачивши, що чиниться у хаті, з жахом плеще в долоні.
 109. Плаче.
 110. Хапає рогач, люто вигонить із хати свиню.
 111. Хлопці злорадно регочуть. Хапаються за боки, згинаються.
 112. НП. Наварила, напекла.

Кінець четвертої частини

ЧАСТИНА П'ЯТА

1. НП. В гарячий час.
 2. Переплетені у вінок: серп, цюрка, перевесла.
 3. Сім'я Бондарів і кияни жнуть жито, за кожним — ряд зв'язаних снопів.
 4. Вітя одбігає назад, швидко рахує за собою снопи.
 5. Показує товаришам на пучках: 5, 5, 3.
 6. Кость показує: 5, 5, 5, далі — язик.
 7. Настя іде постатями киян. Пробує їхні снопи, трясучи їх. Снопи, невміло зв'язані, розсипаються купою.
 8. Сміється, показуючи рукою на снопи.
 9. НП. Куди вона годиться, така робота?

10. Кияни неохоче беруться перев'язувати.
11. Жарота. Всі розпарені. В жінок — хусточками білими пов'язані голови. Хлопці повипускали сорочки.
12. Валя дивиться вгору, витирає піт.
13. Щось каже сміючись — всі підводять од роботи голови.
14. Євбаз. Мороженник. На голові морожениця. Кричить.
15. Всі сміються.
16. Щось каже Василь: руками показує товщину.
17. Товста пані з парасолькою.
18. Дужчий сміх.
19. Працюють пильнуючи.
20. Обідають під копою: хліб, сало, огірки.
21. В киян на обличчі вираз звірячого апетиту.
22. Вітя щось розповідає.
23. В гамаку дачниця з млосним і кислим обличчям. Коло неї на стільці молоко, масло, яйця, булка, какао. Дачниця висипає в рот порошок.
24. НП. (на порошок) Д л я а п е т и т у .
25. Загальний, веселий сміх.
26. На сусідній ниві кілька душ женців позирають на ниву Бондарихи, гомонять, показуючи рукою.
27. НП. Г л я н ь т е , д е т о Б о н д а р и х а
стільки набрала женців?
28. Вечір. Люди вертаються з жнив курним шляхом з торбами, барильцями, косами, серпами та ін. В жінок і дівчат часом під пахвою жмути волошок, черевичок, материнки.
29. Гомонять, розмахуючи руками.
30. НП. В е р т а ю ч и с ь з п о л я , л ю д и г о м о н і л и , щ о з К и е в а н а д і с л а н о н а д о п о м о г у н е з а м о ж н и м л ю д я м г у р т о к м о л о д і : о д н і к а з а л и , щ о і х ч о л о в і к 10 , д р у г і — 15 , а і н ш і з а п е в н я л и , щ о с в о ї м и о ч и м а б а ч и л и , я к н а Б о н д а р и ш и н і й н и в і п р а ц ю в а л о ч о л о в і к і з т р и д ц я т ь .
31. У хаті Бондарихи: Василь світить каганець. Стомлені женці кладуть на лаву й під лаву серпи, торби та інш.

32. Кияни розглядають з цікавістю каганець. Сміються.
33. НП. Сільська електрика.
34. Вечеряють долі, каганець горить на скрині.
35. Коло крамниці гурток людей — гаряче обмірковують справу.
36. НП. Чого це так, що вони помагають тільки одній Бондарисі. Я теж незаможник, мені теж треба робітника до зарізу. Ходімо до Бондарихи.
37. В Бондаришиній хаті. Вечеряють. Настя підсипає в миску галушок із горщика.
38. Вітя на вухо Валі щось каже. Той пирскає, кинувши ложку.
39. Валя розповідає, показуючи рукою вгору, як тоді, коли в полі кликали з хмари Настю.
40. Настя визирає до половини з хмарки з горщиком в руках (див. 3-ю частину).
41. Всі сміються.
42. Настя засоромлена, одкидає за плечі товсту косу.
43. Тимчасом до каганця на скрині підкрадається кішка.
44. Їсть із каганця — ніхто цього поза розмовою не помічає.
45. Каганець гасне. Всі кидаються. Мати товче kota мордою в каганець. Хлопці регочуть, приказуючи:
46. НП. О так, о так, не їж тітчиної електрики.
47. В хату увіходить гурт селян.
48. Починають схвильовано говорити, розмахуючи руками.
49. НП. Вас надіслано сюди, щоб ви усім допомагали. А не одному.
50. Хлопці презираються здивовані, осміхаються.
51. Люди хапають киян за руки, кожний прохає, тягне до себе.
52. Старенький чоловік веде за руку Костя, гомонить до його:
53. НП. Ми люди бездітні. Стара невдужає. Невправка. Я такий, що

дурно не схочу, що слід —
заплачу.

54. НП. Другого дня зранку кияни пішли на допомогу селянам.
55. Вітя варить в казанку кашу.
56. Перевертає, зачепивши ногою, казанок.
57. Хапається за голову.
58. Валя з чоловіком везуть снопи. Валя на возі правує.
59. Чоловік збоку махає рукою, кричить:
60. НП. Бери цоб, бери цобі
61. Валя бере цобе — віз перекидається.
62. Кость нариває волів. Чоловік стоїть коло його, навчає. Стара, слаба жінка замиловано дивиться на Костя.
63. Валя виганяє з двору вівці, між ними цап.
64. Цап хоче вдарити Валю. Валя тікає в сіни.
65. Валя в хаті на столі. Цап стрибає на стіл. Валя одмахується батогом.
66. Вітя летить, стоячи на коні без шапки.
67. Кость місить діжу. Баба задихана сидить на ослоні, любо поглядає на Костя.
68. Валя чистить картоплю, раптом кидає ніж, хапається за пучку.
69. Вітя смокче люльку, закашлюється.
70. Вітя коло великої купи соняшників: вибиває насіння, як у барабан, приграє на губах.
71. Вітя в лісі б'є гадюку.
72. Кость маже хату, баба задоволено сміється.
73. Валя із зав'язансю пучкою пасе гуси, з поважним виглядом вичитує їм нотації.
74. Баби, молодиці в'яжуть гречку, між ними Вітя щось розповідає бабам.
75. Показує малюнок.
76. Карикатура: піп і богомільна баба.
77. Баби люто нападають на Вітю, вимахуючи руками з кропивою в руках.
78. Гуртом нападають на Вітю, намагаючись зняти штани з його, щоб нажалити кропивою.
79. Вітя тікає.
80. НП. Вітя завівся з бабами за попів та за віру, та так гаряче, що обурені баби хотіли зняти з ньо-

го штани та нажалити кропивою.—
Утік.

81. Кость сидить за столом. По боках старий і стара. На столі перед Костем миска з горою піржків, риба, паляниці, мед, пампушки.
82. Старий і стара любо шанують його, припрошують. Кость показує, що наївся аж ось поки.
83. НП. Бездітні старі люди дуже влюбили Костя й умовляли його
остатися у них за сина.
84. В хаті за столом багато женців — обжинки. На столі великий вінок із жита. На покуті Вітя держить величезну чарку. Сміється.
85. НП. А в суботу увечері...
86. В дворі Бондарів на колодці сидить Настя, по боках Валя і Кость.
87. Кость показує руку з мозолями.
88. Рука з мозолями.
89. Валя — зав'язану пучку.
90. На призьбі сидить, низько зігнувшись, Вітя, плаче.
91. Настя, Валя і Кость посхилялись над Вітею, підводять голову йому.
92. НП. Та він чогось плаче. Вітю,
чого це ти?
93. Вітя затуляє рукавом очі, ридає.
94. НП. Як мені... на осінь... у сол-
дати йти...
95. Всі трое здивовані Perezираються.
96. Кость нагинається нижче, нюхає Вітін рот.
97. Кость регоче.
98. НП. Та од його несе самогон,
як із бочки.
99. Всі сміються.
100. Вітя підводить голову, обличчя п'яне, завожене, перекривляє Костя.
101. Хочє встати, падає.
102. Хлопці сміються.
103. Настя, сердито зиркнувши на їх, підводить п'яного.
104. Вітя свариться кулаком на Костя.
105. Далі цілує Настю в щоку, та сміючись закривається рукою.

106. Вітя обнімає її за плечі — на його обличчі, заплаканому й завоженому, — повне задоволення.
107. Другою рукою він показує Костеві дулю.
108. Дуля.
109. НП. Б а ч и в ?
110. Регіт.
111. Вітя лежить із зав'язаною головою. Обличчя кривиться од страждання. Настя сидить коло його задумана, перебирає чуба на його голові.

Кінець п'ятої частини

ЧАСТИНА ШОСТА

Кохання і мед.

1. Вітя прокидається од сну, береться за голову. Зриває пов'язку, дивиться на неї здивований.
2. Пригадує.
3. Пляшка з самогоном.
4. Вітя скривився й плюнув.
5. Обличчя Костя — регоче.
6. Вітя вхопився за голову й заплющив од сорому очі.
7. Лягає ниць.
8. Нога Віті — велика пучка судорожно згинається, як то буває од гострого сорому.
9. Підкрадається Настя. Хльоскає квіткою по голові. Зникає.
10. Вітя підводить голову, — обличчя його прояснюється.
11. Валя пише на колінах в зшитку, — замарився.
12. Кабінет головного редактора (як він уявляється Валі) великої впливової газети. Великий стіл. На йому надмірно велика куча паперів. Над столом табличка: «Головний редактор». За столом Валя з маленькими вусиками слухає в телефон. Обличчя поважне, ділове. Вільна рука на кучі паперів.
13. Ззаду підкрадається Настя, затуляє йому очі. Валя кидається, Настя зникає.

14. Валя сконфужено й радо осміхається.
15. Кость в сиротній позі сидить, схилившись над книжкою, на лісі.
16. НП. Сторінка з «Кобзаря»:
Тяжко, важко жити в світі
Сироті без роду,
Нема куди прихилитись,
Хоч з мосту та в воду.
17. Ззаду підходить Настя. Дивиться із-за плеча в книжку.
18. Гладить чуб на зігнутий голові. Кость кидається. Радість.
19. У двір Бондарихи в'їжджає віз. Коло воза літній чоловік. На возі знаряддя для викачування меду (діжка з корбою). На діжці веселий Василь.
20. Вітя мріє, лежить, коліно вгору.
21. Уявляється: Настя дає йому персня.
22. Вітя, мріючи, простягає пучку.
23. В уяві: кімната зі службовцями. Коло одного стола напис: «ЗАГС».
24. В уяві: в школі гурт учнів гаряче обговорює якусь новину.
25. НП. Чули? Вітя Баранович оженився.
Знаєте, на кому?
26. Вітя схоплюється — рішучий жест рукою.
27. НП. Оженюся.
28. Чоловік і Василь прилаштовують у хаті діжку для викачування меду. Коло їх мати.
29. Валя мріє.
30. Та ж картина в редакторському кабінеті.
31. Нова деталь. На руді редакторській, що лежить на паперах, — олив'яний перстень.
32. В пасіці. Чоловік, запутаний сіткою, виймає з улика рямця з стільником. В пасіці курять кияни.
33. Вітя маршує енергійними кроками по саду. Вигляд радісний і рішучий.
34. НП. Оженюсь. Слово честі — оженюсь.
35. В хаті. Василь і чоловік закладають рямця з стільником у приладдя. Мати вносить посуд: миску, макітру.
36. Вітя виглядає із-за куща: вираз гніву й обурення.

37. На лісі сидять, схилившись над книжкою, Кость і Настя. Рука Насті на плечі у Костя.
38. Вітя гнівний, свариться кулаком.
39. НП. Зрадлиця.
40. В хаті. На лавках і прилавках посуд. Доли коло діжки підставлена миска. Василь сміючись береться за корбу. Мати й чоловік дивляться.
41. Кость на лісі сидить сам — мріє, осміхаючись.
42. В уяві: Кость із борідкою в селянській свиті читає за столом у сільській хаті газету. Схилившись йому на плече, зазирає в газету Настя в очіпку — молодиця.
43. Вітя гнівний ходить по саду великими кроками.
44. Спиняється на хвилинку, робить енергійний жест рукою, мовби стріляє.
45. Дим. Настя хилиться застрілена.
46. Карета швидкої допомоги.
47. Зціпивши зуби й насупивши брови, Вітя пише записку:
48. НП. Годі тобі, Насте, водити мене, як дурня. Або перстень на руку, або куля з нагану в твоє зрадливе серце. Строку даю дві години.
Дожидаю на рові під грушею.
49. В хаті. Василь крутить корбу. З діжки у миску тече широкою цівкою мед. Чоловік стоїть коло діжки з другою рямцею. Мати з порожньою мискою, щоб у свій час поставити замість повної.
50. У миску тече мед.
51. В дворі Настя вимішує свиням у цебрі — з цебри пара. Настя спітніла. Коса розбита.
52. Підходить Вітя, вигляд таємниче урочистий. З боку на ремінці теліпається «бульдог». Подає записку.
53. Настя одкидає косу, бере в пучку з осторогою папірець.
54. Озирається навкруги, читає.
55. НП. Годі тобі, Насте, водити мене, як дурня. Або перстень на руку, або куля з нагану в твоє зрадливе серце. Строку даю 2 год[ини].
Дожидаю на рові під грушею.

56. У Насті на обличчі раптом і радість і хвилювання.
57. В хаті: скрізь розставлений посуд — миски, полумиски, макітри — повні меду. Закладають нову рямцю. Мати підставляє порожню миску.
58. Валя в редакторському кабінеті (кадр...).
59. Кость з борідкою в селянській хаті (кадр...).
60. Вітя коло груші в войовничій позі. Рукою тримається за «бульдог».
61. В уяві: могила, на могилі камінь.
62. НП. (На камені)
Тут похована жертва нещасного кохання Настя Бондарівна.
63. Рука кладе на могилу вінок із квітів із стрічкою. На стрічці напис: «Од невідомого».
64. Василь стоїть серед двору, приклав до рота рупором руку, гукає на весь рот.
65. НП. Товариші, а де ви, ідіть їсти ме-е-ду!
66. Валя в редакторському кабінеті. Здрігнувся. Уса спали. Прислухається.
67. Кость в селянській хаті, кинувся — вуса й бороди спали, дослухається.
68. Рука з вінком затремтіла.
69. Василь серед двору вдруге:
70. НП. Товариші, обличчям до меду!
71. Кость стрибає великими кроками, — свита спадає.
72. Валя біжить спотикаючись, за ним папери.
73. Вітя йде великими кроками. Радісно осміхається. Раптово спиняється.
74. Набирає грізного вигляду.
75. НПЛ. Зрадливе обличчя Насті.
76. НПЛ. Обличчя Насті тане — замість його стільник соковитого меду.
77. Осмішка до «ушей». Вистрибом вперед.
78. В хаті. Мати кладе на стіл пухкі паляниці й піріжки. Кость, Валя й Василь умочають куски паляниці в мед, їдять, сміються.
79. Вітя, ніби нехотя, зберігаючи роблено похмурий вигляд, общипує маленький кусочок паляниці, умочає в полумисці, ліниво їсть.
80. Не витерпівши — хапає великий кусок паляниці, вмочає, жадбно їсть на весь рот.
81. Регоче.

82. НП. А ж ось коли добрався я до тебе,
голубчику!
83. Вітя їсть мед швидко, зажерливо, злодійкувато
зиркаючи навкруги очима.
84. Мати дивиться на його лагідно й затурбовано.
85. НП. Буде, Вітю, на цей раз. А то, щоб не
завадило.
86. Вітя махнув байдуже рукою: нічого, мовляв.
87. Настя з мрійним обличчям сидить, тримаючи
на колінях записку.
88. НП. І всього ж мені осталося дві годи-
ни... Дві годиночки жити на світі...
89. Вітя схопився за живіт. Болісно кривиться, стог-
не. На лобі піт.
90. Хлопці регочуть скільки сил. Мати затурбовано
махає на їх рукою.
91. Вибігає Настя, затурбовано дивиться на Вітю.
92. НП. Що це з Вітею?
93. Вітя стогне й в'ється од подвійного болю — мо-
рального й фізичного.
94. Василь до Насті шепоче на вухо, показуючи на
мед.
95. У Насті на обличчі — тіні розчарування. Далі
пирскає од реготу, тікає з хати.
96. У сінях регоче, аж за живіт береться.
97. Виходить Василь, питає Настю.
98. Настя дає йому записку Віті.
99. Василь читає:
100. НП. Годі тобі, Насте, водити мене, як
дурня. Або перстень на руку, або...
101. Василь переводить очі на Настю.
102. Сердито хапає Настю за руку, однімає перстень.
103. Настя кидається однімати, Василь тікає.
104. У дворі: Настя бігає за Василем.
105. З хати вибігають зацікавлені Кость і Валя.
106. Настя повертає голову до їх.
107. НП. Товариші, допоможіть!
108. Всі ганяються за Василем.
109. Василь добігає до колодязя, піднімає руку з
пернем.
110. Махнув рукою, ніби кинувши в колодязь пер-
стень.

111. Вираз жалю у Валі і Костя. Настя сердита, плаче, закриваючись рукавом.
112. Василь, осміхаючись, потайки ховає щось у жилетку.
113. Вітя сидить скулений, пригнічений, тримаючись за живіт.
114. НП. Про пала любов.
115. Малюнок: розбитий корабель.
116. НП. А на ранок...
117. Гаряча праця коло молотилки. Беруть енергійну участь всі герої. Вітя без шапки за машиніста. Вчорашньої пригоди й тіні немає — захоплені новою роллю.

Кінець шостої частини

ЧАСТИНА СЬОМА

1. НП. Час до Києва.
2. Стіжок соломи. Коло його, схилившись на граблі, на вила, стоять гуртом: Василь, Настя, Костя, Вітя, Валя. Валя читає лист. Всі поскилялись над ним.
3. Листівка.
м. Київ. 29. VII 26 р.
Любі товариші мої!
Не дочекавшись од Вас листа, пишу Вам сам. Боюся, що Ви там забули й про те, що час уже влаштовуватись у профшколи. Дивіться — не прогайте. Дуже мені шкода, що Настя далі не буде вчитись. Але я певний, що такі люди, як вона, дуже потрібні в селі. Щирий привіт їй і мое гаряче побажання успіху в культуроботі на селі, без якої вона, я певний в тому, при її вдачі не всидить. Скажіть, щоб не сумувала.
Ваш (підпис)
Нагадую ще раз — не забудьте подбати про наш шкільний музей.
4. Обличчя вихователя, що до його заходили учні перед мандрівкою.
5. Школа, коло школи на подвір'ї весела метушня учнів.

6. Василь, Костя, Вітя й Валя схвильовано й радісно загомоніли, вимахуючи руками.
7. Настя стоїть осмутнівши. В очах сльози.
8. Кость підстригає довгий чуб Валі.
9. Василь складає в скриньку книжечки.
10. Настя латає Василеві білизну (спідні), переглядає, перетрушує його одіж.
11. Труснула жилеткою — щось випало. Нагнулась.
12. Олив'яний перстень.
13. Просяяла. Радісно бере його. Замиловано розглядає.
14. Ховає в хусточку в узлик.
15. Валя і сивий дід. Дід щось розповідає, показуючи рукою вдалину.
16. Степова могила.
17. Валя пише щось у зшиток.
18. Двір. Вітя держить у руках уламок мережаного чумацького ярма. Розглядає. Коло його селянин, осміхається.
19. НП. Подаруйте, дядьку, оце для
нашого шкільного музею.
20. В хаті Кость і стара бабуся. На столі купа всякого зілля. Баба держить у руці стебло материнки.
21. НП. А це, сину, од різачки й од кашлю
теж дають пити.
22. Клуня. Василь, Вітя і Валя захоплено переглядають добуті речі для музею:
23. Старе днище й гребінь, дерев'яний ківш.
24. Уламок мережаного ярма.
25. Старовинний улик.
26. На рові під грушею сидить, схилившись, Настя, ридає. Коло неї Кость.
27. НП. Всі поїдуть, забудуть мене,
бідну, нещасну.
28. Кость підводить голову, рішуче.
29. НП. Слухай, Насте, люди, що я в їх працював, умовляють мене лишитись тут у селі за сина. Хочеш, я останусь тут у селі назавжди. Хочеш?
30. В Насті обличчя стає радісне, а далі зразу задумане.
31. НП. Ні, Костю, їдь, доучуйся.

32. Обличчя знову у Насті прояснюється.
33. НП. А тоді, як вивчишся...
34. В клуні. Хлопці розглядають ступу, сміються.
35. Василь:
36. НП. Я її, чортову марюку, порубати хотів уже на дрова колись, в печінках вона у мене сидить.
37. Кость і Настя. Будують плани.
38. Гарний будинок з написом:
39. Липово-Кутянський сельбуд.
40. Середина сельбуду. Електрика, рояль, книжки, газети.
41. Настя дивиться пильно на Костя.
42. НП. Так не забудемо, Костю, що ти мені казав отут.
43. Кость робить жест: ніколи.
44. Стискають один одному руки.
45. Настя виймає хусточку й з любов'ю розв'язує узлик. Кость пильно стежить за нею.
46. В клуні коло ступи. Захоплений регіт,— плещуть у долоні.
47. Настя виймає з узлика олив'яний перстень.
48. У Костя радість і здивовання на обличчі.
49. НП. Перстень? Де він узявся?
50. В клуні. Хлопці витягають з реготом ступу з клуні.
51. Настя лукаво й засоромлено подає перстень Костеві.
52. Кость, щасливий, надіває на пучку.
53. Раптово кидається й ховає руку.
54. Вибігає Вітя, радісно схвильований.
55. НП. Товариші, ідемо влаштувати показовий суд над ступою.
56. Всі троє схоплюються і весело біжать.
57. Посеред двору ступа. На одрубках, на старому вулику, на драному відрі засідає трибунал. В середині Вітя, по боках — Костя й Настя. Замість стола діжечка уверх дном. Збоку Василь, Валя, кілька душ дітей. З другого — мати, сусіди: 2 жінки й чоловік. Зацікавлені, з довірливою осмішкою.
58. Валя поважно дзвонить у щербатий чугунчик ложкою.

59. НП. Показовий суд над ступою громадянина села Липовий Кут Василя Бондаря розпочинається...
60. Публіка осміхається, підступає ближче.
61. Василь в ролі прокурора говорить промову, жестикулюючи й показуючи на ступу. Трибунал уважний і серйозний.
62. НПЛ. Хлопчик, скулений і замерзлий, гріється коло ступи, б'є руками, танцює.
63. » Дівчина в дранті, в драних черевичках товче, плачучи, ступу.
64. » Один за одним низкою проходять діти, заплакані, зігнуті од холоду, цюкаючи зубами, показуючи приморожені пучки, витираючи носи, кульгаючи. Дівчата й хлопці.
65. Публіка зацікавлюється дужче, презираючись. Василь — жест у бік ступи.
66. НП. Коли б зібрати всі ці сльози, що проліті дітьми на цій ступі, то ними можна буде наповнити саму ступу.
67. Публіка киває, осміхаючись, головою: так, так.
68. Валя читає поважно присуд:
69. НП. Взявши до уваги все це, суд постановив: не рубати й не палити її, а оддати це дикунське приладдя до музею київської 61-ї трудшколи.
70. Діти плещуть у долоні, дорослі сміються.
71. Хлопці дивляться, роздумуючи, на ступу.
72. НП. А що, коли б і справді її як-небудь перетягти до Києва.
73. Хлопці тягнуть, поставивши на колеса, ступу по Хрещатику, на ступі товче Валя. Міська публіка здивовано товпиться, зазирає, як на диво.
74. Хлопці захоплено регочуть.
75. Віз у дворі, запряжений конячиною. Хлопці вкладають на віз різні речі: клунки, скриньки, пакунки. В дворі багато селян, дорослих і дітей. Уважно слідкують за роботою хлопців. Дехто допомагає.
76. Скінчивши вкладатися, товариші стоять, пригадуючи, чи не забули чого.
77. Весело замахали руками, сміються, радяться.

78. Тягнуть із клуні ступу. В дворі регіт. Дехто з селян скептично хитають головами: не буде, мовляв, діла.
79. Товариші рішуче й уперто мостять ступу на віз. Дехто з дорослих допомагає: сміх, метушня.
80. Вклались, прощаються з матір'ю.
81. Настя заплакана вибігає до возу із зшитком (альбомом) і олівцем, подає Валі:
82. НП. Товариші, напишіть мені що-небудь в альбом на спомин.
83. Примостивши зшитка до возу, Вітя пише в ньому нашвидку. За ним у чергу стоять Валя і Кость.
84. Товариші прощаються з селянами, стискають руки, цілуються.
85. Віз рушає з двору, хлопці вклоняються в останній раз. Селяни вклоняються, махають шапками.
86. НП. Прощайте, не забувайте та приїздіть і на той рік. Пишіть листи, присилайте газетку.
87. Схилившись на воротах, стоїть Настя. В руках зшиток, в очах сльози.
88. Товаровий вагон на станції. Товариші, раді й веселі, грузять у його свої речі, кілька душ публіки, зацікавлюючись, стовпились коло їх. Начальник станції, заклавши за спину руки, доброзичливо осміхається.
89. Втягують ступу. Публіка допомагає. Сміх.
90. Потяг у полі.
91. Двері в товаровому вагоні одчинені. Товариші сидять на дверях, поспускавши з вагона ноги, за ними видно ступу.
92. Село вдалині. Потяг.
93. Маленька станція, обсаджена високими тополями. Потяг.
94. Переліски. Потяг.
95. Хлопці у вагоні схоплюються з місць, уважно дивляться вдалину. Валя схвильовано показує рукою.
96. Видно здалеку верхи Києва.
97. Товариші стоять на ступі, радісно схвильовані, махають шапками, вклоняються.

98. НП. Місто, що таке нудне було
в спеку, тепер знову тягнуло їх,
як магнітом.
99. Гукають:
100. НП. Здоров був, Київ!
101. Київ блище.
102. НПЛ. Село. Хата Бондарів.
103. * Заплакана Настя схилилась над зшитком. Чи-
тає.
104. * Сторінка в зшитку.
105. НП. Не забудь київського босяка і
шалопута Вітьку Барановича.
Спасибі за гостину, за привіт, за
ласку, за все, за все.
Валеріян Ліщина.
Не забудь, не забудь
Юних днів, днів весни.
Кость Ясинський.
106. Настя із загорнутим зшитком мрійно дивиться
вдалину.
107. Київ.
108. Над Києвом виблискує перстень, що набирає
великих розмірів.
109. Над перснем щось сипле з жмені Настя — весе-
ла, завітчана.
110. Крізь перстень сиплеться на Київ: паляниці.
111. Садовина.
112. Городина.
113. Глечики з молоком, яйця.
Улики з медом.
114. Кури, гуси, качки.
115. Квітки.

Кінець

ПЕТРУНЯ

Сценарій за оповіданням С. Васильченка

1. Мурований будинок. Тюрма.
2. Шматок стіни з ґратованим вікном.
3. У вікні з'являється цікаве обличчя в'язня.
4. Мріє степ, заходить сонце.
5. Коло вікна з'являється «масалка» з рушницею, дивиться на вікно.
6. Наміряється рушницею.
7. Голова в'язня зникає, ніби поринула у воду.
8. Середина тюремної камери. В'язні — в арештантських літніх бушлатах. Сидять і лежать задумані на нарах. Один — в кайданах, ходить од стіни до стіни. Один — на столику — з осторогою зазирає у вікно.
9. Раптом всі кидаються, підводять голови; хто ходив — спиняється на місці, хто зазірав у вікно — зстрибує додоу — всі спиняють очі на дверях.
10. Зразу широко одчиняються двері, швидко входить в арештантському з вузликом у руці юнак років 19 — Петруня. Далі за ним видно постать назирателя. Двері зачинились.
11. Петруня озирається навкруги, сідає з вузликом у руках на краєчку нар, як у гостях.
12. Всі з його не зводять очей.
13. Підходить до його літній в'язень у ланцюгах, спиняється, питає:

Хто такий? Звідкіль? За що?

14. Петруня важко зітхає, починає розповідати.
15. Один по одному підходять інші.
16. Хто сидить, хто стоїть — всі слухають Петруню.
17. Молоде, вродливе обличчя кучерявого Петруні.
Петруня.

ЧАСТИНА I

1. Поле, жита під лісом.
2. У лісі пасуться корови.
3. Під лісом сидить пастушок, Петруня, плете з польових квіток вінок.
4. Надіває на голову, сміється.
Як був ще Петруня школярем, то пас корови в економії.
5. Панські будинки.
6. Виходять з будинків бонна, підстаркувата панна і дівчина — панянка років на 13 — Наталя.
7. Панський парк — бонна сидить на лавочці, читає книжку. Наталя дивиться вгору, на дерево.
Стара, бездітна, до того хвора пані взяла тоді собі за дочку — вихованку, сирітку панського роду, Наталю, виписала для неї бонну з міста.
8. Наталя дивиться вгору.
- 9—10. Наталя лізе на дерево.
11. Бонна злякано й обурено щось кричить, схопившись з місця, махає руками.
12. Наталя злазить...
13. Економічний двір.
14. Коло стовпа висить кусок заліза.
15. Підтикана жінка із засуканими рукавами. Підходить до стовпа, б'є кописткою в залізо.

На обід.

16. Петруня займає в лісі корови, жене додому. Поверх солом'яного бриля у його надітий на голові вінок.
17. Курний шлях попід парком, що одгороджений штахетом. Крізь штахет визирав на шлях Наталя.
18. Шляхом ідуть корови, за ними Петруня.
19. Наталя сміється, гукає: кличе рукою Петруню.
20. Петруня підходить до неї, дає поміж штахетом вінок.
Розмова.

21. Корови через ривчак повертають у хліб.
22. Бонна сидить, мрійно закинувши голову до дерева, очі в неї приплющені, на грудях — розгорнута книжка.
23. Увижається сценка з романа: герої цілуються.
24. Стежкою поміж житами їде верхи економ, задирає голову, дивиться в поле.
25. Корови в житах...
26. Петруня, схилившись плечем до штахета, розмовляє з Наталею. В неї на голові вінок.
А коли ти, Петруню, докажеш мені отієї казки, що...
27. З'являється за спиною Петруні економ на коні, щось гукає.
28. Петруня одскакує од штахету. Економ спиняє коня, до Петруні:
А корови, корови де твої, чортове іродча?
29. Петруня метнув головою в один бік, у другий.
30. З жита видно тільки роги та спини корів.
31. Хлопець зривається бігти до корів, за ним конем економ, положе його нагаєм:
А не лови гав! А пильнуй, собачий сину, того, до чого тебе поставлено...
32. Петруня біжить до корів, одмахуючись од нагая, як од осі.
33. Наталя злякано дивиться на дорогу.
34. Підбігає до панни розлютована бонна, хапає за руку, зриває вінок — веде.
35. Бонна веде за руку Наталю по алеї.
36. Панські покої. Стара пані розглядає моди.
- 36*. Бонна уводить Наталю, обурено починає розповідати, показує вінок.
37. Пані помалу хмурнів, переводить суворий погляд на Наталю.
38. Пані вичитує Наталі, показує на один із портретів, що ними увішана стіна. Наталя стоїть, схиливши голову; вираз у неї упертий.
Довго вичитувала пані Наталі за непристойне поведження та за товаришування з мужицькими дітьми, нагадува-

---

* Авторська помилка в нумерації.— Ред.

ла їй, що вона — панського роду, і звеліла бонні покарати Наталю.

39. Бонна бере дівчину за руку, виводить.
40. Класна кімната. Мапи на стіні, на столі учбові приладдя. Бонна уводить в кімнату Наталю.
41. Розгортає книжку, дає їй завдання, виходить.
42. Замикає на ключ двері.
43. Наталя показує услід язика, кидає додолу книжку, сидить, схилившись, коло столу.
44. Плаче.
45. Економічний двір. За довгі столи з дощок сідає обідать економічна челядь.
46. Мимо проходить Петруня.
47. Жінка гукає до його:
— Куди ж ти, Петруню? — Обідать сідай!
48. Петруня махає рукою і зникає.
49. На воді в очереті старий човен. Виходить Петруня, сідає в човні, схилив голову, задумався.
50. Челядь обідає. Один із челяді розповідає, показуючи рухами, як економ бив Петруню.
А він його нагаєм! Нагаєм!..
51. Петруня в човні грає в сопілку.
52. Наталя в кімнаті кидається од задуми, дослухається.
53. Руки Петруні, в їх сопілка — пучки рухаються.
54. Наталя рішуче хитає головою, біжить до дверей — замкнені.
- 54 *. До вікна. Одчиняє вікно, вилазить.
55. Бонна — з книжкою. Книжка на колінах, голова закинута, очі приплющені, мріє.
56. Пані спить, схилившись над журналом мод.
57. Економ — люто позіхає на ліжку, погладжуючи черево.
58. Петруня виграє в човні на дудці, позаду слухає. Наталя.
59. Підходить до Петруні, гладить йому чуб. Той сердито зиркає на неї очима, переставши грати, одсувається, одвертає голову.
60. Наталя сідає поруч, починає говорити:
Мене замкнули оце в кімнаті, а я
втекла...
- 60 *. Петруня сидить, одхиливши голову, смутний. Наталя:
Про що ти думаєш, Петруню?

* Авторська помилка в нумерації.— Ред.

61. Петруня повертає зразу голову, осміхається:
Знаєш, Наталю, твоя пані, вона відьма і в неї костяна нога... і вона хоче тебе з'їсти. Ось слухай сюди:
62. Наталя охоче підсувається ближче, слухає. Петруня розповідає казку:
63. У погребі сидить зв'язана Наталя.
64. Увіходить, кульгаючи, з патерицею пані.
65. Пані перетворюється у відьму, що хоче задушити Наталю.
66. Вбігає Петруня, хапає Наталю на руки, тікає з нею.
67. Біжить з нею полем, спиняється.
68. Свистить у два пальці.
69. З'являється крилатий кінь.
70. Летять над деревами на крилатому коні до хмар.
71. У хмарах — фантастичні будинки...
72. Бонна одмикає двері.
73. Увіходить у класну кімнату, озирається, злякана, вибігає...
74. Челядь обідає.
75. Дід кусає сухий хліб, потім хапається за зуби.
76. Всі регочуть—дід нахваляється кудись сухим шматком.
77. Підбігає бонна, схвильована.
Пані звеліла зараз знайти панну Наталю — знову утекла.
78. Кидають обід, біжать, хто куди.
79. В житах стежкою біжить жінка. Спиняється, щосили гукає:
Ната-а-алю!
80. В лісі чоловік, розкритий рот, гукає:
Панно На-та-а-алю!..
81. Дівчина десь коло млина приплющила очі, гукає:
— Паненко!
82. На ганках стоять пані і бонна — схвильовані. Пані: Мені радять одвезти її в пансіон, що при монастирі княгині. Кажуть, там уміють таких виховувати... Сьогодні ж напишу...
83. Петруня й Наталя сидять у човні, радісні, захоплені казкою.
84. Коло їх ніг б'ються об човен хвилі.

Внизу бавиться блискучим у річці темна хвиля. Здається, вона волоче в неві-

домі кудись краї довгу, вив'язану низку синіх, срібних, золотих цяцьок, перетрушує їх, виграває і несе... несе... несучи, шепоче: «Прощайте... щайте... щайте...»

85. В тумані: монастир.

86. Тюрма.

ЧАСТИНА II

Через 6 років

1. Дівчата-покоївки прибирають дівочу кімнату.
2. Натирають підлогу.
3. Вносять квітки.
4. Прибивають килими.
5. Пересувають стіл, ліжко й т. і.
До приїзду панни Наталі.
6. На шляху, на дереві сидить дівчина, закриваючись рукою од сонця, пильно вдивляється вдалину.
7. В покоях. Петруня вголос читає газету, стара пані в кріслі слухає.
8. Петруня.
За тих 5—6 років Петруню вигнало, як явір, стрункого. Ходить Петруня паничем, розчісує кучері на потилицю—він за конторщика в економії. Стара пані улюбила його, що він такий тихий, увічливий красунь...
9. Пані слухає неухважно, позирає на годинник.
- 10—11. Лагідно перебиває Петруню.
Годі, Петруню,—ходімо побачимо, як там приготували кімнату Наталі, бо швидко мусить приїхати.
12. Квітник коло будинків. Петруня чемно веде стару пані під руку до флігелька.
13. В квітнику — садовник і економ. Обидва низько вклоняються пані.
14. Економ дивиться нелюбо їм у слід. До садовника.
Чи не думає на старість наша пані...
15. Регочуть.
16. В кімнаті прибирають.
17. Увіходять Петруня й пані.

18. Пані оглядає кімнату — дає вказівки — що переставить, що пересунуть.
19. Петруня дивиться на годинник.
20. Дівчина на дереві вдивляється на шлях.
21. На шляху курить десь парою коней фаетон.
22. Дівчина швидко стрібає з дерева.
23. Схоплюється, біжить.
24. Підбігає до флігеля, махає хусточкою.
25. У вікно визирає пані, за нею ще скільки цікавих облич. В пані обличчя — радісне.
26. Дівчина, одсапавшись.

І д у т ь!

27. Парадні ганки будинку. Гурт челяді. В середині — пані. Осторонь Петруня. Всі дивляться в один бік, витягнувши голови.
28. В одчинену браму в'їздить фаетон.
29. В фаетоні — панна Наталя, нетерпляче підводиться, зазирає вперед.
30. Обличчя осміхається.
31. Коло ганку — в усіх на обличчях — привітні осмішки.
32. Під'їздить фаетон.
33. Кілько душ кидається допомогти Наталі — вона сама легенько й швидко вискакує з фаетона.
34. Всі їй вклоняються — вона не помічає того, швидко підбігає до пані, цілується, цілує в руку.
35. Привітавшись, пані одступила крок, милуючись, оглядає Наталю. Наталя вирівнялась, стала, як на оглядини. Вся челядь теж пильно її оглядає.
36. Наталя...
Панна Наталя після 6 років виховання в монастирському пансіоні.
37. Економ — важкий, допитливий погляд.
38. Петруня — жадібний, захоплений.
39. Пані й панна зникають за дверима.
40. Поміж челяддю — гомін.
41. Економ понуро іде, щось міркуючи.
По живемо, побачимо.
42. Пані й панна Наталя. За ними економ, ідуть економічним двором.
По обіді пані водила Наталю показувати економію.
43. Двір для худоби, пані показує корови.
44. Воли.

45. Вівці.
46. Економ одчиняє стайню.
47. Показує коні.
48. Виводять огиря.
49. Панна, захоплена, цілує пані руку.
50. В саду. Показує плодючі дерева.
51. Став, на ставу мальований човен. Пані показує.
52. Наталя цілує руку пані.
53. Економ крутить головою — «лисичка!».
54. Петруня в конторі. Закривши зшиток канцелярськими книжками, захоплено пише вірші.
55. Рядки нерівно написаних, покреслених віршів. Зверху напис: «Панні Наталі».
56. Зиркнув у вікно, швидко ховає вірші, хапає дзеркальце, нервово починає чепуритись.
57. Увиходять у контору пані й панна, озирають кімнату. Петруня вклоняється їм, стоїть чемно збоку.
58. Пані показує на Петруню.
 Це наш тутешній економічний поет,
 Петруня, наш конторщик. Ти його, певне,
 пам'ятаєш. Хлопчиком пас у нас — не
 пам'ятаю — гуси чи вівці...
59. Наталя швидко оглянула Петруню. Крутить головою — ні.
60. Виходять — Петруня зразу до вікна.
61. У дворі — ідуть розмовляючи, панна мимохить повернулась до вікна.
 Ти з ним, Наталю, займися на дозвіллі:
 здібний юнак, талановитий.
62. Голова панни Наталі на подушці, очі замріяні.
63. Мріється все жужмом: поле, сад, став, худоба, огир...
 Петруня...
64. Панна Наталя пригадує.
65. Петруня — пастушок, із вінком на брилі.
66. Панна швидко підводить на руку голову — пригадала.
 Перед сном:
67. Місяць над садом.
68. Петруня стоїть під деревом, жестикулюючи, декламує до місяця.
- Ранком:
69. Контора, вікно одчинене, проходить мимо економ. Зиркнув у вікно, спинився, дослухається.

70. В конторі. Наталя і Петруня. Наталя переглядає Петруніни книжки.
71. Книжка: Вальтер Скотт. Айвенго.
72. Наталя кладе на стіл книжку. До Петруні:
Я чула, Петруню, ви прекрасно умієте
човном правити.
73. Економ у дворі крутнув головою, хитро осміхнувся,
пішов.

Надвечір:

74. Економ в очереті — задирає голову, підглядає.
75. Під очеретами пливуть по ставку на човні двое.
76. Ближче — Петруня й Наталя.
77. Петруня гребе веслами. Наталя йому заважає — очеретовою квіткою лоскоче по його обличчю. Той радісно й щасливо вертить головою. Човен кружиться на місці.
Через кілька днів увечері:
78. Економ за кущем витіг голову, вдивляється.
79. Обличчя його помалу ясніє, злорадісна осмішка з'являється на губах, шириться, роздираючи рот...
80. Невтриманий рух радості, аж підскочив. Око приплющене, рот радісно роззявлений, стуляє руки в кулаки:
Впіймав Жучку в ручку: ось де ви те-
пер у мене обоє!..
81. В тумані — грати, крізь їх визирає голова в'язня.

ЧАСТИНА III

1. Пані в покоях—пудриться коло дзеркала, фарбується...
2. Сідає в крісло, підбирає, міняє пози й вираз обличчя.
3. Входить Петруня, вклоняється.
4. Пані показує йому місце коло себе.
5. Петруня сідає, перебирає газети, знаходить потрібну,
читає.
6. Пані кокетує очима.
7. Увіходить економ із якимось папером, подає пані.
8. Пані незадоволено хмуриться, швидко підписує папір,
вертає.
9. Швидко вбігає в кімнату Наталя з якимось мереживом у руках, показуючи пані.
10. Петруня чемно вклоняється їй — вона навіть і не глянула на його.
11. Пані хмуриться. До Наталі:

- Наталю, Петруня тобі вклонився, Чого ж ти не вітаєшся до його?
12. Наталя зіскоса позирнула на Петруню, недбайливо, абияк вітається і більш не дивиться на його.
  13. Економ з підозрінням, насмішкувато дивиться по черзі то на панну, то на Петруню:
В обох у їх, і в Петруні, і в Наталі, одинакові чогось під очима темні плями, в обох під віями залишилися, здається, іще темні жмутики од невиспаної, зорями блискучої ночі...
  14. Економ сам до себе ехидно посміхається, крутить головою і благочестиво на шпиньках виходить у двері.
А трохи згодом...
  15. В кімнаті економ і пані. Економ стоїть ближче до пані, ніж звичайно, нахилив до неї голову й, кидаючи боязкі погляди на двері, оповідає щось по секрету. Пані затурбовано підводить голову, очі стають здивовані, далі обурені. Схоплюється, гнівно:
Цього бути не може, ти брешеш!
  16. Економ клянеться, хреститься.
  17. Пані схвильовано ходить по кімнаті.
  18. Дає знак економу, той виходить.
  19. Пані — до дверей — вертає його.
  20. Увіходить знову економ. Пані до його:
Я хочу сама звіритись — розумієш?
  21. Економ хитає головою — він розуміє.
  22. Стайня. Економ, кучер, сторож, дід, кухар. Нарада. Економ, піднявши таємниче пучку, наказує— ті уважні, зацікавлені, слухають.
Тільки дивиться мені — нікому нічирк!
  23. Будинки. Місяць.
  24. Лежать, замовклі, коло панських ганок на піску собаки.
  25. Клепає соняво сторож — дід.
Економія спить.
  26. По алеї, озираючись, тихо крадучись, іде Петруня.
  27. На звороті спиняється, слухає, схиливши голову в один бік.
  28. Дід клепає.
  29. Петруня повертає в другий бік.
  30. За кущем — витягнувши голови, кучер і кухар, зігнуті. Показує пучкою.

31. Петруня повертає до флігеля.
32. Підходить до дверей, озиравься, стукає.
33. Двері прочиняються, видна невиразна постать Наталі. Петруня зникає за дверима.
34. Кухар і кучер регочуть стримано. Кухар до кучера:
С т і й т и т у т , а я — до е ко но ма!
35. Зривається, біжить.
36. Економ лежить, одягнутий, у ліжку.
37. Знадвору стукає у вікно кухар.
38. Економ скоплюється з ліжка, хватає шапку, вибігає з кімнати.
39. Кухар і економ. Кухар розповідає, економ жадібно слухає.
40. Рукою показує кухареві, щоб вертався, а сам, нашвидку застібуючи гудзики, повертає в другий бік.
41. Економ — бігцем, підскокуючи, пригладжуючи чуб.
42. Пані куняє над книжкою. Схоплюється, повернувшись до дверей.
43. Входить економ. Пані зразу до його: економ швидко розповідає.
44. Пані схвильована, обурена:
«А х т и ж по д л е д і в ч а!»
45. Хватає за костур, виходять.
46. Недалеко од дверей флігеля — за кущем — кучер.
47. Коло вікна флігеля, теж за кущем — кухар.
48. В саду, в глухій алеї, кульгає пані, її запобігливо підтримує економ.
49. Спинилась, задихана, постояла і знову швидко закульгала.
50. Кімната панни Наталі — в кутку горить лампадка, килим на стіні.
51. Під килимом видно — сидить панна Наталя. Глибше за нею, мов її тінь, темний, невиразний силует кучерявої голови Петруні.
52. Нижче — одна в одній дві руки — одна ніжна, друга — смаглява.
53. Наталя швидко підводиться з місця, закидаючи за плечі розкошлячену косу, іде до вікна.
54. Силует Петруні стає нерухомо у кутку.
55. Знадвору: визирає затурбоване обличчя Наталі, — дослухається.
56. В кімнаті: Наталя вернулася з осторогою до дверей, замикає на ключ.

57. Виходить із сутіні Петруня. Наталя до його:
Мені здалося, що хтось гомонів у са-
ду—нікого... А ти вже й злякався? Ой
ти ж, лицарю!
58. Жартома хапає Петруню в обійми за голову. Петруня,
сміючись, випручується — не випручається.
59. Цілує Петруню.
60. Коло дверей пані й економ. Радяться. Розіходяться —
пані до дверей, економ — до вікна.
61. Економ коло вікна.
62. Пані пробує двері, стукає в їх костуром.
63. В кімнаті — Петруню й Наталю кинуло один од одно-
го, як бомбою.
64. Наталя, жاخно:
М а м а!
65. Заметлилась, забігала по кімнаті.
66. Пані стукає у двері.
67. Економ під вікном — не зводить пильних очей з вікна.
68. В кімнаті — панна хватає за руку Петруню, показує під
ліжко, тягне. Петруня опирається.
69. Пані нетерпляче стукає.
70. В кімнаті: Петруня вириває руку, раптом до вікна,
вилазить на вікно.
71. Під вікном. З вікна в куші стрибає Петруня, його ха-
пає за плечі економ.
72. Боротьба. Петруня б'є по обличчю економа, той падає.
73. Петруня біжить, натикається на кухаря, б'є його в
груди, той падає.
74. Далі Петруня збиває з ніг сторожа — зникає.
75. Економ з розбитим обличчям.
Р я т у й т е! П р и б и в!..
76. Кухар:
Р я т у й т е!
77. Сторож:
Д е р ж и т ь!
78. Пані й економ. Економ однією рукою витирає бите
обличчя, другою показує кашкет Петрунін пані.
Він, шибеник! Ось і кашкет його!..
79. Пані бере кашкет, похмуро його озирає.
80. Кидає до економа:
Щоб сьогодні ж і духу його не було
в економії!
81. Хапається за серце, мліє. Економ підхоплює її.

82. Ведуть пані кухар і економ.
83. Пані в кріслі. Коло неї — сполохані, заспані покоївки, дають нюхати, ллють краплі в стакан.
84. Панна Наталя ходить по кімнаті енергійними кроками, ламає руки, поблискує очима.
85. Щось надумавши — швидко виходить із кімнати.
86. Пані в кріслі — приходять до пам'яті.
87. Одчиняються двері, на дверях — Наталя. Пані заплющує очі, болісно махає:
- Геть! Геть! — Бачить не хочу!
88. Наталя зникає.
89. Петруня в конторі швидко пакує свої речі.
90. Задоволений економ частує величезною чаркою — кухаря, кучера, сторожа.
91. Наталя в себе в кімнаті. На столі — лампа. Сидить коло столу, напружено думає.
- 91а. Увижається: в тумані — отари овець, корови, коні...
92. Хапає перо й папір, починає писати.
93. Лист:
- Кохана, дорога мамочко! Мені треба в'яснити тобі правду. Вийшло огидне непорозуміння, в якому моєї вини менше, ніж здається... Цей нахабний хлопчак...
94. Загадалась над листом.
95. Півень на сідалі — співає.
96. Петруня, з скринькою в руках, перелазить через штахет.
97. В тумані — тюремне вікно і вартовий з рушницею коло його.

ЧАСТИНА IV

1. Пані лежить хвора в ліжку, коло неї сидить Наталя, читає їй щось уголос.
  2. Поправляє пов'язку на голові пані.
  3. Цілує руку, знову читає.
  4. На кухні челядь збилась у гурт коло однієї покоївки, уважно її слухають.
- ...Плакала, всі руки пані вицілувала, то їй пані простила... А всю вину на бідного Петруню склали.

6. Вечір. Петруня коло парку, зазирає крізь частокіл.
7. Петруня блукає в темному кутку парку.
8. Петруня ходить понад ставом.
9. Двірські дівчата купаються в ставку — хлюпоцуться, бризкаються.
10. Дві придивляються, пригнувшись, на другий бік ставу.
11. Всі, сполохані, теж дивляться в той бік.
12. Петруня, пригнувшись, крадеться очеретом.
13. Всі дівчата сполохано вибігають з води.
14. Швидко одягаються.
15. Біжать, сполохані.

Петруня ходить!

16. День. В лісі дівчинка збирає у глек ягоди.
17. Виходить Петруня, заводить з нею розмову.
18. Виймає з кишені лист, дає дівчинці.
Відповідь принесеш сюди, я буду тут дождити.
19. Дівчинка бере лист, ховає його за пазуху, бере глек із ягодами, зникає.
20. Петруня схвильовано ходить од дерева до дерева, тре нервово руки.
21. Дівчинка бігцем поспішає поміж деревами.
22. В флігелі, коло розчиненого вікна сидить задумана Наталя.
23. Виходить, крадучись, дівчинка, підходить до вікна. До Наталі:

Ягід не купите?

24. Наталя кидається од задуми, махає на неї рукою — не треба.
25. Дівчинка боязко озирається навкруги, швидко виймає лист, передає панні.
Панна теж озирається і швидко хапає лист із її рук.
26. Над столом, схвильована, розгортає лист, жадібно читає.

Лист:

Наталю, нам треба неодмінно побачитись. Напиши — де й коли? Наталю, я надумав таке — у мене є хата і город, будемо робити — проживем і без панського добра. Наталю, ми будемо щасливі.

27. Наталя, прочитавши, думає... Іронічна осмішка.
28. Раптово щось надумала — кинулась — очі блиснули злою думкою.

29. Хватає папір. Пише.
30. Бере в руки лист Петруні і свій, виходить.
31. Дівчинка чекає коло вікна. Панна виходить із дверей, кидає до неї...

Підожди мене тут.

32. Швидко пішла з ганку.
33. Пані, спираючись на костур, помалу ходить по кімнаті.
34. Весело вбігає Наталя, регочеться. Пані, не розуміючи, дивиться на неї.
35. Панна, сміючись, подає їй лист Петруні.
36. Пані читає лист, лице розпливається в осмішку, далі регоче.
37. Наталя дає їй свій лист. Пані, зацікавлена, читає.
38. Лист: «В дві години буду за парком... коло зламаної берези. Наталя».
39. Прочитавши, дивиться, не розуміючи, на панну. Панна із злісною осмішкою щось їй пояснює. Обидві регочуть.
40. Панна хапає лист і швидко вибігає з кімнати.
41. Панна передає лист дівчинці, та швидко зникає.
42. Петруня сидить на пеньку, прислухаючись.
43. Наталя дає наказ економові, той увічливо слухає: Сьогодні в 2 години Петруня буде за парком коло зламаної берези. Пані наказала зробити йому таку зустріч, щоб у його назажди одпала охота лазить коло економії.
44. Петруня, нетерпляче, ходить на тому ж місці. Став. Приглядається. Радісна осмішка.
45. Вибігає дівчина, передає лист. Петруня дає їй грошей, дівчина побігла.
46. Петруня читає лист.
47. Лист Наталі.
48. Петруня радісно цілує лист, ховає в кишеню.
49. Дивиться на годинник.
50. Годинник. — «12 годин».
51. Петруня лежить на рові, поглядає на годинник.
52. Галявина в лісі. Зламана береза. Виходять — економ, кучер і кухар, — ведучи на мотузках 3-х здорових собак.
53. Ховаються за кущами. Радяться.
54. До гурту підходять ще дехто з челяді, між ними

- хлопчаки, з дудкою, з битою сковородою, з старим залізним відром.
55. Економ дає знак, усі присідають за кущами.
56. Іде лісом Петруня.
57. Всі за кущами, присівши, уп'ялися очима в один бік. Економ — з простягнутою як у диригента рукою — готовий давати знак.
58. На галявину виходить Петруня.
59. Економ дає знак — з гиком, з криком — пускають собак.
60. Собаки кидаються на Петруню й починають його рвати. Петруня кидається на всі боки, одмахується руками, хапає руками землю, одгонить.
61. Челядь: свище, гичоче, тюкає, у відро, у сковороду вибиває, як у бубон, регоче.
- А д жи! А тю! А га-га! Кусі його!
Бери!
62. Петруня біжить, одмахуючись, собаки ханають за литки, стрибають на спину, рвуть одіж.
63. Челядь захоплюється своєю роллю.
64. На балконі з біноклями пані й Наталя. Вдивляються в далечінь.
65. Здалеку видно, як вигоняють собаки з лісу Петруню.
66. Пані й панна регочуть на балконі.
67. Пані, пересміявшись:
- «А все ж мені шкода його, прохвоста».
68. Петруня сидить сам на рові, одяга на йому пошматована. Очі нахмурені, губи стулені. Думає. Знизує незрозуміло плечима.
69. Виймає лист Наталі, перечитує.
70. Лист. Літери раптом у йому зразу стають силетеними з гадюк.
71. Рве лист. Свариться кулаком.
- Ну, заждіть же!
72. В тумані: залізом сковані руки. Рушниця. Замок.

ЧАСТИНА V

1. В будинку. Пані, панна, економічні службовці, челядь. Пані говорить до челяді, показуючи рукою на панну Наталю.
- Одіжджаючи на води, пані наказала

усім в економії саухатися панни

Наталі, як і осподині

2. Контора, за столом пані Наталя, сердито вичитує щось кучерові, той стоїть, винувато схилювшись.
3. Робить жест рукою, кучер швидко виходить з контори.
4. Біжить двором, спотикаючись.
5. В конторі панна й кухар. Панна гримає на його.
6. Робить жест, той біжить, спотикаючись.
7. В конюшні кучер, упрілий, швидко чистить конюшню.
8. В кухні кухар чистить, прибирає.
9. В конторі панна вичитує економові. Той почтиво слухає.
10. Економ зводить на неї благаючі очі:
Простіть!.. Жінка... діти...
11. Панна тупає ногою і показує на двері. Той, спотикаючись, вилітає.
Поназдивились усі в економії, як почала панна турляти челяддю.
Казали: ця научить господарювати.
12. Сільська хата. Коло ставу сидить задуманий Петруня.
13. Підходить мати, гладить по голові його.
14. Петруня зводить на неї очі:
Піду я, мамо, з села, щоб тут ніхто й не чув більш про мене.
15. Жнива. Косять, в'яжуть, складають у копи.
16. Позирають на сонце, витирають піт.
17. Жінка п'є під копою воду з барильця.
18. Під'їздить панна під парасолем.
19. Летить верхи до неї економ.
20. Робітники припильнували.
21. Панна дає якийсь приказ економові — той летить по лем, скільки духу.
22. Накладають на вози.
23. Панна під'їжджає.
24. Летить верхи економ.
25. Панна гримає на його:
Я не бачу тут роботи!
26. Петруня з клунком виходить із двору. Мати, плачучи, проводить його.
27. Прощаються.
28. Везуть копи — шлях забитий навантаженими возами.
- 29—30. Тік, на току складають в скирди. Безперестану під'їжджають навантажені вози.

31. Метушиться економ, томлений, спітнілий.
32. Хотів спочити, раптом, подивившись убік, люто кидається на робітників.
33. Робітники припильнували.
34. Під'їздить панна Наталя. Озирає стоги.
35. В лісі, в гущавині лежить, схилившись на лікоть, Петруня.
36. Встає, дивиться на сонце, знову лягає.
37. В полі жінці жнуть, позирають на сонце:
Ой, коли б уже швидше те сонце
заходило.
38. Стоги на току зростають, як гори. Люди—як комашня.
39. Осторонь, замиловано дивиться на стоги панна Наталя.
40. На обличчі радісна язжерливість.
41. В лісі — Петруня, лежить, вичікуючи. Її обличчі сувора рішучість. Позирає на сонце.
Вже незабаром звечоріє.
42. Вертаються в економію з поля томлені люди.
43. Пастух загонить скотину.
44. Челядь вечеряє.
45. Замикають комори — панна пробує замок.
46. Ста[й]ню. Панна тута ж.
47. В казармі челядь лягає спати. Де хто вшав, там і спить.
48. Один зняв чобіт з однієї ноги, з другої — не встигає — сон подолав.
49. Пастух — спить коло товару.
50. Кучер — коло ста[й]ні.
51. Стоги. Коло стогів, ліниво клепаючи, на ходу кувивочи, ходить дід-сторож.
52. Панна Наталя в постелі.
Увижаються — стоги...
Осміхається.
53. Дрімає помалу. Увижається Петруня.
54. Панна цілує, обнімає подушку у сні.
55. Прокидається, сідає. Простягає руки, мов кого хоче обняти.
56. Встає, одчиняє вікно. Бере якусь книжку, обмахує лице — душно.
57. Сідає коло вікна. Увижається Петруня.
58. З жагою розкриває обійми.
59. Рішуче встає, накидає на себе верхнє, бере рупник, виходить.

60. Петруня крадькома лізе у вилазку в частоколі.
61. Коло стогів — сторож-дід, ходить, спотикаючись од сну, клепає уривками крізь сон.
62. Із-за стогу слідкує за ним Петруня.
63. На ставу — купальня. В купальню іде Наталя.
64. З купальні стрибає у воду Наталя, бовтається, плаває, полощється.
65. Коло стогів сидить далі дід, змагається з сном, клепає, протирає очі і знову дрімає. Валиться, спить.
66. Петруня виходить із-за стогу, прислухається. Озирається.
67. Присідає до стога, витирає сірник.
68. Наталя виходить із купальні.
69. Петруня палить стіг. Загорається огник. Діждавшись, поки огонь розгорівся, Петруня тікає.
70. Петруня, зігнувшись, швидко іде од стогів. Його несподівано перестріває Наталя. Обое зразу спиняються.
Хто такий?! — Петруня!
71. Петруня хоче обминути її, вона бере за руку, говорить швидко, лихорадково.
Петруню! Я давно тобі хочу щось сказати!.. Ти не сердься — так треба було зробити. Вірмені і слухайся мене — все буде добре. Перепросиш пані і знову будеш в економії!.. Я економа прожену!.. Петруню! Не тікай же, я ж люблю тебе, як і раніш!.. Пет!..
72. Обнімає його за шию. Раптом через його плече озирається на стоги. В очах застигає жах.
73. Із-за стогів показуються язики полум'я.
74. Петруня виривається з обіймів. Наталя хижо кидається за ним, руками, як кільцем обхоплює його голову.
Кричить:
Рятуйте! Рятуйте!..
75. Зо сну кидається дід, побачив огонь. Раптом люто клепає й кричить.
76. Дід б'є на сполох у економічний дзвін.
77. В казармі б'є світло пожежі у вікна. Одна голова підводиться, розглядається, дослухається. Схоплюється, кричить:
Пожар!
78. В казармі — схоплюються, шатанина.

79. Коло конюшні скоплюється кучер у заграві пожежі:
П о ж а р!
80. Сторож б'є в дзвін.
81. В світлі пожежі, коло стогів,— дика, люта, запам'ятлива боротьба між Наталею й Петрунею. Петруня розривав їй руки, що обценьками счепились коло його шиї, ламав, крутив їй руки, затуляв їй рота, але тільки виривався, вона знову кидалась на його, як лвиця, хапала за шию, за стан чшлялась. Кричала:
Р я т у й т е! Р я т у й т е!..
82. Пожежа розгорається.
83. Біжать між деревами з відрами, з сокирами — заспані, неодягнені, лякані.
84. Вигонять перелякану скотину.
85. Овечок.
86. Коней...
87. Та ж боротьба між Наталею й Петрунею. Одежа на обох розірвана, обое розхристані. На Наталі коси розбиті,— Петруня — без шапки.
88. З'являється злякана челядь. Підбігає на допомогу Наталі.
89. Хапають Петруню, звалюють із ніг.
90. Наталя, важко дихаючи, нашвидку поправляючи коси і розпенехану одіж, показує рукою на Петруню.
В'яжіть його! — Це він — палій!
91. Петруню в'яжуть.

Кінець V частини

1. Камера тюрми. В'язні сплять. Один, старший, в кайданах тихо, задуманий ходить по камері.
2. Розкидавшись, розкрившись, спить Петруня. Ніздрі роздуваються, дихання часте, блудить зо сну словами.
3. Скоплюється, сідає на ліжку, щось говорить, озирється.
4. Брудні тюремні стіни одмінються. Замість плям — виявляються дивні дерева. Над каганцем-блискунцем з'являється трояндовий кущ. Грати на вікні уквітчуються виноградом, виростають колони дивного стилю, зільники, квітники...
5. Поруч, на постелі, з'являється Наталя-дівчинка (як у 1-й частині). У Петруні радісна осмішка. Наталя показує навкруги:

Це ж, Петруню, ті золоті будинки, що
пам'ятаєш?.. Над водою...

6. Пролітає перед ними крилатий кінь...
7. Наталя швидко схоплюється з ліжка, іде.
8. Виявляються серед фантастичної обстанови одні тільки тюремні двері. Наталя іде до дверей.
9. Петруня простягає до неї руки. Наталя, озирнувшись, привітно осміхається, киває головою:
Я вернуся, Петруню, я зараз вернуся.
10. Зникає за дубовими дверима.
11. Крізь фантастичну обстанову виявляються тюремні стіни, ґрати... вся обстановка камери.
12. Петруня сидить; коло його, нагнувшись, розбуджує його в'язень. Петруня:
Вона прийде, вона зараз прийде.
13. В'язень, як сонному або хворому:
Вона, Петруню, не прийде, чуєш — ніколи не прийде — лягай! Спи.
14. Петруня покійно кладе голову на постіль. В'язень смутно, хитає над ним головою.

НЕДОРОСТОК

1. До погруддя рядом — молодий і молода. Вона — дівчина, повна здоровля, в квітках, заплакана. Він — значно нижче неї; обличчя занадто молоде, але насуплене; вираз пихи й розбещеності. Не в міру велика шапка з стрічкою. Голови одхилені в різні боки.
2. В Недоростковій хаті. (Хата стильна.) Недоросток сидить за столом, обідає. Молода жінка стоїть коло столу, прислуговує.
3. Недоросток покоштував з миски, підняв голову.
4. Кидає ложкою об стіл.
5. Хватає миску, шпурляє до порога.
6. Жінка виходить із хати.
7. } Недоросток вискакує із-за столу,
8. } б'є горшки, миски —
9. } бешкетує.
10. Жінка сидить у сніях на ступі, зажурена.

Що я того Недоростка
Зроду не любила
Та й за того Недоростка —
Голову втопила.

11. В хаті. Жінка лежить на ліжку — спить.
12. Увіходить Недоросток, дивиться на неї нелюбо.
13. Стягає з кроваті, ставить коло ліжка.

14. Сам лягає на ліжку впоперек — щоб поруч лягти кому не було змоги.
15. Жінка позіхає, тре заспані очі.
16. Стоїть, склавши руки на грудях, дивиться на Недоростка.
17. Недоросток — глумливе обличчя, прищурені очі.
 Недоросток, моя мати,
 Сам лягає спати,
 Мені велить, моя мати,
 Стоять край кроваті.
18. Жінка стоїть, куняє, очі злипаються. Недоросток очима слідкує за нею.
19. Жінка стєя задрімала, схитнулась.
20. Недоросток злорадісно регоче.
21. Говорить, насупивши брови, показуючи рукою:
 Посгій, постій, моя мила,
 Не багато, трошки,
 А потім [ми] поїдемо
 До роду у гості.
22. Недоросток на печі, лежить на черені, стукає ногами в комин.
23. Жінка на лаві — зажурена.
24. Щось надумавши, рішуче махнула головою, осміхнулась.
25. Встає, підходить до печі.
26. Починає говорити — лагідно, привітно. Говорить:
 Вставай, вставай, Недоростку,
 Із печі додолу
 Та поїдемо у гості
 До мого роду*.
27. Недоросток висуває голову.
28. Сміється, вистрибує — з печі додолу.
29. Жінка подає йому одіж, він одягається.
30. Чоботи.
31. Свиту.
32. Жінка підперізує його поясом.
33. Сама швидко одягається.
34. Бере паляницю під пахву.

* В автографі, певно, описка; треба: До мого роду.— Ред.

35. Він надіває шапку.
36. Виходять із хати.
37. Сидять' рядом на возі, виїздять із двору.
38. Ідуть' полем — він махає руками, свариться.
39. Уїздять у ліс — Недоросток спихає жінку з воза.

Ой, як тільки вони стали
У ліс заїжджати,
Та й став її Недоросток
Із возу спихати.

40. Ідуть лісом. Жінка йде за возом.
41. Жінка нагинається — рве ягоду.
42. Жінка показує пучок ягід.
43. Недоросток спиняє коні, злазить.
44. Густий ліс. Збирають обое ягоди.
- 45—49. Жінка що вирве ягоду — кличе Недоростка і оддає. Заманює глибше в ліс.
50. Дуб у лісі, старезний, казковий.
51. Виходить жінка, оглядає дуб. Здіймає з себе заховані віжки.
52. Манить із лісу Недоростка ягодою. Гукає. Віжки — за спиною.
53. Недоросток вибігає за ягодою.
54. * Жінка схопила його за руки, скрутила віжками руки, скрутила ноги — прив'язує до дуба. Недоросток люто змагається.
60. Прив'язує до дуба.

Прив'язала Недоростка
До дуба плечима.
До дуба плечима,
В тестин двір очима.

61. Жінка зникає в ліс.
62. Косить у лісі траву.
63. Збирає в оберемок.
64. Виходить до дуба з піхтірем, напханим сіном.
65. Чіпляє його коло Недоростка так, щоб він міг дістати його зубами.

До дуба плечима,
В тестин двір очима.

---

* Текст під номером 54 окреслений рискою, він розрахований на шість кадрів.—*Ред.*

А щоб було чого їсти —
Сінця укосила.

66. Недоросток казиться, пручається, свариться головою.
Жінка стоїть, взявшись у боки — насміхається:

Постій, постій, Недоростку,
Не багато — трошки,
А я сяду та поїду
До батенька в гості.

67. Жінка сідає на віз. Бере віжки, б'є по конях.
68. Іде лісом — бігцем.
69. Недоросток коло дуба — гукає.
70. Свариться, лютий.
71. Заходить сонце.
72. Жінка під'їздить до свого батька двору.
73. Ворота одчиняються...
74. Назустріч виходять радісні батько й мати.
75. Вітаються, цілуються.
76. Недоросток коло дуба. Увижається:
77. Лізе із-за куща вовк.
78. Недоросток кричить, зляканий.
79. В хаті грають музики. Весела бесіда. Недоросткова жінка танцює.
80. Недоростка, змореного, пече сонце. Комарі кусають. Він крутить головою.
81. Комар на щоді — у Недоростка вираз страждання.
82. Плаче.
83. В хаті. За столом гості. Чарки, миски. Недоросткова жінка п'є чарку.
84. Заїдає вареником у маслі.
85. Вареник у маслі.
86. В лісі: Недоросток, змарнілий, худий дістає зубами, смиче сіно з піхтіря.
87. Жує.
88. Далі, знеможений, заплющає очі.
89. Сон: — Вовки щось розривають...
90. Лежить у траві кістяк.
91. Крізь череп вода протікає.
92. Крізь ребра — трава проростає.
93. Недоросток, прив'язаний, кидається од сну.
94. Жахається.
95. Тужить, причитуючи:

Та вже ж того Недоростка
На світі немає.
Крізь його кісточки
Вода протікає...
А крізь його реберечка
Трава проростає...

96. Двір. У дворі — віз. Весела бесіда коло возу, виряджає Недоросткову жінку.
97. Жінка на возі. Бере чарку пить «на коні».
98. Піднімає чарку, хитає головою.

Ой, не довго гостювала --
Чотири неділі...
Щоб там мого Недоростка
Комарі не в'їли

99. У лісі. Недоросток прив'язаний, схилив низько голову — чи спить, чи неживий. Сіна в піхтірі немає.
100. Раптом швидко підводить голову, дослухається.
101. Виходить із батоном жінка. Осміхається.
102. Недоросток -- вигук великої радощі.

Здоров, здоров, Недоростку!
Чи спиш, чи дримаєш?..
Чи ти ж мене, молоді,
З гостей виглядаєш?
— Ой, здорова, моя мила,—
Не сплю, не дримаю...
Та все тебе, молоді,
З гостей виглядаю...

103. Б'є батоном Недоростка, той плаче, проситься... Заносить батіг, спиняється:

А чи будеш, Недоростку,
Норовиться?

104. Знову б'є. Заносить батіг:

А чи будеш упоперек
Спать лягати?..

105. Знову б'є... Заносить батіг:

А чи будеш, Недоростку,
Матері хвалиться?

106. Жінка стоїть з піднятим батогом -- Недоросток, заплаканий, проситься:

Ой, не буду, моя мила,
Йй-бегу не буду,
Бо я цього гостювання
Повік не забуду.

107. Одв'язує од дуба.

108. Любо та мило сидять рядочком на возі, дивляться одно на друге, як зразкове подружжя.

БІДА

Сценарій-мініатюра для дітей.

Всього Біді 10 літ,
Славна Біда на весь світ.

1. Біда. Хлопець — отряхувате обличчя.
2. Догори дригом. Іде на руках.
3. Колесом.

I

4. В хаті. Мати топить у печі. Біда топчється коло неї, зазирає в піч.
5. Мати суне горщик у піч. Біда підбив руку. Горщик перекинувся.
6. Мати сердито кидає рогац,— б'є в плечі.
7. Біда бігає по лавках.
8. Ворожить коло мисника.
9. Летять горшки, миски...
10. Мати ловить Біду.
11. Б'є по руках. Біда верещить.
12. Мати випихає з хати.

II

13. Біда за порогом плаче.
14. Чхнула.

15. Засміялась, підстрибнула, побігла.
16. В хаті. Швець шие чобіт.
17. В одчинене вікно визирає Біда.
18. Краде ремінець. Зникає.
19. Швець хоче знайти ремінець.
20. Думає. Догадується.
21. Біжить з хати. Женеться за Бідою.
22. Впіймав. Однімає ремінець.
23. Скубе за ухо. Іде.
24. Біда плаче.

III

25. Чхнула.
26. Засміялась, підстрибнула, побігла.
27. Сад.
28. В саду. Груша.
29. Підкрадається Біда. Лізе на грушу.
30. Біда на груші їсть грушу.
31. Біжить, засапавшись, товста пані.
32. Підбігає до груші. Руками свариться на Біду.
33. Біда дражниться, висовуючи язик.
34. Влучає грушею пані.
35. Пані достає довгий пати[к], що ним оббивають садо-вину.
36. Штурляє ним Біду.
37. Біда лізе вище.
38. Пані підставляє ослончик.
39. Стає на його, достає Біду.
40. Біда стрибає їй на плечі.
41. Пані падає перелякана.
42. Біда схоплюється, тікає. Дражниться, регоче.
43. Вискакує собака.
44. Хапає Біду за штани. Підбігає панна. Скубе чуба й уші.
45. Біда реве, розглядаючи розірвані штани.

IV

46. Зразу зиркнула набік. Обличчя міняється. Стає зло-дійкувате.

47. На горбі сидять старці, спочивають. Коло їх торби.
48. Біда крадеться ззаду.
49. Краде кобзу — чіпляє.
50. Раптом старець хапає його за руку.

V

51. Старці в костурем гоняться за Бідою.
52. Дядько швидко їде кіньми.
53. Біда вчепилась за віз.
54. Дістає батога, вскакує...
55. Плаче. Чхнула.
56. Озирнулась.
57. Старці женуться.
58. Тікає... Страх.
59. Пасеться коза.
60. Біда ловить козу.
61. Зіскакує на неї, їде. Сміється.

VI

62. Ярмарок.
63. Між людьми. Їде Біда на козі.

VII

64. По дорозі схоплює з інваліда козирок. Надіває на голову.
65. Інвалід женеться.

VIII

66. Перекидає насінниці решето.
67. Женеться.
68. Перекидає ятку.
69. Крамар женеться.
70. Стрибає на козі по посуду.
71. Гончар женеться.
72. Їде на козі. За ним:

73. Старці з палицями.
Інвалід.
Насінниця.
Крамар.

ІХ

74. Школа, коло школи граються діти.
75. Біда їде на козі до школи.
76. За ним женуться.
77. Школярі збіглись до гурту, регочуть.
78. Біда під'їжджає до гурту.
79. За ним женуться.
80. Біда зіскакує з кози, скидає картуз, кидає. Ховається в гурті.
81. Діти ведуть Біду в школу.
82. В класі причісують його, застібають.
83. Дають олівець і зшиток.
84. Показують писати «о».
85. Біда уважно пише в [з]шитку:
86. О О О О
87. Входить учитель. Всі стихають.
88. Починається лекція.
89. В дворі товпляться: старці, крамарі і т. ін.
90. Учитель махає на їх руками.
91. Біда з гурту показує до дверей зшиток, олівець і язика.
92. В дверях сваряться палицями, кулаками.
93. Учитель зачиняє двері.

Х

94. Учитель сидить за столом. Перед ним стоїть Біда.
95. Учитель оглядає Біду, важко зітхає.
96. Бере перо, пише в журналі.
97. Журнал. Довгий список учнів. В кінці журналу рука учителя дописує.
98. Біда Василь, 8 років.
99. Біда малює в [з]шитку.
100 Малюнок: коза.

НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ, НА ТУЮ УЛИЦЮ...

І

1. Дівчина— тип демонічної краси.— Чорні, як ворони-на, брови, коса без квітів, на шиї — дукачі. Без осмішки.
Чарівниця справедлива я.
2. Дівчина — тихої, ясної краси, коса руса, в квітках і стрічках. Усмішка ясна.
...Тая дівчина, що чарів не знала.
3. В хаті. Гриць — молодий козак, тип національної краси. Одітий на гуляння — надіває шапку. Мати, стара жінка, сидить на лавці, навчає:
Не ходи, Грицю, на тую, улицю, Бо на тій улиці дівки чарівниці.
- 3*. Ряд стильних, вичепурених хат із садками. Коло однієї гуляють парубки й дівчата, водять танок. Одіж стильна, одноманітна на дівчатах і парубках. Визначаються тільки: Гриць, «Чарівниця справедлива я» і «Тая, що чарів не знала». Гриць — в середині кола.
4. Коло спиняється. Гриць вибирає собі дівчину, вагається. Погляне в один бік:
5. Чарівниця.
6. Погляне в другий:
7. Тая, що чарів не знала.
8. Гриць на мить уже ніби спиняється на чарівниці, уже

---

* Авторська помилка в нумерації.— Ред.

підняв руку, щоб шапку перед нею здійняти. Потім зразу повертається.

9. Скидає шапку перед тією, що чарів не знає.
  10. Бере її за руку.
  11. Чарівниця тікає з гурту, закриваючись рукавом од сорому.
  12. Гурт їй услід сміється.
  13. Чарівниця біжить, взявшись за груди, улицею.
  14. Спинається коло воріт.
  15. Повертається й нахваляється рукою.
- «На тій улиці...»
16. Виходить «Неділя» — жінка, одягнута в празникове, лузає насіння, в руці плакат із написом «Неділя».
  17. Півень на сідалі — співає.
  18. В хаті — сидить край столу, схилившись, чарівниця.
  19. Кидається, як зо сну, гасить свічку.
  20. Сіни — в сінях бере заступ.
  21. Заступ.
  22. Закутуючи лице в хустку, щоб не можна її впізнати, швидко біжить із двору; під рукою заступ.
  23. Біжить із заступом полем.
  24. Біжить лісом.
  25. Глухий ліс. Камінь уріс у землю.— Вибігає до каменю.
  26. Спинилась, задумалась.
  27. Увижається: на колодці сидять Гриць, обнявшись із суперницею.
  28. Хватається за груди, кривиться од болю.
  29. Рішуче починає копати під каменем.
  30. Зілля з корінням.

Що в неділю рано
Зілля копала.

II

31. Іде «Понеділок» — бородатий, в соломі. Заспаний — позіхає. Плакат: «Понеділок».
32. Сидить, задумана, над зіллям.
33. Увижається: вся улица сміється.
34. Схоплюється, хапає зілля, біжить.
35. Річка, міст, полоще під мостом зілля.

А у понеділок
Зілля полоскала.

III

36. «Вівторок» — легенький, стрункий, з косою за плечима. Несе плакат: «Вівторок».
37. В хаті позавішувані вікна. Горить у печі. Тримає в печі на огні горщик, сама розпатлана.
38. Киплячий горщик.
39. Шепоче губами, примовляючи «три речі».
40. Зазирає в кругленьке дзеркальце.
42. Увижається: Гриць жартує з другою.
43. Хапається за груди. Сідає до столу.
44. Плаче.
45. Схоплюється, свариться.
46. Наливає з горщика в пляшку.

А у вівторок
Зілля зварила.

IV

47. Виходить «Середа». — Вигляд — побожний, пісний, але огрядний. Під рукою кошик. З кошика визирає: цибуля, хрін, редька, риба... Плакат: «Середа».
48. В хаті стіл, застеляний килимом. На столі закуска й пляшка. Коло столу — чарівниця — одягнута якнайкраще. Голова вив'язана чорним шовком. Дивиться в дзеркальце — шепоче губами, кличе пучкою.
49. В хаті сидить, схилившись, Гриць... кидається рішуче, починає одягатись.
50. Чарівниця дивиться в дзеркальце, шепоче, кличе до себе рукою.
51. Гриць іде улицею.
51. Доходить до перелазу. Спиняється.
52. Думає, вагається.
53. Чарівниця з люстречком. Шепоче швидше, дужче, рукою показує, щоб стрибав через перелаз.
54. Гриць стрибає через перелаз.
55. В хату увіходить Гриць, чарівниця зустрічає його, уклоняючись.
56. Гриць сидить за столом. Чарівниця наливає чарку.
57. Гриць п'є чарку, спиняється...
58. Чарка падає з рук, хапається за груди.
59. В'ється, як риба.

60. Чарівниця стоїть коло порога, взявшись у бока. Регоче, глузує.

А в середу рано
Гриця отруїла.

V

61. «Четвер» — бородатий чоловік. Іде волами з мішками на возі. В руці плакат: «Четвер».

62. В хаті домовина — в домовині — Гриць. Коло столу сумні люди.

63. Увіходить закутана дівчина, «Та, що чарів не знала».

64. За нею — два маляри з приладдями. Люди розступаються.

65. Один допомагає — другий — малює Гриця. Дівчина стоїть, схилившись над домовиною.

66. Малюнок.

67. Маляри передають малюнок дівчині.

68. Дивиться.

69. Виймає, дає кожному по таляру.

70. Таляр.

71. Дівчина над малюнком. Плаче.

Прийшов четвер —
Гриць умер.

VI

72. «П'ятниця» — марна суха жінка, чернечого вигляду. Плакат: «П'ятниця».

73. Ритуал похорону. — Музики.

74. Козаки несуть домовину.

75. За домовиною плакальниці — в середині — дівчина, «що чарів не знала», в жалобі.

76. Дівчина.

77. Несуть віко дівчата у вінках.

78. Два козаки ведуть коня.

79. }
80. } Засмучене військо з прапорами.

81. Із-за тину визирає «чарівниця».

Прийшла п'ятниця,
Поховали Гриця.

VII

82. «Субота» — жінка, голова зав'язана до мазання, з щіткою в руці. Обличчя й одіж — забризкано крейдою.
83. Коло хати. У вікно зазирає жінка, коло неї ще кілька душ цікавих.
84. У хаті: мати дочку (чарівницю) лає.
85. Бере лозину, починає бити.

А в суботу рано
Мати дочку била,
Ой, нащо ж ти, дочко,
Гриця отруїла.

86. Улиця. На колодках — парубки, дівчата. Коло колодок стоять... молодиці. В центрі — кобзар на кобзу грає.
Всі засмучені.

Ой ти Грицю, Грицю,
Преславний козаче,—
За тобою, Грицю,
Вся улиця плаче.

87. Група дівчат і молодиць — плачуть.

БОНДАРІВНА

(Подія початку XVIII століття)

1. Майдан. Стародавня корчма. Коло корчми грають музики, танцює молодь. Вбрання стильне. Тут ж — старі люди.
2. Бондарівна, молода, вродлива дівчина в пишному народному вбранні. Стрічки. Вишита сорочка.
3. Веде танок в середині кола.
У містечку Богуславі Каневського пана
Там гуляла Бондарівна, як пишная пава.
4. Через майдан їде пан Каневський з військом.
5. Пан Каневський — гордовита постать, дорога зброя, пишній зодяг.
6. Коло молоді зупиняє коня. Військо стає теж. Дивиться на Бондарівну.
7. Ізскакує з коня, підходить до гурту. Музики стали. Гуляння припинилось.
8. Всі стали напівколом. В середині — Бондарівна.
9. Перед нею, підкрутивши вуса, взявшись у бока, — Каневський.
10. Здіймає шапку, низько кланяється.
11. Обнімає за стан, цілує.
12. Бондарівна виривається з обіймів.
13. Одводить руку, б'є пана по щоці.

Прийшов до їх пан Каневський
Та й шапочку ізняв.

Обійняв він Бондарівну
Та й поцілував.
Молодая Бондарівна
У жарт не приймала:
Як одвела білу ручку
Та й у щоку дала.

14. }
15. } Між людьми сполохана метушня. Військо з жахом
16. } перешіптується.
17. Пан Каневський, грізний і лютий, дає наказ війську.
18. Старі люди сіпають Бондарівну за рукав, щось шепочуть їй злякано на ухо.
19. Бондарівна тікає з гурту.
20. Пан Каневський сідає на коня.
21. Дає знак — всі рушають навздогін за Бондарівною.
- Ой, шепнули Бондарівні старі люди стиха:
Тікай-тікай, Бондарівно, буде тобі лихо.
22. Тікає Бондарівна улицею поміж хатами.
23. За нею — пан з військом — з голими шаблями напоготові.
24. Тікає Бондарівна через перелаз у сад.
25. Пан із військом спиняється коло перелаза.
26. Дає наказ.
27. Два жовніри кіньми перескакують через тин.
28. Тікає Бондарівна садом.
29. За нею — два жовніри.
30. Улиця — міщанські будинки. З двору вибігає Бондарівна, тікає поміж домами.
31. За нею жовніри.
32. Поміж крамницями.
33. За нею жовніри.

Ой, тікала Бондарівна
Помежи домами.
А за нею два жовніри
З голими шаблями.

34. Річка. Через неї кам'яний міст. Бондарівна тікає через міст.
35. На мості наздоганяють її жовніри.
36. Заносять шаблі. Бондарівна, стомлена, спиняється.
37. Жовніри спиняють коні, стають по боках з піднятими шаблями.

Ой, догнали Бондарівну
На кам'янім мості:
Постій, постій, Бондарівно,—
Кличе пан у гості.

38. Палац. На сходах сидить, схилившись, пан Каневський. Коло його рушниця. З обох боків — шпалерами вишикувалось військо.
39. Два жовніри уводять Бондарівну. Вони — на конях, по боках, з великими шаблями — вона піша між кіньми.
40. Пан зводить похилену голову.
41. Бондарівна спиняється за кілька кроків перед ним, в гордій позі, між [ш]палерами. Жовніри — стають осторонь.
42. Пан Каневський встає, стоїть, опираючись на рушницю, промовляє, показує рукою на себе, далі — вниз, у землю.
43. Бондарівна відповідає рішуче, гордо, показуючи в землю.
Ой, чи волиш, Бондарівно, із мною жити,
А чи волиш, Бондарівно, в сирій землі гнити?
Ой, волю я, пан Каневський, в сирій землі гнити,
Ніж з тобою, препоганий, в білім світі жити.
44. Пан Каневський стріляє з рушниці.
45. Бондарівна падає нежива.
46. Пан Каневський стоїть, схилившись на рушницю, задуманий. Перед ним — лежить убита Бондарівна.
47. Повертається, гукає.
48. З дверей вибігають кілька душ слуг.
49. Здіймає з шиї, з-під сорочки ключі, дає старому-старому слугі, разом дає наказ.
50. Кам'яний льох. Залізні двері. Величезний замчище. Підходять слуги. Старий одмикає.
51. Одчиняють двері, ідуть у льох.
52. Викачують гуртом із льоху бочонок.
53. Викотили, піт витирають.
54. Бочонок, окований залізом. На ньому старовинними, квітчастими літерами напис: «Щирозлотні червінці».
55. Улиця. Іде на коні пан Каневський, схилив голову.
56. За ним несуть кілька душ слуг бочонок з червінцями.
57. За ними несуть чотири жовніри убиту Бондарівну на рушницях.

58. За ними — натовпом люди.
59. Показують один одному сліди крові на землі.

Що на тій на Бондарівні
Червонії стрічки:
Куди несли Бондарівну —
Кривавії річки...

60. Чепурна, розмальована хата. Коло хати квітник.
61. В хаті: діжки, цебри, дерев'яні відра. Старий, сивий
Бондар набиває діжку, наспівує.
62. До бондарьової хати під'їжджає пан Каневський, зла-
зить з коня.
63. За ним несуть бочонок.
64. Далі Бондарівну.
65. Бондар у хаті набиває діжку, кидається, повертається
до дверей.
66. Увіходить у хату пан Каневський.
67. За ним уносять бочонок із золотом.
68. Бондар стоїть здивований.
69. Каневський бере з бочки жменю талярів — розсипає по
столу.
70. Показує на їх рукою — говорить.
71. Далі показує на бочку — говорить.

Ой, посунув пан Каневський по столу таляри:
Оце ж тобі, старий бондар, за личко рум'яне,
Ой, на ж тобі, старий бондар, цих талярів бочку —
Оце ж тобі, старий бондар, за хорошу дочку.

72. Бондар дивиться на бочку, на пана — здивований, зни-
зує плечима.
73. Уносять в хату Бондарівну.
74. Кладуть на лаву.
75. Бондар кидається до дочки.
76. Нагинається, дивиться.
77. В розпачі рве на собі волосся. Розкидає червінці.
78. Розгониться, б'ється об стіну головою.
79. Падає, непритомний.

Ударився старий бондар в стіну головою,
Дочко моя, Бондарівно, пропав я з тобою.

Додатки

ВАРІАНТИ ТА НЕЗАВЕРШЕНІ РЕДАКЦІЇ

КАРМЕЛЮК

Драма на чотири дії

Діється за часів панщини на Поділлі.

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю...
Я ж нікого не вбиваю,
Бо й сам душу маю.
А що візьму в багатого,
То бідному даю.
І сам себе розважаю,
Що гріха не маю!..

(Народна пісня)

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Кармелюк — розбійник 33—35 років.
Пані Люба — поміщиця.
Панич Стась — її син.
Панна Рома — наречена Стасева.
Шинкарка Христина.
Олізар — поміщик.
Пан Душечка — поміщик, дядько панни Роми.
Остап — економ у пані Люби.

Кушнірук — розбійник.
Маруся — жінка Кармелюкова.
Шмуть — музика.
Бурлака.
Левко — селянин.
Кум Розум.
Кума Розумиха.
Старий пан.
Чиновник.
Хлопчик Петрусь — син Розумів.
Хлопчик Івась — син Кармелюків.
Дівчата: перша, друга і третя.
Селяни: перший, другий і третій.
Жінки: перша і друга.
Пани, селяни, розбійники, старці,
музики, парубки, дівчата, поліцей-
ські.

Одіж і зброя панів — початку ХІХ століття на Поділлі польської шляхти, одіж у селян — народна тієї ж місцевості і того часу. Зброя розбійників і в облати примітивна.

ДІЯ ПЕРША

1

Глухе підземелля в панському будинкові, муроване. Горить одна свічка. Скрізь без ладу розставлені меблі: стільці, ослонці, канапи. На столі лежить старовинна зброя: іржаві шаблі, пістолети, стара рапіра, патронташі і інше. На канапі з пов'язаною головою напівлежить пані Люба, грається з щенятами; коло неї на ослончику стоять ліки: каламарчики, пуделечка, графин із водою. Проти неї, схилившись ближче до свічки, читає стиха книгу пан Душечка. Панич Стась переглядає коло столу зброю, щось собі сердито бубонить. На столі стоїть непочата вечерея. Далі на канапі сидять Олізар і панна Ромця, стиха гомонять, боязко жартують. Двоє дверей: одні маленькі, потайні, другі — більші, підперті кілками. Настрій напружений.

Панна. Пан Стась чогось не в доброму гуморі зараз — все з кимось свариться собі.

Панич Стась. Щоб я добре почував себе в цьому льоху — того не скажу. Сидиш тут, як десь у острозі, й сам не розумієш, чи ти порядна людина, чи якийсь каторжник, в темницю замурований. Ну, дочекались часів!

Панна (*перекірливо*). А проте — все ж таки цікаво. Принаймні згадати будемо мати про що. Мене в Києві не

раз питали: що то за Кармелюк такий бешкетує у вас на Поділлі; розказують всякі дива, а я про нього мало й чула. Тепер буду мати змогу похвалитися, що бачила його на власні очі.

Паннич Стась. Заждіть іще. Може, як побачите його, то будете завжди прохати, щоб і не нагадували про нього.

Панна. Не думаю: хоч страшно, хоч розбійник, але ж чарівний красень, лицар...

Пані Люба (перестає гратись із собачатами, швидко підводить голову, прислухається). Ви чуєте — ніби щось стукає.

Всі примовкли, слухають.

Стась (з прихованою досадою). Ніхто не стукає.

Пані Люба. Чи то мені почулося так — увесь день шумить у голові, все здається, ніби що стукає.

Пауза.

Олізар (до панни). Кажете — цікаво: а чого так кинулися, аж на лиці одмінилися!

Панна. Вигадайте: і не думала. (Єхидно.) А врешті, я на вас покладаю надії, що ви мене, бідну беззахисну панну, обороните од них. Кармелюк повинен буде вас послухатись.

Олізар. На жаль, я поміщик, і мене він буде стільки слухати, як і інших.

Стась. А вам чого справді боятись (іронічно), ви маєте на людях принадну популярність і можете сміливо рахувати на прихильність цього героя.

Панна. Може, пан Олізар уже й не радий, що в такий час попав у наше товариство, але тепер ми його од себе не пустимо: хай якось і нас визволяє.

Олізар (сміється). Коли ви будете згодні задовольнити всі вимоги Кармелюка, то, я гадаю, все обійдеться добре і нікому ні в якій обороні не буде потреби. Скажемо, буде він вимагати грошей...

Пані Люба (стурбовано). Та ні-бо — стукає.

Стась. Та ні ж бо, мамо, ніхто не стукає, то я ногою стукнув.

Пауза, чути мазурку.

В тебе занадто нерви напружені: випий краще своїх крапель.

Пані (нервово). Не треба мені ніяких крапель. Я тепер добре чула якийсь стук. У мене ухо чутке...

Панна. Прошу вибачити мені: це, здається, я червиком стукала об піл.

Пан Душечка. Знаєш що, серце, справді — ти змучена, знервована, ти просто хвора — тебе кожний шелест полохає. Лягайте спати ви тут із Ромцею, а ми підемо в покої уже. (Зітхає.) Як бог дасть... все зробимо, що можна буде зробити.

Стась (роблено позіхаючи). Дядю, чого такий слізний тон узяли? Мені здається, що взагалі увесь цей переполох безпідставний. Підемо всі наверх і будемо спати кожний на своєму місці.

Пані. Ні, ні, краще якимось перебудемо усі гуртом. (До Душечки *, позіхаючи й кутаючись) Ну, ну, будемо читати далі.

Душечка протирає окуляри, знову береться до читання.

Стась (глузливо). І коли це у дяді така охота до філософії явилась?

Пан Душечка (наставительно). Слухай, мій любий, сміятися тут нема з чого! В тяжкі години серйозні люди завжди знаходили у філософії і втіху і спокій. А тепер же такий час, що треба до всього бути готовим...

Пані. Справді, помовчав би ти, Стасю, із своїми жартами: не вчасні вони тепер.

Стась (сердито). Ну годі вже, не буду!

Душечка читає. Стась буркоче собі, свариться, черкає.

Таракани якісь тобі за шию лізуть, пауки спускаються мало не в рот... гляди, що якась ще жаба вистрибне тобі прямо на голову! Чорт би забрав усіх Кармелюків на світі!

Пані. Я ж тебе прошу, як доброго: залиш ти хоч на сьогодні свою дворову звичку, не черкай хоч сьогодні!

Стась. Що ж це за свято таке у нас сьогодні?.. Ах, я пак забув, вибач мені, матуню: це тобі сьогодні приспичило підмогоричити пана бога.

Пані. Ой, який ти грубіян, Стасю!

Стась. Я завжди одинакий. От мене дивує тільки ця

---

* В автографі зустрічається паралельно Душечка і Любочка — Ред.

надзвичайна одміна у твоєму настрої: звідкілься надійшло миролюбіє, якась благодущність та молитовність. А мені справа здається більш простою і ясною: коли немає надії одбитися од розбійника збройною силою, тоді...

Пані. Що тоді?

Стась. Тоді, мамуню, хоч це тобі слухати дуже неприємно, виймай свою заповідну скриньку, наготов червінці, та й будемо собі спокійно дожидати гостей.

Пані (обурено). Це не дитина, це якийсь звір! Ти неможливий сьогодні, Стасю, тобі слова не можна сказати!

Стась (сердито). І чого це ви начепилися на мене? Ну, не говоріть. Я буду мовчати і слова не мовлю!

Пауза. Душечка читає.

Душечка (благаючи). Годі ж бо, панове, чи такий тепер час, щоб за щось там змагатися.

Стась. Правда, дядю; все на світі — суєта, суєт. О, а це ж кого це несе?

Олізар (сміється, розмовляючи з Ромцею голосно). Це практично! Знаєте, який спосіб рекомендує панна Ромця, щоб урятуватися від Кармелюка?

Пані. А який саме?

Панна. Справді, я так і зроблю! Коли побачу, що буде дуже страшно, я — бух додолу, зомлію, хай тоді що хочуть, те й роблять. (Сміється.)

Пані. Справедливо. (Сміється.) Серйозно — добре вигадано.

Стась (невинно). Візьми, мамо, і ти собі на увагу. Пригодиться.

Пані (зводить плечима, осміхається). Що ви йому скажете: дикун! Ти б пішов краще сказати Устині, щоб чаю сюди дала, а то в мене й з голови вийшло...

Душечка раптом прислухається.

(Стурбовано.) Що таке? Стукає?

Любочка. Справді, щось стукає!

Всі насторожуються. Слухають.

Стась. Здається, що таки діждались лицаря! (Бере пістолет, підходить до дверей, різко, голосно.) Хто такий? Стрілять буду!

За дверима чути спокійний голос.

Хто — я? Хто — свої? (*Прислухається. Далі сердито спльовує*) Зараз! (*Одпирає двері.*) Наш економ! Мені вже самому голову заморочили: у нас же вартовий стоїть коло дзвону! Коли б що трапилось — перше б дзвонили в дворі на сполох.

2

Увіходить економ — нестара суха людина, хворий, кашляє. Говорить похмуро, з певністю. Його відразу оточують, закидають питаннями, слухають з увагою, дослухаються до кожного його слова.

Пані. Ну, що там, Остапе, нового?

Стась. Як там — все гаразд? Як люди?

Економ. Все поки що добре. Я новину оце почув!

Всі (*цікаво*). Що саме?

— Яка новина?

— Ну, кажи ж швидше!

Економ. Перш за все до нас завітав гість з губернії, — прохає переночувати.

Всі. Хто?

— Який гість? Звідкіль?

— Хто ж звелів його пускати?

Економ. Якийсь з-під Чернігова поміщик. Їхав в Галузинці до пана Кузьминського, але прочув, що в Галузинцях оце саме Кармелюк грабує та палить економію, він і завернув сюди.

Всі. Кармелюк у Галузинцях?!

— Мати божа!

— Економія горить?

— Бідний пан Маркел!

Пан Душечка (*повеселівши*). От собачий син, яку підвів машину? Пустив чутку, що сюди прийде, а сам — несподівано в друге місто! Хитра bestія! Це його постійний маневр.

Стась. Не дуже радійте, дядю, він за ніч ще й до нас успіне завітати!

Пані. Хай уже нас бог криє од цього! (*Теж повеселівши.*) Ну, а де ж той поміщик?

Економ. Його коні і люди стоять під брамою — в городі дали йому для оборони од розбою двох москалів, а сам він чекає тут, у гостинній.

— Що ж воно за поміщик?

— Воєнний?

Економ. Мусить бути военний, бо такий жартівливий, жвавий, і, певне, багатий: там чоловік поміг йому вийти з брички — червінця дав. А коні — як змії, я таких і близько не бачив.

Пані (бідкаючись). Ото ж не було мороки. Це саме час такий, щоб гостей приймати.

Душечка. Нічого, серце, прохайте сюди його: більший гурт — веселіше буде, а соромиться нема чого.

Стась. Я гадаю, що йому й самому веселіш буде сидіти з нами в затишку, ніж десь із Кармелюковими хлопцями.

Пані (оглядає себе). Хм!.. Хоч би було ж трохи одітись, а то прямо ніби жидівка яка з міста.

Стась. Облиш, мамо, свої церемонії! Ми сьогодні не гірші й не кращі, як і завжди, тільки хіба що свої маски поскидали.

Пані. Годі, Стась. Краще не зачіпай тебе сьогодні. (Пішла.)

3

Стась (до економа). Ну, а у нас у дворі все гаразд? Як люди? Вартові не тікають?

Економ. Поки що, кажу, все добре. Варта на своїх місцях — не сплять. Коло стогів я поставив іще трое з косами і одного з рушницею. Шість дозірців ходять кругом саду й двору з ціпами і з вилами. Коло брами стоїть двоє з рушницями, а двоє так, з кіллям. Тут, коло будинку, вісім чоловік та в казармі дванадцять чоловік напоготові.

Душечка. А як настрої у людей? Бадьорий? Можна хоч яку-небудь надію покладати на них?

Економ (тихіше). Надія, пане, погана. Чоловік зо трое, правда, таких, на яких можна вірити, а решта — бидло, розвіються, як пір'я, од одного розбійницького по-свисту. До того — рушниці не справжні; та й не знаю, чи вони уміють до ладу і стріляти з тих рушниць. Ну, а крім того, не можна вірити їм... Всі вони одним духом дишуть. Сьогодні на кухні чув розмову: даром били шинкарку, зовсім даром катували — вона нічого не знає ні сном, ні духом. Прочує Кармелюк про це, то він їм цього не подарує.

Душечка. Яка шинкарка? Хто побив її?

Стась (похмуро). Я звелів.

Пауза.

Економ (спокійно). Ні, паничу, з цим треба трохи перечасувати — в бійкою. Треба переждати, поки бешкети вгамуються.

Душечка. А що, Стась? Не кавав я тобі теж: часи такі, що треба стримувати себе.

Стась. Нічого. Парив і буду парить. Хай не думають, що я боюсь когось. Того ще не хватало, щоб кармелюкової ласки запобігати? І так уже занепало наше панство, що далше й нікуди.

Душечка. Так воно, звичайно, але ж... (Зітхає. Після паузи до економа.) Ти б там сам кавав що-небудь людям, ну, збрехав би на той час, що ось, мовляв, коли будуть бешкеття та грабунки припинені в селах, тоді пани мають дарувати людям всякі пільги.

Економ (похмуро). Мою мову знають люди, і міняти її мені пізно. Зовуть мене панською собакою і будуть звати, поки не помру. Чого там уже... (Кашляє.) Тут треба інші заходи...

4

Входять пані Люба і незнакомий пан. Він чорнявий, огрядний, в окулярах; веселий і добродушний; всім цікавиться, поводитьсь вільно, говорить і сміється голосно. Одитий багато; на ньому видно золото.

Пані Люба. Бачте, як тут у нас. Я ж кажу — цілий розгардіяш...

Незнакомий пан. Не турбуйтеся, пані, я людина проста, мене цим не здивуєте. (Озирається.) Еге! Та у вас тут справді місце надійне. Правда кріпость. (Сміється.)

Пані. Отак, як бачите. Тепер дозвольте познакомити вас з нашим гарнізоном. (Знакомить.) Це мій родич, пан Гродзинський. Їхав з небогою в Кам'янець та й з дороги мусив вернутись — коли почалися на шляху грабунки та розбої. Третій день уже чекають. (Знакомить далі з панною.) А це його небога — панна Ромця. Сусід наш, поміщик, всі його зовуть не інакше паном Олізаром. (Сміється.) З ним треба поводитись з осторогою — вільнодумець.

Незнакомий пильно приглядається до Олізара.

А це мій син, комендант цієї фортеції. (Сміється.)

Стась. Поручик в одставці Головацький.

Пані (до економа). А ти, Остапе, піди впусти їхніх коней у двір, людей їхніх на кухню одішли.

Економ. Зараз, пані. (Пішов.)

Пані. Не здивуйте — тут у нас усе: і арсенал, і лікарня, й одпочивальня — як у правдивій області.

Незнакомий пан (дивується). Ну-ну! Куди позагонив людей, вражий син? Отож сибірний! (Сміється.) То отут ви собі й живете?

Пані. Отак, як бачите. Тільки вечір, то й мусимо сюди забиратись.

Незнакомий пан. Бачу, що тут таки скрутно доводиться панству! Підїздиш до двору, то й справді здається, що до фортеці: скрізь замки, варта, стіни...

Олізар. Отак у нас скрізь на Поділлі — що не економія, то фортеця.

Душечка. Еге, у наших нетрях інакше і не можна — пан, певне, не жив іще у наших місцях?

Стась. Пан дивується з нашої варти. Але коли б побачив, що зробив із своїм двором пан Яницький! Отам правдива фортеця — з верками, з редутами. Кругом двору викопав глибоченний рів, обгородився кам'яною стіною, вікна скрізь погратував; безперестану і вдень і вночі шпацують караули. А це, кажуть, гармату привіз.

Незнакомий пан. І все оце через того Кармелюка? Чи вже ж він такий страшний, що всі так його бояться? Скільки панства тут та й нічого ото в якимось там мужиком не вдіють?

Душечка (гаряче). Я вам скажу, що діється тут щось неймовірне: у губернії стоїть досить війська, все панство озброєне...

Стась. Поліції -- гибель...

Душечка. Всього є досить: і війська з поліцією. І от вам одна людина оповістила війну всьому дворянству, та що там — всьому краєві, глузиться над законами, над порядком — і все це безкарно! Що ви на це скажете?

Стась. Та це ж не рік і не два, а ось більше десяти років!

Пані Люба. І замітьте: тут же під боком працює вже п'ятий рік судова комісія, ловлять його товаришів, спільників, а його — ні. Списала гори паперу, тисячі його спільників порозсилала на каторгу та в тюрми, а він неловимий, як тїнь.

Стась. Він ще, кажуть, нахвалявся перепороть різками всю комісію і димом пустить всі їх папери.

Незнакомий пан (дивується). Дивіться, який

каторжний! І що ж то він за людина... той Кармелюк? Видимо, він не простий чоловік, коли таке діє? Видно, така сила йому дана.

Пані. У нас тут кажуть про нього, що він — чарівник якийсь.

Стась. Ось наш дядя, і то навіть вірить, що його ні кула не бере, ані мури не вдержать.

Душечка. Та такі трудно згодиться, щоб звичайна людина могла те робити, що робить цей каторжник: ламає ґрати, розриває ланцюги, зникає серед людей, як у воду, мимоволі якомось острах бере: чи це людина, чи це дух якийсь. Впіймають, поженуть до Сибіру — іде собі співаючи та з молодими жартуючи, як у гості кудись. Обіщає вернутись і неодмінно вертається — за тисячі верств пішки, голий, босий, а вернеться.

Незнакомий пан. Дивна людина той Кармелюк, дивна. Я таки трохи чув про нього: то кажуть, ніби він все, що бере в панів, оддає на бідних. Коли цьому правда, то він — не якийсь там злодій. Це бунтовник, що іде проти панських законів.

Олізар (*задумано*). Отож і мене цікавить: чи він звичайний розбійник, чи справді у нього є якісь вищі завдання! Та скрізь, де я не чув, люди малюють його як борця за волю і правду, як протестанта проти панщини і разом із тим як людину побожну й милосердну.

Душечка (*винувато осміхається*). Ні, таки що не кажіть, а у ньому є щось таке... я б сказав... не лицарське, але...

Стась (*іронічно*). Ой, дядю! Щось ви подобрили дуже. Глядіть, щоб не довелось сьогодні вам іще з ним розмовляти!

Пані. От іще накличеш.

Душечка (*злякано*). А хай йому засліпить, щоб він і дороги сюди не знайшов. (*Одвертається й плює.*) Тьфу, тьфу йому на очі! А то справді щоб не накликать.

Незнакомий пан. А він обіщав прийти сьогодні до вас чи як?

Стась. Та так... і обіщав і не обіщав.

Душечка. Самі сподіваємося.

Пані. Коли б не свої люди, то він би, може, і не заглянув сюди. Тут, видно, не без своїх обійшлося. Та давно вже були нахвалки: треба на їх Кармелюка наслати!..

Стась. Бачте, справа така: він собі узяв у голову, що

він тут на всю губерню якийсь царьок — накази присилає поміщикам: оте у вас не так, того не робить. Гірислав і до нас: оддайте людям дванадцять корів — пошесть у них ходила на скотині, то в декого з моїх мужиків подохли,— випас дайте, даровий ліс на хати давайте, панщини на один день у тижні зменшіть — і до цього йому діло є. Та ще: змініть того прикажчика, проженіть отого-то пригінчого — бо вони людей дурно б'ють,— цілий ряд всяких вимог. Шинкарка є тут у нас, ворожка, взяли її до двору, бо вона у нас трохи на підозрінні, то наказує — негайно випустить. І врешті — погроза: коли такого-то дня не буде це зроблено, то сподівайтесь в гості моїх хлопців. І от, як бачите — сподіваємось.

Незнакомий пан. То він, виходить, справді стоїть за бідних людей? Який же він злодій? (*Суворо.*) У вас справді ж бідують люди?

Стась. То все так, але яке його діло? Мій маєток, мої люди. В своєму добрі ми самі знаємо, кому, як і що треба робить. За бідних людей він стоїть — баламутить тільки людей, гультай.

Незнакомий пан. Ну і як же ви надумали: дасте чи ні тії пільги людям?

Стась. Ще б чого не хватало? І не думаю.

Незнакомий пан. А може, краще б піти на мир із ним: було б і безпечніше і спокійніше. Розв'яжіться із ним по-доброму, бо що ви вдієте з таким розбишакою — ще справді пришло сюди своїх хлопців? (*Сміється.*)

Входить дівчина.

Стась. То вже як буде! (*Дивиться на Незнакомого з підозрінням.*)

Пані. То воно як бог дасть. (*До дівчини.*) А тобі чого тут треба? Чого уші наставила? Нема тобі чого тут слухать.

Дівчина. Пані, ви веліли внести сюди ліжко?

Пані. Звеліла, то й несіть. А без діла нема чого тут лазить.

Дівчина пішла.

(*До Незнакомого пана.*) Тепер таке, що в своєму домі слова бійся сказати — так скрізь і бігають на підслухах: все хочуть довідатись, що пані про волю говорять. Прошу панство до зали. Я гадаю, що сьогодні вже його не буде.

шибеника. Оце ви приїхали, то у нас трохи повеселіло. а то, як у тюрмі сидимо. Прошу.

Увіходять з ліжком дівчата.

Стась (до Незнакомого пана, пильно придивляючись). А ви ж, дозвольте вас спитать, служить приїхали у наш край?

Незнакомий пан (сміється). Я? Не то, щоб служити, а більше так, щоб світа побачить. Люблю по світу ходить.

Стась. Як, власне, світа побачить? Так, без ніякої особливої цілі?

Незнакомий пан. Бачте, я думаю написать книгу про панщину. Оце якось побачився я в Петербурзі з вашим губернатором — він трохи родич мені.

Пані (цікаво). Ви знакомі з нашим губернатором?

Всі побільшують увагу.

Незнакомий пан. Правду казать, я його мало й пам'ятаю, але ж зовсім не цураємось. Все ж дядею якимось доводиться. То ото, кажу, забачились ми в Петербурзі, розговорилися, то він мені й каже...

Стась. То підемо справді до зали. Прошу.

Ідуть.

Незнакомий пан. Питає він мене: що тут робиш в Петербурзі?..

Зникають.

5

Панна (до пані). Хто він, власне, такий, цей добродій? Чимсь чужим, незнаким віє од нього.

Пані. Трохи чудний якийсь. Я спершу подумала — чи не п'яний, потім бачу — ні. Ви помітили, Ромцю, які в нього очі? Сам ніби веселий, а очі — якісь тужливі. Ось нарешне придивіться.

Панна. А він мені подобається: лице у нього якесь одкрите, благородне. І щось орлине, сміливе почувається в ньому.

Пані. Таки видно, що птах широкого політання... (До дівчат.) Та не туди, не туди ставте! Оті ослони поодсуйте, тоді там і умоцуйте. Але чого це ви так понаряджалися сьогодні?

Дівчата. То сьогодні ж свято, пані. Хіба ж ви забули?

Пані. Свято! Забудеш, який день. Вам свято, а тут... Ви ніколи не забуваєте свята. Мало вас... (Змовкає.) Робить не хочуть та тільки бали по закутках точать до півночі... Погано, бач, живеться їм, так ще волі захтіли.

6

Одна дівчина (тиче їй услід дулі). На! На! Чортова відьма!

Лиця в усіх трьох відразу одмінюються, проясніли, повеселіли, рухи легкі, жваві. Стримано регочуть, закриваючись рукою.

Друга (лагідно). Помарніли, сердешні, аж почорніли усі. А той пан, ота слинява Душечка, то цілісінький день із кімнати не виходив.

Третя. Ну що ж будуть робить їм, як прийдуть?

Перша. Що ж робитимуть: складуть у купу, обіллють смолою, та й запалять.

Друга. Матінко моя! Як свиней?

Регочуть.

Третя. А мені тільки шкода отого панича Олізара.

Перша. Та чорт його бері! Всі вони однакові. Ну, що на пані, то, побий мене бог, сама б і соломи принесла... Ех! Коли б тільки прийшли. (Танцює, взявшись у боки:)

Ой, чу! чуки-чуки!

Нема мого Кармелюки.

Третя. Та цить, дурноверха, почують! Хтось либонь іде.

Замовкають, наводять порядок. Трохи згодом третя до другої.

Що ото ти казала, Олександро, то мені аж не віриться. Як є, так воно, здається, і буде, поки світ стоятиме: пани будуть панами, а ми їхні довічні слуги.

Друга (кидає роботу, спинається на стіл). Ось служайте ж далі. (Оповідає, як казку.) Зробили вони тую дубовину, обкували залізом, пішли в льох за скамницею: сюди-туди, а тую скамницю — як вода вмила. Біжать до того пана, полякалися: ой паночку, десь зникла в льоху золота грамота! Куди зникла? Вона ж була на прикові,

на замках залізних? До замків — замки непорушені, до стіни — ланцюги висять, а її немає. Роздивились, а там, де вона лежала, тільки земля порушена.

Перша. Сховалась?

Друга. В землю пішла. Ну, зібрав той пан других панів, почали радиться. Стали скрізь в землі ритися... Розкопують могили, керниці, нишпорять під монастирями, по-під костьолами — бояться, щоб хто з людей не знайшов її. А вона то в одному місці, то в другому, гляди, й покажеться людям. Тільки, кажуть, не уміють люди взяти її. Розказують — десь за Вінницею пішла вдосвіта молодиця по воду на город, до керниці. Глядь — а вона лежить поверх води, сяє. І бачить вона її — ну, як у руках у себе. Каже: скамниця із щирого золота. І срібні по їй номери — слова. Тільки що прочитать не вміє... Їй зразу як світ свінув — це ж вона і є, та золота грамота! Їй же б, дурній молодиці, треба б у село зараз оповістити людей та прийти миром, з хрестами, з корогвами...

7

Виходить панич Стась із Незнакомим паном.

Стась. Ну, ви ще довго будете тут? Швидше забирайтеся звідціль. Збігай котра-небудь у двір та скажіть, що звелів зараз же привести сюди шинкарку.

Дівчата виходять.

Стась (*інтимно, запобігливо*). Знаєте, що я скажу вам: вибачте, я людина проста й пряма — мені щось не віриться, щоб ви цікавились якоюсь там ворожбою. (*Сміється.*) Скажіть прямо — вас цікавить красуня-подоляночка? Не соромтесь, я сам грішний і цього цвіту не цураюсь.

Незнакомий пан (*сміється*). Хто є на світі, щоб не любив гарних молодниць? А вона таки гарна, кажете? (*Розглядає зброю на столі, бере в руки пістолет.*)

Стась. Таки можна сказати сміливо, що гарна. Уперта тільки дуже. Три дні держу її тут у дворі — хтів допитатись у неї, де переховується Кармелюк, але ні слова не міг добитись. Сьогодні вже не витримав — звелів приварить двадцять п'ять гарячих, все одно нічого не помогло; одно слово: не знаю.

Незнакомий пан. То, може, й справді не знає? За що ж тоді, справді, бить?

С т а с ь. Нічого — помиримось. Це їй не на шкоду. (Підморгує.) Знаєте, вона у нас і без того мрійної, ніжної вдачі, грамотна, романси співає, думає собі, що вона не проста кріпачка, а після тієї приварки лице в неї застелилось фльбором мрійної печалі та якогось, я б сказав, благородства, що поневолі (сміється) з'являється бажання піти на мирову. Я думаю... (Відразу змовкає.)

Незнакомий пан, розглядаючи пістолет, з невинним виглядом наводить його, ніби граючись, на Стася і націлюється.

Попереджаю вас — пістолет заряджений.

Незнакомий пан (весело сміється). А пан, видимо, не боязкий! Не турбуйтеся — я із зброєю умію поводитись. (Кладе пістолет на стіл, розглядає інші речі.)

С т а с ь (перегодя). Веселу пан вдачу має. Я не сподівався, що пан такий жартівливий.

Незнакомий пан. О, ви ще мене не знаєте! (Сміється.)

С т а с ь (побачивши вірвовку в руках пана). А як ви гадаєте, багато знайдеться силачів, щоб оту вірвовку порвали?

Незнакомий пан. Не думаю.

С т а с ь. Це ми заготовили були на Кармелюка, але наш економ каже, що Кармелюк розірве її, як поворозку.

Незнакомий пан. Ніби така сила?

С т а с ь. Звірина. (Виходить.) Ну, бажаю вам успіху! Ця квітка достойна того, щоб на ній уважно спинитись. Тільки прошу пана не закохуйтесь. (Сміється.) Не уступлюся. (Пшов.)

8

Незнакомий пан в задумі розглядає вірвовку; далі обкутує нею себе по плечам, нагужується й перериває. Осміхається. Увіходить шинкарка Христина. Затулюючись хусткою, мовчки спиняється коло дверей.

Незнакомий пан. Так оце ти будеш шинкарка Христина?

Христина (тихо). Я, пане.

Незнакомий пан. Ти, кажуть, зналася колись із Кармелюком. Признавайся по правді — забула ти вже його чи ще пам'ятаєш? (Христина мовчить.) Кажуть, ти його любила колись дуже і хіба тепер уже забула? Ти мене не бійся, я людина не лиха, нічого тобі не заподію.

Христинна (заливається сльозами). Не забуду я його довіку, але як перед богом, як перед святим хрестом присягаюся: не буває він у мене, не бачила я його тепер і вдалеку, і не знаю, де перебуває він. Я не знаю, за що тільки мене мучать та карають. І так уже мене господь покарав за нього долею нещасливою. Два роки тому я любила його, того не таїла й не таю ні перед людьми, ні перед богом. Але вже я одкаралася досить за свій гріх молодий. Тепер не знаю, звідки це лихо знову навалилось на мене: як тільки пройшла чутка, що він знову із Сибіру вернувся, так чогось усі за мене і вхопилися. Він же давно забув про мене, а люди і досі не забули. *(Плаче.)* Паночку любий, братику мій рідний, коли маєте серце в собі — визвольте з цієї напасті, обороніть, як зможете, неповинну сироту, бо вони ж мене тут і замордують і вакатують.

Незнакомий пан. Молись богу, молодице: ось прийде Кармелюк, він визволить тебе з напасті.

Христинна. Нехай уже мене і бог боронить од нього. Краще б пішов уже він з цих місць, щоб я про нього й не чула.

Незнакомий пан (смутно). Не нарікай на нього, Христино, він теж не має у світі долі.

Христинна. І він не має долі, і я через нього... *(Перемовчавши.)* А ви ж, паночку, не в гнів вам, хто такий будете?

Незнакомий пан. Ти ж не влякаєшся, Христино?

Христинна (стурбовано). А хіба ж хто ви такий, щоб я вас влякалась?

Незнакомий пан. Що сталося з тобою, що ти мене і досі не впізнала?

Христинна (відразу кинулась, затремтіла, робить кілька швидких кроків до пана, пильно вдивляється). Ой!.. Ох, мені горенько! Чи це мені сниться, чи ввижається? Не впізнала ж я тебе, бо мої очі, мабуть, посліпли од горя та сліз. Устиме, мій соколе! *(Плаче.)* Нащо ж ти забув мене, сироту бідну!

Незнакомий пан. Заспокойся, Христино! *(Прислухається, починає двері.)* Не забув я тебе, Христино: і моє серце розривалося од жалю, коли чув я, як поневірялися над тобою. Тільки боюсь я ходити до тебе, за твою долю боюсь, бо сам добре знаю, що хто в Кармелюком спізнається, тому долі не буде.

Христинна. Милый мій, пане мій коханий! Як води

в криниці, напилася я за тебе горя в світі, але раз побіла мене тобою лихая година — хай б'є до останку. Нехай кують, нехай муки завдають, а я любила тебе і буду любити, поки моїх і днів! Сонце моє, не кидай мене! Не забувай! Ходи, як і ходив! Нехай я хоч буду бачить тебе. Не бійся — за тебе я всі муки стерплю! Хай вернеться те, що минуло.

Незнакомий пан. Ну от же що, Христіно. Сьогодні тебе випустять із двору, а завтра уночі будеш чекати мене в корчмі. Діло до тебе маю. А тепер іди і як побачиш у дворі моїх людей — ти ж впізнаєш Шайдюка? Скажеш йому, коли Кушнірук буде вже з хлопцями тут, хай прийде сюди і скаже мені... Перекажи... Ну, та йди вже, а то, либонь, хтось сюди іде.

9

Панна Ромця (на дверях). О, і ви тут? Що ви тут робите в самоті?

Христіна виходить.

Незнакомий пан. А я тут в вашою шинкаркою гомонів. Виявляється, що в неї таки добра ворожка: угадує все, як у око влучає.

Панна (увиходить). А помітно, що ця ворожка наврожила вам приятне щось: аж очі сяють.

Пан. Все минуле показала, як на картині. (Поправляє окуляри, вони спадають; пан похапцем надіває їх знову.)

Панна здригнула, придивляється.

Морока мені з очима — ступня не можу зробити без них.

Панна (уважно). У вас хворі очі?.. а я глянула та й навіть кинулася була — такими вони здалися блискучими та чудними...

Пан. Не заглядайтесь на мої очі, панно, бо не будете довго спати. Ну, то що ви хотіли казати мені?

Панна (капризно). Знаєте, я не задоволена сьогоднішнім вечором. Так сподівались, так готувались на Кармелюка — і зразу таке розчарування.

Пан (сміючись). Заждіть, може, він іще прийде.

Панна. Ні, я вже бачу, що його не буде.

Незнакомий пан. Ну, так що ви хотіли сказати мені таке цікаве...

Панна (зітхає). Давайте посидимо тут, помріємо. Мені

тут подобається. Ця незвичайна обстановка надихає якісь давні спогади чи мрії. (Сідають.) Коли ми тут сиділи — всі нервуються, полохаються, а мені щось таке чудне приходить у голову і одв'язаться од нього не можу. Мені здається, що ніби я була вже колись у цих мурах... (Швидко до пана.) Слушайте, ви тільки не смійтеся з мене, бо мене і так уже мають за якусь причуду.

Пан (кинувшись од задуми). Боже боронь — буду слухати й оком не звезду.

Панна. Отож глядіть, а то буду сердитись. Так от, здається мені, колись, давно-давно, коли була я якоюсь принцесою, мене посадили в такі мури. І я сиділа там і дожидала, як оце і тепер, що ось прийде могучий лицар неописаної краси, якийсь чужосторонній принц, розвіє ці мури і визволить мене із темниці.

10

Пан Душечка (увиходить із шклянкою в руках). Що це в мене — дві голови на в'язах, щоб я там перед вікнами крутився. Сиди та й озирайся, що ось-ось улетить каменяка у вікно. А то гляди, ще й із рушниць бебехне. Що йому — моєї голови шкода. Тут спокійніше буде, правда, шановний пане?

Панна. Дядю! Ви тільки перебили нам таємну розмову.

Пан Душечка. Говоріть собі, що хочете — я слухати не буду. Я собі сидітиму тихенько. Може, його, кажу, й не буде, а все ж краще мати осторогу. Я бачу, що й ви, мій пане коханий, поділяєте мою думку?

Пан (кидаючись од задуми). Так... так. Осторога ніколи не шкодить.

Панна. Е, я бачу, що чогось-таки наворожила наша шинкарка панові: бо чогось має себе смутно.

Пан. Загадався трохи. (Сміється.) Все думаю, як би одну принцесу визволить із мурів.

Панна. Не смійте говорити про це нікому! Я ж тільки одному вам казала.

11

Пані (увиходить). О, бачте! Я ж казала, що вони тут сидять! Видно, й справді тут, мабуть, затишніше, що усіх

сюди тягне знову. Ну, то я вже сюди звелю і чай подавати. (У двері.) Стасю! Ідіть всі вже до гурту. Та крикни там Устині, щоб і чай сюди принесла. (До панни.) Я турбуюсь, де панна Ромця поділась, а вона собі тут до пана любенько залицяється на самоті. (Жартівливо до Незнакомого.) Глядіть, не завезіть іще нашої панни до Чернігова. Попереджаю: засватана.

Панна (жартівливо). І нащо говорити? Тепер пан ніякої уваги не буде звертати на мене.

Душечка. Навпаки, душечко, засватана дівчина, кажуть, усім до вподоби.

12

На дверях з'являється Стась з Олізаром, закінчуючи якусь суперечку.

Пані. Заходьте, паничі, не соромтеся. Та годі вже вам змагатися за нього. Все тільки: Кармелюк та Кармелюк — ще наснитися, боронь боже, уночі.

Ті увіходять.

Стась (похмуро). Ми не про нього, ми про інше.

Пані (до пана). Знаєте, тепер у нас скрізь тільки й мови, що про Кармелюка. Про нього ви почувете і під церквою, і на ярмарку, і в шинку, і на кухні, і в панських покоях. Пісні його на селах співають, всякого дива про нього почувете. Ось у нас навіть пан Олізар захоплюється його піснями.

Душечка. А що, коли б оце пан Олізар заспівав нам однієї? Пісні справді цікаві!

Стась. Що це ви, дядю? Хочете накликать-таки сюди Кармелюка? Як же! Якісь пісні вигадали...

Душечка. Ото! Хай він безвісти іде од нас. Тільки ж (винувато), що не кажіть, а пісню склав, сибіряка, гарну, цікаву.

Панна. Пане Олізарє, заспівайте, справді!

Незнакомий пан (до Олізара). А пан голос має?

Душечка. Прекрасний голос! Артистичний!

Незнакомий пан. Голубчику, заспівайте, коли ваша ласка! До смерті люблю гарні пісні.

Панна (весело). Просимо! Просимо пана Олізара!

Пані. Ну, то й справді — не одмагайтеся уже, пане

Оліваре, коли просять! Уже, мабуть, такн його, волоцюги, не буде сьогодні.

Олівар. Я в великою охотою! Тільки ж ніхто не буде протестувати?

Панна (б'є в долоні). Просимо! Просимо! Всі просимо!

Дівчина вносить чай.

Пані. А от і чай принесли. Мостіться ж, панове, де кому зручніше, беріть, що кому до вподоби, бо я вже тут цілком безпорадна.

Розміщаються повільно: хто на ослоні, хто на канапі, а хто і долі, на килимі. Незнакомий пан — самотньо, осторонь. Олівар став у позу.

Панна. Увага, панове, увага!

Пані. Треба двері зачинити. Тільки, щоб челядь не слухала. (Зачиняє двері.)

Олівар (співає).

Вернувся ж я із Сибіру
Та й не маю долі,
Хоч, здається, не в кайданах,
Але ж у неволі.
Слідять мене вдень і вночі —
Усяку годину.
Прийде туга до серденька,
То мало не згину.
Маю жінку, маю діти,
Та я ж їх не бачу —
Як згадаю про їх долю,
То не раз заплачу.

Панич Стась слухає похмуро, одвернувшись. Пані — зацікавлено, з дурноватою осмішкою. Душечка — замилувано, з широкою осмішкою, з приплющеними блаженно очима. Панна — замріяно. Незнакомий пан — з низькою опущеною головою, в смутку. Олівар закінчує спів. Йому аплодирують.

Душечка (зітхає, крутить головою). Ні, такн не можна одмовити тому гультьєві в тому, що в його темній, собачій, розбійницькій душі єсть прояви якихось вищих поривань, поезії... Коли б його поставити на добру стежку...

Стась (дивиться на нього з невимовним презирством). Розніжився дядя і розкис... тьфу! На шибеницю!

Ото йому найправдивіший шлях. Мене тільки дивує, чого з ним панькались, коли попав був у руки. Коли б були тоді повісили, то вже б не мали з ним мороки більше.

Душечка (образливо). Про мене, хай би й повісили, але я кажу об'єктивно, що в нього, безбожника й злодіяки, іноді просипається совість хоч на часинку. От, розказують, за Барами був такий випадок...

Увійоде дівчина, щось нишком каже пані.

Пані (до Незнакомого). Там прохає вас нащось ваш лакей.

Незнакомий (кидається од задуми, встає. Рішуче підходить до Олізара). Щире спасибі вам, друже, за пісню! (З почуттям стискає руку.) Хтів би ближче познайомитись із вами.

Олізар (привітно). Прошу завітати до мене в маєток: я тут недалеко живу — в Криницях. Буду дуже радий!

Незнакомий. Дякую. Неодмінно заїду. (Пішов, коло дверей швидко окинув очима навколо і зник за дверима.)

13

Душечка. Так от я й кажу. За Барами живе якась дрібна поміщиця, удова, з великою дрібною сім'єю. Маєток її вже закладений жидам і перезакладений — от-от продадуть за борги. Видерлась якась вона з посліднього, недоїдала, недопивала, збрала десять тисяч, щоб ік строку виплатить кам'янецькому жидовину борг. Ну, сама вона жінщина боязка, їхать в такі часи боїться; посилає свого економа. А той економ — хитра й лукава собака. Взяв він ті гроші, приховав десь у глухому місці, а сам вертається з дороги переляканий, стривожений. Так і так, розказує, здибав мене в лісі Кармелюк, пограбував до ниточки, тільки що з душею пустив. Бідна вдова...

Чути: дзвонять у дзвін на сполох.

Пані (схоплюється). Ой, боже мій!

Всі (полохаються). Що таке? Що?

Пані. Не чуєте, що? На гвалт дзвонять. Розбійники в дворі! Уб'ють!.. Спалять!.. (Переполох. Бігає по підземелю.) Що робить? Що робить?

Стась. Що ж робить — будемо боронитись! (Ки-

дається до зброї, тремтячими руками перебирає зброєю.)
Стійте — де пістолет? Де я дів пістолет? Ах, чорт! Ось де він!

Бігають переполохані.

Пані (підбігає до нього). Стасю, не треба! Не треба!
Стась. Що не треба, мамо?

Пані. Не треба пістолета і зброї не треба! Іди ось сюди! (Тремтячими руками виймає з-під подушки скриньку, дістає гроші.)

Стась. Що, мамо? Оддамо гроші?

Пані. Воля божа... Хай беруть!.. Ось тут тисяча...

Стась (похмуро). Мамо, я не маю жодного бажання говорити з цією сволотою. Хай уже хто інший візьметься за це.

Олізар. Та заждіть — може, це даремна ще тривога?

Пані. Ой, де там уже зайва!.. (Плаче.) Ой, боже мій, хоч би ж живих оставили! Пане Олізаре, то як ви гадаєте, вони не будуть убивати?

Олізар. Заспокойтесь. Ніде не чути було, щоб вони убивали. Але треба довідатись, що там чиниться. Я зараз піду узнаю. (Швидко пішов.)

14

Пані. Ну, хто ж гроші передасть їм, хто? Може, ти, братику, передаси? (Дає гроші Душечці.) На, голубчику, оддаси їм!

Душечка мовчки бере.

(Бігає.) Стій, що я хтіла ще зробити... Ой боже мій! Сплять, димом пустять, знищать усе... (Ламає руки.)

Душечка. Заспокойся, душечка... Спокій, тільки спокій — все добре буде.

Пані (зі зла). Що добре буде? Що?

Душечка. Взагалі... того... (Змовк.)

Стась. Та не чинить паніки — будемо чекати. Ось Олізар прийде — скаже, в чім річ. Може, справді даром збили тривогу!

Чути гомін.

Пані. От вам даром! Ідуть!

Панна Ромця стоїть біля стіни, як тїнь, мовчазна, нерухома, з великими, зляканими очима. Коло столу — збентежений Душечка. Стась — із книжкою перед лицем і з одведеними убік очима. Пані сідає на канапу, тремтячою рукою п'є воду із шклянки.

Душечка. Треба неодмінно того... Треба того... як його.

Стась (хрипко). Чого?

Душечка. Та того, як його...

Чути дужий гомін. Душечка махає рукою, сідає на стілець, не договоривши. Пані падає в подушку лицем. Німа тиша. Хтось кашлянув хрипко і змовк. Всі на місцях без найменшого руху.

Виходить Олізар, суворий, серйозний, з ним Кушнірук.

Кушнірук (повертаючись назад). Ідїть з нами ще чоловік зо двоє.

Виходять двоє розбійників. Розбійники всі обідрані й змарнілі. Кушнірук з пістолетом, останні з киями.

(Скидає шапку, шукає очима ікони, хреститься.) Слава Ісусу!

Всі мовчать.

(Грізно.) А де будуть пані?

Панич Стась (придивляючись до Кушнірука, здивований). Кушнірук!

Кушнірук. Впізнали, паничу? Що? Ви гадали, справді втопився? Ні, пане, як не тяжко буває у світі, а жити все ж хочеться. А де ж, кажу, пані будуть?

Стась. Пані спить. Кажі, що маєш, нам.

Кушнірук (суворо, тихіше). Так оце ж я й хочу спитати вас, як же воно буде? Чи оддасте людям оте, що наказав вам отаман оддати, чи доведеться одбирати гвалтом?

Душечка. Ось на, возьми... (Дає гроші.)

Кушнірук. Що таке?

Душечка. Гроші. Тут тисяча золотих.

Кушнірук. Це добре: тільки не тисяча, щось більше з вас приходиться. (Виймає папірець, читає.) В четвер на стрітення, на першому тижні посту, Максиму Губареві без усякої провини усапали ранком 25 і увечері 25 — всього 50 різок. За кожную отаман поклав 10 золотих — всього 500 золотих. У неділю на тому ж тижні дали Бондарчукові 25 нагаїв, теж, можна сказати, дурно. По 20 золотих — 500 золотих. Петрові Мороці на сорок святих — сорок гарячих. Він хоч на язик гострий, проте роботящий чоловік, не п'яниця — 400 золотих. Отже, всього виходить тисяча й чотириста. А те, що ви мені ні за що, ні про що, як на тобі

господи, вкинули на середохресті, що так острамили перед миром,— я вам дарую. Хай вам бог прощає. Ну, а тих 400 — шукайте зараз!

Д у ш е ч к а. Пані казала — нема більше.

К у ш н і р у к. Є! Шукайте, не огиняйтеся. Подивись отам під подушкою у пані!

П а н і (*лежала непорушно, потім зразу схоплюється*). Сійте, я сама! Я сама! (*Дістає.*) Бога ви не боїтеся — берете останне, жити не буде за що.

К у ш н і р у к. Ой, пані, пані! Чи вам би ще журиться цим? Зародить бог хліба у полі — люди вам нажнуть і навозять, і одвезуть, і продадуть, будете тільки готові гроші лічити.

П а н і (*дає гроші*). А тобі, Кушніруку, оце за таке діло братися? На увесь повіт коваль був, заробляв добре... титарем був у церкві.

К у ш н і р у к (*зітхає*). Що ж поробите, пані. Самі знаєте, не можна вже жити в людях у злагоді, ніяк не можна. Вже снаги нашої немає... А бога я й тепер не забуваю. (*На хвилину завагався, далі кинувся, набирає суворого вигляду.*) Ну, то дивіться ж: оддайте людям те, що велить вам Кармелюк. Оддайте добром, не доводьте до гріха! Так воно не минеться. А як ні, то все одно не буде ні вам, ні людям! Чуєте, пані? Отаман не любить жартів. Прощайте. (*Надіває шапку, вертається, робить знак на свічці*) Оце дивіться сюди: поки свічка не догорить до цього рубця, щоб ніхто не рушив із місця!

Розбійники пішли.

15

Всі який час лишаються в давніших позак.

Д у ш е ч к а. Ху, так, ніби гора звалилась із плечей!

Настрій швидко в усіх підіймається, говорять голосно, сміються навіть без причини.

(*Глянув на панну, регоче придушеним, кавкаючим сміхом.*) Гляньте, гляньте на панну Ромцю: який кислий, розчарований вигляд.

С т а с ь (*веселіє*). Справді, розчарування: дожидала стільки самого Кармелюка, а прийшли якісь голодранці!

П а н н а (*капризно*). Як усе одбулося просто й звичайно! Я зовсім не цього сподівалася.

Душечка (встає з місця). Ромця гадала: прийдуть якісь лицарі.

Панна (швидко). Дядю! Дядю! Чого ви встали? Ще ж свічка до рубця не догоріла!

Душечка (зразу полохається, хоче вернутись назад. Сміх. Одмахується рукою, сам сміється). Так я й кажу: Ромця гадала, що прийдуть лицарі в шоломах, в кольчугах, а прийшли якісь костурники, старці. (Тимчасом затирає нігтем на свічці зроблений знак.)

Стась. Так, так, дядю. Значок на свічці все-таки затріть, як вернутись назад, то буде оправдання.

Здіймається шалений рогіт. Сміється навіть пані.

Душечка (ставить свічку). Е, та ну вас ік богу. Зовсім засміяли старого. (Сконфужено одіходить. До Олізара.) А ви чого такий смутний, Олізарє? Що все дешевим коштом обійшлося?

Пані (зітхає, зразу похмурніла). Ну, щоб дуже дешево, я б не сказала, півтори тисячі золотих на дорозі тепер не знайдеш.

Стась (хмурніє). Веселого гут справді мало. Прийшли, як до себе в хату, поводяться, як з підвладними.

Всі стихають.

А люди? А варта? Ух, і випорю ж я їх взавтра!

Пані. Дорого обійдеться, Стасю! Нехватить золотих. Чув приказ пана Кармелюка? Чого ж іще сподіватись далі? Скоро самих будуть гонить на роботу. І доводиться мовчати.

Всі хмурніють.

Душечка (уважно). І не тільки мовчати, а доводиться рахуватися з ними!

Стась. Та чого ви хочете: він тут справді почуває себе, як якийсь намісник! Навіть сам не благоволить прийти — присилає якихось посланців. Нахальство нечуване!

Пані. І ніякого порятунку.

Панна. Хоч би ж було побачити, який він!

Стась (сухо). Ну, кому що, а панні Ромці аби хоч побачить.

Панна. О, а ви вже й розсердилися!

Пані. А панні Ромці хіба що? Вона тут людина сто-

роння: її може цікавити більше сам Кармелюк, ніж його вчинки.

Душечка. Справді, Ромцю, становище варт того, щоб до нього поставитись уважніше.

Панна (*засоромлена й ображена*). Тоді я буду мовчати.

Стась (*м'якше*). Вибачте, панно Ромцю, але тут справа стоїть більш серйозно, ніж вам здається. Ви шукаєте в ньому якогось лицарства, а не хочете бачить того, що тут криється образа всьому дворянству. Ви з вельможного роду, не звичайного, рядового, як би й ми оце, і ви б повинні одчувати це гостріше, ніж ми.

Панна (*спалахнувши*). Так, я сама дворянка і мені інтереси дворянства близькі не менше, чим другим. Але коли дворянство не має сили і сміливості захистити себе од диких гайдамацьких ватаг, коли воно дозволяє, щоб їх жінок, сестер, матерів грабували по шляхах, щоб вони безкарно по ночах заходили в їх будинки й опочивальні, згопили жінщин із ліжок, і нема кому захистити їх од розбоїв і насильств, то поневолі доводиться шукати лицарства не в дворянстві!

Стась (*схвильовано*). Здається, ви це даєте зрозуміти особливо мені?

Панна. Чого се вам? У нас багато є в краї блискучої дворянської молоді, вряцькованої дорогою зброєю, з високим гонором, молоді, яка уміє тільки пить та гулять, та глумитись над беззахисними мирними мужиками і тікати під крило поліції, тільки побачить гайдамак.

Стась. Але я маю честь бути вашим нареченим і докір той повинен перш за все взяти на себе! (*Ходить схвильований*.)

Панна (*схвильовано*). Ніякого докору я вам не кидаю!

Стась. Ви кинули мені виклик — добре, я його приймаю!

Пані. Стасю, що ти вигадуєш?

Стась (*спиняється коло матері*). Мамо, благослови!

Пані. На що благословить?

Стась (*сердито*). На що! На подвиг!

Пані. Стасю, заспокойся, не гарячись! Ти краще подумай, за що ти берешся? В губернії стільки поліції, стільки москалів, озброєних, призвичаєних — та й то нічого не вдіють, а ти сам це хочеш зробити!

Панна (сконфужено). Я зовсім не думала, що справа має так повернутись. Звичайно, що ви один нічого тут не вдієте!

Душечка. Це буде безумство з твого боку! Нічого не вийде з цього!

Стась (б'є кулаком об стіл). А я кажу — вийде! Багато і так терпів уже я сорому — годі! Нема чого покладатись нам на одну поліцію: це наша справа, дворянська, і ми не повинні нехтувати нею. Коли ніхто з панства не піде зі мною — сам піду із своїми людьми, і я їм усім докажу, що Кармелюк не такий страшний, як вони думають. Не пройде й місяця, як буде він у мене сидить на ланцюзі! Буде мало своїх сил, поїду до губернатора, москалів попрошу! Він не одмовить мені в цьому, не посміє одмовити! Бо що ж це буде далі, до чого ми ще діждемося? Вчора пограбував Яновича, сьогодні — нас. Спалив Кузьминського, коли вірить панові. (Несподівано спиняється, озирається, одміненим голосом, тихіше.) Заждіть, а де ж це той... гість наш... чернігівський поміщик?

Всі переглядаються.

Пані. Я й з голови випустила! А справді — де ж це він подівся? Вийшов на хвилину до своїх людей та й не вертався! Дивно!

Увіходить економ.

Остапе, ти не бачив де пана поміщика, що заїхав до нас ночувати?

Економ (насторожуючись). Ні, не бачив. У дворі немає вже ні його коней, ні людей.

Всі здивовано знизують плечима.

Душечка. От так історія!..

Картина.

ДІЯ ДРУГА

1

Густий, давній ліс. Під скелею галявина, на якій нап'ято розкішний намет. В наметі прибирають два розбійники, роблять довгий стіл. Збоку довговічний дуб, до якого привішена ікона; перед іконою горить лампада, внизу під дубом — налою. Коло налою сидить

кілька душ людей, бідно одягнутих — розбійників, старців. Між ними — Кушнірук, по складам читає книгу. Інші мовчки слухають. Один з розбійників прочищає пістолет. Остеронь сидить сумна, заплакана Кармелиха з узликом в руді, з палицею — вона не стара, але змарніла молодиця. До гурту по одному й по двоє підходять селяни, вітаються й сідають коло інших.

Кушнірук *(помалу читає)*. Тогда приступи ко Ісусу нікий юноша багатий і впросі його: господи, что сотворю, да в царство божіе впаду? І глагола йому Ісус...

Старець *(підходить)*. Слава Ісусу!

Кушнірук *(підводить голову од книги)*. Навіки слава!

Старець. Здається, що я втрапив, куди треба?

Кушнірук. А вам куди, старче божий, було треба?

Старець *(боязко)*. Казали, що сьогодні пан Кармелюк дає обід для убогих?..

Кушнірук. Так, так. Сьогодні в отамана свято. Сідайте, дідусю.

Старець помалу сідає до гурту.

Левко *(один із гурту)*. Сьогодні такий день, що Кармелюк всім радий, всіх шанує... *(Хитро.)* Та й додому так не пустить... з порожніми руками. Я вже догадуюсь!

Кушнірук. Дожидайте свого часу, чоловіче, може, й не пустить.

Левко. Бачте — казати правду, я не за тим прийшов, мені б оце треба вже й додому, але ж треба діждать отамана.

Кушнірук. Нащо ж вам отаман?

Левко *(поважно)*. Діло маю... пильне діло.

Кушнірук. То заждіть іще трохи — він незабаром мусить надійти. *(Дивиться на сонце.)* Вже, здається, час і обід давати, а він чогось забарився. *(До одного з розбійників.)* Максиме, на тобі ось ключі од скарбниці, там візьмеш посуд в отій меншій скрині... А то ні: ходімо краще удвох.

Левко *(цікаво підморгуючи оком)*. Ну що ж, певне, й музики будуть?

Кушнірук. Будуть, будуть. Все буде... А з вас, мабуть, весела людина, що про службу божу не питає, а зразу про музики. *(Пішов із Максимом.)*

Левко *(конфузно)*. Я що ж... мені все одно, я за своїм ділом прийшов... *(Підходить до Кармелихи.)* Кажу, коли б

не діло, давно треба б іти додому. А ви теж, молодиче, чекаєте на Кармелюка?

Кармелиха (зітхає). Чекаю.

Левко. Певне, теж маєте, діло?

Кармелиха. Діло. (Мовчить.)

Левко. Оце ж і в мене діло до нього... пильне діло. (Після паузи.) А яке діло, то, коли хочете, то я й скажу вам. (Інтимно стиха.) Оце ж у суботу має бути у нас, у Вільхах, храм. Наші люди зібралися, погомоніли про те, про се... Чули ото, про панів, про волю люди говорять, ну й собі почали говорять, але люди у нас, можна сказати, смирні — ніхто нічого не знає. Треба, кажуть, покликати на мед самого Кармелюка — може, що розкаже. Підеш, кажуть, Левко, до нього? Не зрябієш? А чого його тільки боятися? Всі кажуть — він до бідних людей не гордий. Хіба я неправду кажу, молодиче?

Молодиця плаче.

(Левко дивиться на неї пильно.) А чого ж це, молодиче, плачете? Мо', горе, яке, мо', біда яка настигла? (Розважливо.) Але ви не плачете так гірко, не журіться: він вам може, вірне слово, допоможе. Тільки треба не боятись його! Сміливо з ним треба говорити. Він усякому в біді помагає чи грішми, чи скотиною, чи так од якої напасті визволить.

Кармелиха дужче плаче.

Жаль мені вас, молодиче, вірне слово — жаль.

Кармелиха. Всім помагає. Тільки мені вже не може.

Левко. Як то не допоможе — всім допоможе, і тобі може, тільки не плач даремно, не журися... (Кидається.) О... іде. (Встає і йде до гурту людей.)

2

З лісу виходять Кармелюк і Кушнірук. Кармелюк русявий, вродливий, міцної будови, борода голена, уси стрижені, чоло високе, ніс орлиний — вигляд молодший і кращий, ніж уперше, в панів.

Одітий в розкішне народне убрання, в дубовим кием в руках.

Кушнірук. А вчора чоловік із двору хвалився нашим хлопцям, що пані Люба із сином готують на нас облаву. Панів з усієї околиці підмовляють, панич, кажуть, їздив у город прохати москалів на допомогу.

Кармелюк. Видно, на правду хоче поборотися зі мною — ну, ну, побачимо.

Кушнірук. Я вже боюся, щоб хоч сьогоднішнього свята вони нам, безбожники, не перевели. Оце, кажуть, бачили ранком сьогодні економа з двору — ішов з рушницею, ніби на зайців, до одного старця обзивався. Чом це, каже, не йдеш до Кармелюка на обід, сьогодні ж він справляє десь іменини. Видно, хтів винюхать, собака, чи не скажуть, де.

Кармелюк. Довідався вже! Ну що ж: хай приходить — будемо за гостей приймати. Ну, а на шляху, як що роблять хлопці?

Кушнірук. А що ж хлопцям робить: сплять над шляхом, аж птаство у лісі полохається. За три дні ні один цуг, ні один тарантас не проїхав — пани тепер бояться цього шляху, як огню. Десь поховались, так, ніби й на світі їх немає. Їхав тільки благочинний з Литина, але хлопці звівали. Ну, та він ще назад буде вертатись.

Кармелюк. Це той, що мідними гривнами людям у спину б'є? Шкода — хтілось би мені запитати його одне слово із святого письма. (*Дивиться навкруги.*) Бач, до нас уже й гості надійшли, а в нас, либонь, не все й готово. (*Вітається до людей, які стоять, вичікуючи.*) Добрий день, люди добрі!

Люди (*вклоняються*). Доброго здоров'я! Поздоровляємо пана отамана зо днем народження!

Кармелюк. Спасибі! Ви вже даруйте мені, що в мене тут іще не все готове.

Люди (*весело*). Не турбуйтеся, пане отамане, ми підождемо.

Кармелюк (*до Кушнірука*). Це ж мають до нас прийти Розуми з Хлівців: кум із кумою. Обіщали.

3

Левко (*боязко виступаючи, вклоняється*). Пане Карм... пане отамане...

Кармелюк. А що скажеш, козаче?

Левко. Я до вас... до вашої... (*Збивається.*)

Кармелюк. Ну, ну! Кажі, не бійся!

Левко. Як у нас оце в Вільхах, бачите, храм, то мене послали оце... Громада-таки: як я, сказати, більше бувалий. (*Збивається, витирає піт, вичувато.*)

Кармелюк. Чого ж ти боїшся? Хіба я такий страшний? (*Бере його лагідно за плечі.*) Кажі сміливо: ні за що похрामувати?

Левко (*швидко*). Ні, ні! Не те!

Кармелюк. Ну, а що ж!

Левко. Заждіть трішки, я зараз здумаю. (*Винувато.*)

Зрябів трохи...

Кармелиха. Устиме, іди сюди на часинку, я ще маю тобі щось сказати!

Кармелюк (*швидко повертається, радісно*). О, Маруся! Таки вернулась, надумалась! (*До Левка, лагідно.*) Зажди ти, братику, тут ми поговоримо ще з тобою. Пообідаємо, погуляємо умісті, посидь трохи. (*Швидко іде до Кармелихи.*)

Левко, сконфужений і радісний, одіходить. Трохи згодом щось питає у людей, показуючи на Кармелиху, й після відповіді б'є об поли руками, береться за голову, дивується, що не догадався. Дивиться із співчуттям.

Бач, як добре, що оце ти вернулась. До тебе люди ось прийшли, незабаром прийдуть Розуми. Боже, коли то ми сиділи весело з тобою!

Кармелиха. Ні, я тільки на одну часинку, почую од тебе останнє слово та й піду собі.

Кармелюк. Чого ж підеш? Чого? Не хочеш, щоб я з тобою посидів при людях? Стидаєшся розбійника?

Кармелиха (*твердо*). Устиме, іди, сядь коло мене!

Кармелюк сідає. Кармелиха витирає сльози.

Я таки хочу, щоб ти мені певне сказав, як воно буде? Чи дождити нам хазяїна, чи так уже самим довіку й жити сиротами? Ти знаєш, що про себе мені байдуже: подумай, як же діти будуть. Сам бачиш, яке мое здоров'я — може, скоро умру, на кого ж я дітей покину? Скажи мені, чи є у них батько, чи вони безбачченки якісь у світі?

Кармелюк. Марусе, як я тебе дождав сьогодні, як я виглядав тебе! Три роки я тільки й думав про тебе, три роки моя душа рвалася до тебе, як до раю. А ти прийшла, як чужая, і ні одного привітного слова — тільки одні докори та докори. Побачились, то ти ж мені навіть «здоров» не сказала.

Кармелиха. Не сказала, бо як побачила, підо мною ноги затремтіли, серце запеклося, слова не здолала вимовити. Та й нащо тобі мої слова ласкаві: є в тебе на світі й жалібниці і порадниці без мене. Пригортай других, а я вже за ці роки напригорталася грудьми до мостини, нарозмов-

лялась із голими стінами, не зчулася, коли і зів'яла, як травина. Хто вже таку схотів би пригорнути. (*Озирнула себе швидко, несвідомо.*)

Кармелюк. Слухай сюди, Марусе. Були в мене жалібниці, були й ласківниці. Але ріднішої од тебе не було й не буде. Ти ж сама про це знаєш. Не судилося нам довго жити умісті. Того я не забуду довіку, що я тебе, батькову дитину, не на горювання брав, я з тобою перед богом стояв, з тобою і дітей мав. Хто ж буде в мене ближчий і миліший у світі? Я ж думав з тобою бути щасливим, але хай же не мене, а того бог карає, хто так понівечив і розбив наше чесне життя і наше щастя. Не винен я в тому, що, без долі у світі блукаючи, іноді з гріха поїв свою душу ласкою й привітом, але дружина була ти в мене одна і будеш нею довіку. Була ти мені мила у щасті, у горі — тричі миліша. (*Бере за руку.*)

Кармелиха (*з пориванням припадає до його плеча*). Вернись, вернись до мене, соколе ясний! Ти ж такий мучений, ти ж такий стражданий! Хай же твої хоч ноги одпочинуть, бо вже, мабуть, всі світи вони обходили, всі кайдани обносили. Чи мало ж у світі ти набрався того горя? Мабуть, і серце твоє поросло вже гіркими полинями та тернами од тієї правди, що ти шукаєш по світу. Мій милий, мій і рідний! Я ж тебе пильнуватиму, я ж тебе як найменшу в хаті дитину буду доглядати... Устиме, я б іще оджила коло тебе! Як вишня кучерява, як рожа повная, я б розцвілася і звеселила б твою душу... Я б тихий сад, зелений виноград посадила кругом тебе і ще напоїла тебе radoщами, я б сили ще набралася і щастям, як вином, опоїла тебе. Устиме, правда моя! Може, ще вернеться, може ж, іще не пропав наш вік молодий?..

Кармелюк (*тоскно*). Що ж мені звелиш робити, Марусе?

Кармелиха (*стиха*). Я ж тобі казала, що.

Кармелюк. Піти, уклонитись панам, покаятись?

Кармелиха (*тихо, швидко*). Нащо каятися? Я ж казала тобі: не треба прохати, ні кланятися. Ти тільки обіщай, що не будеш більше з панам змагатися, і вони кажуть, що перестануть тебе шукати і забудуть про тебе, так, ніби ти умер.

Кармелюк. Ні, Марусе, пізно...

Кармелиха (*жагуче*). Чого ж пізно? Чого?

Кармелюк. Шкода мені, Марусе, твоїх вірних слів,

але послухай і ти мене. Кожному судилася своя доля у світі — одному щаслива, другому лихая. Одному судиться з вірною дружиною, з дітьми щасливо у своїй хаті вік проживати, а мені судилося цілий вік по світу ходити.

К а р м е л и х а. Чого, милий, кайданами дзвонить?

К а р м е л ю к. Так, моя дружина, дзвонить кайданами, будить правду, що заснула на світі. Не це кайдани, що на ногах дзвенять. Ці можна порвати. А ти придивись, доглянь оком, як живуть люди, то й побачиш іще й ті кайдани, якими скували душі людей. Подумай — чи воно ж так у світі жити треба?..

К а р м е л и х а. Ти таки знову за своє... Я думала, що недоля та неволя навчила тебе, аж бачу — ні! Ти б же думав іще й так: як не є на світі, то на те ж божа воля. Одним бог судив панувати, другим горювать, робить на них — не нам же знати божі діла. А може, воно ще й гріх ото іти проти божої волі? Може, бог ото й карає тебе за те. Ти думав про це?

К а р м е л ю к. Думав я, Марусе, багато думав — всі шляхи од самого Сибіру засіяні моїми думками. І не бачив я кари божої тут на людей, не було за що їх карати, но лиш велику кривду панську, що самі давно бога забули.

К а р м е л и х а (*задумано*). Коли б ти вже був мені не судився, не так би жаль було. Подумаєш іноді: чи тобі ж отак жити, отак поневірятися в світі; нащо ж тобі і здоров'я, і розум, і красу таку дав бог, що отак її у світі потопкати!..

К а р м е л ю к. Може, на те дав мені бог і силу і красу, щоб правди добувати. Дав мені бог силу і розум, щоб неправду розбивати, дав мені красу мою велику, щоб мене, розбійника, люди не боялись. А щоб не зазрили мені люди, послав мені долю нещасливу.

Пауза, обов загадались.

К а р м е л и х а (*помалу встає, мовчки запинає хустку*). Прощай!.. Бачу, дурно я сподівалася.

К а р м е л ю к. Чого ж ти поспішаєш так?

К а р м е л и х а. Все одно ні до чого не договоримся з тобою. Тільки жалю буде більше.

К а р м е л ю к. Скажи ж хоч, коли тебе знову сподіватись?

К а р м е л и х а (*опускає голову*). На який кінець, чого я буду ходити до тебе — тільки серце сушить собі й тобі?

К а р м е л ю к. А може, я улучу годину та проберуся коли до хати? Боже, як хотілось би мені хоч постояти коло своєї хати, хоч збоку побачити ту мою тиху оселю, де колись щасливий був.

К а р м е л и х а (хитає головою). Краще не ходи. Там же сто очей тепер зорить за мною і вдень і вночі. Тільки рипнуть уночі двері або блисне огонь у хаті, так уже щось і тупає під вікнами.

К а р м е л ю к (зітхає). Ну, скажи ж, коли тебе знову сподіватись. Приходь у суботу і Івася візьми із собою. Хай побачу і я, який він виріс уже. Кажи, прийдеш?

К а р м е л и х а (нерішуче). Не знаю... побачу... (Зітхає помалу, задумана. Одійшовши геть, стала в задумі, щось міркуючи. Заплакала, далі рішуче вертається до чоловіка.)

Кармелюк сидить на тому ж місці зажурений.

Устиме, слухай сюди... Слухай, що я іще надумала. Поживи так, як я тебе прохала, хоч один рік із нами. Поживи, Устиме, щоб хоч діти побачили, який у них батько, а то ж вони позабували вже, який ти і є. Коли б же ти знав тільки, як вони тебе дожидають, як виглядають. Все питаються, коли ж до нас тато прийдуть. Рипне хто дверима увечері, стукне під хатою, вони так і посхоплюються, порадіють: тато іде, кажуть. Часом уночі котре прокинеться й питає, а тато ще не прийшов? Устиме, ти ж такий добрий до людей, ти ж усіх жалієш — чи в тебе ж до своїх дітей серця немає?

К а р м е л ю к. Не муч, не рви серця, Марусе, мого і свого! Бо вже того, що колись було, довіку не буде. Не буду жити неправдою, не буду панам годити і в ярмі у них не буду ходити, поки мого й віку. Краще в мурах ізтлію, а до них у неволю не піду! Розбили вони моє життя раз, тепер не стулиш, і того щастя, якого я сподівався, вже не буде довіку. Не буде, Марусе, це я душею чую! Не давали вони людям долі, не давали сонця й радощі — і нам не дадуть! Ніколи не дадуть. Не дури себе і мене. І не повернеться моє серце до них довіку. Тепер одна в мене тільки думка лишилась, одна у світі дорога (з ненавистю): буду розбивать, буду плюндрувать, буду ногами неволю топтать, буду крадене добро людське гвалтом однімать, бо другого рятунку не сподівайся нізвідки, та й його не буде! У їх сила, у їх право, але мені бог допоможе, бо не за свою тільки кривду я іду на них, але за кривду всіх бідних лю-

дей. Я не маю долі, але хто її має? Сам бог поставив мене на цю дорогу, і ти не збивай мене даремне, бо то буде гріх!

Кармелиха (палко). А діти? Твої діти? Що вони—люди чи щенята?

Кармелюк. Чужим дітям не краще у світі, як і моїм.

Кармелиха (зірко). Так отакій же з тебе батько. Але заїв ти наш вік, пропаде і твій марне — поб'ють тебе ще й наші сльози! Не будеш ти мати супокою до останніх твоїх днів! Будеш отак, як звір, ховатися по лісах та по скелях, не будеш праведному сонцю радий, поки твого й віку. (Виймає з кишені узлик.) На, візьми свої гостинці — не хочу жити краденим. Господь милосердний зглянеться на сиріт і допоможе їм вийти на чесну дорогу. А про батька скажу їм, що його немає у них і не буде, щоб і дождити перестали. Оце більше од мене ти нічого не почувеш! (Пішла.)

Кармелюк (уражений). Я краду?.. Я злодій?.. Марусе, завжди, Марусе!

Маруся пішла, не повертаючись.

Жінка, своя жінка злодієм звиває! О, бодай ви вже понімали, бодай зовсім посліпли, коли не бачите, за що я вік свій марную! (Береться за голову, ходить схвильований і вражений.)

Люди з початку розмови не звертали на них уваги, далі стали прислухатись, врешті навіть повставали й підійшли ближче.

(Побачивши Левка.) Ти, пане-брате, казав, здається, що якесь діло маєш до мене?

Левко (здіймає шапку, виходить наперед, вирівнюється, хвилюючись). Та воно сказати, не яке й діло, а проте ж і діло... Бачте, ми вже чотири роки дожидалися із жінкою... того... та й діждалися, так оце я прийшов.

Кармелюк. Чого ж діждалися?

Левко. Сина, сина, пане отамане. То жінка каже, мо', він до нас, до бідних людей... а як я чув... (Змовкає.)

Кармелюк (кладає йому лагідно руки на плечі). Та чого ж ти боїшся? Хіба я такий страшний? Ну, кажи: грошей на христини немає?

Левко (швидко). Ні, не те, пане отамане. Я, сказати, і не заможний чоловік, проте на христини знайдеться...

Буде, як і в людей... А як на те пішлося б, то й музики найняв би...

К а р м е л ю к. Ну, то в чім же твоя справа?

Л е в к о (швидко й низько вклоняється). Прошу вашої милості того... за кума...

К а р м е л ю к. Бач, воно що? Пішов би я до тебе, пане-брате, і за кума, тільки тепер, сам бачиш, часу не маю.

Л е в к о (вклоняється). А може... я вас уклінно прохаю. Хоч завтра, може. В мене є коняка, то я вас і одвезу і привезу. Може, ви боїтеся, щоб у селі чого не вийшло... то ні-ні. У нас люди хороші! Такі хороші, такі хороші, що де їх і шукать таких. Хоч би тиждень гуляли — буде безпечно. Самі люди ще й пристережуть, щоб хто лихий не нагодився... Прошу вас, пане отамане!

К а р м е л ю к. Знаєш же що, чоловіче добрий, погуляй ти сьогодні в мене на менинах, а взавтра побачимо — коли удасться, то, може, й на христини до тебе підемо. А хоч мене й не буде, все одно — пиши мене кумом та попрохай попа, щоб він дав сину твому моє імення. То так і будемо кумами.

Л е в к о (швидко вклоняється). Дякую вам за вашу ласку. (Одіходить до людей радісний і схвилюваний, не надіваючи шапки.) Ну й чоловік!.. Ну й чоловік!.. Ах!.. І де вже цього чоловіка шукати. (Витирає сльози.)

4

За кущами чути гомін.

— Іди, іди, не огинайся, не втечеш!

— То що ж, і піду! Думаєш, алякаєш мене своїм Кармелюком? Я од нього хрест маю!

К а р м е л ю к. Це ж хто там такий?

Один з розбійників. Та оце ж ота сама баба, що казали.

Із-за кущів виходить баба Ярина, зодягнута дуже по-стародавньому, з великим пучком кропиви в руці і з довгою хлудиною. Нагадує якусь відьму. Придивляється до Кармелюка.

Розбійник. І ви, дівчата, виходьте. Нема чого соромитися, виходьте.

Виходять три вагітні дівчини з кошиками в руках; в кошиках — щавель. Затуляються од сорому.

Ярина (дивиться неймовірно на Кармелюка). Так оце він і є — Кармелюк? Бач, яким красунем перекинувся! А роги де дівав? А хвіст куди сховав? Ні, мені не замажеш очей красою!

Кармелюк. А диви, яка ж клята баба! Ти зажди мене питать, я ще тебе перш спитаю. Ти ж навіщо ото, катівку, дівчат мучиш? Якої з них ти роботи захотіла? Не бачиш, що їм тепер ходити важко — не то що робить.

Розбійник. Там у них руки й ноги — геть в пузирях. Пожалила.

Ярина. А ваше яке чортове діло? Бач, які благодітелі знайшлися? Не роблять у полі — хай хоч щавель ірвуть! Хай не пропадає панське.

Розбійник. Як же їм ірвати той щавель, коли їм і нагинатись не можна! (До Кармелюка.) Тільки котра присяде або приляже, вона підбіжить та кропивою! По жижках, по руках!

Баба. А який їм чортів батько винуватий? Було б не наряжатися у свято і в будень, було б по двічі на день не умиватись та не заплітатися. А то зуби скалили та виспівували, поки й до гріха панича довели! (До дівчат, з погрозою.) Думали — вік будете в м'які сорочки одягатися та на панських перинах викачуватись, та пахучим милом ручки вимивати? Еге — минулося! В гною будете кублитись, поки вашого й віку. Так між свиньми та поміями й подохнете, файди! Тьфу!

Кармелюк (грізно). Ану, закрий свій писок, проклята відьмо, бо я твій собачий язик із корінням вирву!

Баба (жахливо). А боже мій! Яке страшне! Господи, спаси й помилуй... (Щось мимрить, хрестить Кармелюка.)

Кармелюк (сердито). Та що ти мене хрестиш, гадюко! Я маю на собі хрест, от чи ти його маєш? Скільки живу, ще не бачив такої прояви. Звідки вона?

Розбійник. З економії зроду. Змадку росла по панських свинюшниках, потім до дівчат за катівку стала. Це ж та п'яниця і злодюга, що дихать не дає всім у дворі дівчатам.

Кармелюк. Ага! Так оце вона, це та злодюга, що сама краде, а на дівчат звертає? Добре ж, що оце ти попалась мені в руки.

Баба. А ти? Ти кращий? Ти не крадеш?

Кармелюк. Мовчи, відьмо, бо я тебе на вогні спечу! Ти крадеш, а я однімаю крадене!

Баба. Брешеш! І ти крадеш! Панське добро крадеш! Що — не любиш правди?

Люди (*гудуть*). Та що з нею говорить, проклятою бабою! Усипать їй канчуків з півсотні, то не буде така язиката! Бач, що каже? Панська помийниця!

Кармелюк щось каже одному розбійнику, той кудись пішов.

Левко* (*отирається коло дівчат*). А ви, дівчатка, подождіть, не тікайте!.. Він щось вам дасть! Вірне слово, дасть!.. Він так вас не пустить!..

Кармелюк (*до дівчат*). То як, дівчатка, солодкий панський жарт?

Дівчата затуляються од сорому.

Ну, а проте — не журіться дуже. Я так думаю, що вашого гріха тут немає. А отого, що вам бог дає — не соромтеся і не ховайтеся, бо то буде гріх! Вигодуйте їх, то колись ще й хвалитись ними будете.

Дівчата соромливо і вдячно осміхаються.

Гріх загубить душу живу, а на світ пустить, то за те вам честь! А оце маєте од Кармелюка на талан. (*Дарує червінцями.*)

Левко (*радісно*). А що? А бачте?.. Це ж чоловік! Це ж такий чоловік!..

Баба (*до дівчат*). Не беріть! Покиньте! Покиньте, бо то черепки!.. А то, стійте!.. Давайте сюди!..

Кармелюк. Зажди, бабо, і ти своє будеш мати. Твое теж не пропаде. Ти ж така правдива, що й Кармелюкові не побоялася у вічі правди сказати — треба й тебе наградити за правду.

Дівчата пішли, повеселівши.

Ярина (*неймовірно, але зажерливо*). Еге! Хіба й мені даси? Слухай, чортечко, дай червінця, щоб і баба тебе згадувала!

Кармелюк. Дам, дам. Якже! Треба, щоб і ти мене чим-небудь згадала.

Баба (*радісно*). Даси? Червінця даси? (*Ляскає Кармелюка по плечі.*) А ей-бо, мабуть, даси! Ти ж ось такий гарний, сатана, а я, дурна, ще й сварилась із тобою!

---

* У автографі помилково: Мошко.— Ред.

Підходить розбійник із якимись знаряддями в руці.

К а р м е л ю к (до нього). Візьми, Федь, оцю бабу та одлічи їй моєю рукою червінців хоч із десять.

Р о з б і й ц и к. Ходімо, бабо!

Б а б а. Куди?!

Р о з б і й н и к. Ходім, ходім! Там побачиш. (Бере за руку.)

Б а б а. Куди ти ведеш мене? Я не хочу! Пустил..

Той повів.

5

Через який час чути вигуки: «Ой-ой-ой!» Між людьми гомін: «Чуєш? Червінці бабі налічує!», «Так їй і треба, катівці!», «Хай знає, коли Кармелюка злодієм налаяла!»

Кармелюк одходить осторонь, сідає зажурений, до нього підходить Кушнірук.

К у ш н і р у к. Може, благословиш, отамане, людей за стіл садовити?

К а р м е л ю к. Так, так. Треба прохати людей, бо вже таки час. Чуєш, брате, тимчасом посидь трохи зі мною та розваж мене.

К у ш н і р у к. А що тобі, отамане, знову туга до серця приступає? Ні, ні, отамане, це покинь сьогодні! Сьогодні треба тобі веселому бути! І не думай сумувати, а то й люди засумують з тобою.

К а р м е л ю к. Такий смуток, така жура чогось почала брати мене, що й здається, краще вмерти.

К у ш н і р у к. Про це, отамане, гріх і думати. Як не тяжко буває, а жити треба, коли бог велить. (Сідає.)

К а р м е л ю к. Коли ж я й сам їй не рад, так чіпляється. То було хватала за серце вона так там, на каторзі, коли вона й сюди за мною прийшла. Летів сюди, як крилами. Я не знаю: мені здається — не своїми ногами я дійшов сюди, якась сила мене несла сюди. Думалось — тільки б глянуть, тільки б побачити свої місця рідні, заглядіти своїх людей і більшого щастя мені не треба на світі. Летів, як до рідних, як до братів, коли ж воно своє, рідне покрає твое серце лютіше, ніж ворог. А прийшов та глянув — все як було раніш, так і тепер залишилось: як стогнали в хатах, так і стогнуть, як ходили в ярмі, так і ходять. Так мені той світ ясний і помарнів у очах. Та й знову починає

мене тая туга за серце брата... здається, було краще в рудниках на прикові, ніж отут у вільному світі.

Кушнірук. Ой, не кажи цього, отамане. Все ж таки тепер ти на волі та ще й в стороні рідній.

Кармелюк. Ой ні, товаришу, і тут неволя, та ще тяжча неволя, ніж у тюрмі. У тюрмі сидиш та й думаєш: розіб'ю кайдани, розламаю ґрати та й буду на волі. А де ж я ся подіну тут, у своїй стороні рідній, коли сама вона уся в неволі? Де сховаєшся, куди утечеш од неї?.. Учора прокидаюся серед ночі — хлопці сплять, огонь дотліває, а кругом ліс, знову ліс... Кинувся я і думаю: та чи я ж людина, чи справді, може, звір який, що я тільки й бачу ліси та болота, та скелі, та безлюдні степи... Сів, став думати і вже й не спав до ранку...

Кушнірук. Отож, мабуть, ти, отамане, і в дудку так сумно вигравав серед ночі?

Кармелюк. Я ж таки, я... розважав нудьгу свою. Сиджу — не спиться-таки, не спиться. Пригадав усе по черзі, як вперше тікав із Сибіру, потім знову туди та й ізнову звідтіль. Увесь той далекий шлях пригадав. Всі ліси й очерети, що проходив, всі болота і ріки, що брив,— все пригадалось. Де ночував, як звір у печері, камінням завалившись, а де на дереві, як птиця, до голлі себе прив'язавши. Подічив, скільки світу ногами сходив, скільки палок та різок на тіло своє прийняв, скільки днів у кайданах, а скільки на волі прожив... Лічу і ліку нехватає. З одного Сибіру за два рази 15 тисяч верств пройшов пішими ногами, одних різок 3000 на тіло своє прийняв. Думаю ото я собі, пригадую все, а в голові сама пісня складається про своє життя. То я ото узяв дудку та почав ґрати. А як почало світать, вийшов із лісу, щоб побачить, як сонце сходить. Ще і сонце не зійшло, чую: лайки, гомін та крик, та бійка — женуть десятники людей на панщину. Так світ як потемнішав мені, то і досі на душі тяжко... (Задумався.)

6

Із лісу виходять куми Розуми, чоловік і жінка, з ними невеличкий хлопчик. Обое — поважні люди з села, середнього віку, одягнуті в щиронародну сільську одіж. Під рукою — хліб.

Кушнірук. Заспокойся, отамане. Ось уже й Розум іде до тебе, спитай його — він краще тобі розкаже.

Кармелюк (встає швидко, іде, радіий, їм назустріч).

А, мої гості дорогі! А я вже боявся, що не прийдете!
(Вітаються.)

К у м Р о з у м. Як же ся маєте, куме? Либонь, сумували чогось?

К а р м е л ю к. Е, не вважайте на це, куме. Так уже воно ведеться у світі, що без журби не проживе людина. Прошу сідати, куме, і ви, кумо. (Веде за стіл, садовить на почесному місці. Далі просить людей.) Прошу, мої гості милі, сідайте до столу, де кому зручніше. Прошу!

Люди садовляться.

Спасибі вам, що не забули і мене на безлюдді одвідати, не погордували розбійником. Сідайте ж, шануйтеся, чим бог послав. (Частує.)

Стіл у наметі і ослино застелені дорогими килимами. На столі сєя срібний і золотий посуд. Стоять багаті закуски, дорогі вина. Кушнірук стиха щось розповідає Розумам. Кум слухає, хитає головою: так, так. Наливають кубки.

Благословіть, куме, беседу почати — хай ви будете у нас за найстаршого тут.

К у м Р о з у м (бере в руки келих). Дай же, боже, вам, куме, щастя і здоров'я і вік довгий. Щоб довго жили ви на світі, бідних людей святою правдою звеселяли.

Л ю д и. Дай боже, пошли боже! (П'ють і закусують.)

К у м. Як же ся маєте, куме? Либонь, сумували чогось?

К а р м е л ю к. Нічого, куме, люди засмутять, люди й звеселять.

Р о з у м. А що? Може, знову образу на людей почули? Знаєте, куме, між людьми, як і між вівцями — всяке знайдеться, є таке недоумне, що, може, і налаяло вас. То хіба ж на те треба вважати та через нього журбою собі голову сушити?

К у м а. Чи все ж тєв, куме, треба й переймати, що пливе по воді? Коли усім тим журитися, то й не нажуритесь, куме. Хіба ж у вас і без того мало смутку? Ого, аби голова здержала.

К у м. Хай там хто що не каже, а ви, куме, одно знайте: убогий люд не згадує вас ніде лихим словом, ні вони, ані діти їх. Може, скажете, я брешу — людей спитайте.

Л ю д и. О, ні! Не скажуть убогі люди слова лихого про Кармелюка!

— Вбогі люди богу за нього моляться!

— Тільки на нього й надії покладають.

К у м. Слухайте, куме: я не буду пусте вам казати, але правду скажу. Як тільки ви вернулись із Сибіру, то на бідних людей так, ніби із-за хмари сонце засяяло; поголо-снішали, повеселішали...

К у м а. Навіть парубки та дівчата, і ті заспівали по улицях.

К у м. Таки так, куме: то було в селі, як у ямі, сумно вулицею пройти, так; ніби і люди повмирали, а тепер вечорами аж гудуть під хатами, гомонять, на щось сподіваються... Знову подейкують: воля буде! воля прийде! А раніш, то й забули про неї були зовсім. Ну, а панам, звичайно, це не подобається. Не люблять Кармелюкової правди, бо колюча!

Л ю д и. Так, так, вони б Кармелюка в ложці води утопили.

К у м а. Що клянуть, то клянуть, а от казали б ви, куме: до людей подобрішали. Так, ніби хто наворожив їм. Не видно, щоб десь дуже й били, вже не чути того, що як раніш було, прямо на смерть катували. Вже й панщиною не так морять — так, ніби й бога згадали.

Л ю д и. Пом'якшали!

— Куди стали проти того, як раніш були.

К у м. Може, й вони бачать, що довіку воно так не буде. Колись-таки прийде воля на людей! Колись-таки панам буде і треба панування забувати. Та, може, колись-таки хоч не ми — діти наші дождуться того.

Л ю д и. Щось воно-таки буде; як уже полупилося, то й вилипиться.

К а р м е л ю к (кидається од задуми). О, та чого ж це люди не вживають нічого. Хлопці, наливайте там людям у чарки! Запивайте, люди добрі, усього коштуюте. Це ж для вас усе зготовлено.

Наливають кубки, п'ють.

(Зітхнувши, задумано). Я вже не раз думав собі, що з ними робити, з вражими панамі, щоб позбутися їх навикки. А чи їх викурити, а чи їх викидати, чи зібрати докупи усіх їх з корінням й запалити і попіл пустити за вітром?

К у м. Не треба їх бити, коли б тільки волю добути. Була б воля, то не було б хлопів, а не було б хлопів, то не було б і панів.

К у м а. Правду ото кажуть: коли б не хлоп та не віл, то не було б і панів.

К у м. А я, куме, скажу вам ще й так: правди добувай, але бога не забувай. Кому бог велить жити у світі, хай людина тому не збавляє життя, бо то гріх. Про те бог знає, нащо держить його на світі, лихого. За що я, куме, й улюбив так вас, що ви при вашому ділі бога не забули і людської не пролили крові. Спитайте людей, і люди вам те ж скажуть. Людська кривця — не водиця, розливати не годиться.

Л ю д и (задумано). Так, так.

— Руда — не вода.

— Кров не вода — річками не тече...

К у м а Р о з у м и х а (серйозно). Ото ж люди кажуть, то, може, й правда тому, що вас і од палі бог оберігає через те, що людської душі не загубили. (Рішуче.) Ні, що б там не було, як би не прийшлося гірко, але нехай уже і бог вас криє, куме, од того гріха. (Пригортає до себе гаряче сина.)

Всі сидять хвилину мовчазні, задумані.

(До хлопчика, жалує.) Ну, що, сину, гарно у дяді Кармелюка? (Хлопчик щось каже нишком, кума сміється.) Каже: як на небі.

Всі звертають на хлопчика увагу.

К а р м е л ю к (до хлопчика, лагідно). Що ж у тебе, козаче, ніжки не заболіли, поки дійшов сюди?

К у м а. Де там вам заболять: всю дорогу вибігав наперед, аж вистрибував. Вчепилося притьмом — візьміть та й візьміть і мене до Кармелюка в гості. Я таки не думала його брати, ну, то він у нас (киває на чоловіка) пеститься з ним та балає. Хай, каже, іде та побачить, щоб як виросте колись — згадував, який то був Кармелюк. (Лагідно до хлопчика.) Тепер бачиш, сину, який той дядя Кармелюк?

К а р м е л ю к. Знаєш, хто я такий?

Х л о п ч и к (крутить головою). Не знаю!

Б а т ь к и (здивовано). Ото тобі маєш! Як же не знаєш? Та це ж і є той дядя Кармелюк, що ми до нього збиралися. Що се тобі бог дав? Забув уже?

Хлопчик щось тихенько шепоче матері.

К у м а (вслухаючись). Що? Що? (Сміється.) А, який

же ти дурненький, сину, а вже й великий. (Сміючись, розкажує.) Питається — а де ж у нього крила?

Всі сміються.

Люди гомонять ото — Кармелюк, як птиця літає, то воно собі й узяло тее в голову. (До хлопчика.) Кармелюк дядю — це ж така людина, як і ми. (До Кармелюка, сміється.) А проте — хто знає: може, і справді літає.

Кармелюк (до хлопчика). Ану, біжи, батьків сину, сюди! Ти мене не боїшся?

Мати. Біжи, сину, до дяді!

Хлопчик, соромлячись, іде.

Кум. Та пучку з рота вийми — великий уже.

Кума. Ну, дай же дяді чолом!

Хлопчик дає.

Кармелюк. А, та й розумний же, батьків синочок! Рости ж отакий-отакий великий. Ну, скажи, як же зовуть тебе?

Хлопчик. Петрусь.

Кармелюк. Славний хлопчик. Ти ж тата й мами слухаєшся?

Хлопчик. Слухаюсь.

Кума. Він-таки в нас слухняний хлопчик.

Кармелюк. Стій же, я за це тобі гостинчика дам. (Дає червінця.) Гляди ж, як виростеш, то не забудь того дядю Кармелюка, що по світу літав. Не забудеш?

Хлопчик. Не забуду. (Радісний, тримаючи в руці червінця, біжить до матері.)

Кум. Швидше до матері, а ні, щоб подякувати дядю за гостинець!

Хлопчик швидко вертається.

Кума. Зрадів, та й забув.

Хлопчик цілує руку Кармелюкові. Кармелюк цілує його в голову, бере на руки, жалує.

Кармелюк. Ну, козаче, так не забудеш того дядю Кармелюка, що по світу літав?

Хлопчик соромливо мовчить.

Який же миленький хлопчик! І голівка в нього причісана,

і в ушах чистенько, і сам такий розумненький. Що то, як у нього є батько! (*Зразу схиляє на стіл голову.*)

К у м (*перемовчавши, стиха*). Годі, куме, не журіться! Господь милосердний і ваших діток не оставить без долі.

К у м а (*розважливо*). Годі-бо, куме, справді журитися. Журбоно нічого не допоможете, тільки собі серце всушите. Бог їх не оставить. Може, за ваші страждання буде їм щаслива доля, ще краща, ніж іншим. Годі ж бо, куме, розвеселіться. Та ось наливайте по чарці та, може, ще й заспіваємо. Не завжди ж сидіти у тій тузі, як у тюрмі.

К а р м е л ю к (*підводить голову, витирає сльозу*). Правда ваша, кумо. Тих сумів ніколи не пересумуєш. Хай їм враг! Лийте, хлопці, по чарці.

Наливають чарки.

К у м а. Ви б, хлопці, розвеселили отамана хоч би піснюю.

Р о з б і й н и к. Ось там музики прийшли, просять дозволу поздоровити отамана з святом.

К а р м е л ю к (*веселіше*). Та чого ж вони стоять там? Гукай їх сюди.

Один побіг кликати музиків. Чути десь далеко дзвінки.

К у ш н і р у к. Пане отамане! Чуєте, щось ніби шляхом іде?

К а р м е л ю к. Це щось сміливе — навіть із дзвінками, ану лиш довідайтеся, хто. Бо варта чи не послула там у лісі.

Кілька чоловік розбійників пішли в ліс.

7

Виходить чоловіка із п'ять музиків, між ними — найстарший — Ш м у л ь. Всі припали пилом, спітніли. Веселі й раді, витирають лица хусточками.

О д и н. Поздоровляємо ясновельможного пана Кармелюка.

Ш м у л ь (*сердито*). Ша!

Той замовк.

Дозвольте звітати вас, ясновельможний пане Кармелюко, ізо днем вашого янгула.

К а р м е л ю к. Прошу, прошу!

Ш м у л ь (до музиків). Ну, на свої місця!

Музики готуються до гри.

(До гостей, урочисто.) Мазурка «Кармулюк», музика Шмуля Гайворонського. (Звичайним голосом.) Це — я. (Повертається до музиків, дає знак починати, сам грає на скрипці і дирижує головою.)

Грають мазурку на мотив відомої пісні про Кармелюка.

(Скінчивши, вклоняється.) Поздоровляємо із днем вашого народження. Дай боже щастя й здоров'я вам на многі літа!

К а р м е л ю к (дякує). Спасибі, спасибі! Ну, випийте, хлопці, по чарці з дороги, та й поки що спочиньте трохи. Так, кажеш, цю музику сам ти й вигадав?

Ш м у л ь (випивши чарку, закусує, через чиєсь плече). Спеціально для вас, пане Кармелюко. Тепер її понаучувались од мене і грають уже і в Литині, і в Тарах, і в Вінниці, навіть у самому Кам'янці.

О д и н з л ю д е й. Та й що воно таке: пісня не пісня, і козачка такого не чув.

Ш м у л ь. Ну що пісня, що козачок?! Почув, як інший грає, та й собі научився. Козачка я тобі сонний заграю. А щоб самому сочинить, треба отут мати. (Показує на груди.) Треба спершу зажуриться, добре зажуриться. Тобі хочеться спати, тобі хочеться їсти — а ти схили голову й журиш. Тоді підуть тобі всякі думки в голову. (Захоплюється, жестикулює.) І прийде в голову, що є на світі ясновельможнії пани... гордії генерали!.. Сріблом і золотом сяють... Їздять в позолочених каретах, живуть у пишних палатах. І є на світі бідний Шмуль, і ходить він у драній лапсардак і нічого йому бог не дав, тільки дав йому тілант! Розумієш, тілант!.. А вони візьмуть Шмуля за в'язи, посадять коло порога і скажуть: грай нам, Шмуль, а то я тобі нагайку дам!

К а р м е л ю к. Правда?

Ш м у л ь (гарячіше). Ох, правда! Грай весело, аби ми танцювали, а то я тобі, сукин сину, у морду дам... А Шмуль сяде та й Кармелюка їм заграє. Вони сміються, танцюють, думають собі: весело Шмуль грає, а того й не знають, що на світі правди немає!..

К а р м е л ю к (сміється). Диви! Жидовин, а яке до правди серце гаряче має!

Шмуль. Бо Шмуль теж бачив горе на світі. (Сідає між людьми за стіл.)

Сміються.

Старець. Куди ж ти лізеш, пся ухо, тебе грати покликали, а ти меж люди сунися!

Шмуль. Ну, ти, хамула! Чого штовхаєшся? Я теж бідний чоловік! Я теж у пана Кармелюка хочу за столом сидіть! Я знаю, до кого я прийшов. (Рішуче розштовхує собі місце між людьми, сідає.)

Кармелюк. Годі, люди добрі, за що вам сваритись? Всі люди у бога однаки: чи жид, чи лях — аби душу в собі мав. (До інших музиків.) Дякую, що ви звеселили нас, хлопці! Сідайте, всі сідайте, за гостей будете у мене. Хто уміє співати — співай, танцюй. Пийте, гуляйте, як у свого роду!

Музики сідають.

Левко (до сусідів). Ну й чоловік! От чоловік! От і кажуть — розбійник!.. Ні, тепер тільки в розбійника і правду знайдеш. Каже: аби душу в собі мав! (Зітхає.)

Люди хитають головами.

Кушнірук. Хіба то розбійники, що є в лісі? Розбійники тепер в палатах проживають, на шестернях їздять.

Кармелюк (почувши його слова, підморгує). А покажи-но, як розбійники отця Филянського грабували.

Кушнірук моргає двом хлопцям і виходить з ними кудись за намет.

Голоси (за столом). Гляньте, гляньте!

— Ведуть когось!

— Панів ведуть!

За столом здіймається руханина, дехто встає, виходить із-за столу.

Люди. Глянь! Глянь! Попа ведуть хлопці!

— Це з Литина благочинний. (Хвилюються).

8

Кушнірук з'являється у якійсь халамандрі, ніби в рясі. З ним два гайдамаки. Зотри гайдамаки ведуть попа високого, огрядного. Третій відіграє роль Кармелюка.

К а р м е л ю к (*встає назустріч, всі встають, уклоняються*). Благослови, батюшка!

П і п (*поважно благословляє*). А пощо це мене затримали твої хлопці?

К а р м е л ю к. Бачте, батюшко, ми живемо тут у лісі, в церкві не буваємо, може, ви нам із святого письма що розкажете, щоб ми тут бога не забули. Ми собі думаємо, що одберемо в багатого та оддамо бідному, то і гріха тут не буде. А як там воно по книгах пишуть?

П і п. А як же пишуть! Це ж розбій, гріх, великий гріх.

К а р м е л ю к. Ну, а як пани у бідних людей до нитки одбирають, на себе робить неволять, то це буде гріх чи ні? Як по книгах пишуть?

П і п (*навчаючи*). В святому письмі сказано: хто хоче взяти у тебе свиту, оддай тому й сорочку.

К а р м е л ю к. А для кого ж це сказано, батюшко, чи для всіх людей, чи тільки для бідних.

П і п. Для всіх, для всіх!

К а р м е л ю к (*думає*). Ну, так от що, батюшко,— везете оце ви в город дві тисячі... так я кажу, чи, може, більше.

П і п (*сполохано*). Хто тобі казав? Які дві тисячі?

К а р м е л ю к. Ну, може, трохи не стільки, не знаю, то давайте оце їх нам, ми роздамо їх на бідних, а вам і без того добре живеться.

П і п. Годі, Кармелюко, жартувати. Я знаю, що ти любиш жартувати, але не подобає тобі над божим слугою сміятися.

К а р м е л ю к. Батюшко, я не жартую. (*До розбійників*.) Хлопці, ану потрусіте там у батюшки в кишені.

Двоє хлопців жваво підходять до попа.

— Ану показуйте, батюшка, кишені!

П і п. Одумайтеся, що ви робите? Вас бог покарає за це!

— Давайте, давайте, батюшко! (*Беруться трусити кишені*.)

П і п. Еге, так ви так із слугою божим? (*Несподівано хватає одного й другого за в'язи й розкидає на сторони сильним рухом*.) Ах ви гнидяві! Вам гроші! (*Вихоплює із-за халяви здоровенний ніж*.) А цього не хочете? Думаєте, злякався вас? Знайте, хто підійде, на місці покладу! (*Швидко тікає в ліс*.)

Люди од дива зацікавили, далі здійснюється регіт.

— Оце так батюшка! Оццюму попадись у руки!

Хлопці (встають із землі). Ну й здоровий же, як кат! Кинув, аж у голові задзвеніло! Розповідають про його, що колись він вбив у дорозі 12 литвинів.

Кармелюк (весело сміється). От і кажуть: ми розбійники — бога забули! Ні, правдиві розбійники не ті, що в лісі, а ті, що в церкві в золотих ризах лукаво бога вихваляють. Він п'ять розбійників сам покладає.

Люди. О, дивіться, іще когось ведуть!

9

Двоє розбійників ведуть пана Душечку і панну Рому; вони одягнуті по-дорожньому, з парасолями.

Панна Ромця (згорда). Хто із вас має бути той... Кармелюк, чи як там його?

Душечка (боязко). Заспокойся, не так гаряче...

Панна. Я не маю ніякої охоти церемонитись з цими дикими мужиками, дядю. (До гурту.) Де він, Кармелюк?

Кармелюк (встає із-за столу, вклоняється, веселий). Я до ваших послуг, паненко.

Люди встають, оступають панів.

Панна (дивиться на нього, потім повертається до Душечки, який сіпає її за рукав). Чого ви боїтеся, дядю, думаєте, справді якесь диво? Звичайний мужик. (До Кармелюка.) Це ж що у вас за порядок такий? По якому праву не даєш проїхати по шляху чесним людям?

Кармелюк. Хіба паненка не знала до цього часу, що цим шляхом ніхто з панів не проїздив без викупу?

Панна. Ніякого викупу немає в нас. Ми не такі наївні, щоб у ці часи в дорогу брали із собою гроші.

Кармелюк. Видно, що панна учена! І не боязка! А де паненка училась?

Панна. Звичайно, не в тюрмі.

Люди. Ого! Це панна з пихою! Бач, яка гостра!

Кармелюк. А чому ж там учили паненку в інституті?

Панна. Всьому, що потрібне прилічним людям: грабувати, стріляти, палити...

Люди (обурено). Ну, ну, паненко! Це ви не в горницях своїх! Питають, то треба казати!

Душечка (докірливо). Ромо, так же не можна...

Панна. Будьте покійні, дядя, вони не посміють нам що-небудь чинити... Ми їх... *(До людей)*. Прошу поводитись із нами чинно, бо тут із мною є дядя, а він жартів не любить. Він воював із французами і в нього в кишені є пістолет!

Душечка (злякано). Бог з тобою, дусю, що ти вигадуєш? Де ж у мене той пістолет?

Сміх.

Кармелюк. Ну й що там паненці прикрого, коли б вона сказала нам, чому її учили в інституті? Нас, дурних, не учать, то хай ми будемо знати хоч, чому там паненок учать.

Панна (м'якше). Історії, словесності, французькому, англійському, співам, танкам і грі на роялі...

Кармелюк (весело). І танцювати учили? Це якраз до речі. А тепер паненка нехай Кармелюкові затанцює якої. Бо тепер саме Кармелюк гуляє!

Панна (здивовано). Що, що? Як це вам подобається, дядю? *(Повертається до Душечки, той безпорадно знижує плечима.)*

Кармелюк. Хіба ж це так важко паненці затанцювати Кармелюкові? Панна така молоденька, як метіль легенька, їй тільки й робити у світі, що танцювати.

Панна (сміючись, до Душечки). Дивіться ви, якпий нахал! *(До Кармелюка, роблячи погордливе лице.)* Скільки я зрозуміла, ви мені починаєте компліменти говорити. Я вам дуже вдячна за них, а ще більше буду вдячна, коли ви нас пустите зараз додому. Чуєте, зараз!

Кармелюк (осміхається). Ні, паненко, без викупу я вас не пущу.

Панна (до Кармелюка). А коли я не хочу?

Люди (сміються). Як то «не хочу?» Велять!

— Де ви бачили?

— Вона хоч і вчена, а ще молода й так, як ото дитина мала: того хочу, того не хочу. *(Сміються.)* Сказано — паненя!

Панна. А як не схочу! *(Тупає ногою.)* Що ви мені зробіте?

Кармелюк. А знаєте, паненко, що у вас роблять тим дівчатам, що не хочуть іти на панщину?

Сміх.

Панна. Ви жартуєте, отамане?

Кармелюк. Маєш, паненко, радіти, що тільки жартую! Це не завжди буває.

Панна. Але ж це дикі жарти! Казали — Кармелюк шляхетний лицар, але шляхетна людина не дозволила б собі сміятися із незборної панни. (Плаче.)

Люди. Ага! Тепер шляхетний, а зразу, було, простіснький мужик! (Сміються.)

Кармелюк. Хіба тобі що станеться од того, паненко? Ну ж бо, паненко, не сперечайся! Не змушуй людей прохати себе. Ану, музики, заграйте-но паненці!

Музики лагодяться.

Панна (крізь сльози). Принаймні накажіть вашим товаришам, щоб вони тримали себе пристойно, не сміялися...

Кармелюк. Не бійся, паненко, хлопці в мене хороші. (Сміється.)

Панна (спідлоба позирає на розбійників). «Хороші!» (До їх.) Ви глядять-но мені, тільки не будете себе чемно поводити, то ваш отаман покаже вам! (Мимохіть осміхається.)

Всі (сміються). Отак краще, паненко!

Музики налагодились грати.

Панна (озирається кругом, витерла сльози, дзвінко сміється). Дядю, це справді стане цікаво! Ну що ж, будемо розважати пана отамана. (Скидає верхній балахон, виходить на середину.) Що звелите танцювати?

Кармелюк. Що ваша ласка.

Шмуть (голосно). Мазурка «Кармелюк», музика Гайворонського!

Музики починають грати. Паненка з хвилинку вслухається, починає танцювати, помалу захоплюється. Люди стають в тісне коло, весело сміються, хвалять панну.

Панна (протанцювавши кілька хвилин, спиняється, весела і втомлена). Ху, жарко!

Кармелюк (весело). Ну, щиро дякую паненці, тепер бачу, що даром паненка училася! Гарно танцює! Прекрасно! Отепер можете собі і їхати вільно.

Панна. «Прекрасно», «чудово»! А проте швидко гоните звідси. Прошу пана, мені ж треба спочити, у мене ноги не дерев'яні. (До одного із розбійників, старого.) Потрудіться, мон шер, принести мені стул.

Душечка. Ромцю, може, підемо вже?

Панна. Але ж мені треба спочити.

Розбійник подає ослончик.

Ну от... мерсі... (Сідає.) Чемність повинна для всіх бути обов'язкова, навіть для розбійників, як гадаєте, пане отамане?

Люди. Диви, вже жартує! Ця б швидко у нас привила.

Панна. А мазурка знаменита... чудова! Дядя, як вам подобається мазурка «Кармелюк»? Тільки, на жаль, кавалера не було. А отаман сам не танцює мазурку?

Кармелюк. А панна пішла б зі мною танчить?

Душечка. Ромцю, ти ж, дусю, не забувай...

Панна (незадоволено). Заспокойтесь врешті, дядю, хіба не бачите, що я жартую. (До Кармелюка, кокетуючи.) Чи правда, отамане, що ви чарівник? (Придивляється.) Ух, які очі страшні! Не страшні, а тільки...

Кармелюк (сміється). Розбійницькі.

Люди. Еге! В отамана очі! Тільки задививсь на отамана, то вже не забудеш!

Панна. Правда? А от я й не боюсь. (Підсувається ближче, вдивляється.) Ух!..

Люди. Яка лагідненька стала: де той і гонор дівся!

Левко (переморгнувшись із хлопцями, до панни).

Прилучайтесь до отаманової ватаги, паненко, у нас весело буде.

Панна (до Кармелюка). А ви б прийняли мене до своєї ватаги?

Душечка. Ромцю, час-бо вже...

Панна. Ні, дядю, тепер заждіть трохи, тут стає цікаво. (До Кармелюка.) Прийміть мене в розбійники, пістолет дайте мені.

Кармелюк. От бачте, паненко, може, ще й потоваришуємо, а ви гнівалися на нас.

Панна. А у вас тут інтересно! Можна подивитись? (Встає, заглядає в намет, іде до налож.)

Левко. Отаку б отаманові отаманшу! Хай би шебетала йому. Так залишитесь, паненко, в отамана?

Панна (схвильовано й жартівливо). Прощайте, дядю, іду в розбійники!

Душечка. Годі-бо, Ромцю, залиш ці жарти, ти ж не дитина.

Кармелюк. У нас таки колись жила одна панна літо, їла хліб із торби, пила воду з криниці, а була рада та весела, що не хтіла вже й зовсім додому вертатись.

Панна (цікаво). Що ви кажете? Справді, було так?

Кармелюк. Ось, хлопці не дадуть збрехати.

Розбійники (сміються). Це про Олесю? Про попівну?

Панна (схвильовано). А що, коли б оце я справді... (Дивиться зачаровано навкруги, глибоко зітхає, потім хапається за груди.) Ой!..

Душечка (сполохано). Що з тобою, серце?

Хлопці мовчки посміхаються, чути чийсь голос: «Ага, вхопило за серденько!»

(Кидається до неї.) Ходімо, серце, ходімо...

Панна (сполохано). Ні, ні, дядю! Нічого. Було тільки серце дуже забилося. Тепер уже перестало... (До Кармелюка.) Дозвольте зіпертися на вашу руку. (Бере під руку, цікаво.) Ну, а коли б оце я взяла і залишилась тут... Де б же... Як же...

Душечка (рішуче). Ромцю! Опам'ятайся, що з тобою? Не забувай, де ми!

Панна (сердито). Нічого немає зі мною, хіба не бачите, що я жартую!

Душечка (бере за руки). Ти забула вже, що їхати нам треба? Коні ж там чекають на нас.

Ромця (сердито). Знаю! (Зітхнувши, перемагає себе, випускає руку Кармелюка.) Ну, прощайте. Шкода, що оце у нас немає часу з дядею, а то ми б більше посиділи у вас.

Кармелюк. Просимо вдруге, ми гостям будемо раді!

Ромця (жартівливо). Справді? Ну, то чекайте мене, колись прийду до вас. (Хоче іти, далі спиняється.) А все-таки чудні у вас очі... і здається, ніби я десь вас бачила.

Кармелюк. О, як же не бачились, пригадайте-но? (Сміється.)

Душечка. Ходімо вже, ходімо, годі!

Панна (вдивляючись у нього). Ну, прощайте! (Повертається їти, по дорозі раптом спиняється, з дивуванням, схвильовано.) Дядя!.. Це ж той... Це ж чернігівський поміщик!

Сміх.

Душечка веде майже силоміць. Панна іноді намагається спинитись, повертає назад голову.

Люди (гомонять, сміються). Зварилась паненка, як у кропі. Де та й гординя поділася!

— Буде тепер довго згадувати Кармелюка.

— Видно, добре в око запав він їй. Хай схне тепер: може, хоч так бога згадає.

10

Кармелюк. Ану, хлопці, шануйте людей. По чарці наливайте, гостинці принесіть убогим, розважайте людей, щоб не сказали, що в мене не іменини, а поминки. (Наливає чарку.)

Кушнірук. Ну що ж, коли ігумен за чарку — братія, беріться за ковші!

Сміх.

Кума. Бач, ми не знали, чим отамана звеселить — прийшла панна, то й зразу добрала способу. (Сміється.)

Кармелюк. Ой кумо, кумо! Та ви ж гляньте, який то світ широкий та ясний.

Кум. Так-так: світ, кажуть, плаче, світ і скаче.

Кармелюк. Отак же плачеш, плачеш, а тоді візьмеш та й чхнеш! (Сміється.) Ану, кумо, шарійтеся — бо може, і ми затанцюємо із вами!

Кума (весело). А ви ж думали, куме, що воно так і минеться вам? Нащо ж ото і музики тоді! Ні, я з тим і йшла, щоб потанцювати з кумом. Хоч, може, старий всипле вдома — дарма; того ніхто не буде бачити.

Кум. Отож пак! А хіба я вже не знайду з ким потанцювати? Ми ось із тіткою Мотрею теж щось думаєм! (Сміється.)

Частуються, несуть подарунки: один на голові ночовки з оріхами й цукерками, другий обвішаний пряниками й бубликами — щось вигукують, сміються, третій несе на плечах якийсь клунок, перебільшено згинається, стогне: «Ой, допоміть, не донесу».

Люди дивляться, сміються.

Левко (*радісно*). А диви, диви! Чи не гроші ото в мішку він несе?

Голос. Дядьку! Мішок продрався, гроші он по дорозі сиплються.

Левко (*здивовано, радісно*). А їй-бо, таки гроші! От оказія, я ж таки казав, що він так не одпустить людей, щоб не наділити... А то ж є такі, що й не вірять. Ну й діла! (*Радісно, схвильовано шукає гаманець, виймає гроші, несе до мішка.*) Хай же й моє до гурту йде! Ой же чоловік... Ну й чоловік! І де вже його у бога шукати такого!

Хлопці наділяють убогих людей гостинцями; зав'язують їм хусточки, сиплють у кишені, в пелени. Той, що приніс мішок, становить його на стіл, витирає піт: «Ху, хай же я спочину, насилу доніс!»

Кармелюк. Ану, музики, де ви там.

Музики. Ми ось, готові!

Кармелюк (*виходить на середину*). Ех, хіба ж таки Кармелюка танцювать забув! (*До хлопців.*) Ви не вважайте, що я цими ногами усі світи ісходив, я ще ними всім вам сорому завдам! Хлопці, ану, хто, сміливий та жвавий, перетанцює Кармелюка — шапку грошей тому! Куди вам, недолуги! Чи у вас до того ноги стоять!

Музики починають грати. Кармелюк танцює. Кличе рукою куму. Кума поважно виходить у танок. Повстає гомін: «Отаман танцює!» Молодці поспішають ближче до Кармелюка, чепуряться, жвавішають. Кум Розум стоїть, добродушно осміхається. Настрій підіймається, більше гомону, сміху. Музики грають щиро, додають ногами, плечами, головою.

11

Несподівано у лісі здіймається галас: «Біжи туди! Заходь звідти! Ну ж, сміливіше-бо!» Із лісу кільцем з'являється облава: зачучверені, обірвані люди з кілками, косами та ціпами. Між ними кілька душ поліцейських із рушницями. Спокоханий голос: «Отамане, облава!» Між гостями починається переполох, дехто тікає у ліс. Музики починають фальшивити і змовкають на якомусь дикому акорді.

Кармелюк (*спиняє танок*). Принесла ж їх нечиста сила не в час! (*До людей.*) Чого злякались? Стійте! Не бійтеся — нічого з цього не буде! (*Деякі спиняються; Кармелюк виходить наперед.*) Вам чого тут треба, люди добрі?

В облаві: «Кармелюка нам! Кармелюка!»

Я Кармелюк — що скажете?

В облаві: «Кармелюк! Глянь — це Кармелюк! Це сам Кармелюк!»
Опускають кіля, боязко ховаються назад. Голос у лісі: «Чого ж ви злякались? Бери його! В'яжи! Стрільай! Ану, разом!»
Напирають із лісу, але близько не підходять, спиняються. Крик:
«Бий його, стрільай, в кого рушниця!».

Левко (виходить, стає поруч з Кармелюком, весело).
Ану-ну? Ану, стрільайте! Побачимо, як ви його встрілите!.. Які такі є у вас кулі, що поб'ють Кармелюка?

Поліцейські підіймають тремтячі рушниці; між гостями переполох знову: «Стрільайте! Стрільайте! Отамане, сховайся, стрільайте будуть».
Розбійники вибігають озброєні, Кармелюк спиняє їх. Гримить зо три невдалих вистріли.

(Весело регоче.) Ну що, улучили? Кого ви, дурні, стрілять думаєте? Ану, ще! Ану-ну!

Поліцейські кидають рушниці, тікають у ліс. Полякані люди одступають у ліс. Між гостями здіймається сміх, радість. В лісі чути лютий голос Стася: «Барани! Гадюки! Я вас усіх в тюрму запроваджу!» Чути — ляскає нагайка. Голоси з облави: «Ой паничу, змилютеся! Як же його візьмеш, коли його й куля не бере!» Знову з'являються в оввірлімими лицами: «Бери! Бий! В'яжи!»

Кармелюк (погрозовливо). Хлопці! Це вам Кармелюк наробив лиха, глядіть!

Ципи й коси спускаються. Наперед вибігає панич Стась.

Стась. За мною! Всі разом! (Біжить із шаблею на Кармелюка.)

Кармелюк києм вибиває у нього з рук шаблю і ловить панича за в'язи. Стась який час борсається, затихає.

Кармелюк (з ненавистю). Ну, паничку, як тепер воно буде? Похвалявся ти Кармелюка на ланцюгах, як собаку, водити, та й сам попався йому в руки. Що ж мені тепер робить із тобою?

Стась (починає знову борсатись). Остапе, люди! Не дайте мене! Обороняйте мене!

В облаві: «Аж тепер попався в добрі руки? Забий його! На смерть забий, вовка! Бо доки життя наше, буде мучити!» Грізно вимахують кілями. «Забий! Як собаку, забий! Затягнемо в болото, то й ворон кісток його не знайде».

Кармелюк. Ні, люди добрі, хай його бог уб'є, а я душі своєї не опаскуджу (До Стася.) Іди, падлюко, живи

на світі та не заїдай і чужого віку! А щоб згадував Кармелюка, оце будеш мати пам'ять од нього! (Б'є кием по лиці Стася.)

Стась, застогнавши, падає на землю й плазує, стогнучи, в ліс. В облаві: «Що ж тепер буде? Він же тепер нас закатає! Він нас у Сибір спровадить...»

Голос у лісі: «Хлопці, не тікайте, а то всі в каторгу підемо!» Здіймається рух і облава знову з'являється з вимученими і лютими обличчями.

Назад! За що ви будете брать, що я погане роблю?

Люди спиняються.

Один старий (із облави). Хай тобі господь милосердний помагає — ти на нас серця не клади! Не самі вийшли на тебе, неволя вигнала!

Економ (за облавою). До чого ж це ми допустили? Що ж тепер буде?

Кармелюк (до економа). А-а! І ти тут, товаришу мій вірний? Іди ж но, поздоровкаємось, бо коли то в бога ми бачились з тобою?

Економ одвертається.

Що? Сором у очі глянути? За скільки ж ти, юдо, продав свою душу панам? Ей, Остапе! Попадешся колись у руки — не помилую, не подивлюся на те, що гинеш!

Голос. Чого ви слухаєте його! Він наговорить вам. Не розходьтесь, не спускайте очей із них. Зараз підмога прийде!

Левко. Не pomoже підмога, коли бог не допомагає.

Дехто з гостей. Мабуть, таке, що треба нам розійтися по домівках, коли таке діло.

Кушнірук. Може, отамане, заберемося та й підемо в інше місце?

Кармелюк (до кума). А ви, куме, що порадите?

Кум. А що ж, куме! Робіть тепер так, як велить вам серце.

Кармелюк (спокійно). А чого нам розіходитись? Візьмемось за те, що нам перебили! Прошу, люди добрі, до столу! Ще ж ми до ладу й не погуляли!

Здіймається веселий гомін, сміх, люди вертаються до столу. Наливайте, хлопці, по чарці. Музики, де ви? Почастуйте музиків та хай заграють нам такої, щоб взяло ворога за печінки!

Починається частування, мова веселішає, гомін зростає.

Із лісу виходить обірваний, босий бурлака з батіжком. Вітається й заклопотано питає.

Бурлака. Чи не бачив хто, люди добрі, пару моїх волів, полових, з білими латками на спині?

Кармелюк. А де ж ти взяв ті воли, пане-брате, коли кажеш, що вони твої?

Бурлака. Я панський і воли панські, то все одно, що й мої.

Кармелюк. Та видно, що й добре живеться тобі в панів.

Бурлака (дивиться з підозрінням). А чому ж ні? Живу добре, дякувати богові.

Кармелюк. Ану, іди сюди ближче та розкажи, як там добре тобі живеться.

Бурлака (придивляється до розбійників). Еге-ге! Либонь я попався до тих хлопців, що й сорочку здіймуть останню. (Швидко тікає.)

Кармелюк дає знак зловити, його ловлять, приводять.

Кармелюк. Ану, хлопці, візьміть та потрусіть кишені у цього дуки! Певне, там у нього багато грошей, що тікає од розбійників.

Всі сміються.

Ану, розстібай свої кармазинові жупани.

Регіт.

Розбійники. Здіймай свій черес із червінцями!

Регіт.

Бурлака. Ну, то нема чого сміятись, або бийте швидше, а ні, то пускайте, бо мені треба волів шукати, як не знайду до вечора, то ви за мене спину не підставите.

Воблаві. Дурний Марку! Ти краще роздивися, куди попав. Ти краще заспівай отаманові, то ще й, може, кашук грошей будеш мати.

Кармелюк. Ну, іди сюди, багатирю, вип'єш чарку та розкажеш нам, як тобі живеться у світі.

Бурлака. О, за це спасибі. Бо зранку-таки у мене й rischi не було в роті. Наше діло таке: б'ють — тікай,

дають — бери. (*П'є чарку, дивиться на Кармелюка.*) А тепер, мабуть, я уже й знаю вас, пане отамане?

К а р м е л ю к. Упізнав? Ну, тепер ти мені, може, розкажеш, де той пан такий, що у нього тобі добре жити.

Б у р л а к а. Добре... буває добре. Буває усяк. (*Загадався.*) Ех, коли б це мені не воли... ну, все вже одно... (*Рішуче.*) Піднесіть-но ще чарку, тоді, може, розкажу я вам, як живеться бурлакові на світі. (*Йому наливають чарку, він п'є мовчки. думає.*) Ні, мало! Не пошкодуйте ще чарки, коли не шкода!

Х л о п ц і. Пий, братухо, скільки душі забажається! У нас цього добра хватить! (*Наливають великий кубок.*)

Б у р л а к а (*випиває, кривиться*). Ех, та й гірка ж яка, гірка! Та пекуча, так і вхопила за серце. (*Сміється.*) О тепер, може, що й розкажу. (*Розгладжує вуса, береться рукою в боки. Відразу несподівано співає розмаїтним степовим голосом:*)

Та немає гірш нікому,
Як бурлаці молодому!
Гей, гей, як бурлаці молодому!

Здіймається веселий гамір: «Оце взяв! Оце співонув!» Швидко коло бурлаки збивається коло, починають йому підспівувати і незабаром виростає гурговий спів; посередині в картинній позі бурлака.

В о б л а в і. Оцей розкаже! Цей знає, як у світі жити бурлакові.

Деякі з облави кидають кілля й швиденько перебігають до гурту. Співи зростають.

Заросився, забродився,
Де ж ти, бурлак, волочився.
Гей, гей! Де ж ти, бурлак, волочився.

ДІЯ ТРЕТЯ

1

Вечір у корчмі. На столі горить свічка. Стіни уквітчані клеченням, долівка потрушена травою; на вікнах — зілля й квіти. На стінах — рушники. В сутінках видно горілчану бочку і бляшані коло неї мірочки. Вікна великі, загратовані; за ними видні кущі; одно — прочинене і у його видно місячну ніч. Двоє дверей — одні на шлях, другі

кудись у глибінь корчми. Коло столу сидить Олізар, по-дорожньому одягнений, переглядає паперовий зшиток. На шляхових дверях стоїть Христина, когось виряджає з корчми. Вона одягнена по-святковому, в розкішне народне убрання. Десь недалеко за вікнами увесь час то затихають, то знову щебечуть солові.

Христина (комусь услід). Ще ж і завтра день буде — успієте. Ідіть здорові. (Запирає двері на залізні засови.) Треба двері вже заперти, а то за ними не бачиш ні свята, ні неділі. Як зашились іще з обіду сюди — до ночі просиділи та й іще їм мало. Верзюкали б щось, поки тут і послули б.

Олізар (потягається). Певне-таки я не діждуся його сьогодні. Мабуть, треба й собі рушати.

Христина. Я й сама оце не візьму в думку, де він мав би забаритися? Казав — як сонце буде на спаді, то я вже буду тут. Тепер уже давно і сонце зайшло, а його немає... (Задумано.) Коли б чого не трапилось із ним... (Сідає коло столу.) Пождіть іще трохи — більше дожидали, може, таки ж колись та прийде.

Олізар. Почекаю ще трохи. (Перегортає зшиток.) Тут є одна пісня цікава — я ще ніде й не чув її, — де ви її навчилися? (Знаходить у зшитку якусь пісню.)

Христина дивиться у зшиток через його плече.

Христина. Цю пісню я чула в чумаків. Колись верталася їхня валка, сюди по дорозі зайшли горілки пити. Багато пісень усяких співали, але я оцієї тільки научилась та й записала, щоб не забути. От на голос тепер не звезду тільки.

Олізар (дивиться далі). А оцю я чув, тільки трохи не так, здається.

Христина. Ні, ця так; так її і отаман співає — я од нього самого й перейняла.

Олізар. А отаман пісні гарно співає?

Христина. Гарно. (Осміхається мрійно.) Як коли буває веселий та почне співати — то цілий день, здається, слухав би його.

Олізар (переглядає рукопис далі, спинається в одному місці, дивиться, потім уголос читає):

Ой, посію свої смутки
Горою, горою...
Та й виростуть мої смутки...

Христина (*швидко одбирає зшиток, соромлячись*).
Щого не читайте! Не читайте!..

Олізар (*дивиться на неї з цікавістю*). А чому не читать?

Христина (*згортаючи зшиток*). Так. (*Сміється*).
Ще я про себе, про своє життя колись складала...

Олізар. Так ви самі і пісні умієте складать?

Христина. Іноді візьме сум та нудьга, плакати обридне, то почнеш у пісні своє горе виспівувати; та воно ніби й полегшає на душі. (*Сміється*)...

Олізар. Тяжко було?

Христина. Звичайно, не легко. Здавалось, краще б згорбатіла на тяжкій праці, ніж переносити ту наругу. Ну, а далі привикла. Бачу: не я перша, та не я й остання. Дівчиною горда була, красі своїй раділа, дурна була — на гарних паничів нишком задивлялась... Думала: а може?.. Грамоти почала учитись... Бо вони ж мені за ангелів здавалися... Ну, а як попалась їм у руки, о боже! — згадати гидко... Не знаю — чи воно оті паненки знають, що вони виробляють із нами, бідними? Чи, може, як уже нас за людей не мають, то їм і байдуже про те. (*Задумано*.) Один був молодісінський, а що за ніжне, що за миле було хлоп'я — дивишся було на нього, як на ікону. А воно така гадюка, таке розпутне, таке немилосердне, що й світ його не бачив!.. Ех... Хоч би їх усіх, красунів цих, чорти забрали, не пожаліла б.

Олізар (*лукаво*). А отамана?

Христина (*здержано*). З отаманом? Що він мені або я йому? Бачу, що він любить добро робить, то і я помагаю йому, чим зможу. А що він там хороший...

Олізар. А чого червонієте?

Христина (*затуляється*). Вигадайте! (*Зітхнувши*). Бог з ним, я його боюся! Та хіба йому до мене — у його жінка є. (*Вдаючи байдужу*.) А він, може, казав вам щонебудь про мене?

Олізар (*осміхається*). Казав.

Христина. Що ж уже він казав вам?

Олізар. Та воно ж не цікаве вам.

Христина (*не втримуючи себе, починає гаряче прохати*). Паничу, золотий, хороший! Скажіть!

Олізар. Ага? Ні, тепер не скажу!

Христина. Не мучте вже, скажіть!

Олізар. Отаман признався, що ота Христина, то

моя отрута. Не ходив би, так жаль — вона теж у світі осталася одна, а прийдеш до неї, теж біда: все з голови вилітає...

Христина дивиться у вічі пильно, слухає серйозно.

Христина. Оце і все... (Роблено.) А я думала що там!..

Олізар. А хіба не цікаве? Ну, а чого ж то слізки на очі зринули?

Христина. Отож пак! Чого б то ще й слёзи пускала! (Далі з бурхливою радістю.) Заждіть... що я хтіла? Ага — згадала: я все ж таки хочу вас пошанувати медом! Добрий-добрий та міцний! Такого тепер ви не дістанете!

Олізар (сміється). Ні, хай уже колись іншим часом, а тепер таки буду додому збиратися.

2

Кармелюк (непомітно з'являється в корчмі). А чому б то, пане Олізар, тепер не випить того доброго меду?

Христина і Олізар озираються.

Христина (радісно). А ось і отаман.

Олізар. Диви! Як із землі виріс! Правду у людях кажуть, що ти, отамане, крізь стіну проходиш. (Сміючись, вітається, цілується з Кармелюком.) Ну, як же ся маєш, друже?

Кармелюк. Отак же, як бачиш: удень по лісах, а на ніч — хати шукаю перепочить. Ганяються, як за вовком, пекельні душі. Тиняюся з одного кутка та в другий. Вчора був крукам попався в руки — тільки, дурні, удержать не зуміли.

Олізар. Чув, що своїх хлопців розпустив.

Кармелюк. Мусив розпустить на який час. Треба перечасувати, поки їхня гарячка трохи прохолоне.

Олізар. Добре зробив.

Кармелюк. Чи я ж їх не знаю? Загорілись, як показились! Але їхнього запалу як на місяць вистачить, то їй добре.

Олізар. Ну, а з хлопцями як думаєш, отамане?

Кармелюк. Оце ж маю на думці зібрать хлопців на раду, порадиться — кому де перебути, коли і де знову зі-

братися та й інші справи є. (До Христини.) Кума Розума не було тут?

Христин а. Ні, Розума не було.

Кармелюк. І хлопця свого не прислав?

Христин а. Не було й хлопця.

Кармелюк (бідкається). А мені ж так було треба побачити його! А тут уже находився так, що й ніг під собою не чую. (До Олізара.) Віриш, пане Олізарє, три дні й три ночі — а хоч би ж оком ізвів.

Олізар. Вірю, вірю, мій друже безталанний.

Христин а. Спочиньте тута, отамане, а тимчасом, може, й кум Розум надійде.

Кармелюк. Коли б він думав прийти, то вже був би! Не хтілось би самому іти, а треба. (До шинкарки, весело.) Ну, шинкарочко наша люба! Либонь, ти обіщала медом пана Олізара пошанувати?

Христин а. О, а я й забула вже! Зараз! (Веселенько побігла.)

3

Кармелюк. Які ж новини з города везе пан Олізар?

Олізар. О, новин у городі багато, тільки добрих мало. (Тихіше.) Я оце нарочито заскочив сюди, щоб тобі дещо передати. Вчора у городі збирався сеймик, оцінували вже там твою голову, мій друже.

Кармелюк. Чув, чув! Пани мало не пострілялися од злості?

Олізар (дивується). А ти звідки знаєш?

Кармелюк. Ти думаєш, що я живу в лісі, то вже нічого й не знаю? У мене — скрізь уші.

Олізар. Так отож чуєш, кріпися тепер, отамане. Сам великий князь, намісник краю, взявся за справу. Нагнав холоду губернаторові, що аж захворів, неборак, приструнчив поліцію, комісіям дав наказ — щотижня давати йому відомості, як іде справа. Така колотнеча піднялась скрізь — паперу не знайдуть. Після цієї оказії із паном Стасем загомонило, аж загуло скрізь панство, мов показилось. Поліція лютує — гасають, як хорти, хапають людей навіть таких, хто Кармелюка у вічі не бачив. Тюрми скрізь понагачували ними. А Кармелюкові хлопці скрізь як із води лізуть... Вже аж за Дніпром одгукуються, в Бєсарабію ходять у гості... Ну, брате, і заварив же ти панам кашу.

(Сміється.) Ох, стережися тепер, отамане, бо вже, мабуть, і гори будуть скоро розкопувати та тебе шукати.

Кармелюк. Хай копають — це мені не первина.

Олізар. Воно так, але ж, кажуть, береженого і бог береже. Особливо, отамане, стережися пана Стася! Гаряче взявся за діло та, видно, швидко й не покине. Панів усіх збаламутив — думають формувати свою спеціальну команду, окрему розвідку на тебе впоряджують. На який час не ходи, отамане, до цієї корчми, щоб вони коли не злапали тебе тута. Краще б ти на той час перебрався кудись в інший повіт.

Кармелюк. Ото ж бо й горе мое, що з рідних місць, хоч ти мене ріж — не можу іти: ноги не несуть!

Олізар (зітхає). Я розумію тебе, друже мій... (Подумавши, веселіше.) Знаєш, що я подумав: ходи ти жить до мене. Зараз ходімо, бо тут тобі небезпечно. Пострижемо тебе, пофарбуємо, переодягнемо, і будеш ти у мене спокійненько жити за якогось сторожа або садовника. Люди в мене гарні — хоч би хто й догадався, мовчав би. А пани до мене не вчащають. Після того як я дав своїм людям на десять років волю, вони дивляться на мене косим оком; деякі навіть вітатися перестали. Та, кажу, воно й на краще. То як — згода? Хоч сьогодні? Не гайся, отамане, бо душа моя чогось неспокійна за тебе, коли ти сюди ходиш.

Кармелюк. Добре, я подумаю. Завтра пораджусь із хлопцями, а потім зайду і до тебе. (Широ.) Дякую тобі, друже, що ти турбуєшся мною. Десь сама доля посилає мені таких людей, бо я вже гадав, що їх уже і у світі немає.

Олізар (серйозно). Ні, друже: у світі є правдиві, чесні люди. Єсть і будуть!.. (Загадався.)

4

Христина приносить мед, наливає в кубки, становить перед Олізаром і Кармелюком. Припрошує. Далі сама сідає край столу. Олізар і Кармелюк — задумані.

Кармелюк. Зморився я — на села, на люди тягне. Учора на часинку заснув у лісі, прокидаюся серед ночі — кругом ліс, ліс, знову ліс... Кинувся я, думаю: та чи я ж людина, чи справді, може, звір який, що я тільки й бачу

ліси та болота, та скелі, та степи безлюдні. Сів, став думати сам собі та вже й до ранку не спав.

Христиня. Сьогодні розказували люди, що чули уночі, як щось сумно-сумно виграло у дудку десь у лісі — то чи не ви, отамане, сумували ото серед ночі?

Кармелюк. Отож, розважав тугу свою ночную. Прокинувся — не спиться, кажу, та й не спиться. Пригадав усе життя своє, усе по черзі. Згадую, як уперше тівав із Сибіру, потім знову туди та й ізнову звідтіль. Увесь той далекий шлях передумав. Всі ліси, всі очерети, що проходив, всі болота і ріки, що брів колись, — все пригадалось. Там ночував у печері як звір, камінням завалившись, там на дереві як птиця, до гіллі себе прив'язавши. Полічив, скільки світу пішим ісходив, скільки палок та різок на тіло своє прийняв, скільки днів у кайданах, а скільки на волі прожив. Лічу, лічу — і ліку нехватає, аж сумно самому стає. З одного Сибіру за два рази п'ятнадцять тисяч верств пройшов пішими ногами; три тисячі одних різок та палок на тіло прийняв. Думаю ото я собі, пригадую, а сама пісня про своє життя складається в голові. То я взяв ото дудку, почав грати...

Почало світать, вийшов із лісу, щоб побачить, як сонце сходить. Ще ж і сонце не зійшло, чую — лайка, гомін та крик, та бійка: десятники женуть людей на панщину. Так одразу світ і отяжнів мені, і ясному сонцеві вже не радий був... (*Задумався.*) Здається — легше було, як сидів у тюрмі на прикові.

Олізар. Але все ж, отамане, тепер ти на волі.

Кармелюк. Однаково, товаришу, хоч правда, не в кайданах, але ж у неволі. Та й скажу тобі іще, що тепер неволя гірша, ніж було у тюрмі. У тюрмі сидиш та й гадаєш: там за ґратами рай, там воля — розіб'ю кайдани, розламаю ґрати та й буду на волі, а де ж я подінуся тепер, коли бачу, що скрізь одна неволя... Слухай, друже: ти людина учена, дивишся у світ, як у книгу, може, тобі краще видно. Скажи мені щиро, як би своєму серцеві: вийде воля людям?

Олізар (*думає*). Не знаю, як скоро, але що воля вийде, я цьому так вірю, як тому, що завтра буде день. Треба тільки частіше будить людей од аду, будить приспану волю, нагадувать правду. Треба тільки, щоб люди од того рабського сну пробудилися. І вони вже прокидаються. Гукає голос Кармелюка у лісі, що правди немає, і чують

його по всьому краєві. Велику, брате, силу маєш, чарівну силу, і не марне ти живеш у світі! Вір мені, що всі ми — і пани й мужики, яких ти бачиш тепер,— всі ми загинемо без сліду, але розбійника Кармелюка будуть згадувати і діти й нащадки наші, того розбійника, що правди добував! Коли я бачу, як хвилюється наше панство при одній спогаді про Кармелюка, як легко тануть їх надуті гордощі і які вони стануть тоді мізерні й гидкі, як воно люте, дуріє, не знає, що робити,— то я ніби очима бачу, як падає їх сила. Вони бояться правди, як огню, бо знають, що її убити не можна, ні убити, ні погасити, і що вона колись вирветься у них із рук і їх уб'є. І тільки згадай їм про Кармелюка — їх трясця затрясе, бо він у них її з рук вириває. (*Захоплюється, погрожує.*) Ех ви, ясновельможні дикуни! Боїтеся Кармелюка — і маєте рацію! Бо гляньте: вже в потухлих очах під'яремних людей загорається гордий огонь волі, і край вашому хижацькому царству — недалеко!

Ех, горить моє серце на них!.. (*Бере кубок у руки.*)
Ех, вип'ємо, друже!

Кармелюк бере кубок.

Вип'ємо, Христіно, за здоров'я нашого славного отамана! Чуєте, вельможні? П'ю за здоров'я вашого приятеля, розбійника Кармелюка! (*Сміється, випиває й прощається; попрощавшись із ним та з Христіною, знову спиняється.*) Знай, отамане, тепер тільки на тебе покладають люди надію! (*Підступає ближче.*) Як ото ти кажеш у своїй пісні? (*Співає, веселий, сп'янілий, піднявши руку.*)

За Сибіром сонце сходить,
Хлопці, не дрімайте
Та на мене, Кармелюку,
Всю надію майте!..

(*Щиро цілує Кармелюка.*) Ех, друже, друже!.. Бувай здоровий та тільки, кажу, не барися тут. (*Пішов.*)

5

Христіна. І де він такий зародився! Між панами таких щось і не побачиш.

Кармелюк (*задумано*). Славний парень. Трохи за-

пальний, мало ще горя бачив у світі, але душа правдивая. І не дурний собі вдався. Боюся, щоб пани не з'їли його... (Ходить в задумі по корчмі.)

Христина стоїть осторонь, боязко позирає на нього.

Кармелюк. Хто-небудь не питав мене?

Христина. Де там не питали — увесь день не той, то другий забігали. Кушнірук був, Шайдюк заходив — розпитували, де раду будете збирати. Потім із Корчів чоловік був, отой, що корова пропала у нього. Показував од вас цидулку.

Кармелюк. Дала йому тее, що я тобі писав?

Христина. Оддала. Сто злотів. Потім Дзюба заходив, питався — де вас знайти можна. Казав — пильно треба вас бачить...

Кармелюк. Бачився я з ним... (Ходить, в задумі, тоскно.) Чому ж це кум Розум не прийшов? Тепер без нього — я вже не знаю, що й почати... Як без голови і ходжу. Доведеться-таки самому йти шукать його... Бо чогось мені на душі неспокійно: так, ніби я що чекаю сьогодні на себе.

Христина. Хоч би ви, отамане, самі себе пожаліли. Якби ви побачили себе, який зморений та змучений! Перепочиньте хоч часок-другий, а раненько, ще сонце не буде зіходити, я розбудю вас, тоді й підете до кума. Я вам і вечерю зготувала, наливки гарної добула. Постіль м'яку та запашну вам послала.

Кармелюк. Боюсь я чогось м'яко спати — ті подушки ніколи мені дурно не минали.

Христина. І хто там буде знати, що ви будете тут? Завтра у нас свято велике, всі тепер будуть удома сидіти. А на лихий час я буду сама на сторожі, тільки що почую — зразу вас і розбудю.

Кармелюк (дивиться на неї, повеселівши). Чого се ти, Христино, так прибралася сьогодні? Я дивлюся та й не впізнаю тебе — така красива зробилась.

Христина (засоромившись). І як там я прибралася? Іншого не було, то я й наділа це убрання. (Осміхається.) Та й святий вечір зайшов уже.

Кармелюк. Дивишся на тебе, то й на серці ясніє.

Христина. Ой, не дивіться на мене так! (З пориванням кидається Кармелюкові на груди.)

Кармелюк (злегенька обнімає). Дивлюся я на тебе,

Христино, та й думаю: скільки тебе не мордували, скільки не мучили, а краси твоєї не вбили. Знівечать, у болото втопчуть, думаєш — загубили квітку навіки, а гляди — сонечко блисне, вона знову і одросте і цвіте, ще краща, ще ніби повніша.

Христина. Ти моє сонце, ти моя й краса, тільки чого не хочеш любити?

Кармелюк. Або я казав, що ні? Хто ж у такій красі не кохається на світі? Кому не милий такий цвіт чарівний, отакі очі темні та гарячі! І нащо їм на світі бути, коли їх не любити?

Христина (боязко). Ну, а її?

Кармелюк. Кого — жінку? (Лагідно, спокійно.) І її люблю.

Христина (рвійно). Дуже?

Кармелюк. Дуже.

Христина (тоскно). Але ж хіба так можна, хіба так можна?

Кармелюк. Можна, Христино. (Хмурніше.) Своя ніде, кажуть, не дінеться. Але я тебе прошу, Христино, не згадуй мені про неї.

Христина (з пориванням). Боже, коли б ти мене так любив, як її, я б, здається...

Кармелюк (спиняє). Годі про це, Христино, я прошу тебе!

Христина (не має змоги втриматися). Коли ж у мене, Устиме, серце горить од жалю. Ходиш ти сумний та тужний, а я ж знаю, про що ти й думаєш. Ти мене обнімеш, а мені здається, що ти за іншу думаєш.

Кармелюк (спалахнувши). За кого ж я маю тоді думати, коли не думати про свою жінку та діти, що покинув на горювання? Через мене ж вік їх гине марно! Я ж, я їм світ зав'язав собою! Кажу, так?

Христина (злякано). Ну, годі, годі! — я вже не буду! (Обхоплює руками за шию.) Не буду!

Кармелюк (одхиляє її руку). І як мені не думати, як мені забути про того, хто оддав мені серце і душу, свою молодість, бо я ж присягався їй любити, і вона ж вірила мені, як богові. І коли я її забуду, хай бог мене забуде.

Христина (стурбовано). Годі, годі, годі, Устиме. Я вже мовчатиму, я вже й слова тобі за неї не мовлю!

Кармелюк. Ай... геть, бога ради! (Встає, ходить, схвильований.) Красою своєю ти мені очей не засліпиш!

Вона мене проклинає. Але за що? Ніби я по своїй волі, ніби я для своєї утіхи покинув її, покинув рідне гніздо з малими дітьми? Але чи знає вона, скільки я туги, скільки смутку ношу в своєму серцеві за неї? *(Ходить, ломить у тузі руки.)* Нема мені долі, нема мені пристановища у світі — хай так і буде. Але куди не піду, де не буду у світі, одного буду у бога благати — щоб умерти мені у рідній хаті або хоч коло хати, хоч на порозі, коли у хату не пустять... *(Ходить у тузі, Христина стоїть осторонь, пригнічена. Яку хвилину ходить мовчки, береться за груди.)* Христино, чогось мені на серці дуже трудно. Усип мені горілки.

Христина (покірно точить горілку, подає затурбовано). Годі вже, отамане, заспокойтеся... Може, перцю насипать в горілку — швидше од серця одляже.

Кармелюк хитає головою.

Сядьте, отамане, спочиньте... *(Колотить перець.)* Не думайте вже про те, отамане, і мені, дурній, пробачте. Це я винувата у всьому!

Кармелюк (сідає, схиляється на стіл. Далі підводить голову, до Христини). А твоя яка вина? Чим ти винувата? Що спізналася зі мною? Але чия ж тут вина, що нас, безталанних у світі з тобою, доля зігнала до пари?

Христина. Мені вже все одно. Хай других люблять, других і жаліють, а мені вже... *(Плаче.)*

Кармелюк. Христино, годі сердитися. Іди сюди — поговоримо...

Христина (сідає задумана коло столу. В той час чути, що хтось стукає у двері. Христина з досадою.) Ой, либонь несе когось іще нетеча! Сидить, отамане, тут, я його сюди не буду пускати. Коли вже вони дадуть мені покій... *(Підходить до дверей, сердито.)* Хто там такий? *(Стурбовано.)* Хто? Хто? Ви, пане економе? То заходьте, будь ваша ласка, на задвіркові двері, бо тут у мене заперто вже й забито! *(До Кармелюка.)* Приляжте, отамане, на лаві, коли б зайшов сюди, я скажу, що сторож... *(Спокійно.)* Але я сюди не поведу його. *(Гасить свічку, пішла.)*

6

Кармелюк виймає пістолет, оглядає його, цокає курком. Далі переходить до вікна, що од поля, сідає, дивиться в задумі в поле. В промінні видно його задуману постать. Трохи згодом чути розмову, що наближається до дверей. Кармелюк ховається в сутінь.

Христина (у дверях із свічкою). Та ви не трудіться — бо тут у мене все порозкидано, що й ноги поламаєте. Я сама уточу й винесу вам. *(Становить на стоїці скраєчку свічку, точить у пляшку горілку.)*

У дверях за нею являється економ, дивиться пильним оком у корчмі.

Економ (заспокоєно). А признавайся, Христино, хто в тебе був сьогодні?

Христина (весело). У мене сьогодні багато людей було — цілий день двері не зачиняються.

Економ (з хитрою осмішкою, свариться пучкою). Ні, ти мені не замовляй зубів. Недаром люди кажуть, що до тебе, вража молодице, знову Кармелюк ходить!

Христина (сміється). О?! Ну то й що — може, й ходить! Хіба, може, не козак! *(Кокетує)*

Економ. Гляди! Бо як упіймаємо його в тебе, то сама знаєш — тобі тоді змелеться!

Христина (весело). Що ж, один тому кінець. Кажуть: «хоч буду бита, знатиму, за що!»

Економ. Знаю, що ви, дурні молодиці, липнете до нього, як мухи до меду. Ще за парубоцтва він не знав, де од вас сховатися.

Христина. А ви його й парубком знали?

Економ. Ще б пак не знати! Разом служили в економії. Що за веселий та співучий був, вражий хлопець, то й світ його такого не родить! І гарний, вражий син, як іскра. Тільки такому було і у світі жити, самі пани носилися із ним, як із писанкою! Так ні ж, треба було йому загризатися з ними. Думав — завжди минатиметься йому жартом. А як скрутили були, загодили в москалі, як побачив, що життя розбите, — тоді у крик: правди немає у світі! Почав людей каламутить... Уже нащо — мене самого підмовив, давай і я, дурний, правди із ним добувати, поки не дали мені такої правди, що досі ще не видихаю... Схаменувся, та чи не пізно. *(Кашляє.)* І ні на кого, на його буду довіку жалкувати: через нього оце здоров'я мені збавили так, що вже й не довго, мабуть, і ряст буду топтати. *(Задумано.)* Правди захтів?! Ех, хлопче, хлопче!.. А міг бути чоловіком, розумний, сукин син, до всього здатний. *(Махає рукою.)* Е, та куди там!.. Такого чоловіка треба пошукати було... Чи знаю? — питаєш. Товаришували колись, браталися, на вечорниці разом ходили... *(Змовкає.)*

Кинувшись од задуми.) Знаєш що, Христіно, ти справді, якщо він коли загляне до тебе, так ти того... *(Моргає.)* Дай звістку в економію. Жалкувати не будеш!

Христіна (сміється). Серезки будуть?

Економ (певно). Будуть. Та ще й золотії, коли хочеш, і перстень буде!

Христіна (весело). Ото б мені походити в тих серезках! *(Зітхає.)* Тільки хіба хто путній загляне до мене. Крім гірких п'яниць нікого й не побачиш у себе. *(Цікаво.)* А хіба що? Може, знову підете облавою на нього?

Економ. Підемо, та й незабаром.

Христіна. А коли це маєте на думці? Завтра ж свято?

Економ (із підозрінням). А тобі нащо? Гляди, Христіно! Шануйся, кажу, бо будеш знову у дворі свиней годувати. Краще гони його од хати, коли прийде.

Христіна. Отаке ж! Ви-таки й направді! Та заплюйте тому чортовому синові й очі, хто там такеє плеще на мене! Мало хіба і так за нього залили мені сала за шкуру. Буде вже. *(Пішли.)*

7

Кармелюк знову виходить в проміння, дивиться у вікно. Слухає, як щебече соловей. Далі стає коло вікна в зажуреній позі, стиха співає.

У неділю, дуже рано
В усі дзвони звонять...
Ой, а мене ж, Кармелюку,
Як звіряку, гонять...
Нехай гонять, нехай гонять,
Нехай заганяють,
Нехай мене, Кармелюка,
Люди споминають...

8

Христіна (увиходить). І чого його понесла лиха година по горілку проти ночі? Не було кого послати йому, нишпорка проклята...

Кармелюк мовчить; дивиться в задумі у вікно.

Про що так задумався, отаман?

Кармелюк (сідає коло вікна на лавці). Дивлюся оце я та й думаю: який той світ у бога широкий та милий,

а тут живеш у ньому, як у тюрмі на прикові, і не помічаєш, що навкруги тебе такий рай чарівний!..

Співає соловей, обоє його мовчки слухають.

Чи ти ще сердишся на мене, Христіно?

Христіна мовчить.

Чого ж ти одвертаєшся? Ти ж казала, що любиш мене? Будь же веселіша!

Христіна (задумано). Десь уже тее кохання у мене кров'ю обкипіло! Правду ото кажуть, що хто з Кармелюком спізнається, тому долі не буде. Хоч би вже ти так поробив мені, щоб я тебе забула. Ти ж усі чари знаєш — зроби мені так!..

Кармелюк (сміється). Коли хочеш, то й зроблю. Пороблю так тобі, що забудеш одразу, чи був я і на світі. (Обнімає за шию.) Ось глянь-но мені у вічі!

Христіна (дивиться неймовірно, далі з боязкою осмішкою і з пориванням). Е, ні! ні! Не хочу! Не треба! (Гаряче, з пориванням обнімає Кармелюка, цілує з бурливою жагою до знемоги; далі головою припадає до його грудей. Яку хвилину мовчать. Далі Христіна стиха, показуючи очима в поле.) Глянь-глянь... он ходить по житі...)

Кармелюк (пригортає). Хто ходить?

Христіна. Хіба не бачиш — русалка.

Кармелюк. Де ти бачиш її?

Обоє стуляються щільно в обіймах, дивляться у вікно.

Справді, щось біліє!.. Чи блудить, чи так світом нудить... І що б воно там сновигало?

Христіна (певно). То вона!.. Тут у житі вони водяться здавна... Глянь — танцює.

Кармелюк. О, у ліс повертає... Справді, ніби русалка... Кружиться на місці...

Дивляться у вікно, потім повертаються.

Христіна. Ой!.. (Зітхає повними грудьми, далі з мрійною осмішкою.) Оце тільки того й щастя... (Прохає.) Слухай, що я тобі скажу: не ходи вже сьогодні нікуди! Не підеш?

Кармелюк. Не піду. Хай що буде, те й буде! Може, таки вона забуде про нас...

Христіна (тихо). Хто забуде?

Щось стукає у двері.

Кармелюк. Хто? Доля наша лиха.

У двері стукає дужче.

(Кидається.) Ой, стукає щось! Чуєш?

Христина. Ні, ні, ніхто не стукає.

Кармелюк. Стукає, кажу!

Христина (помалу випускає із обіймів Кармелюка, з тоскою). Розносило їх, як на нещастя! Хоч би на годину дали спочивку. І чого вони усі за тобою линуть, як той лист за вітром? Ніде не сховаєшся од них ні удень, ні вночі. (Рішуче.) Я нікого не пушу тепер— чи до тебе, чи до мене! (Коло дверей сердито.) Хто там? То й чого ж тобі треба? (Повертається до Кармелюка, спокійніше.) Якийсь хлопчик добивається...

Кармелюк (стурбовано). Хлопчик? То впусти його — либонь од кума Розума! Він казав, що коли сам не прийде, то пришле хлопця.

Христина світить каганець, одпирає шляхові двері.

9

В корчму увіходить хлопчик-пастушок, обідраний, босий і з палицею в руках.

Хлопчик. Слава Ісусу!

Кармелюк (приглядається). Навіки слава!

Хлопчик. Чи тута живуть пані шинкарка Христина?

Кармелюк. Тут, тут. (До Христини.) Ні, це не од кума. Це чийсь чужий хлопчик. (Зітхає з полегшенням.) А у мене було й на серці похололо. Думав, уже знову якась лихо в хату суне.

Христина (до хлопця). Я — шинкарка, а навіщо вона, хлопчику, тобі?

Хлопчик. Дайте, тьотю, пожалуста, такого зілля, щоб перестала кров іти. У нас мама лежать хворі, кров у них іде горлом, так оце мене люди послали до вас, казали, що у вас є таке зілля, що кров припиняє.

Христина (жаліє хлопчика). Бідний ти, хлопчику, дурно тебе тільки погнали сюди. З дорогою душею я б допомгла твоїй мамі, коли ж я не знаю такого зілля. То тільки так говорять люди, що я ворожка, а я в цьому нічого не знаю...

Хлопчик (вклоняється). Дайте, тьотю, пожалуста! (Показує у жмінці.) Ось мені тут і грошей дали для вас...

Христина. Та я б же не взяла твоїх грошей, мое серденько, все б зробила і так, коли б уміла... Це ти, хлопчику, мабуть, не сюди попав. Може, тебе посилали до баби Мокрини у Бурки. Вона, либонь, була колись за шинкарку.

Хлопчик. Ні, казали, що до вас, у корчму «Пригоду».

Христина (дивиться на нього). Боже, яке воно обірване та нещасне... (До нього.) А звідки ти, хлопчику?

Хлопчик. Я з Головчинців.

Христина. Бідне — такий світ перло проти ночі! Ну, а тата дома немає чи як?

Хлопчик. Тато не живуть із нами — їх пани в Сибір заслали. Тепер, кажуть, вони втекли із Сибіру, тільки до нас не хочуть вернутись.

Христина (з тривогою). А чий же ти, сину?

Хлопчик. Я — Івась Кармелюків.

Кармелюк (зривається з місця, чіпляє ослін, ослін падає з гуркотом на землю. Біжить до хлопця). Ти, ти Івасик?! Кармелюків?

Хлопчик (спокійно). Я, дядьку.

Кармелюк (хапає його на руки). Мій же ти сину, Івасику мій, рідний мій!..

Хлопець (виривається із рук, кричить злякано). Хто це? Хто це?.. Ой, пустіть мене, дядю, не лякайте!.. Я боюся вас! (Пручається в руках.) Чого вам треба? Пустіть!.. (Виривається, тікає в двері.)

Кармелюк (біжить за ним услід). Івасику, ти ж глянь на мене! Хіба ж ти мене не впізнав? Я ж твій тато!..

10

Свічка падає на стіл, гасне. Христина який час стоїть нерухома, знеможено сідає коло столу на ослін, схиляє голову. В одчинені двері тихо, як тінь, увиходить панна Ромця у білому. Мовчки пройшлася по корчмі, потім спиняється посередині, стиха наспівує мазурку й легенько кружиться в промінні. Водить танок...

Христина (підводить голову, з жахом). Хто се такий?

Ромця (весело). О, тут єсть хтось? А я думаю — немає нікого, та й танцюю собі. Це ти — шинкарка Христина?

Христина. Я, панно...

Ромця (сміється). Злякалась? Чого мене лякаються сьогодні люди! Оце вже третю сполохала.

Христина (спокійніше). Таки ж була злякалась, аж ноги затремтіли. А ви ж звідки, паненко, будете...

Ромця. Всі: дядя, люди... Їм заздро, що мені весело, то хочуть ввіймати... (Таємниче.) В ланцюги хочуть мене закувати.

Христина (злякано). Ой, господи... Помоліться, панночко, либонь ви хворі.

Ромця (сердито). О, і ця — «хвора»! Я вам кажу, що я зовсім здорова. (Стиха стогне.) Тільки трохи у грудях болить... (Сідає.) Знаєш, він приходив до мене уночі. (Таємниче, хитро.) Ах, як він цілував мене, як обіймав! Потім узяв та й запалив. То я свічуся, як зірка... Бач, яка ясна? Правда?

Христина. Хто?

Ромця (хитро). А ти ніби й не знаєш? Хитра... (Думає.) Він же, розбійник із чудними очима... Як його (вимовляє), Кармелюк... (З тоскою.) Ну й де ж він дівся? Куди пішов? Ходила у ліс, де стоїть дуб великий-великий, а його там уже немає... І ніде немає... (В задумі.) Мені треба корчму знайти... Ти не знаєш, де така корчма, що «Пригода» зветься?

Христина. А ви ж де, панночко, в «Пригоді»!

Ромця. А, так, так... А його немає?.. (Думає. Щобече соловей, панна передражнює його.) «Тьох!» «Тьох!» «Тьох!» Чого ж ти, дурненький, плачеш? У світі так весело, а ти плачеш! (Дивиться на Христину.) І ця чогось сумує, і ця чогось плаче... (Дивуючись.) І скрізь — куди не піди — всі сумують, усі плачуть, аж на серці нудно. (Встає, дивиться у вікно.) О, і він? Чого ж уже ти, лицарю гордий, пишний самотнику, побідів так? Кого дивишся, що шукаєш? Бач, як спалила, як висушила його туга ночная, темная...

Христина. Про кого це ви?

Панна. Про нього ж... як його... (Показує рукою до місяця. Наспіває знову мазурку, кружиться. Христина стоїть безпорадна, склавши руки, далі панна зразу спляється.) Ти чуєш? Либонь, ідуть. (Прислухається з тривогою.)

Христина. Ні, нікого не чути, панночко.

Ромця. Он... ідуть! (Сполохано, з тоскою.) За мною ідуть! Сховай мене!

Христина. Бог з вами, панночко, вам причувається.
Ромця (*певно*). Ідуть — чуєш, ноги тупають! (*Швидко тікає з корчми.*)

Христина іде до дверей услід за нею, дивиться у двері.

11

Із других дверей швидко увиходить стурбований Кармелюк.
Знаходить пістолет, стає коло вікна.

Кармелюк (*кляне*). Душогуби, хриstopродавці, іроди прокляті! Христино, запри двері і не пускай нікого.

Христина. Устим?! Що таке, що трапилось?

Кармелюк. Облаву вигнали, анафеми; на всіх шляхах засідки поробили. Були б забили або злупали, спасибі, якийсь чоловік попередив. І де він узявся у бога передо мною, я й сам не знаю, як із землі виріс: туди не ходи, отамане! — промовив і десь зник. Дивлюсь — із жита піднімають голови один, другий — навперейми заходять... Боявся, щоб сюди не прислідили мене. (*Дивиться у вікно, прислухається*). Принеси мені, Христино, мішок з одежею, треба іти...

Христина (*покірно*). Зараз. (*Пішла.*)

Кармелюк помалу схиляє голову до столу. Увиходить Христина з окулнком, спиняється коло Кармелюка. Він не підводить голови.

Христина (*кличе*). Отамане!

Кармелюк (*кидається*). Га? Що таке?

Христина. Ось, мішок...

Кармелюк (*береться за голову*). Ага... Христино, мені треба спочити хоч одну хвилину... Сон мене тяжкий долає... Я отуг приляжу на лаві, а ти постережи мене.

Христина (*гаряче*). Спочинь, отамане, спочинь, милий, а то ж десь ти на дорозі звалишся. Ось я зараз постелю тобі...

Кармелюк. Не треба. Я так, на лаві, одну хвилиночку... (*Кладе на лаві мішок у голови, лягає. Після задуми.*) Кажуть — така його доля. Але хто, хто дав мені таку долю? Через що вона мусить бути моєю? Хто звелів мені взяти її на плечі, хто звелів кайдани носити, ні жодного спочивку, ні відради у світі не мати? Піду звідціль так, щоб і не чули про мене, піду в світі далекі, буду робити, буду шануватись і хоч на чужині знайду спокій і мир душі мой...

Христина (*сідає у головах*). Кажуть, десь там далеко-далеко, коло самого моря є степи вільні й нерозмежовані. Немає там ні панів, ні комісарів, де хто хоче, там і живе — ніхто не боронить, не питається... А степу того вільного, як води у морі,— краю йому немає... Я вже думала...

Кармелюк. А може, справді, я гріх чиню? Може, це справді карає мене бог, що я іду супроти його волі? Може, я помилився — може, справді я злодій і розбійник і маю кару по заслузі?..

Христина. Ну, годі вже, милий, годі: спочинь. І я не буду вже говорити... (*Пауза. Стиха співає, ніби колисаючи:*)

Осідлаю кониченька,
Коня вороного,
Нехай несе чистим полем
Мене, молодого...

Кармелюк. Ну, нехай так: я винен, хай мене карає, але за що ж їх? Чим вони повинні, що кому заподіяла жінка, діти?

Христина. Заспокойся, отамане, не думай... (*Співає тихіше:*)

В чистім полі трава росте...

Кармелюк (*кидається*). Пістолет мій тута?

Христина. Ось, коло тебе... коханий.

Кармелюк (*знову кидається*). Двері заперті?

Христина. Не турбуйся, милий,— скрізь позапирано. (*Співає:*)

В чистім полі трава росте,
Катран зеленіє —
В чистім полі своя воля,
Там серденько мліє...

Кармелюк здригнувся і затих. **Христина** яку хвилину прислухається, тихенько виходить.

12

Хтось стукає стурбовано у вікно.

Голос. Отаман тут? Тікай, отамане, бо буде пізно.

Кармелюк спить, не зворухнувшись.

Христина вносить подушку, тихо вмощує Кармелюкові в голови. Незабаром чути десь гомін. Христина прислухається, біжить, стурбована, до одного, потім і до другого вікна. Далі біжить, будить сполохано Кармелюка.

Христина. Отамане! Отамане! Біда, отамане!
Кармелюк (*прокинувся*). Га? Що? Уже прийшли?
(*Схоплюється*.) Як це я проспав?!

Христина. Ой боже мій! Ой, що ж це буде? Ой, пропали ж ми, отамане!..

Кармелюк (*суворо*). Годі! Не кричи, не гомони! Хай я згадаю колись тобі твою шанобу!

Стукають у двері. Кармелюк на мить загадався, взявшись за голову. Спокійно взяв зброю, мішок, глянув у одне вікно, потім у друге; одігнув ґрати у вікні, одчинив його і зник за ним. Христина побігла в двері, звідки чути було гомін і стукотню. Далі знову вертається в корчму. Чути гуркіт у шляхові двері і грізний вигук: «Швидше одпирай, а то буду двері бити!» Христина одчиняє двері; у двері швидко увіходять Стась, економ і з ним двоє озброєних людей. Стась спирається на палицю, накульгує.

Стась (*до Христини*). Давай світло!

Христина, тремтячи, світить свічку.

Тепер признавайся: буває у тебе Кармелюк?

Христина. Не буває, далєбі, ніколи не буває.

Стась. Брешеш, брешеш, папюго! Хлопці, ану візьміть її та киями розпитайте!

Христина (*падає на коліна, плаче*). Змилуйтесь, паннчу. Нікого немає в мене, нічого я не знаю ні сном, ні духом.

Стась. Ну, гляди: хай тільки узнаю, що він бував у тебе, тоді будеш ти мене знати! (*До вартових*.) А ви чого товчетесь на одному місці?

Люди зарухались жвавіше.

Становись хто-небудь коло цього вікна, другий тут.

Люди становляться на показані місця.

Не стовбич проти вікна — заступи за стіну! По хаті не зештайтесь, хто без діла — сядь коло стойки.

Увіходить із малих дверей економ і з ним душ із п'ять люде й.

С т а с ь (до економа). Скрізь дивився? На горищі? В чулані? В льоху?

Е ко ном. Ніде немає. І як він міг догадатися — не придумаю. Бачив же своїми очима — так, ніби крізь землю провалився, каторжний.

С т а с ь. Ну, нічого, дарма! Все одно він моїх рук сьогодні не втече. Далеко не зайде звідціль.

Е ко ном. І я так гадаю, що йому більш нікуди сховатися, як не тут. У ліс його не пустять, село теж москалі обснували, по шляхах — сторожа. Не крилами ж, справді, вилетить він з цього місця. Нікуди — в старе лігво прийде собака ночувать. Хоч так не прийшов би — до молодиці прийде: я знаю його вдачу.

С т а с ь. Треба огонь погасить. (Гасить огонь.) Не гомоніть голосно, посідайте. (Сам ходить нервово по корчмі, стукає ослонами, шпурляє речами, береться за голову, лається.) Ох, дияволи, собаки! (До Христини.) Гей, ти, шинкарко! (Дивиться на неї.) Знаєш тільки прибиратися!

Христина швидко наливає в кубок горілки, подає.

Е ко ном (нерішуче). Може, паничу, ви б не пили більше? Щоб не пошкодило. Спочиньте краще трохи, а то змучені, аж очі запали. Коли б трапилось що — я зразу вас розбудив би. Не пийте, паничу.

С т а с ь (грубо). Твоє яке собаче діло? Сам знаю, що мені робить. (П'є відразу кубок, похмуро оглядає Христину од ніг до голови, до неї суворо.) Іди там у себе постіль мені постели.

Христина, зігнувшись, пішла в малі двері.

А ти, Остапе, пильнуй, тільки що — зразу збудиш.

Е ко ном. Добре.

З гомоном увіходять із шляху схвильовані вартові, з ними старець-лірник.

В ар то в и й (стурбовано). Ось цей чоловік бачив недавно Кармелюка!

Стась. Де? Коли?

Вартовий. Ось-ось. Недавнечко. Під грушею, що росте на рові!

Стась (до старця). Ти бачив Кармелюка?

Старець. Бачив, кажу. Іду собі шляхом — сидить щось під грушею, курить люльку. Я ж не знаю, що воно сидить там, «добривечір» та й іду собі далі. А він тоді до мене: куди це ти, старче божий, проти ночі? Так і так — кажу. На троїцю в Очеретній ярмарок, то іду оце туди грати. А він тоді до мене: «На тобі, каже, гроші, зайдеш у церков та поставиш свічку за здоров'я Кармелюкове. Бо вже, хай бог простить, не пам'ятаю, коли і в церкві був». Дає мені червінця... (Показує червонець, всі зазирають.) Взяв я червінця та й іду. Коли це люди перестрівають, розпитують, чи не бачив такого й такого чоловіка...

Вартовий. Ну, тільки цеє він нам сказав, нас чоловіка сім зараз туди, до груші. Дивимось — ніби щось чорніє там. Підходимо ближче, роздивляємось — коли ж ось: лежить чемарка, лежить спис, а його немає. (Показує чемарку і спис.)

Другий вартовий. Там же і люлька лежить — ще не прохолола. І досі тепла. (Показує.)

Вартові. Ну от — і лови його.

— Лови його, коли він схоче голкою, схоче птицею перекинеться.

— А що йому, дорого: перекинувся лелекою, ляснув крилами та й бувайте здорові. (Полохливо.) Коли б ще, борони боже, не запалив нас тут! Що йому: головешку десь схопить у полі, кине на хату, а сам — далі. То ще із душами тут погоримо.

Стась (сердито). Уже! Уже й пополохались, тютті! Замололи язиками! Ану, на свої місця! Кажу — він тут десь отирається, із наших рук не втече, хай хоч чортом перекинеться! (До людей.) Тільки ж глядіть: коли повтікаєте, тоді вам наряджу взавтра свято! Чуєте?.. А цього діда затримайте поки тута — чорт його знає, що воно за старець! Тепер багато всякої наволочі тягається по світу.

Старець. А мені ще й краще: підбився трохи, то це хоч спочину з людьми.

Стась (до економа). Поглядай там на сторожу, щоб не спала. А то ця свинота де тільки сяде, там і захропе. (Пішов у малі двері.)

Економ ходить по хаті, далі сідає коло столу, схиляє голову, дрімає. Вартові сідають гуртом долі, коло них — старець. Стиха гомонять.

Старець. Та це вам хто сказав, що він тут буде, що ви його збираєтесь тут ловити?

В гурті. Отож пак-що. Чи він би уже зовсім ума лишився, щоб прийшов сюди. По шляхах скрізь поставили сторожу, а сюди тільки будуть давать знати, як що трапиться.

Старець. Чув і я про того Кармелюка: кажуть, що легше сокола в небі впіймати, ніж Кармелюка.

Економ. Ану, не ляпать дурно язиками! А тобі, діду, нащо тее знати?

Старець (ображено). В мене, пане, язик не клепачка, щоб я ляпав ним по-дурному. Що каже мир, те і я мирові.

Економ. Твоє діло — богу молитись, а не брехні розносить між людьми. Гляди, щоб ми не всипали тобі за очкур приску!

Старець. А за що мене бити, коли я людям ніякого лиха не чиню? Та цим ви мене вже й не злякаєте, паночку милий, я вже ляканий. За правду не сором і бійку прийняти, не гріх. Коли б, скажемо, я що-небудь украв та мене почали за те на старості літ учити, то інша була б мова...

Економ. Ну, годі там базікать. Коли б припарили, кричав би не згірш молодого.

Старець. Ні, пане, цим мене не лякайте! Я вже свій вік оджив і цього не боюся. От скажемо-таки про Кармелюка: будемо казати, він розбійник, і в острозі сидів і на каторзі був — проте, бач, бога ще не забув. Щоб він когонебудь із бідних людей обікрав або зграбував. Панів, правда, грабує, а убогих людей — ніколи; і пучкою не торкне.

В гурті. Оце якось приїздили люди з-під Могиліва, розказували, що там одному бідному чоловіку уночі хтось кинув у вікно капшук з грішми.

Другий голос. Нащо вам так далеко ходити. Ось тут у нас, за Вишняками, хуторець єсть. Забув, як він зветься тільки. Живе там удова із сиротами. Хліб не вродив, корівка була — пропала, що було — поїли, діти бігають босі й голі — от-от загибель приходить. Ото якось

пішла вона на роботу та й вертається додому пізно, щоб бач, діти поснули та їсти не прохали. Увійходить в хату тихенько, так куди там — так відразу й поскоплювались, так і вкрили, як тая галич: мамо, їсти! мамо, хліба! Вона: ой, спить же, діточки, так, бо немає хліба ні кришки у мене. Вони того й знати не хочуть: чом же, мамо, не одняли знову у зайчика хліба, як той раз приносили. Та який же тоді добрий-добрий, мамусю, той хлібець був... Та як заплачуть усі, а вона як не удариться об стіл головою, та як не заголосить серед ночі разом із ними... Не почули, як щось і дверима рипнуло і в хату увійшло. Вітається в хату старець, просить поночувать... Ночуйте, каже, старче божий, тільки за вечерю вибачайте — сама ось слізьми з дітьми вечеряю... Та знову у плач...

За дверима у хаті чути крик Христини.

18

Христини (вбігає в корчму розхристана, в розірваній сорочці). Не хочу я цього! Цього довіку не буде вже, хоч ви мене закатуйте!

Стась (увиходить за нею). Що це за примхи! Звідки такі норови!

Христини. Буде вже! Досить назнущалися з мене! Досить навітшалися! Виволочили в багні, як ганчіркою, та ще вам мало? Бийте! Рвіть моє тіло на шматки, а більше не дам глумитися над собою!

Стась. Зажди-зажди — я ось поговорю з тобою. *(Підходить.)*

Христини (в розпачі). Ой боже мій! Ой люди добрі, порятуйте мене!.. *(Озирається й тікає на шлях.)*

19

Вартовий (сміючись). Тікай, тікай, куди тільки втечеш.

Стась (до економа). Завтра привести мені її на мотузку! Чуєш — залигать і привести! *(Ходить по корчмі розкудовчений, розлютований, скрегоче зубами. Люто б'є кулаком об стіл, лається, погрожує комусь. Далі прилягає осторонь на лаві.)*

Другий. Я думав — яке там нещастя, що такий крик зняла, а воно бач що! Дурно тільки нашого діда злякала, затремтів сердешний. Бач — і досі тремтить.

Старець (спокійно). Кричить на гвалт — то чому й не злякаєшся?

Перший. Отож: кричить, ніби й справді побило її яке горе. Е, молодице, певно, забула вже ти, яке тее горе!.. Коли б справді горе — не принадювала б гарних до себе хлопців.

Старець. А хіба принадила кого?

Вартовий. Та он же люди кажуть — Кармелюк ходить.

Другий. Отож я й кажу: хоч і має він чарівну силу, але тут вона йому не допомгла. У лісі його хоч не шукай, ну, а коло молодиць його сила гине.

Старець (стурбовано). Хто це тобі казав?

Другий. Люди кажуть. На роду йому так написано, що його ввіймають у веселій хаті... Оце ж, мабуть, і буде йому та весела хата.

Старець зводить плечима, мов його кинуло в холод.

(До старця). А чого це ви, діду, згинаєтесь та кутаєтесь?

Старець (роблено весело). Таки змерз трохи, коли б ще чарочку-другу та тютюн та люльку, дівчину Ганнульку — то, може б, і оджив старістю.

В гурті. Еге! Бач, чого дід захотів?

— Видно, чарочку-таки дід вживає. (Сміються.)

Старець. Коли б же її, вражої, не було близько, то, може б, і забув про неї. А то тільки дратує.

В гурті. Та це дід веселий — спершу яким святим прикинувся!

Перший в артовий. От тобі дід. Чого зразу забажав... А я гадав — він святий. (Сміється.)

Другий в артовий. А ти глянь на нього: справді старий, старий, а на вроду який хороший — хоч зараз женить!

Економ піднімає раптово од столу голову, якби його хто підвів електричним током, прислухається.

Таки й правда: хоч на вечорниці. Певне, діду, дуже любили вас колись дівчата та молодіці.

Старець (весело). Чого там — колись? Ще й тепер, як підйму вуса та заграю якої веселої, то так і летять, як мухи до меду!

В гурті (сміються). Бач, а ми й не туди, що між нами дід веселий.

— Ану, діду, що-небудь веселеньке загудить стиха, а то щось дримається вже...

Старець. А буде чвертка?

Вгурті. Чого ж, буде — ти-но лиш грай тільки.

Старець починає несподівано пригравати і стиха, химерно жестикулюючи, співати Чути раз у раз приспів: «Постій, діду, не вмирай, киселику дожидай!» Вартові стримано, дивуючись, регочуть. Економ тихо, схвильовано піднімається із ослону, навшпиньках підходить до лавки, де лежить задуманий Стась, нишком щось каже йому, показуючи на старця. Стась раптом сполохано повертає у той бік голову. Потихеньку встає, виймає пістолет; ходить тихо по корчмі дуже схвильований, вибирає в сутніні місце, наводить тремтячою рукою на старця пістолет.

Старець (*приграє голосніше й веселіше*):

Постій, діду, не вмирай.

Киселику дожидай...

Гримить вистріл. Раптом здійснюється переполох. Вартові тікають врозтіч, хто куди втрапить — у вікно, під лаву. Старець, кинувши кобзу, дістає щось у себе під сіряком. Стась і економ із криком кидаються на нього, валять додолу.

Стась (*до людей*). Сюди, чортові сини, сюди! Неси вірвовки!

Економ (*теж до людей*). Куди ж ви, прокляті страхопуди, тікаєте? Чого боїтеся? Він уже підбитий.

Вартові боязно вертаються.

Держіть за ноги, навалюйтесь на груди!

Вартові обрушуються на лежачого старця.

Стась (*сповиваючи вірвовкою*). Ні, ні! Тепер не виврешся! Годі! Забувай! Хоч чортом тепер прикидайся — не вискочиш із рук.

Старець пручається.

Старець. Добре пан улучає! Тільки що ж то за дворянин, що ж то за лицар, що з темного кутка б'є. Душогуб ти проклятий, а не лицар.

Стась. Тобі я не лицар — тобі я пан, бидло смердяче! Захочу — і будеш у ярмі в мене ходити! Траву будеш їсти!

Старець. Брешеш, брешеш, кате, не запряжеш у ярмо. Не діждеш, щоб ходив Кармелюк у ньому. Тричі

здохнеш—не дїждеш! Правду хочеш побороти? Так ні ж—не побореш! Як земля, почорніеш, а не побореш! Стій, ще побачимо, кому бог поможе!

Л ю д и. Ні, уже не вирватись тобі з рук. Будеш тепер знати, коли ходив до шинкарки! (*В'яжуть.*)

С т а с ь. Ну, тепер не вирветься. Ведіть його, хлопці! Не з панами, із скотиною я тебе порівняю! Через три дні роги виростуть у тебе.

Старця ведуть зв'язаного.

С т а р е ц ь. Радіеш, каїн? (*Прихиляє скривавлене плече.*) На ж пий, душогубе, напивайся крові. Братогубець! (*До людей.*) А ви? Ви чого радієте? Та що ж це таке? Чи це моя доля така, а чи божа воля? Беріть, ведіть, коли я ворог вам! Більше не почувте про Кармелюка. Знать, не дурно побила вас панська неволя. (*Плює Стасеві в обличчя.*)

С т а с ь (*грізно*). Ану, обережніше! Бо я з тебе тут шкуру здійму... Аж ось коли попався ти мені!

С т а р е ц ь. На! Гризи! Їж, собако!

Зникають із гомоном за дверима.

20

Двері розчинені. В корчмі тихо. Як тїнь, увіходить в корчму Христинна — також розхристана й обірвана. Стоїть серед хати нерухомо, немов не при собі. Раптом співають весело солов'ї, Христинна крижем падає на лаву, заходячись од плачу: «Ой, світе мій ясний...»

ДІЯ ЧЕТВЕРТА

Економічний двір. В дворі видно фасад панських будинків з веандою; перед ними — клумби, кущі. Збоку — флігель з написом «Контора». Серед двору коло контори стоїть чумацький віз, коло воу сидить, схилившись, прикований до нього Кармелюк, дрімає; він — простоволосий, змарнілий дуже і обідраний. Говорить знеможено, насилу розплющуючи очі і підводячи опущену голову. Поблизу стоїть стіл, сукном застелений, коло столу — зо трое стільців. Коло контори купчиться юрба людей: чоловіки, жінки, молодь; багато з них — в святковому вбранні. Юрба дожидає чогось; гсмоняють, лузають соняшник, позирають на Кармелюка, таємничо про щось розмовляючи. Коло в'язня на возі сидить кілька душ озброєних вартових. З дерева літає в повітрі білий пух. Лиця — спітнілі. В будинках чути музику.

Із-за контори до гурту швидко підходить чоловік в солом'яному брилі, звертається зацікавлено до перших зустрічних:

— Ну як — іще не повели?

— Кого?

— Та його ж... чи він справді Кармелюк, чи, може, хто інший?

Жінка із суворим обличчям мовчки киває йому головою у той бік, де стоїть віз.

Чоловік (од несподіванки кидається назад, далі вирівнюється, дивиться на Кармелюка пильно, з жагучою цікавістю. Далі зітхає, киває сумно головою.) Так отак же... (Перемовчавши трохи, знову цікаво до жінки.) Ну, як же признали люди: це таки він чи хто інший?

[Жінка]. Побачимо. Ось пообідають пани, ще будуть людей допитувать.

Дід з люлькою в зубах. Чого там іще допитувать: хіба його не знають?

Чоловік у брилі (цмокнув губами, покрутив із жалю головою). Ах... А я оце вийшов був на город, дивлюсь — із хуторів миру суне на великий шлях, як із церкви. Питаю: куди? Кармелюка, кажуть, будуть у город до острогу гнать із економії. Та ідучи таки ж і гомонять: може, Кармелюк, а може, хтось інший, бо он кажуть, що Кармелюк давно вже на волі гуляє. Коли ж таки, бач, він... (Чоловік зітхнув, дивиться на Кармелюка із жалем.) Боже, боже, як ото нівечать людину — водять за возом на прикові, як ведмедя!..

Молодиця. А сумує та нудьгує як, сірома!.. Попрохав оце собі дудку: дайте, каже, хоч останній раз заграю на вслі. Як став же він у ту дудку грати, як став грати, то аж сумно стало, аж душа боліла, слухаючи його.

— Та й чого ж то!

— Отак: хіба і нема чого!..

Чоловік із ціпком (повертається до тих, що розмовляють). Зразу був-таки ніби веселіший, але як сповістили, що жінка його померла, то так, ніби зразу увійшов у хмару.

Другий чоловік (теж повертається) Жінка померла, діти сиротами лишилися, родичів усіх забрали в острог...

Ще один. Дошукався правди у світі.

Чоловік у брилі. Казали, і куля не бере його і ланцюги не тримають, аж бач...

Чоловік із палицею (*суворо*). Що, «бач»? Що ж ти гадаєш, що отак воно й буде?

Другий (*палко і тихо*). І довіку я тому не повірю, щоб отак воно й було! Кого вони в'яжуть? Кого вони тримають? Щоб він не показав їм іще правди!

Цікаві голоси. А що — втече?

— Огнем пустить?

— Годі! Мовчить краще та дивіться...

— Побачимо, що ще далі буде!

Змовкають, оглядають Кармелюка.

Один з юрби. Спить чи дрімає то...

— Зморився дуже: кажуть, отак усю ніч під дощем вели.

— А мучили, кажуть, катували. Без милосердя, без жодного жалю!

Із панських будинків чути музики.

Чоловік у брилі. Бач, як порадили: музики та танці справляють.

Дід із люлькою. Їм і байдуже, що чорний віл ось-ось на ногу людям ступає: їм хватить.

Чоловік із палицею. Поки він був на волі, то чорт їх і побачить було і почує: сиділи, позапиравшись, у своїх будинках і очей не показували. А як почули, що Кармелюка впіймали, зразу попіднімали уші, порадили. Скрізь по економіях бали та музики, та співи...

Суворі жінки. А он за людей як узявся, то було добре, а тепер хоч на світі не живи: і б'ють і плакати не дають.

Ще один. Кричать: Кармелюка вашого впіймали, тепер забувайте, що було, а то всім вам тее буде!

— Хай грають, хай танцюють—вони свого дограються!

— Вони ще не раз згадають Кармелюка.

— Побачимо, кому іще з них бог pomoже!

Чоловік у брилі (*цікаво, нетерпляче*). А дай, я його сам запитаю! (*Озирнувшись з осторогою навколо, виступає наперед.*)

Люди навперебій товпляться за ним ближче до в'язня.

А чи надовго, пане Кармелюко, ідете од нас?

Кармелюк (підводить зморену голову, важко зітхає). Уже мені, добрі люди, більше до вас не вертатися... Доволі вже я наблукався по світу — тепер буде... Карає мене господь карою лютою на кожнім моім кроці, кожного дня, кожної години: жінку забрав з цього світу, дітей посиротив, неповинних людей за мої гріхи узяв у кару люту... Може, ішов я проти його святої волі і неугодне йому моє життя розбійницьке. А змагатися з богом — добра не бачити!

В юрбі слухають пильно, неймовірно презираються одне із одним.

— Ну, а як же буде з нами, отамане, з бідними людьми? Чи буде нам коли воля, чи сподіватися нам собі правди якої-небудь, чи, може, і надію вже всяку залишити?

Кармелюк. Якось буде... Терпіть і ви, убогі люди, своє горе, моліться богу: в його руках ваша доля і воля! Прийде той час, і він змилується над вами. Слухайтеся панів, годіть їм, робіть, не угнівайте — краще вам буде. Вони теж люди і мусять мати душу і серце, мають теж і бога над собою.

Не гнівись, кажу, їх — тоді і їх серце пом'якшає до вас. Ви темні, вони учені — за їх розумом і вам буде легше у світі жити... А мені, добрі люди, дайте вже спокій. Дайте мені спокій, бо сили вже немає... десь у далекому Сибірові, коли не стратять життя мого, у пості та в молитві угамую моє кляте серце і хоч у кайданах знайду спокій мій душі розбійницькій...

Люди смутно хитають головами.

— Так, так... воля божа, нічого не вдієш...

Всі пожурились. Далі, після паузи, чоловік із палицею рішуче й палко:

— Ні, тут щось не так! Це щось не те він говорить почав!

В юрбі (живіше). Що? Що таке?

Пішов тихий гомін, міркування, чути слова:

— Це він тільки так каже... про панів.

— Говорить, щоб по-дурному не в'язли.

— Бо таки й правда: стане ото він тут кожному розказувать, що буде робити? Прийде час — побачимо.

В юрбі веселішає. Настрій стає тривожно бадьорий.

Дід. Хитрий! Не був би він Кармелюк.

Дворова баба (іде двором, помалу заточується; одіта кольорово, в святкове, але все на їй зім'яте, порозсмикуване, спотикається). І який чорт понакидав під ноги колоддя, що й ступить не можна? (Спиняється, до Кармелюка.) Бач, який святий? А ріжки де дів? А хвіст куди сховав? Ні, тепер не одуриш... Не будеш уже, сибіряко, не будеш, розбишако, панське добро красти! Уже ж тобі, голубчикові, амінь! (До людей.) Триста ковалів кували ланцюга сім верствів завдовжки! Змурували острог високий-височенний із трьома стінами: одна дубова, а друга кам'яная, а третя залізна! А за тими стінами та оцей стовп мідний зробили. Ото до того стовпа і прикують його, чортяку! Прикують його ланцюгами страшними-страшними та довгими... (Ніби аж крізь плач.) Триста ланцюгів скували сім ковалів... (Спиняється.) Стій, не так! Хоч і п'яна, а бачу, що не так: скували триста ковалів сім ланцюгів... (Голосніше.) Триста сім ковалів... (Сердито кричить.) Тьфу на тебе, чортів язик! Скакає у роті, як сказився!

В ю р б і. Годі, бабо, бо не виплутаєшся.

Баба. Отже виплутаюсь, а втім — хай він стеряється. (Думає.) Куди ж пак оце ішла я? Ага. Піду, упаду йому в ноги, буду благати: паночку мій і комисарочку мій! Дозволь же мені розпалити рогач залізний, повипікати отому каторжникові його очі розбійницькі. Хай знає, розбишака, як бабі Ярині цвяхи у п'яти забивати. (До дівчат.) А ви чого ото зуби скалите, чортові сороки? Що я упилася? Упилася, бо сьогодні у нас свято: будуть із того Кармелюка серце живеє виймати, будуть його, сибіряку, кати катувати! А нам будуть музики грати, а ми будем пить да гуляти. (Ляскає в долоні, пританцьовує:)

І пить будем, і гулять будем,
А смерть прийде...

В ю р б і. Що воно за проява?

— Це ж та баба Ярина, та злодюга, що сама краде, а на дівчат звертає!

— Що стала за ката до дівчат? Ця до цього здатна! Це десь видрали її сім верствів із-за пекла!

— Та де там! Отут у панському дворі у гної й виросла, тут і красти навчилась.

Баба (почувши розмову). Хай собі я й злодійка, а без

мене не обійдуться! Ні, хай не бреше ота сука — не обійдуться! Вчора мене панич, хай пошле йому бог здоров'ячка, різками випарив, а сьогодні вином дсрогим почастивав! Бо пани ніколи без чорта не обійдуться, а такої чортової баби, як Ярина, ще й світ не родив! Та я ж... я й підкручу, і викручу, і набрешу, і вибрешусь і... чорт мою душу знає. (Резоче.) Я всіма ними, усім двором отако... (Показує руками.) Отак! Отак! І кручу, і верчу, і ворочаю, як чорт греблюю.

В ю р б і. Розкажи-но, бабо, краще, як тебе Кармелюк червінцями наділяв?

Баба одвертається, ніби не чує.

— Оце ж її, чортову бабу. Кармелюк підкував гвіздками, щоб злодієм його не звивала.

Разом чути кілька цікавих голосів, далі регіт.

— Так оце вона, тая сама баба?

— Так оцій у п'яти цвяхів понабивано?

— Хіба ж і не слід!

Б а б а (люто). Брешете, брешете, собачі язики! Ніхто мене не кував! Немає ще тих цвяхів у світі, що ними Ярину підкували!

В ю р б і (глузують). Я думаю, чого вона танцює так жваво, а вона, бач, підкована!

Б а б а. Брешеш, кажу. Всі ви брешете! Всі набріхуете на бабу Ярину. (Плаче.) Славу пускають...

В ю р б і болохливий гомін:

— Пані, пані іде!

Здіймають швидко шапки. Змовкають.

3

Виходить пані Люба, одягнута в шовки та золота.

П а н і (до Ярини). А ти чого тут рюмси розпустила?

Б а б а. Згадала оце я, наша пані коханая, як нашого панича дорогого отой шибеник хтів забити, та й стало мені так жаль, так жаль...

П а н і. Та ти п'яна вже? Де налигалась?

Б а б а. Пані, наша голубочко, наша ластівочко. (Цілує

руку.) Як же мені не випити, коли сам панич мене частували! Випила одну за той медаль золотий, що цар йому прислав за отого всесвітнього розбійника. А ще ж випила другу за нашу панночку, що в її голівці вже розвиднялось. (До Кармельюка.) Напустив туману їй отой харцизяка, хтів розлучити її із нашим соколом. Так ні — по-твоєму не буде. Думав справді все добро її, голубчики, на сиріт піде, думав справді випустить людей на волю? Ні, вражий сину, наша буде! І добро її — все наше буде!

Пані (сердито). Що то розмололась, дуряго стара! Годі базікать чорт знає що! Іди виспись, свиняко, куди-небудь.

Баба. Піду, наша пташко, піду, наша благодітелько. (Цілує руку, пані гидливо одриває її.) А панна буде наша. (Іде і знову спиняється.) Чи я ж не казала вам, пані-любомилочко: не журіться — не втече вона наших рук! Ні, чортового батька викрутиться! Наша буде! І все її добро — наше буде! Все самі заберемо, все самі пожеремо — і кі-сточки не оставимо нікому.

Пані (сердито). Я що тобі казала? Іди, не крутись отут марою перед очима. Іди виспись, падлюка! Геть куди-небудь у хлів!

Баба. Піду, наша благодітелько! Піду, хоч на соломку... (Пішла.)

4

Пані іде до людей, проходить мимо Кармельюка. ніби його не помічаючи. Люди низько їй уклоняються.

— Дай, боже, здоров'я нашій пані!

Пані. Здорові і ви будьте. Економа не було тут?

В юрбі (поспішаючись, в кілька голосів). Пішли пан економ до стаєн — може, гукнуть звелите?

Пані. Не треба. (Оглядає людей.) Ну, горілки вам? Істи давали?

В юрбі (вклоняються). Дякуємо пані — пили по чарці і обідали.

Пані (привітно). Всі понажирались? (Штовхає в живіт то одного, то другого.) Бач, як понапирали животи — у кожного, як бубон.

В юрбі (регочуть). Го-го-го!..

Пані. Отож не кажіть, що я вас не жалує! У других панів бачили б ви обід та ще й горілку? Попали б ви до

Кузьминського. Отам би узнали, як треба панів шанувати. А то, бач, ще й іржете, як добрі коні.

В юрбі (сміються. Далі уважно). Дозвольте спитать вас, пані: чи не думає купувати нас пан Кузьминський? — Бо у нас поміж людьми пішла вже така поголоска.

Пані. Все одно, поки жива — не продам. (Задумано.) Продай худобу, продай людей, а з ними — землю. Гроші розкотяться, як полова, з чого же тоді жить? Воно правда — з людьми тепер неспокійно стало, але ж... (Спохватившись.) А ви глядіть мені, шануйтеся, не плещіть лишнього язиками, бо чула вже я, що і між вами є такі, що патякають про якусь волю! Тільки почувете такого, в'яжіть його, собачого сина, та ведіть до двору, а то буде ще й вам за нього! Тепер за це будуть карати, та ще й люто. Не покладайте надії на розбишаків — ось запали цього дурисвіта (показує на Кармелюка), тепер і усім їм увірветься бас. Краще ходіть до церкви більше, а то батюшка он скаржитья, що ви до того зовсім розледачили. Он, кажуть, холера недалеко ходить по людях, голоду сподіваються. Це ж за тее бог і кару посилає на людей, що вони забувають його: панів не слухають, робить не хочуть, бунти здійсмають, розвелося розбишак багато та паліїв... Навчив добра людей отой каторжник, а є ще такі дурні між вами, що ще й жаліють його... Вішать таких баламутів треба, а не жаліть... (Загадалась, потім кинулась.) Так пошлете до мене економа, коли прийде. (Вертається назад повз Кармелюка. Юрба мовчки слідкує за нею очима. Пані іде повільно, щось наспівуючи увіголоса; спиняється коло в'язня, ніби недавно помітивши його. Приглядається з ехидною осмішкою.) А-а... Це ви знову завітали до нас, пане чернігівський дворянине? Бач, яка сорочка на ньому дворянська, які пишні шати лицарські. Тільки де ж це поділася, вельможний пане, краса твоя писаная? Чого так почорнів увесь, чого позападали очі соколині? Що? Порівнявся з панями? Добув волю?

Кармелюк (стомлено). Облиш, пані, за свої гріхи я понесу свою кару. Прости, що заподіяв тобі лихого, забудь... Гріх тримати зло у серці. Сказано-бо у письмі святому: да не зайде сонце у гніві твоему...

Пані (нахиляє нижче голову, тихіше, з ненавистю). Каятися тепер? Ні, не поможе! Посхнеш, як трава, згниєш, як колода, з красою своєю в мурах на прикові! На ланцюгах, як собака! Та знайдеш ти тую волю, що кармаєш

людям! У-у!.. (Тремтить од злості, виймає швидко якусь шпильку з косів, наміряється колоти в лице).

Юрба, збившись тісніше, починає хвилюватися.

К а р м е л ю к. Пані, не тривож моє серце, одійди од гріха!

Пані свариться на нього, далі, уткнувши голову в плечі, швидко одіходить.

5

В ю р б і. Чогось мені аж сумно, щоб не наробив він їм чого?

— І мені — аж ноги тремтять.

— На погане щось кладеться, чи не було б краще, коли б ми пішли звідціль... бо щоб і нам...

Здіймається паніка.

— Хто горить? Де горить?

— Та нігде не горить, то тільки чоловік каже, щоб не пустив він усе димом.

— Терпіть іще, але так воно сьогодні не обійдеться.

— Та цитьте, кажу! Треба ото вам лишень говорити: чекайте готового.

Люди роздивляються на Кармелюка, суворі й таємничі.

К а р м е л ю к (у тузі). Коли вже вони поведуть мене звідціль, щоб очі мої не дивились на їх! Коли перестануть пекти мою душу, мутить моє серце. (Хвилюється. До одного хлопця.) Дай мені, хлопче, твоєї дудки на часинку. (Хлопець дає. Люди перешіптуються.)

Кармелюк бере сопілку, починає грати якусь тоскную мелодію.

Л ю д и. Грає! Грає! (Товпляться.) Цитьте, хай грає.

Всі пильно прислухаються до мелодії.

— Ой, як же нудьгує, як мучиться — краще б ото він мене ножем краяв.

Тимчасом виходять на веранду по обіді пани — веселі, розчервонілі, розкішно поодівані. Сміються, жартують: зачувши сопілку, починають із цікавістю вслухатись, придивляються на Кармелюка, дехто зводить стекольце. Кілька душ одлучається од їхнього гурту, ідуть у двір ближче до Кармелюка. Між ними дуже старий пан у дворянському кашкеті, голова у нього труситься, нога тремтить — видно, побитий полярусом.

Старий пан. Так оце він, той Кармелюк? Не журишся — в дудочку виграєш? Бач, як навчився, собачий син! Артиста! Ну-ну, побачимо, що ти за птах такий співучий. (*Виймає окуляри, чіпляє, приглядається пильно, жадібно.*)

Дві панни.

— Зосю, не підходь, не підходь близько!

— Нічого, він прив'язаний.

— Казали — красунь писаний, я б цього не сказала.

Друга (*зітхає*). Бідна панна Ромця, і що спричинилося з нею? Ославила себе на всю губернію.

— Скандал нечуваний! (*Тихіше.*) Мені здається, що вона просто ненормальна.

— А я гадаю, що це її бог покарав: взяла собі в голову, що тут на Поділлі і пари їй немає. (*Сміється зло-радно.*) Ну, от і пара тобі...

— А знаєш...

Одна другій шепоче щось на вухо.

Друга (*здивовано*). Хіба? А в черниці вже годі писатись?

— Уже не те їй в голові! Про те, що хтіла людей пустить на волю, тепер, кажуть, і не згадує.

— То сьогодні, може, й заручини?

— На те складається: прибирають кімнати до танців, музиків привезли з міста...

— Чи бач, яка історія, а я й не знала. (*Шепочуться.*)

Кармелюк, перегравши, заспокоївся, дрімає.

Старий пан (*по довгому розгляданні*). Так оце ти і є той, що надумав мужиків із панами порівняти? Це ти знайшовся такий, що крадеш у багатих та оддаєш бідним? Волю людям пророкуєш, так-так, бравий хлопець, красивий, як сам Аполлон... (*З пафосом.*) Так як же ти, черв'як, козявка нікчемна, мужик неотесаний, хам, як ти наважився іти проти дворянства? Як ти посмів тільки повстати проти їх права, того права, що дароване дворянству за великі його заслуги од царя! Од самого бога! Сам бог поставив над мужиком пана і буде так, поки стоїть світ: пан буде паном, а хлоп—хлопом. Та тебе ж за це мало почвертувати. Кістки твої поламати. Ти думаєш, живий і

тепер лишнися, повісять тебе, розстріляють, спалять і попід по вітру розвіють.

К а р м е л ю к. Пане, пане, поглянь на себе, ти ж однією ногою стоїш уже в домовині, на тебе давно вже чекає заступ та лопата, а ти ще тремтиш за тими правами дворянськими. Одумайся, пане, та про душу свою подбай.

С т а р и й п а н (*скаженіє*). Як ти смієш перечити мені, грубіян! Ти знаєш — я дворянин, я статський совітник, а ти черв'як, бидло, смієш мені... Та я тебе роздавлю, як муху! Я тебе, як пса, зарубаю, нічого мені не буде за тее. (*Витягає тремтячою рукою стару шпагу, немочно вимахує нею, його умовляють, угамовують.*)

В юрбі здійсмається хвилювання.

- Аж тепер, мабуть, терпець увірветься в нього.
- Чи втекти б звідціль, справді?
- А нам чого боятися? Побачимо.

7

З будинку до столу ідуть: чиновник із великою кучею паперів, Стась, кілька душ панів. Стась в мундірі, з новеньким ордемом на грудях, підпирається палицею. Чиновник сідає за стіл, риеється у паперах. В юрбі хвилювання побільшується.

С т а с ь (*до людей*). Чого? Чого ото загули? (*До чиновника.*) Ви собі не можете уявити, до чого наполоханий цим розбійником дурний мужик! Розумієте, навіть тепер боятися, щоб він своїми чарами якої біди не наслав на їх. Я навіть боюся трохи за варту, щоб не повтікали в дорозі.

Ч и н о в н и к (*він у форменій одежі, окулярах. Коли звертається до панів — воно одживає, робиться запобігливим*). Варту можна буде побільшити до сотні душ. Крім того, у нас привезені з города кайдани; спеціально за ними посилали до Києва. Правда, із усього видно, що тікати тепер він не збирається, але все ж треба буде закуваги. У вас знайдеться коваль?

С т а с ь. Я зараз пошлю за ним. (*Дає загад одному із вартових; вартувий пішов.*)

Ч и н о в н и к. Сьогодні, либонь, ми й скінчимо нашу подорож. Мені й самому набридла вже до нудьги вона. (*Дизиться в папери.*) Власне кажучи, немає потреби затримувати його тут: свідків майже усіх допитував, лишнись тільки та панна.

Стась. Панна уже тута, зараз вона прийде сюди. В дорозі там щось з туалетом у неї трапилось — дівчата поправляють. А за шинкаркою я пошлю зараз, вона у нас тут на кухні. *(Посилає.)*

Чиновник. Ну от, ми покажемо його панні, панна признає його, тоді зразу вирядимо його до міста.

Стась. Мені навіть дивно, хіба ж можуть бути ще які сумніви, що це не він.

Чиновник *(вибачливо)*. Для нас жодних сумнівів у цьому немає. Докази свідків, посвідчення поліції, його товаришів по грабежам, родичів, врешті, його самого власне признання — не полишають жодних сумнівів щодо його лічності. Але, розумієте, скрізь у народі з якоюсь нез'ясованою упертістю роздуваються і ширяться тривожні чутки, що його не впіймали, що дійсний Кармелюк утік, а замість його тримають кого іншого. Щоб розвіяти той туман в народі, вирішено показувати його людям переважно по тих місцях, де його більше знають.

Старий пан. Це прекрасно вигадано, мудро... Не було б зайвим навіть замовити таку спеціальну залізну клітку і возить його по всьому краю на страх усім бунтівщикам. Та і поміщикам цікаво було б побачити того, хто стільки накоїв їм лиха та клопоту. *(До Стася.)* Знаєте, мені лікар заборонив виходити з кімнати, але, прочувши цю радісну вість, я, незважаючи на свою недугу, приїхав до вас за 40 верств, щоб на свої очі звіритися в справедливості тій чутки і щоб особисто подякувати вас, вельмишановний пане, за ваш шляхетний подвиг! У вас дійсно доблісне серце і шляхетська кров! З великою утіхою я бачу, що не вивелися ще лицарі в дворянстві. *(Тисне руку.)* Дякую вам, щиро дякую од свого імення і од імення нашого дворянства. *(Далі урочисто одступає, строго звертається до натовпу.)* Ви повинні дякувати богів, що маєте над собою такого пана. Гляньте — сам цар заслугу його оцінував, прислав йому золотий орден. Великий князь прислав йому за його подвиг дорогий із самоцвітами перстень. Ваш пан — герой, лицар!..

8

Підходять пані Люба з панною Ромцею. Панна в темному, скромному вбранні, трохи бліда, але тримається звичайно, говорить охоче, осміхається. Пані знакомить її з чиновником. Між людьми стриманий гомін: «Оце та панна?» «Це вона!» «Та, що людям дарувала волю?» «Дарувала, да з рук не пускала».

Ч и н о в н и к. Як же панна почуває себе? Може, вам не зовсім добре, то вас можна буде увільнити од посвідчення.

П а н н а. Ні, тепер, здається, я зовсім видужала. (*Кидає швидкий і боязкий погляд на Кармелюка, одвертається.*)

Ч и н о в н и к. Я чув — панна останній час перебувала в монастирі для хворих, умови життя там, певне, благосприятливі, але для живої вдачі, певно, нудні нестерпимо.

П а н н а (*весело*). Я не скажу, щоб було тяжко дуже. Настоятельниця занадто ласкава до мене, пестить, потурає.

П а н і. Іще б пак! Щоб залучить до себе таку пташку, вони й устави свої зламають.

П а н н а. Сад, знаєте, там густий, зелений, із старими тинистими липами і завжди у ньому повно щєбету. Вечорами ходжу по саду досхочу, мрію.

П а н і (*нетерпляче*). Хоч би вже ви швидше скинули оце сумне убрання. Без зачіски аж чудно тепер дивитись на вас. Ніяк не личить оте чернече убрання веселій панні Ромці.

П а н н а (*на хвилину охмарніла, далі веселіше*). Знаєте, уві сні я часто бачу себе у таких світлих та кольористих убраннях, яких в дійсності ніколи й не бачила на собі. Іноді сміюся, співаю...

П а н і. Це дуже добре! Це певна ознака, що ви, серце, зовсім уже видужали.

9

Приходить к о в а л ь з приладдям, в ар т о в и й.

— Коваль прийшов!

Зразу ж між людьми здійсмається хвилювання, напружена увага, між панамі зацікавлення.

Ч и н о в н и к. Знайдіть у возі кайдани.

Вартові шукають кайдани. Панна Ромця глянула на Кармелюка, здригнулась, одступила.

Вам недобре? Я кажу — можна вам тут не бути, коли це вам неприємно.

П а н н а (*уперто*). Ні, ні! Я себе добре почуваю.

Ч и н о в н и к (*до Кармелюка*). От що, голубчику, я

вірю у щирість твого каяття, вірю, що ти не будеш тікати, але кайдани мушу надіти тобі на руки — то вже такий порядок.

Кармелюк. Воля ваша — я перечити законові не буду.

Чинovníк (до вартових). Поможіть ковалеві заклепати наручні.

Вартові мнуться, коваль стоїть осторонь, боязко позирає на Кармелюка. Юрба збивається тісніше, гострим поглядом напружено стежить за кожним рухом в'язня.

Вартовий (винувато осміхаючись). А я, знаєте, не привичний. (До товариша.) Микито, іди ти!

Кармелюк. Ви, люди, не бійтеся, робіть, що вам велять. Я сказав уже, що все одно тікати не буду.

Вартовий і коваль підходять нерішуче, з опаскою.

Стась (сердито). Та сміливіше ідіть, йолопи. Доки ви будете боятися його. (Іде сам уперед.)

Кармелюк (до чиновника). Дозволь мені, пане чиновнику, останній раз вільними руками на сопілці заграти.

Чинovníк (сміється). Що ж, це я можу тобі дозволити.

Кармелюк (грає на дудці ту ж сумну мелодію, далі передає дудку). Годі вже тобі, Кармелюко, по світу нудити! Прощай, воле, прощай, ясний світе, навіки! Ой світе мій прекрасний, ти світе широкий та милий! Як мені хтілося пожити у тобі веселому, та не довелося. Прощайте, люди добрі, не кляніть розбійника Кармелюка, але не ходіть його тяжкими шляхами. (Дає руки.)

Стась. Ну, як його тут? Та чого ти тремтиш, дурило! (Помагає надіти кайдани. Становлять наковальню.) Ну, клебай!

Коваль заковує, дзвенить залізо. Напружена тиша.

(Весело) Квит! Готово!

Пани (радісно, шумливо). Браво, пане Стась! Віва!..

В юрбі встає і дужчає якесь живе хвилювання, гаряче змагання, суперечки.

Стась (до людей). А у вас що там іще за гомін? Чого полохаєтесь, як барани? Може, й тепер іще сподівається, щоб не напустив вам чару якого?

В юрбі. Та ні, не те, паничу! Але ось, кажуть, люди...

Стась. Ну, що там кажуть?

Пани (*глузливо*). Може, вовком перекинеться?

— Птицею полетить?

— Думали, справді, соколом літає? (*Сміються.*)

В юрбі. Ні, не те кажу: а ось прийшли люди, кажуть, що це ніби не він!

Голоси. Ні, це не він! Не він! Це не Кармелюк!

Стась (*обурено*). Що ви зробите з цими дурними головами!

Чинovníк (*суворо*). Ви, мужички, дурниці вигадуйте! Що ж ви гадаєте: замінив його хто-небудь чи як? Або ніхто його не знає, на ваших же очах свідки признавали його! Що ви, почамріли? Ну, а тепер я прошу панну посвідчити нам. Ви колись попадали в руки розбійника Кармелюка?

Панна (*набирає відразу офіційного вигляду*). Так, цієї весни в лісі над чорним шляхом.

Чинovníк. Ви тепер зможете його опізнати? (*Показує рукою на в'язня.*)

Панна підходить ближче до Кармелюка, приглядається, далі повертається до чиновника вдивована, поводить незрозуміло плечима.

В юрбі (*сміливіше, радісно*). Не він!

— І не схожий.

— Справжній Кармелюк уже, кажуть, десь у скелях Дністрових гуляє!

— Уже пішов у світи.

— Це бог знає, що воно таке.

Між панами сполох: «В чім річ?» «Що таке?» «Що вони вигадують?»

Чинovníк (*до панни стурбовано*). Прошу панну придивитись до в'язня уважніше! Візьміть, крім того, до уваги, що він був ранений, лежав хворий і дуже змарнів. Навіть і тепер він не зовсім іще видужав.

Панна (*сміливо, з погордою підходить до Кармелюка, приглядається*). Ти бачив мене де-небудь?

Кармелюк (*придивляється*). Бачив, паненко. Це, либонь, та панна, що колись танцювала нам у лісі.

Панна (*зразу спалахнула, засоромилась*). Так, він! (*Одіходить засоромлена, капризно надувши губи. Між*

панамі радісний веселий регіт.) Панна бачила лицаря! Героя, а не якогось злодіяку.

В юрбі ніяково, незрозуміло позирають один на одного.

Чинovníк. Ну, а шинкарка прийшла уже?

10

Виходить із юрби Христина. Вона одіта у якесь ганчір'я, убога, з брудними руками, недавно одірвана од чорної роботи.

Чинovníк. Ти будеш шинкарка Христина?

Христина (вклоняється). Я, пане!

Чинovníк. Скажи мені, ти не знаєш, часом, оцієї людини? (Показує на Кармелюка.)

Христина (повернувшись до Кармелюка, придивляється, потім відразу заходиться плачем). Ой боже мій! Доля моя нещаслива!

Чинovníк. Ну що, впізнала?

Христина. Коли б менше його знала, сказала б, що це не він, а його тїнь.

Кармелюк. Прости і ти мені, Христино, бачу, що через мене поневіряєшся ти у світі. Прости мені і забудь.

Христина (ридаючи). Хай тобі бог прощає! Іди од нас, живи вже, як бог дасть, та більше не вертайся сюди, щоб не було вже про тебе ні слуху, ні пам'яті.

Чинovníк (до Христини). Значить ти, молодице, упізнаєш розбійника Кармелюка?

Христина (плачучи). Хто його не впізнає, паночку?

Чинovníк (пише). Можеш іти. (До панів.) Розпишіться хто-небудь за неграмотну.

Пані. Та вона ж сама у нас грамотна.

Чинovníк. Так навіть? (Дає перо Христині.) Ану, розпишись, молодице.

Христина, втерши сльози, бере загрубілими брудними руками перо, підписується.

Між панамі (сміються). Це ж та грамотїйка-поетеса! Пісні про розбійника складає.

Христина, розписавшись, затуляючись рукавом і плачучи, швидко пішла.

Пані (починають знову глузувати). Який же темний та дурний народ!

- Нічого йому в голову не можна вбити!
— Бидло бидлом.
— Заберуть яку нісенітницю в голову, то й києм не виб'еш її з них.

Осторонь коло панни Ромці товпляться кілька душ панів, між ними пані Люба і Стась. Вони жартують з нею, розважають, лагідно журять. Панна сконфужена і капризна, крізь сміх соромиться і крізь сміх сердиться. Стась увічливо і боязко починає розмовляти з нею. Між ними одбувається, видимо, замирення.

В юрбі. Здається, таки ми помилилися!

— Він!

— Може й він, хіба я його знаю?

Одступають назад засоромлені й зажурені.

Чинювник (скінчивши щось писати, встає, підходить ближче до натовпу і починає говорити голосно й авторитетно).

Люди здіймають шапки, збиваються тісніше, слухають уважно.

Слухайте сюди, мужички! До нас доходять звістки, що між людьми, так як і оце у вас, ходять безглузді чутки. що розбійник Кармелюк уже утік і гуляє на волі, що він має чарівну силу одводить очі, напускає туман на людей. проходить крізь мури і багато інших дурниць. Ви самі тепер бачите, що такі чутки — це вигадки темних заляканих людей і доймати віри їм може тільки зовсім темна, дурна людина. Спійманого розбійника Кармелюка, що стоїть перед вами, колись дезертира, потім штампованого каторжника начальство знає прекрасно і не помилилося, пізнаючи його. Всі його ознаки, всі його незчисленні злочинства, всі звички, примітки на тілі — все це списано на тисячах аркушів і ми знаємо краще, ніж ви, хто він такий. Ніякий він чарівник і ніякий лицар — це звичайний розбійник. Правда, господь нагородив його од природи і хистом, і розумом, і силою великою, але той божий дар він поклав не на чесну працю, а на розбої й бунтарство. Щоб прихилити до себе людей, цей розумний і хитрий розбійник пускав чутки, що він боронить бідних людей од панської кривди, що він оддає на бідних все пограбоване в багатих, баламутив людей злочинними словами про рівність усіх людей, про волю, і темний народ вірив йому, знаходились такі простосердечні люди, що мали його за героя, за лицаря

і не тільки не оддавали його в руки правосуддя, але навіть переховували його і всіма заходами допомагали йому утекти од заробленої законної кари. От через те він так і поширив свої розбійницькі ватаги по всьому краю, через те стільки років і міг він вільно і безкарно грабувати наш край. Але начальство напружило всі сили, щоб ослобонити край од грабіжників, і вже не одна тисяча сидить їх по тюрмах та по засланнях і от врешті бог поміг вашому хороброму панові піймати і самого Кармелюка. Тепер нема чого його боятися нам: догляд буде за ним пильний, тюрма кам'яна, мурована, замки і ґрати справні, кайдани залізни, міцні і коли б він надумав знову утекти — уже це б йому не вдалося. Але він і сам уже побачив, скільки лиха наробив людям, і він жахнувся. Заговорила в ньому розбійницька совість, він сам у всьому признався, покаювся й прохає на себе справедливого суду й кари. Не вірте ж, іще вам кажу, ніяким злочинним вигадкам і не тривожте надаремне себе непевними думками про рівність, про волю, бо в законі такого немає. Слухайтеся ваших панів, робіть чесно, не змагаючись. Вірте своїм панам, вони знають, що робити. І знайте, що за вас пани відповідають перед царем і законом.

Люди стоять пригночені; пани з гординею, піднявши високо голови.

11

Із гурту людей швидко виходить економ, хворий і схвильований, кашляє.

Економ (До Кармелюка). Ну що, знайшов волю? Добув правди? Воля... (З жагою.) Де вона, твоя воля? Яка вона? Ти ходив по землям, шукав її по світах далеких, скажи ж мені — бачив ти її де-небудь, хоч уві сні? Кайдани та батоги, остроги, колоддя на шиї у себе ти бачив, а не волю! Нащо ж ти світ баламутив даремно, нащо дурив? Нащо стільки миру запакував у кайдани, потягнув із собою до Сибіру?

Чинювник (до економа) Заспокойся, голубчику! Ти хворий, тобі не слід тривожитись.

Пані. Годі. Остапе, що тобі причинилось? Чого так розхвилювався?

Економ (закашлявся, махнув рукою, повернувся йти. Потім знову спиняється, б'є себе в груди. До Кармелюка).

Ти мене даремно збавив! Через тебе я гину! Вірив і я, дурний, що ти правди шукаєш! А тепер сам каєшся? Пізно, товаришу. Я панський собака, я продав совість. (*Рве на собі сорочку.*) На, добивай мене, все одно скоро здихать буду. Але я перед людьми кажу тобі: брехав, що ти правди шукав! Немає її на землі, вмерла! Нащо ж... (*Закашлявся й пішов.*)

В ю р б і (*зростає жаль і гнів, і обурення*). Хто він такий, щоб він справді стояв за правду? Гультай, розбишака, дуривіт, більш нічого.

— Вигадали чорт знає що: і такий, і сякий. Скільки гинуло через нього миру, а він тепер кається.

— Кається, як попався в добрі руки. Чом тоді не кається, як на волі був. Крав-крав стільки років, морочив людей, дуривіт, тепер схаменувся: бог карає.

— Душі супокою забажав! Щоб ти не зазнав супокою не то в тюрмі — в могилі, каторжнику проклятий.

— Брехун, злодій!..

П а н и (*сміються*). Аж он коли побачили дурні глови, хто він такий, розшолопали, насилу розібрали, баранячі голови!

К а р м е л ю к (*ніби просипаючись од сну*). Що ви кажете, люди? За що клянете? Я — злодій? Коли це Кармелюк став у вас злодієм?

Г у р т (*нападає лютише*). А ти ж хто, думав? Благодітель? Годі вже дурить голову! Довго дурив, тепер не одуриш.

— Вигадали чорт знає що: «Він бідних людей обороняє». Робить не хотів, ледащо, то й узявся за злодійство.

— Щоб п'янствувать на волі та молодичь зводить! А його ще й жаліли; піймали гультая, то й дяка богів! Катюзі по заслугі!

— Казали: він тільки у багатих бере. А хіба не він волів покрав у бідного мужика?

— Та й крав і в бідних! Усе крав: останню корову крав, сало крав!

— Його давно треба було забити, щоб і світа не поганив.

Погрожують кулаками, вимахують ціпками.

Ч и н о в н и к. Ні, цього не можна робити, мужички! Його буде суд судити: свої кари він не втече, а самочинно судить його не можна.

В ю р б і (сміливо). Забить його, брехуна, дурисвіта на місці та й суд йому весь!

— Який ще там суд — признавайся перед миром, собака, що брехав людям.

— Признавайся, злодіяко, а то на місці заб'ємо.

Напирають на Кармелюка, пани злорадісно перешіптуються, сміються.

К а р м е л ю к (грізно). Заждіть, геть! Кого ви лякаєте? На кого руку здіймаєте? Ви забули вже, що Кармелюк нікого не боїться в світі, но лиш одного бога!

Люди полохливо одступають.

Не брехав я нікому в світі, але в вас, убогі люди, совісті немає. Ви брехуни, ви бідні, як старці, і злі, як собаки! Ви маєте очі, маєте уші, чому ви не чуєте, чому ви не бачите, що робив Кармелюк на світі? Ви зовете мене розбійником і злодієм, але кому я з вас кривду заподіяв? Злодії крадуть чужую працю, але у кого із вас брав я вашу криваву копійку? Розбійники людей убивають, але ж я хіба загубив чужу душу?

В г у р т і (окремі голоси). Правда його: самі ми більш гріхів маємо, ніж він душ загубив.

— Самі люди, як ті звірі.

К а р м е л ю к. Чому ж ви не помічаєте, за кого я втопив свою долю? Чи в мене жінки не було, чи в мене ж дітей немає, чи мені ж оцей світ широкий та веселий не милий? Щоб мені не хотілось пожити по-людському у цьому прекрасному світі, щоб я недаремне зміняв його на гіркую розбійницьку долю? За вас я гину, за вашу правду, за вашу долю! За вас я світ зав'язав собі навіки. Життя своє пустив марне.

В г у р т і (голосно). Кажі, кажі!

— Ще кажі!

— Не бійся! Аби правда!

К а р м е л ю к (з жалем). Чому ж ви того не помічаєте, убогії і злі люди, за що гонять мене, як вовка, за що кують кайдани, на ланцюгах, як звіря, по світу водять, за що світ мені мурують, мое тіло і душу мою розривають. Я ж не лиходій, я ж не звір, я ж не заїдав у світі чужого віку... Бо я ж... (Од жалю не може говорити.)

В г у р т і (жагуче). Кажі, ще кажі!

— Кажі всю правду, як би самому богові!

Кармелюк (схиляє на хвилину од невимовного жалю голову, далі підводить проясніле лице із задуманими, ніби повитими чаром очима, співає тихо, з експресією).

Зовуть мене розбійником,
Кажуть, що вбиваю...
Не убив же я нікого,
Бо й сам душу маю.

Часом візьму в багатого,
Та й бідному даю,
І так людей наділивши,
Сам гріха не маю...

Пани починають хвилюватися, сіпають чиновника, щось сердито починають йому говорити.

В гурті (слухають пісню як зачаровані, ніби на молитві. Далі вириваються боязкі, окремі голоси). А воля?

— Буде коли-небудь вона?

— Де ділась наша воля? Кажуть, сховали нашу волю!

— Оддайте волю!

Пани (піднімають гомін, до чиновника). Він людей баламутить!

— Він бунтує!

— Годі говорити із ними про це!

— Загадайте мовчати!

Чинovníк (до людей схвильовано). Мужички, не тривожтесь даремно, не хвилюйтеся, я вже казав вам, що немає ще про неї нічого в законі, але коли б вона вийшла...

Стась (виходить наперед, рішуче одхиляє чиновника, сердито до нього). Які такі можуть бути розмови тут про це. (До гурту.) А хто там волі захотів, ану обзивайся! Та знаєте ви, що за такі речі я усіх вас в ланцюги закую, в Сибір на каторгу спроваджу! Я вам покажу і правду і волю, я пан над вами! Я тут господар! Я і суд, що схожу зроблю з вами! Я не буду панькатись: з вас швидко шкурри попускаю, та я з вас... Що це таке? Бунт? Геть шапки, на коліна! Ось вам воля. (Вимахує палицею.)

Люди здіймають шапки, спершу по одному, а далі гуртом падають на коліна. Пауза.

Кармелюк. Так оце така ваша правда? Оце такий ваш закон правдивий і суд? Простіть мені, убогі люди! Як

собака брехав вам, коли казав дождитися од панів правди. Розум мій потьмарився од горя і не те я вам казав, що веліло мені серце. Легше зрушити гору кам'яну, ніж панську душу. Душа їх скам'яніла і витрухло серце. Коли б було у їх серце, воно огнем зайнялося од людських сліз; коли б була душа у їх, плачем би вона заплакала од людських прокльонів. Не бійтеся їх, не вважайте на їх пиху білу, на їх гординю панську, не дивіться, що вони ходять у світі і в розумі, вони є правдиві розбійники, вони із злодіїв злодії, бо вони одняли, украли у нас — убогих людей — нашу волю і долю.

Пани (*здіймають гомін*). Звеліть замовчать йому, що це таке?

— Вкоротить йому язика! Він бунтує! Він злочинні речі говорить!

Чинovníк (*до Кармелюка*). Одумайся, що ти говориш? Ти сам собі кайдани куєш, яму копаєш! Це так ти покався? Пам'ятай, всі твої злочинні слова будуть записані і ти будеш одповідати за них!

Кармелюк. Пишіть, записуйте кожне слово, бо багато про мене писали вже, але правди в тому писанні не видно.

Гомін між панами зростає, разом із ним дужчає голос Кармелюка.

Не чекайте ж, люди, добра од них, бо й кістки ваші травою поростуть, а ви його не діждетесь! Встаньте, не бийте їм поклонів, ніби богові, бо то гріх. Не давайте душі свої в наругу, скидайте кайдани, розбивайте ярма. Не слухайте панів! Не робіть панщини!

Пани (*здіймають лютий грізний крик*). Забить йому, хлопові, горло!

— Не слухайте його!

— Він безбожник!

— Таких на шибеницю!

— Забийте йому рот!

— Хватайте його!

Пани напірають гуртом. Сторожа злякано оточує Кармелюка.

Кармелюк. Хто безбожник? Кого бить? (*Розриває ручні кайдани, вимахує ними.*) Хто підійде — трупом ляже.

Сторожа кидає зброю, тікає; люди поскоплювались, товпляться назад.

Хай прощає мене бог милосердний, був розбійником і буду, таким і на суд його праведний піду. (*Рве кайдани на ногах.*)

Панна Ромця (*хапається за груди*). Ой!

Дехто з панів (*підбігають до неї*). Що таке, що з нею?

Панна Ромця (*виривається з рук*). Ой, пустіть мене! Куди ви ведете мене! Пустіть! (*Вирвавшись, починає кружитись в танкові.*)

В гурті (*сполох*). Стерялась!

— Панна стерялась!..

Стась (*до людей*). Хватайте його, в'яжіть! Ви за нього будете винні. Всіх вас в острог посадять. Беріть, в'яжіть!

Люди хвилюються.

Люди. Як його взяти?

— Хіба його можна взяти?

Пани. Сторожа!

— Варта!

— Чого стоїте?

— Стріляйте його, беріть його, в'яжіть його, на смерть бийте!

В гурті. Тікаймо, бо він нас огнем пустить!

— Ходімо звідціль!

— Нашого немає тут.

— Глянь, що це таке?

Звертають увагу на пух, що хмаркою злетів із саду.

— Де, що?

— Що! Сніг напускає!

— Сніг, сніг!

— Який сніг, то, либонь, пух із дерева!

— Я тобі як дам пух, то й ногами вкриєшся!

— Сніг валить!

— Сніг, сніг!

Починається паніка; всі тікають врозтіч, темніє. Чути тупотіння ніг.
Окремі викрики сполоху, далі все змовкає.

Жагучі голоси. Кайдани розірвав?

— А що, не казав я, що так буде?

— Пішов у світ... Чуєш? — співає:

За Сибіром сонце сходить...

На сцені розвидняється, все в казковому світлі.

— Глянь! Крилами полетів! У світ полетів!

Люди (товпляться). Де? Де?

— Та де ж він — я нічого не бачу!

— Гляньте сюди — сліпні! Гляньте у хмару!

В зареві з'являється у хмарах фігура Кармелюка на коні, в лицарських шатах, з розірваними кайданами. Перелякані пани визирають із вікон із різною зброєю в руках.

[....]* з переляку сидить старий пан, сховавши голову за куц. Люди радісні, зачаровані стоять із піднятими вгору головами. Остеронь економ заходиться од кашлю. Папери вітром рознесло по двору. Панна Ромця лежить зомліла. На веранді змагаються про щось Стась із чиновником. Чути здала голос Кармелюка.

— Не загине правда у світі! Чекайте її, убогі люди, на Кармелюка надію майте. Буду довго іще ходити я по світу, і не візьмуть мене ні кулі, ні кайдани, ані кам'яні мури. Буду блукати по лісах темних, по сирих печерах, по очеретах, по тернах колючих, але ви мене не забувайте. Завжди мене чекайте. В темнії ночі непроглядні я буду вас у великій вашій тузі навіщати і впізнаєте мене, убогі люди, по силі моїй могутній, по красі моїй великій і по долі нещасливій. Бо дав мені господь силу непоборну, щоб кайдани рвати, топтати неволю, панську кривду розбивати, а красу мою велику, щоб мене, розбійника, люди не боялись. (Одлігає у світ.)

Завіса

26 січня — 20 травня 1918 року.

---

* Нерозбірливо.

ОСІННІЙ ВІНОК

Феєрія

Гора, поросла диким деревом. Між деревом на галявині монумент поета. Осторонь — старенька хатка. Осінь. Опалий лист, згребений у купи. Могила занедбана, монумент похилений, кругом бур'яни, ходить осінній сум. На могилі і на монументі вінки посохли, потемніли. Дід забиває в хаті вікно дошками. Онук а, невеличка дівчина сидить смутно на призьбі. Коло хати лежить винегене різне хатне збіжжя. Забивши вікно, дід складає в узи хатні речі. Між ними знаходить пучок сухого полиню. Передає його онуці.

Д і д. Оцей полинь, дочко, порозкидай на могилі й коло могили,— люди казали, вони його бояться, як огню.

О н у к а. Хто такий, діду?

Д і д. Усе ти хочеш знати! Панни тут такі водяться. Поки сюди люди ходять, поки ми тут живемо — вони бояться, а як ми виберемось звідціль та настане осінь, вони унадыться сюди.

О н у к а. Чого, діду? Гору обвалюють?

Д і д. Ну й цікава. Гору обвалюють, пустиню робить. Колись ця гора була дика, ніхто крім їх тут не бував, їхня тут воля була, ну, а як його поховали тут — почали люди сюди вчаштати, порозгонили їх. Отож вони й хочуть назад її собі одібрати; здичавіти, пам'ятник скинути, щоб люди сюди не ходили. Походом, війною ідуть на його.

О н у к а. А ви, дідусю, бачили ту війну?

Д і д. Коли б не бачив, не казав би. (Упоравшись із речами, сідає коло онуки.) Не казав би, кажу, коли б не

бачив. Було це восени пізно, як усе листя поспало з дерева, а вінки усі на могилі посохли. А я вже давно помітив, що як тільки вінки на могилі пов'януть... (Чути гудок пароплава. Дід дослухається.)

О н у к а. То що, діду, як вінки пов'януть?..

Д і д. Це ж уже й пароплав прийшов. А мені ж треба було там людей стрінати. Студенти сьогодні придуть... (Захапався, встає.) Побудь, дочко, тут, а я ще, може, вспію до пароплава. Я швидко вернуся.

О н у к а. Я боюсь сама. Сумно.

Д і д. Чого? Таке й вигадай. Гомони собі, пісеньку співай, буде веселіше. А я буду на пристані, гостинця тобі принесу. Добре?

О н у к а (подумала. Повеселішала). Ну, я вже не буду боятись.

Д і д. От і добре. От і любя, дочко, а то «сумно». (Взяв один на плечі узол, поспішаючись, пішов з гори.)

О н у к а (підходить до могили, розкладає на могилі сухий полинь, наспівує):

Що в перепілки
Дітки маленькі...

(Перестає співати, розглядає на монументі сухі вінки.)
А хоч би ж тобі одна живенька квіточка — всі посохли.

Кругом рожево темніє, шумить вітер, чути гострі, короткі згуки.

Xil..

Xal..

Xol..

Д і в ч и н а (зводить сполохано плечима, швидко починає шепотіти). А мені дідусь пряника принесуть, солодкого-солодкого, як мед!

Знизу на гору витикаються у вінках із сухого листу голови осінніх пани. Розмальовані в сине, в жовте, в голубе. Прикраси їхні — реп'яхи, колючки, сухе бадилля. На головах — із осіннього листу вінки. Світ рожевий, фантастичний. Дідова онука ховається за кущ, визирає звідтіля. Одна панна вибирається на гору, оглядає вінки на монументі.

П а н н и. Чи всі вінки пов'яли?

П а н н и. Усі.

П а н н и. Чи всі квітки посохли?

П а н н и. Усі.

— Гу-гу! (*Кидаються до могили. Чхають, далі сполохано.*)

— Дзінь! Дзінь! Тут полинь!

Панни, як буря, гасають кругом пам'ятника засипають пам'ятник сухим листом, рвуть і розкидають сухі квітки з вінків.

— Гу-гу!

— Оддай нам нашу гору!

— Йди геть із нашої гори!..

— Гу-гу!..

— Чхи-чхи!

— Дзінь-дзінь! Тут полинь...

Розривають, розкидають, руйнують грядки, квітки.

— Розвіємо полинь!

— Розкидаєм полинь!

— Чхи-чхи!

Затуляють носи, бігають, чхають, одкидають стебла полиню далі од могили.

Дівчина (тікає із-за куща, мов вітром її погнало).
Ді-іду! Діду!

Матка, панна з буйнішим на голові вінком, розставляє руки, даючи знак: «Дзінь! Дзінь!» Всі панни стають з нею в ряд з одного й другого боку.

Матка сідає на підмурок монумента. З одного й другого боку низками, голова до голови, прилягають панни.

Матка (*таємниче шепотить і мова її зливається з шелестом листу*). Снівся сеї ночі мені страшний сон...

Панни (*швидко знишка передають на ухо, ближчі — дальнішим*). ...Снівся страшний сон...

— ...Страшний сон...

— ...Сон...

— Сс... Сс... Сс...

Матка. Чи всім вам чути?

Панни. Чути... чути... чути...

Матка. Наїхали майстри із лопатами, із сокирами, учинили такий шум на горі...

Панни (*передають*). Учинили шум...

— ...Чинили шум...

— ...Шум...

— ...Шш... Шш... Шш...

Матка. Чи всім вам чути?

П а н н и. Усім... Усім... Усім...

М а т к а. Щоб тут люди не ходили, засієм гору забудьками... (Сполохано.) Дзвінь-дзвінь!

Усі підводять голови, дослухаються. Чути вигук. «Гей-гоп! Ось стежка!»

(Злякано) Гості! З міста! Бодай вам не було пуття. Ховайся в лист!

П а н н и. Ховайся в лист! Ховайся в лист! (Схоплюються, ховаються в кучах листу, тільки видно їхні вінки.)

На гору вибираються двоє студентів: юнак і дівчина. У дівчини вінок із осінніх квітів. Юнак — без шапки. Казковий світ зникає. Тільки трохи його там, де поховались панни.

Д і в ч и н а (втирає хусточкою піт із чола). Ху!.. Ну й гора!

Юнак (дивиться на годинник). Ну, клади вінок — і вітром назад. Пароплав буде стояти ще тільки півгодини.

Д і в ч и н а. Успіємо! (Кладе на пам'ятник свіжий вінок.) Треба щось узяти звідціль на спомин, а то наші й не повірять... (Бере суху квітку.)

Юнак (озирає гору). Як усе тут занедбано, занехаяно...

Д і в ч и н а. А ти не бачив — на пароплаві їхали двоє інженерів з приладдями. Я чула — розмовляли з людьми. Казали — щось мають тут будувати... Санаторію чи музей... не дочула добре.

Юнак. Про це давно говорять...

Д і в ч и н а (злегка прихиляється до студента). Глянь, скільки тут самотини на всьому й журби... Посидьмо тут одну хвилинку. (Сідає на лавочці.)

С т у д е н т. Не більше ж, як хвилину. (Сідає поруч.)

Фантастичне світло змагається з реальним.

Д і в ч и н а. Нечувана, невидана гора.

Юнак. Не гора — жива легенда. Хіба ж і не легенда. Тільки подумай. Була дика, безлюдна гора. Поховали поета, і гора загула, запалала, як той вулкан негасимий дмухає огнем на цілий край. І далі за межі України. На безлюдну, на дику гору поет тягне за собою тисячі, десятки тисяч, сотні... з усіх кінців людей. Якої треба для цього сили, яких могутніх чар! Чи це ж не казка? Не легенда!..

Д і в ч и н а. Як б'ється в мене серце!

Під час розмови панни, то одна, то друга, визирають із листу, дослухаються. Інша перебіжить з одного місця в друге. Одна підкрадається позаду до дівчини, підслухує, далі кидає на голову їй суху гілочку. Дівчина бере ту гілочку, милується.

(До юнака.) Пам'ятаєш —

Минають дні, минають ночі...
Минає літо...

На хвилину змовкають, задумані Панни шумлять стиха листом. Чути розкиданий, багатоголосий шепіт: «Минають дні, минають ночі... шелестить... минають ночі... шелестить листя... гаснуть очі... шелестить... заснуло серце... гаснуть очі... Серце спить... Шелестить... шшш...»

Переходять у звичайний шелест...

(Зітхнувши, вразу кинулась, озирвається.) Ну, ходім!
(Встають.)

Світло звичайне.

(До монумента.) Прощай, дорогий поет! Не сумуй за нами. На весну — будем знову тут! (До студента.) Ну, бігом?

Беруться за руки, збігають з гори. За ними — вихор.

Світло фантастичне.

Юрмою вискакують панни, шпурляють услід гостям груддя, паліччя, сиплють піском.

— Бодай ви ноги поламали!
— Бодай ви сюди більше не вернулись!
— І сліду не знайшли сюди!..
М а т к а (дає знак). Дзінь! Дзінь!

Стають у коло.

Щоб тут люди не ходили, засієм гору забудьками!. Посієм сон!..

Панни. Посіємо! Посіємо! (Навколо монумента водять танок, мов що сіють з приполу. Водячи, стиха співають:)

Сієм сон, сієм сон,
Забудьки...
Щоб сюди позаростали
Всі стежки...

Далі мотив без слів, як гуде вітер.

Бринять невидимі струни, всі панни як одна спинаються, підводять голови на монумент.

— А. прокинувся? Не спиш?..

Роблять наступ на монумент, махаючи руками.

— Не будеш тут! Не будеш! Ми дух твій вивієм з гори, засиплем, заметем!

Бринять струни, панни потішають..

— У-у!.. Покотимо з гори!

— В бескеття, в кручу!

— В провалля, у глибоке дно!..

— Дайте люті-зілля!

Матка передає лють-зілля, всі нюхають по черзі, скаженіють. Бігають кругом монумента, дедалі наближаючись до монумента..

— Дзз!.. Джж!..

— Вали його!

Раптом кидаються до монумента. Тільки взяли руками за монумент — загуркотів грім, бризнув навкруги огонь. Всі панни з жахом одскакують.

— Тут живі квітки!

— Тут живий вінок!..

— Горю! Горю!..

В безладді бігають коло пам'ятника, горять різнокольоровими огнями, тікають в ліс.

Темно.

Видніє.

До могили йдуть дід, інженер, студенти з інженерними приладдями. За руку дід веде онуку. Онука в руці держить пряник. Показує його комусь за куші, дращить.

Дід (до онуки). Ну, бач, дочко, нікого тут не було й немає. То тобі привиділось таке.

Один із студентів (до дівчини). Ось ми як поставимо тут нові будинки, сад насадим, квіток насіємо, то вже і духу їхнього не буде тут.

ОСІННІЙ ВІНОК

Осіння феєрія
(Малюсіньке)

ТУТ БУДЕ:

Невидимий геній — голос.
Осінні панни.
Дід, що стереже гору.
Дідова онука, маленька дівчинка.
Юнак.
Дівчина.

Гора. На горі — ліс. Між деревом на галявині — висока могила. На могилі — монумент поета з лірою. В глибіню — стежка, видно синю далечинь. Листопад. На дереві й долі — скрізь кольорове осіннє листя. Вінки на могилі посохли, квітки, що росли, пов'яли, могила позаростала бур'янами. Все запусчене, занедбане...

Дідова онука (*невеличка дівчинка, одмітає од могили митлою сухе листя* *Одмітаючи говорить чи то до себе, чи до статуї поета*). Бач, як на горі стало сумно: і квітки пов'яли, і трава пов'яла, і люди вже сюди не ходять... А буде ще сумніше, бо завтра і ми з дідом виберемось з гори: замкнемо хату, дошками вікна позабиваємо, підемо жити вниз... І вже більш не буду я тебе обмітати і казок тобі казати вже не буду. Ой, буду ж, буду я скучати за тобою!.. А ти за мною будеш?.. Ну, що ж його робити. Зимою тут нам не можна жити — дідусь кажуть, що й

води не можна буде сюди принести — слизько. Зимою ніхто не зійде на цю гору. Будеш тут жити сам. Сумно-сумно буде тобі самому та страшно... (щось надумавши, біжить швиденько до статуї, сідає поруч на підмурок, говорить таємниче), бо тоді, як нікого тут уже не буде, понабігають сюди вовки... ні, не так... не вовки — понабігають сюди такі панни, кошлаті та холодні. Та будуть тебе лякати, будуть танцювати, гу-гу! гу-гу!..

Десь гуде вітер.

О, чуеш?.. (Далі, злякана, схоплюється з місця, прислухається. Гукає.) Діду, діду! Діду! Ідіть сюди, бо я тут сама боюся!.. Діду, тут ось хтось лякає!

Темніє; шумить деревом вітер, сумні акорди. Дівчинка кидає мітлу, тікає. Порив вітру.

Г о л о с н е в и д и м о г о (гучний, як дзвін). Це хто сюди шумить, кошлатий і холодний?

На горі знизу витикаються голови у вінках із сухого листя — осінні панни. Всі разом співають.

— Це — ми... Це ми!..

— Ми — панни з будяків,

Ми — пани з лопухів,
Вінки у нас із листу.
А з реп'яхів — намисто,
Солом'яні свистілки,
З осоки шумилки,
Вшш!.. Всс!..

Свист і шум.

Г о л о с. Чого вам треба тут, солом'яні почвари?

П а н н и. Ми чули, що квітки посохли,

Ми чули, що квітки пов'яли,

Прийшли ми гору однімати!

Оддай нам нашу гору!..

Г о л о с. Шуги звідціль на очерета, на болота, на гнілі колоди! Тут люди ходять, тут протоптані стежки!

П а н н и. Заростуть стежки! Росли тут реп'яхи, колючий глід та дереза — і знову поростуть! Наш час прийшов!.. Верни нам нашу гору!

Г о л о с. Моя гора!.. Я — владар тут!

П а н н и. Наша! Наша! Наша!

Крутить вихор.

Гу-гу!..

Всі кидаються до могили, починають дикий, безладний танок. Кидають на статую листя, сухе бадилля, паліччя; шумлять, свистять.

Д і в ч и н к а (десь за кущами). Діду, та ідіть же сюди. Швидше, діду!

Г о л о с д і д а. Зараз, зараз! Зажди трохи. Кричить, немов її там ріжуть.

М а т к а. Дзінь-дзінь! (Підіймає палець.)

Вітер затихає, панни стають на місцях нерухомі.

(Стурбовано.) Я чула близько живий голос — ховайтесь в листя.

Всі лягають в осінній сухий лист півколом. Скраю — матка. Видно тільки їх у лице.

Чи чуєте? Щоб сюди люди не ходили — сьогодні ми посієм забудьки. Я вчора звечора достала їх.

П а н н и. Які се забудьки?

— Які се забудьки?

М а т к а. Нас ніхто не слуха?

П а н н и (озирнулися кругом). Ніхто!

— Ніхто!

— Ніхто!..

Вітер чуть тільки колише листом.

М а т к а. Тсі!..

П а н н и (одна одній). Тсі!.. тсі!.. тсі!..

М а т к а (таємниче). Є така тут круча глибоченна, чорна, не світить туди місяць і не блищать зорі, не падав зір людських очей... Не був ні звір, ні чоловік не ходив...

П а н н и (одна одній нишком передають по колу). Не падав зір очей...

— Не падав зір очей...

— Зір очей...

М а т к а. Чи всі ви, діти, чули?

П а н н и. Чули! чули... чули...

М а т к а. А в тій кручі глибоченній між колюччями, дрюччям зілля мить, сон-дрімота спить... цвіте... забудьки ростуть...

Панни. Сон-дрімота спить...

Сон-дрімота спить...

дрімота спить...

Матка. Чи всі, діти, чули?

Панни. Усі... Усі... Усі...

Матка. Під тими дрімотами забудьки ростуть...

Панни. Забудьки ростуть... Забудьки ростуть...

Матка (*затурбовано підводить голову*). Погляньте — хтось іде!

Країня панна (*визирнувши*). То старий дід, а з ним — його онука... Злякать?

Матка. Не варт. Сховайте голови.

Всі ховають обличчя в листя, голови зливаються з його кольорами. Панни стають непомітні. Чути тільки шелест казки та тихий шум вітру в дереві.

Виходить дід, за ним — боязко ховається онука.

Дід. Ну от, дивись сама — нікого ж немає? Кого ж тут злякатися? (*Обходить могилу*.)

Онука. Еге! А хто ж ото понакидав сюди листу та гілля?

Дід. Хто понакидав? Вітер понакидав — от хто. Бачиш, як сьогодні увесь день вихрі крутять. (*Скидає з могили гілля й паліччя*.) Вигадає щось, та й сама злякається. То в неї гора тужила, то якісь струни грали, а це знову.

Онука (*гаряче*). Ні, ні, дідусю, я тепер уже бачила своїми очима. Стояла отам за кущами і все бачила.

Дід. Ну що ж ти бачила, що бачила?

Онука (*подумавши*). Я бачила: понабігало їх сюди багато-багато та як напали на його (*показує на статую*), листя на його сиплють, паліччя кидують, лице йому дряпають — звели таке, що й світу не видно...

Дід (*неймовірливо*). Дивись!.. Та чи ти ж мене не дуриш, дочко?

Онука. Ні, ні, дідусю, правда. Кричать: тікай з гори! Це наша гора!

Дід. Що ж воно таке? Яке воно?..

Онука (*думає*). Таке... Я не знаю, ніби панни...

Дід. Гм... Дивно... Хіба, може... (*Думає. Далі б'є себе рукою по чолі*.) Еге-ге! Так же воно і є: це я забув кинути сюди полиню, а вони вже й лізуть. Це вчора був наготовив — забув. (*Шукає у кишені й витягує сухий полинь*.)

Он ука (цікаво). Хто такий, дідусю, хто?
Дід. Та ото ж погань з води (киває вбік головою), русалки.

Он ука. Чого, діду?

Дід. Чого? Гидить унадились сюди, поганки. (Сідає на лавочці, закурює.) Одного року, як вибирався на зиму з гори та й забув було покласти полиню, то на весну тут кізяка було, хоч лопатою одгортай. Так бач, хто воно, а я думав, справді там щось страшне.

Он ука. А хіба ж їх не страшно?

Дід. Чого ж їх боятися? На їх тюкни тільки, то забіжать безвісти. Вони живій людині й на очі бояться показатися.

Он ука. А ви їх бачили, діду?

Дід. Еге! Скільки я їх бачив! Як місячна ніч, так вони й повилазять із води на пісок блохи трусить із сорочок. Було станеш на краю гори — а ніч тиха, луна б'є далеко, гукнеш: «А тю! А га-га!» Так одна за другою тільки: хлюп! хлюп у воду. Як жаби. Вона полохлива погань, як заець. Ну, бери ж, дочко, мітлу та прибери тут гарненько. Не годиться ж усе так гайном і покинути, вибираючись з гори...

Он ука (неохоче бере мітлу). Сумно тут, дідусю, стало...

Дід. То од того, що все пов'яло та посохло; люди не ходять... Влітку було зелено та хороше і миру всякого пливло сюди, як на прощу. А тепер — нема. А тепер зима заходить, того й сумно... А боятися нема чого... о!.. Так треба, так воно щороку й робиться. (Встає.) Прибери ж, дочко, будь розумненька. Ну, кажи, не будеш боятися? (Он ука мовчить.) Коли б не так ніколи, то я б і сам прибрав, коли ж треба завидна все переносити... А щоб не було сумно, гомони собі, пісеньки якої співай — не будь така боязка. Ну, добре, дочко? А я буду на базарі, вернуся — гостинця тобі принесу... Гаразд?..

Он ука (веселіше). Ну, я вже не буду більше боятися...

Дід. От і добре. От і люба, дочко. А то — «сумно»... (Пішов, повертається.) А як усе прибереш, тоді кинеш оце вілля на могилу — вони не люблять цього духу. (Кладе на лавочку полиню.)

Он ука (жваво береться до роботи). Прийшла осінь, того й сумно стало, а прийде весна — знову весело буде. Чого ж тобі боятися? Все минеться. (Сніває.)

Ой, не літай, перепелочко.
Опівночі,
Бо наколеш на билиночку
Собі очі...

(*Мрійно.*) І виросте тоді трава тут коло тебе густа та висока, аж мені попід руки, а в траві квітки: червоні, сині, білорозові — всякі. Тут над головою сяде пташка: «цвінь-цвірінь», «цвінь-цвірінь», а там на дубі — зозуля: «ку-ку! ку-ку!..» І джміль прилетить... А метеликів! (*Сміється.*) Тільки шурх-шурх крильцями, шурх-шурх, а один, золотий, прилетить і сяде тобі на плече. От побачиш, що сяде... Прийдуть люди і квіток-квіток нанесуть. Тоді ці сухі по-закидаємо зовсім. Нащо вони? Щоб тільки сумно од їх?.. Бач, які? (*Кидає мести, розглядає вінки.*) Ось в оцьогому вчора ще була свіжа квіточка, а сьогодні вже зів'яла... (*Дивиться на інші вінки.*) А хоч би ж тобі одна живенька квітка...

Кругом велено. темніє.

(*Онука зводить плечима, мов із холоду. Швидко починає говорити.*) А мені дідусь принесуть пряника... Солодкого-солодкого, як мед...

Кучі листу, де сховался панни, ворущаться. Чути якийсь тріск, далі пронизують ліс гострі, короткі згуки... Хіл.. Хал.. Хол..

Ну-ну!.. Я вам дам! (*Біжить, хватає на лавочці сухий полинь, кидає на могилу.*) Ось вам! Ось вам!.. (*Під листом: «чи! чи!» — дівчинка знову тікає.*)

З-під листу зриваються панни, бігають, чхають.

- Дзінь-дзінь!
- Тут полинь.
- Розвіємо полинь!
- Чхи! Чхи!
- Дзінь-дзінь!
- Тут десь полинь.

Однією рукою затуляють носа, в усіх боків підбігають до могили, розносять, розкидають полинь. Одна підбігає близько до статуї, приглядається. За нею — низкою інші.

Остання. Спить?
Передня. Спить!

Матка (тихо). Тепер ставайте в коло, посієм забудьки...

— Посіємо... посіємо...

Стають у коло кругом статуї, починають водити танок. Руками сіють, співають:

Шелестить пожовкле листя...
Гаснуть очі...
Сієм соньки, сієм дрімки,
Сієм забудьки...
Щоб тут люди не ходили,
Щоб цю гору не будили,
Щоб забули, погубили
Всі сюди стежки...

Починаючи співати вдруге, матка, а за нею всі повертаються назад.
За третім разом матка затурбовано спиняє танок:

— Дзінь! Дзінь!

— Доле, де ти?..

Всі стали, примовкли. Прислухаються. Чути десь на схилі гори молодий голос: «Ось стежка! Сюди! Хватайся за кущі!..»

Матка. Бодай вам не було пуття!.. Ховайтесь, діти, в ліс!

Всі швидко одбігають в ліс, ховаються за кущами поміж гіллям, за стовбурами. На гору сходять юнак, витирає на лиці піт; говорить, нагнувшись з гори.

— Давай руку!

Голос нижче. Ні, ні, не треба — я сама!

На гору вибирається дівчина, в руках у неї вінок із свіжих осінніх квіток, заплетений червоною строжкою. Невеличку годину стоїть, задихана.

Дівчина. Ху, задихалася... Ну й гора!

Юнак (дивиться на годинник). Ого! Осталось рівно півгодини! Щоб не спізнитись, треба якомога поспішати!..

Дівчина (озирається). А де ж... (Побачила монумент, примовкла, стиха.) Так ось яка вона, та славна могила...

Юнак. Ну, швидше, швидше!

Дівчина швидко підходить до монумента, кладе вінок.

Уже?

Дівчина. Уже.

Юнак. Ходім!

Дівчина. Давай хоч трошечки посидьмо. Одну хвилину.

Юнак. А як пароплав одійде? Що тоді?

Дівчина. Успіємо. Ми побіжимо бігом звідділь. Спочиньмо трохи. (Сідає на лавочці. Він — поруч.)

Юнак. Не більше ж, як одну хвилину.

Сидять мовчки. Декламує: «Минають дні...» Із-за гілки визирнула панна, злісно кинула на дівчину сухою гілочкою. Дівчина озирвається кругом.

Дівчина. Якою тепер віє тут суворою самотиною...

Юнак (теж озирвається). А уяви собі, як тут буває зимою, коли на цьому безлюдному шпилі завіє та хуртовина загуде!.. Людей нема, пустиня кругом, дичавина, і тільки один геній — дух і вночі і вдень змагається з снігами та з вітрами... Ух!.. Мороз бере!.. (Виймає годинник.)

Дівчина (задумано). Нечувана, невидана гора...

Юнак. Не гора — жива легенда... (Вийнявши годинник, забуває дивитись на нього, захоплюється.) Умер поет і, мертвий, тягне за собою на дику гору, на безлюддя тисячі, десятки тисяч живих людей. Якої ж треба для цього сили! Яких могучих чар!.. Ніби навмисне цей поет-гитан у гнівному пориві кинув ворогам натхненний виклик: дивіться — я умру... Забийте домовину, занесіть її на гору дику, далеко од людей і там у землю закопайте...

Із-за гілля одна по одній визирають, перебігаючи, панни, прислухаються.

Умер. Забили домовину. Винесли на сюю дику гору (показує рукою), закопали, камінням навалили, насипали на груди гору другу... Розійшлись... Здавалося — всьому кінець. Аж ось минає рік, другий — загула гора на цілий край. Загула гора, зацвіла квітками, піснями задзвеніла, тисячі людей загомоніли, мов вирости з землі. (Дивиться на годинник і зразу забуває.) Ось минає час, роки минають, а його могила, як той вулкан незгашений, горить, димить, іскрами сипле на весь край... Ідуть до неї люди, як по святий огонь... ідуть, ідуть, розносять іскри в далекі закутки, в убогі хати... і загорівся край! Зацвів огнями волі, гримить в борні і в огні!.. Скажи мені — це сага? Це — легенда чужих уславлених народів?

Дівчина. Як б'ється в мене серце!.. (Зітхає. Далі)

встає, за нею — юнак. Пани сполохано ховаються. Із щирістю, з запалом звертається до монумента поста.) Прощай, дорогий поете! Поклін тобі до землі, наш рідний, невмирущий... за правду, за красу, за... (шукає слів) за те, що до нового життя, до нових радощів ти наше серце розбудив!.. І ось тепер... (Зразу змовкла, глибоко зітхнула, схилила на плече юнакові голову.) Ой...

Юнак (тихо). Страшно?

Дівчина. Ні, не ге... В мене немає страху... (Смутно.) Матері старої шкода — я у неї одиниця... (Хвилина задуми. Далі твердо, гаряче.) А тепер, ступаючи на цей новий трудний, палючий шлях, на шлях, де стоять тюрми, брязкають кайдани, де, може, жде нас смерть, — клянусь тобі, мій учителю, мій брате, друже: не зверну з цього шляху!.. Прощай!..

Швидко ідуть з гори.

Юнак (повернувшись). Прощай та не сумуй, як зима завіє, як будем живі — весною в гості прийдем!..

Беруться за руки.

— Ну, бігом!..

Зникають з гори.

Тільки юнак із дівчиною збігли з шпиль униз, з-поміж дерев юрмою вибігають пани; підбігають до того краю гори, де збігли гості — шумлять, свистять, шпурляють услід їм паліччя, груддя, сиплють піском... Далі повертаються до монумента, сваряться руками.

— Не будеш тут, не будеш! Прийде зима — ми дух твій вивієм з гори! Як крига захолонеш!

— Мохом заростеш!

— В пісок розсиплешся.

— Пам'ять твоя згине!

Голос. Я творчий, вічний дух, в мені — огонь горить...

— Не вирвешся!

— Заб'ємо в мури!

Музика, щось тріщить.

— В желізо закуєм!

— Желізо розірву, по світу цвітом розів'юся, веселками огонь заграю... Я творчий дух. Я сонце! Я — огонь...

Пани (люто). У! У-у!.. Затягнем в воду! Покотимо з гори в провалля, в кручу!.. (Свистять, тупотять ногами,

наблизитись бояться.) Дайте люті-зілля! Дайте злого
зілля.

Деякі з їх достають у себе на грудях зілля, всі його нюхають, ска-
женіють.

— Дзз! Дзз!..

Бігають кругом монумента, щоразу все ближче до його наближаючись.

М а т к а (даючи привід). Гу-гу! (Кидається до статуї,
за нею всі інші. Хватаються за неї знизу, з боків і зверху.)
Валіть!..

Од статуї бризнули іскри, і всі панни з жахом одскакують од неї!..

— Тут цвіт-огонь!.. Тікайте!

— Пече! Пече!

— Горю!

Бігають в безладді поміж деревами, тріпають руками... Одна бігає,
як одбита од гурту утя... Загорається в лісі різнобарвними, краси-
вими огнями... а-яй, а-яй!.. з тріском. Гаснуть. Все стихає... Із-за
дерева тихо викрадається дідова онука, боязко озираться кру-
гом, далі сміливіше виходить на середину, веселіє, дивується.

Чи повідніло тут, чи що воно?.. Чого це? І зовсім не
страшно. Чого я тоді налякалась, то й сама не знаю... Аж
смішно!.. Чи воно мені приснилось таке, чи привиділось...
(Бере мітлу.) Так, аж чогось радісно тут стало... (Ози-
рається кругом. Побачила свіжий вінок.) Ой, хто це?!..
(Кидає мітлу, біжить до вінка.) Новий вінок! Живий! Сві-
жий! (Плеще в долоні.) Це хтось тут був! Це хтось тут
є!.. (Навколо видніє. Одбігає, стала, слухає. Починають
дзвеніти струни, одбігає, стала, слухає. Далі радісно.)
Діду! Сюди! Гора співає! Діду!..

7 листопада р. 1923. м. Київ.

«КОБЗАР» У СЕЛЯНСЬКІЙ ХАТІ

Сценки з декламаціями і інсценівкою

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Дасій — селянин, господар хати.

Його жінка.

Миша — маленький хлопчик, син їх.

Школярі і школярки: Оля, Дуня, Федь, Андрій,
Санько, Женья і інші.

Хата чепурна, прибрана, стильна сільська хата. Дасій і жінка сидять коло стола. Він читає псалтир. Вона, куняючи, слуха.
Обоє позіхають. Хлопчик пустує, його втримують.

Дасій (*повагом, одноманітно*). Вскую... шаташася...
язиці і людіе поучашеся...

Миша (*передразнює*). Скую шата-мата, шата-мата...

Жінка. Мишко, не бігай, тобі кажу! Сядь сюди!

Миша. Я не хочу!

Мати бере за ухо, садовить між собою і Дасієм. Знову починається читання.

Дасій. Речет господеві моему... (*Позіхає.*)

Жінка знову дримає. Мишко стиха попід столом вилазить і біжить до вікна. За вікном чути голоси.

Миша (*радісно*). Тату! Он до нас хлопці та дівчата ідуть чогось. Та багацько!

Д а с і й (до жінки). А поглянь, чого це вони.

Жінка пішла одчиняти двері. Зразу входить у хату веселий гурт хлопців та дівчат-школярів.

Школярі. Добри вечір!

Жінка. Здорові!

Д а с і й. Проходьте далі.

Школярі купчаться коло порога.

О л я. Ми до вас на часинку.

Д а с і й. Що скажете?

Школярі вагаються: «Кажі ти! Ти, ти кажи!»

Женя (до жінки). Ми чули, що у вас, тітко, є дуже дуже гарний килим. Чи не позичили б ви його нам на завтра? Завтра у нас у школі свято і ми хочемо хороше-хороше прибрати в класі.

Жінка (думає). Шкода, діти... Не дам. Це дорогий килим у мене — такого другого де його тепер і знайти, а ви його мені завозите, помнете.

Всі. Ні, ні, тітко. Ми будемо його глядіти!

Д а с і й. А що ж то у вас за свято завтра?

Андрій. Завтра годовини нашого великого поета Тараса Григоровича Шевченка.

Федь. Отого, що «Кобзаря» написав... «Кобзаря»... Може, чули?

Д а с і й. Це того, що каже:

Думи мої, думи мої,
Лихо мені з вами...

Всі (підхоплюють):

Чого стали на папері
Сумними рядами...

С а н ь к о. Чули?

Д а с і й. Чому не чув — чув.

Жінка. Це, може, того «Кобзаря», що ото читають з його:

Не слухала Катерина
Ні батька, ні матки —
Полюбила москалика
Та й не мала гадки...

Женя. Оце ж того самого. Там трохи не так написано, але все одно...

Тимчасом школярі проходять далі в хату. Андрій починає нишпорити по хаті, все розглядати. Федь починає гратися з Мишком.
Дуня спинає то одного, то другого.

Д а с і й. То й що ж у вас там на тому святі буде?
В с і (радісно). Гарно-гарно буде. Будуть співати, вірші казати, інсценіровки показувати...

Федь приграє на губи.

Д а с і й. Хто ж це все буде робити?
В с і. Ми! Ми! Федько, Андрій, Оля... Я... і я... Приходьте завтра ви, дядьку, і ви, тітко! Усіх будуть пускати.

В а л я. Я буду казати вірш. (Декламує:)

Не нарікаю я на бога...

Д а с і й (зацікавившись). Ану-ну! Скажи, а ми послухаємо.

В с і. Скажи, скажи, Валю!

Валя виходить в середину, одкашлюється.

Тихо! Тихо!

Всі затихають, хто сидить, хто стоїть.

В а л я (декламує).

Не нарікаю я на бога...

Після декламації всі, крім хазяїв, плещуть у долоні.

В с і. Гарно! Гарно!

Ф е д ь (приграє на губи). Тір-ля-ля!..

Д у н я (суворо). Федь!

Ф е д ь. А хіба я що... Я — спартак, а спартак повинен бути завжди веселий, не журитись... Тірля!..

О л я. Ось цить!

Федь хватає себе за рота.

Д а с і й. Розумна був людина, розумна...

С а н ь к а. А він же був простий мужик.

Д а с і й. Я чув, що він панський був...

А н д р і й. Кріпак...

Ж е н я. Він народився в селі...

О л я. Заждіть, я розкажу!..

— Я!

— Я!

— Хай Оля розкаже.

Суперечки.

О л я (б'є рукою об стіл. Голосно.) Цитуйте! Ось я розкажу...

Розповідає, всі слухають, часом поправляють. Розповідає просто і коротко життєпис Шевченка і значення його... Всі з цікавістю слухають. Школярі часом додають од себе дещо, поправляють...

А н д р і й (підносить «Кобзаря», показує портрет Шевченка). Ось бачте, який він був.

Всі збиваються, дивляться.

М и ш а. І я хочу! І мені покажіть.

Ф е д ь. Пустить і Мишку, хай подивиться.

Хлопчика пускають наперед, Федь йому показує портрет.

Бач який... у кожусі та в шапці...

Ж і н к а (зітхає). Мати покійна моя була кріпачка. Замолоду зазнала панщини. То й до смерті не забула її. Вже де та й панщина ділась, а вона все ще було кричить зо сну та когось благає. Бачте, снилось завжди їй, що її б'ють різками...

Д а с і й (задумано). От і не пан же був, а написав — краще всякого пана. (Живіше.) Ану, ще которий почитайте...

С а н ь к о. Хай он Федь скаже!

— Федь! Федь!

Ф е д ь (вагається). Я не хочу. Я ще не зовсім вивчив!

— Дарма!

Женя щось йому каже на уху.

Ф е д ь. Ага! (Виходить, крутить головою, гре лоба.) Боюсь!..

О л я. Чого ж боятись — це ж іще репетиція.

Ф е д ь. Ага! (До жінки.) А дасте ж, титко?..

Всі (з докором). Федь! Годі!

Ф е д ь. Ёй-бо, я, мабуть, зіб'юсь.

З г у р т у. Підкажемо!

Ф е д ь (декламує):

Ну й що б, здавалося, слова...

Всі йому плещуть.

Гарно? (Далі знову приграє і пританцьовує. Схаменувся, затуляє собі рукою рота).

Д а с і й. Аж до серця проймає.

Ж і н к а. Аж плакати хочеться.

З г у р т у. А тепер я!

— Давайте я!.. Я!..

— Я!

Миша (*крутиться між ними*). Я! Я!..

Санько. Ти, Мишко, сперше в школу приходи, хай там читати тебе научать... Хай ось Дуня.

Дуня (*виходить на середину. Декламує*).

Якби ви знали, паничі...

Після того як вона скінчила:

— Тепер я!

— Ні, я!

Оля. Та буде вже!

— Ні, ще!

— Ще!

Андрій. Заждіть! Слушайте! Давайте «Лілею» поставимо!

Валя. «Лілею»! Інценіровку!

Федь. Тір-ля-лі!

Андрій. Санько! Женя! На сцену! (*До жінки.*) Тітко, у вас нема червоної та білої хустки?

Голос із гурту. Ось у мене є. Це буде годиться!

Андрій. Добре. Тепер білої...

Всі беруть ту чи іншу участь в постановці. Одягають що знайдеться в хаті, гримірують. Господар і господиня сидять, осміхаються, дожидають.

Ну, тепер тихо!

Всі займають місця. Третій двінок. Завіса.

(*До господарів.*) Так дивіться: оце буде дві квітки. Оце лілея, а це — королевий цвіт. А тепер слухайте. (*Сам одійшов, склав на грудях руки, слідкує за інценіровкою, іноді поправляє одіж на квітках.*)

Декламація.

Женя, Санько і Андрій декламують. При кінці — оплески.

Жінка (*до чоловіка*). Дивись! Отаке й придумують і вигадують...

Женя (*до жінки*). Тіточко, та, може, дасте-таки килима?

Жінка дивиться на Дасія.

Дасій. Мабуть, доведеться-таки дати.

Жінка. Ну, гаразд, тільки глядіть мені... Глядіть... (*Встає.*)

Радісний гомін. Жінка дістає килим, всі розглядають.

— Ну, тепер прощавайте... та приходьте ж, приходьте, глядіть, на наше свято.

Жінка і Дасій (*прохають*). Та погуляйте ще в нас. Що-небудь розкажіть іще або заспівайте.

Андрій. Останемось?

Оля. Завтра треба нам рано вставати, а то б ми довго сиділи у вас.

Андрій (*нишпорячи, надибав псалтиря, читає*). Живий в допоміжній вишнього... в крові... (*Жваво.*) Дядьку! Що це у вас за книжка?

Всі збігаються, дивляться.

— Це псалтир!

Санька. Це та, що все в їй: паки... паки та глагола...

Дуня (*докірно*). Санько!

Женя. Краще б ви, дядьку, оцю книжку купили собі. (*Показує «Кобзаря».*)

Дасій. Та я вже колись хотів купити, та нехватило грошей... Треба буде...

Всі. Ну, то приходьте ж завтра. Прощавайте...

Дасій. Шкода — всю ніч би слухав... Ану, хоч на останку ще прочитайте що-небудь, коли не хочете сидіти.

Оля. Ну, давайте я ще вам прочитаю. (*Декламує.*)

...Погинеш...

Миша (*після закінчення*). Тепер я! Тепер я!

Федь. Заждіть! А нехай тепер Мишко покаже.

— Нехай Мишко! Нехай Мишко!

— Ану, йди сюди, Мишко!

Садовлять його за стіл, дають йому в руки книжку.

— Не так, Мишко, отак треба держати книжку.

Повертають; хтось із дівчат дістає шапку, надівають на голову, як у Шевченка.

— Ну, а тепер читай, Миша!

Миша (*водить пучкою, а дивиться не в книжку, вичитує, як псалтир*).

Думи мої, думи мої,
Горенько мені з вами!..

Великий сміх і шум.

Завіса

РИМІТКИ

У третьому томі даного видання публікуються всі закінчені драматичні твори С. Васильченка. Порівняно з третім томом «Повної збірки творів» С. Васильченка (видання друге, ДВУ, Х., 1930) драматична спадщина письменника тут представлена значно ширше.

В даному томі публікується недавно знайдена рапня п'єса С. Васильченка «Чарівниця. Драма в чотирьох діях, частиною перероблена із старинної пісні. (Малюнки давнього)». У зібрання творів вперше вводяться також драматичні твори, які за життя автора не друкувалися або були опубліковані лише у періодичній пресі («Минають дні. Феєрія-мініатюра в одній дії»; «До світла. Етюд в одній дії. Драматизація оповідання Івана Франка»).

У розділі «Додатки» вперше подаються інші редакції ряду відомих драматичних творів С. Васильченка, які становлять історико-літературний інтерес.

У виданні вперше також публікуються сценарії письменника.

В 1927—1928 рр. С. Васильченко активно працював над створенням кіносценаріїв. Його задуми в цьому жанрі мистецтва були широкі, теми різноманітні. Він підносив проблеми трудового виховання радянських дітей (сценарій «Олив'яний перстень»), популяризував багатства народної пісні (короткометражні сценарії «Бондарівна», «Не ходи, Грицю...» та ін.). З метою викриття хижацької моралі експлуататорських класів письменник створив сценарій «Петруня».

В архіві С. Васильченка збереглися записи назв інших сценаріїв, плани і начерки до них: «Ліс шумить» (за твором В. Короленка), «Кармелюк», «Відьма» (автограф 267); письменник також мав намір створити серію короткометражних фільмів, побудованих на основі народних пісень. В його робочих зошитах записано теми сценаріїв:

«Лимерівна», «Голота», «Ганджа Андибер», «Морозенко» «Чечітка», «Киселик». Крім цих назв, на окремому аркуші Васильченко записав: «Намічені до розробки ще такі пісні: 1. Про Байду («Ой, п'є Байда...»); 2. «Ой, п'є вдова...»; 3. «Комарик»; 4. «Лимерівна»; 5. «Біда»; 6. «У полі корчомка...» (автограф № 246). Як видно з названих тем, увагу С. Васильченка особливо привертають історичні пісні героїчного характеру та пісні, в яких виявився народний гумор. Здійснити всі ці задуми письменник не встиг.

Свої сценарії С. Васильченко писав для німого кіно, вони відповідають рівню кінотехніки 30-х років. Ці невідомі до цього часу читачеві твори доповнюють уявлення про С. Васильченка як про митця, що активно відгукувався на вимоги радянського культурного будівництва.

Твори у томі згруповані за розділами: п'єси, сценарії, додатки (варіанти та незавершені редакції). В межах розділів вони розміщені, як і в попередніх томах, в хронологічному порядку.

Тексти творів подаються за автографами, першодруками або за останнім прижиттєвим виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. III, вид. 2, ДВУ, Х., 1930.

У посиланнях на архів С. Васильченка, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка (фонд 39), вказується лише номер одиниці збереження.

П'ЕСИ

ЧАРІВНИЦЯ

Драма в чотирьох діях

Друкується вперше, за автографом, який зберігається у відділі рукописів Державної публічної бібліотеки УРСР (№ 816/1241). На титульній сторінці рукопису підпис: *Степ. Вечірній*. Це — один із псевдонімів письменника.

Дати в автографі немає. Як видно з листа С. Васильченка до редактора журналу «Киевская старина» від 28 березня 1902 р., драма написана в 1901 р.

В п'есі «Чарівниця» використані мотиви народної пісні «Ой, у полі криниченька»:

Ой, у полі криниченька,
Холодна водиченька,
Там дівчина воду брала,
З козаченьком розмовляла:
— Ой козаче, козаченьку,
Сватай мене, молоденьку.
— Ой, як тебе да й сватати,
Коли в тебе брат проклятий.
Зчаруй, дівча, свого брата,
То я буду тебе сватать.
— А вмер батько, вмерла
мати,—

Не навчили чарувати.
— Ой, у лісі на ялині,
Ой, там висить три гадині.
На гадину сонце пече,
А з гадини ропа тече.
Підстав, дівча, коновочку
Під гадячу головочку.

Як приїде брат з дороги,
То ти чари приготуєш.
Брат приїхав з дароньками,
Сестра к брату з чароньками:
— Ой на, брате, цього пива,
Що я вчора наробила.
— Ой пий, сестро, ти до мене,
А я буду пить до тебе.
— Ой пий, брате, я вже пила,
Це для тебе я лишила.
Як брат пива да й напився,
По конику покотився,
По конику вороному,
По сідельці золотому.
— Що це, сестро, да й за
пиво,

Коло серця заварило?
А вже брата наряджають,
Сестра коні упрягає.

— Ой козаче, козаченьку,
Сватай мене, молоденьку.
— Ой, як тебе да й сватати,

Що ти вмієш чарувати?
Зчарувала брата свого,
Зчаруєш мене, молодого.

Пісня наводиться за виданням: П. П. Чубинский, Труды этнографически-статистической экспедиции в Западно-русский край. Материалы и исследования, т. V, СПб., 1874, стор. 432—433. Крім цього тексту, відомі ще інші варіанти пісні. Сюжет її використовували в своїх творах Л. Боровиковський («Вивідка»), І. Карпенко-Карий («Лиха іскра поле спалить і сама щезне») та ін.

НА ПЕРШІ ГУЛІ

Малюнок на одну дію

Вперше видано окремою книжкою: С. Васильченко, На перші гулі, «Криниця», К., 1911.

Друкуються за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. III, вид. 2, ДВУ, Х., 1930.

НЕДОРОСТОК

Народна гумореска в чотирьох діях

Вперше надруковано окремою книжкою: С. Васильченко, Недоросток (Побутова легенда). Комедія в 4-х діях, «Криниця», К., 1913.

Твір написано за сюжетом однойменної народної пісні (див. текст її в сценарії «Недоросток»).

Авторської дати в першодруку та у пізніших виданнях немає. В архіві письменника зберігся недатований зошит (автограф № 377), у якому є начерки окремих сцен комедії, що мають незначні відмінності від відповідних сцен опублікованого тексту.

В радянський час С. Васильченко хотів ґрунтовно переробити комедію. Зберігся його недатований зошит із заголовком «План Недоростка» (автограф № 276), у якій поряд з шкільними записами внесено ряд начерків окремих сцен комедії «Недоросток». Начерки свідчать, що письменник мав намір поглибити соціальне звучання твору (Недоросток виступає тут як куркульський син, що знущується з наймита), ввести новий мотив (кохання наймита з сестрою Недоростка Марусею) та більше наситити комедію народним гумором. З цих начерків найбільш опрацьований такий:

НЕДОРОСТОК

Маруся. Брата я не боюсь, а матері не можна не слухати. А мати не те думає: каже — за багатого підеш. Кажуть — з твоїми бровами треба шукать за морями.

— Та не які там уже й брови чорні.

— Ну, ти думаєш гарний дуже.

— А чим я не хлопець? Глянь! (Повертається.)

— Ой, мені аж жарко стало... Ой ой-ой! Умру. А хіба ж я не дівчина! Дивись!

— І дивитись не хочу! *(Далі цілує.)*

Входить Марта.

Маруся Ой!..

Максим. Марто, подожди трошки. *(Цілує.)*

Марта. Я не бачу.

М. Ну, розкажи, Марто, що ти бачила?

Марта. Бачила дурного: одного й другого. Рік минає, а діла немає.

— Лиха година примушує: і ти б цілувалася. Хочеш, будем цілуватись?

Максим. Слухай, Марто, кажуть, ти така розумна, що по зорях читаєш. Поможі! Порадь!

— А що порадить?

— Що мені робить — чи покинуть, чи любить?

Маруся. Ну-ну! Я тебе покину.

Марта. То це ти такий парубок, що ти собі ради не даси, як дівчину взяти. А голова де?

Максим. Голова була, а як з нею спізнався — макітра стала. Допоможі.

Марта. Що тут допомагати — дівчину за руку та й веди з хати, куди знаєш! Хіба не йде?

— А тим-то й біда: і сама не йде, і мене не пускає. І матері боїться казати.

Марта. Ну добре, слухайтеся мене, я допоможу. Тільки, як і я попрошу, щоб мені допомагали.

М. Все робитиму, що скажеш.

М. Тобі швидко строк вийде?

— За тиждень!

Мар. Ой, мені лихо! Два! Два тижні!

Марта. А що тобі на рік?

— Та ще не договорялись.

— Так ти скажи ось що: хай тобі дадуть те, що вийде за тобою з двору і що винесе за собою. Догадався?..

— А як нічого не вийде?

Маруся. Вийде! Аж поскачеш!..

Наймит. Оце, хазяйко, я хочу з вами говорити. Рік минає, а ми ще не договорялись.

— А що ж ти хочеш?

— Та я так думаю — вийду за ворота, покличу, що піде за мною, то й моє.

— А як... *(Думає. Сміється.)* Нехай я з сином пораджуся — може, й пристанем.

Син і мати.

Мати. Знаєш, якої плати хоче за рік наш наймит? Каже, що піде за ним із двору, те й його.

Син. Ну, що за ним піде... Найбільш — корова. А то, може, вівця...

— А то ще курча яке... (сміється). От і розумний, казали!
— Тільки він нам загадав... Треба і йому загадати... Треба таке щось вигадати... (Ходить, крутить головою...) Хіба ось що... (сміється).

Недоросток. Мати казали, що ти хочеш за плату. Я погоджуюсь. Тільки такий договір: ти мусиш робити, що не скажу.

— Добре діло, а як ти скажеш — лізь на небо.

— Ні, я тобі казатиму, що по тобі.

— Ну так от: сьогодні в нас субота, а завтра неділя. Робота не яка, якраз святкова. От у нас забігла собака, Сірко... а в тебе голос добрий і брехать ти майстер: сьогодні вночі і завтра цілий день мусиш за собаку гавкати!

— А сказись ти з своїм собакою! Цього не хочу!

— Як хочеш. Тоді і я не пристаю.

Наймит. Ну, гаразд. Але гляди, як щось вийде — не сердься.

— Та вже й починай.

Мати прикидається недужою, вигадує.

Марта. Все робить. Все мовчить. Немов німа.

Недоросток. Співає їжачка. Всіма каверзує.

Наймит. Викручується.

Маруся. Не те робить, що треба.— Закохана.

У 2-й дії. Рахує, хто йому що винсн.

Недоросток (застає, обнявшись, сидять). А що це таке!

Наймит (кидається). Гав-гав! (Тікає)

— А, знову обнімав! Скажи йому що-небудь!

Маруся. А що ж я йому скажу: я по-собачому не вмію.

Марта. Що мені робити з ним, то я й сама не знаю. Покину.

— Треба повчити, може, ще й люди будуть.

ІІІ д.

Два голоси:

— Що воно за людина? — Та це той Недоросток, що жінку в плуг запрягає! — Хай пропадає.

— Це той, що людей за собак наймає?

— Що з людей сорочку здирає?

— Хай пропадає.

— Конякою ірже. Собакою гавка. Півнем співає.

(Коло.)

Півнем співає.

Ця переробка комедії «Недоросток» лишилася незакінченою. Письменник працював над нею, очевидно, в 1927 р., коли писав однойменний сценарій.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. ІІІ, вид. 2, ДВУ, Х., 1930.

ЗІЛЯ КОРОЛЕВИЧ

Етюд на одну дію

Вперше опубліковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1913, № 12. У 1914 р. п'єса видана окремою книжкою: С. Васильченко, Зіля королевиц, «Криниця», К., 1914.

Друкується за текстом видання: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. III, вид. 2, ДВУ, Х., 1930.

В ХОЛОДКУ

Малюнок на одну дію

Вперше опубліковано в журналі «Дзвін», 1914, № 3, під заголовком «Хмаринка». З незначними змінами стилістичного характеру п'єса під назвою «В холодку» вийшла окремою книжкою: С. Васильченко, В холодку, «Криниця», К., 1915. Цей текст автор подавав до всіх пізніших публікацій.

Друкується за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. III, вид. 2, ДВУ, Х., 1930.

НЕ СПІВАЙТЕ ПІВНІ, НЕ ВМЕНШАЙТЕ НОЧІ

П'єса в трьох картинах

Вперше надруковано окремою книжкою: С. Васильченко, Не співайте, півні, не вменшайте ночі. П'єса в 3-х картинах, «Криниця», К., 1917.

Автограф невідомий. Дати в першодруку і в пізніших виданнях немає. У автобіографічній повісті «Мій шлях» С. Васильченко свідчить, що цей твір він написав у часи імперіалістичної війни 1914—1917 рр. «Перебуваючи довгий час на передових позиціях в недавню велику війну, — зазначає він, — часто під черговий гуркіт німецької артилерії я писав свою п'єсу «Не співайте, півні!» — писав у ті безнадійні часи, коли не дожидав бачити свій твір друкованим».

В записній книжці письменника, датованій 1915 р. (автограф № 828), поряд з фронтowymi записами є начерки окремих сцен п'єси.

Друкується за текстом видання: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. III, вид. 2, ДВУ, Х., 1930.

КАРМЕЛЮК

П'єса на три дії

Вперше надруковано окремою книжкою: С. Васильченко, Кармелюк (П'єса на 3 дії). ДВУ, Х., 1927.

Цілоком ймовірно, що задум цього твору виник у письменника ще в 1915 р. Про це свідчить його записна книжка часів імперіалістичної війни (автограф № 828), у якій поряд із начерками, датованими 1915 р., записано також назви творів, над якими С. Васильченко працював у той період; серед них є і заголовок твору «Кармелюк».

У Музеї театрального мистецтва в Києві зберігаються окремі начерки, чорнові варіанти твору (№№ 872/28755, 873/28753) та повна рання редакція його під назвою «Кармелюк. Драма на 4 дії» (№ 874/28756) з авторською датою — 26 січня — 20 травня 1918 р.

Пізніше С. Васильченко продовжував працювати над удосконаленням твору і на основі ранньої редакції створив новий варіант п'єси «Кармелюк» на три дії. В цій редакції він публікував п'єсу в усіх прижиттєвих виданнях, тому її слід вважати за основний текст. Від ранньої редакції цей текст відрізняється кращою стилістичною опрацюваністю та більшою стислістю.

Ранню редакцію твору подаємо в додатках.

В Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР є ряд інших начерків та планів п'єси «Кармелюк». В автографі № 249 дано два варіанти назви цього твору — «Мандрівні вогні (Легенда)» та «Руїна в лісі».

Крім цього, С. Васильченко написав на основі ранньої редакції твору одноактівку «Кармелюк», яка була опублікована в 1924 р. (див. примітку нижче).

Друкується за машинописною копією п'єси (автограф № 246), зробленою за виданням: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. III, вид. 2, ДВУ, Х., 1930, у яку автор вніс ряд поправок. Відсутні в тексті три сторінки (X картина першої дії) подаються за згаданим виданням. Окремі помилки, що зустрічаються в машинописній копії, також виправлені за цим виданням.

КАРМЕЛЮК

П'єса в одну дію

Вперше надруковано окремою книжкою: С. Васильченко, Кармелюк. П'єса в 1 дію, «Книгоспілка», Х.—К., 1924.

Подається за текстом цього видання.

У ЖНИВА

Етюд з дитячого життя в одній дії

Вперше надруковано окремою книжкою: С. Васильченко, У жнива, «Вукопсілка», К., 1922.

В архіві письменника зберігається записна книжка часів імперіалістичної війни (автограф № 375), в яку поряд із фронтowymi записами внесено ряд планів, начерків до творів, серед них і план п'єси «У жнива». Це дає підстави віднести початок роботи над п'єсою до 1916—1917 рр.

В цьому ж архіві є інший автограф (№ 300), що становить собою чорновий варіант твору під назвою «Мачкара».

Друкується за текстом видання: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. III, вид. 2, ДВУ, Х., 1930.

МИНАЮТЬ ДНІ

Феєрія-мініатюра в одній дії

Вперше надруковано в журналі «Радянська література», 1939, кн. 1. В цій публікації є ряд пропусків та неправильно прочитаних місць.

В архіві письменника зберігається кілька варіантів, чорнови редакцій та начерків окремих сцен п'єси (автографи №№ 257—265). Деякі з них мають істотні відмінності від опублікованого тексту та інші заголовки: «Буря (осіння симфонія)» (№ 265); «Квітка, що не в'яне» (№ 262); «Осінній вінок. Феєрія. (Мініатюра)» (№ 261) та ін.

Публікується за автографом № 257, який є найбільш опрацьованим. В додатках подаємо два варіанти твору — «Осінній вінок (феєрія)» (автограф № 260) та «Осінній вінок. Осіння феєрія (Малюсіньке)» (автограф № 259), які цікаві художньою розробкою теми.

В автографі п'єси № 259 є авторська дата: 7 листопада р. 1923. м. Київ.

ПІД ТАРАСОВЕ СВЯТО

Композиція з декламаціями, інсценівкою й співами в одній дії

Вперше надруковано в журналі «Нова громада», 1924, № 4. В тому ж році вийшла окремим виданням: С. Васильченко, Під Тарасове свято, «Книгоспілка», Х., 1924.

В архіві письменника зберігається уривок зошита (автограф № 343), на перших сторінках якого С. Васильченко записав тези доповіді про Т. Г. Шевченка, а далі під заголовком «До «Під Тарасове свято» намалював ряд сцен п'єси. Очевидно, тема твору виникла під час підготовки С. Васильченка і його учнів до Шевченківського ювілею.

В цьому ж архіві є автограф іншого варіанта п'єси, що має назву «Кобзар» у селянській хаті» (№ 254). Цей варіант був опублікований у журналі «Радянська література», 1938, № 11. Подаємо його у додатках.

Друкується за текстом видання: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. III, вид. 2, ДВУ, Х., 1930.

СВЕКОР

Дитяча п'єса на одну дію

Вперше опубліковано в журналі «Нова громада», 1924, № 36. В тому ж році п'єса вийшла окремою книжкою: С. Васильченко, Свекор, «Книгоспілка», Х., 1924.

П'єса «Свекор» написана за сюжетом однойменного оповідання письменника.

Подається за текстом видання: С. Васильченко, Повна збірка творів, т. III, вид. 2, ДВУ, Х., 1930.

ДО СВІТЛА

Етюд в одній дії. Драматизація оповідання Івана Франка

Вперше опубліковано в журналі «Нова громада», 1924, № 33—34. Друкується за текстом, поданим у цьому журналі. В архіві письменника є недатований зошит (№ 244), в якому

записані плани та начерки твору. В одному з планів склад дійових осіб відмінний, ніж в опублікованому тексті: 1. Йосько; 2. Жураківський — старий арештант; 3. Довбищук; 4. Ключник; 5. Ордина.

Начерки деяких сцен п'єси є також у фронтівій записній книжці письменника, датованій 1915 р. (№ 828). На підставі цього початок роботи над твором можна віднести до того часу.

СЦЕНАРІЙ

ОЛИВ'ЯНИЙ ПЕРСТЕНЬ

Сценарій для дітей старшого віку на сім частин.

Друкується вперше, за машинописною копією, що зберігається в архіві письменника (№ 278). Заголовок в копії немає, він подається за автографом № 279, який складається з уривків різних редакцій твору. Перший подвійний аркуш належить до рукопису, що був надісланий до Всеукраїнського фотокіноуправління (ВУФКУ).

Сценарій написаний на основі однойменної повісті С. Васильченка. Як свідчить помітка на першій сторінці автографа № 279, сценарій був поданий до ВУФКУ для екранізації 3. II 1927 р., і тоді ж над ним розпочалася там робота. В рукописі є редакторські поправки та напис редактора на першій сторінці: «Передрукувати».

Збереглися численні плани, начерки, чорнові редакції сценарію «Олив'яний перстень», які свідчать про наполегливу роботу автора (автографи №№ 267, 279, 280, 281). Аналіз цих матеріалів доводить, що особливо кропіткій і неодноразовій переробці підлягали ті кадри сценарію, в яких розкриваються громадські ідеали радянських учнів, показується майбутнє радянського села. З цього погляду цікава сцена прощання Насті з Костем, яка у чорновому автографі (№ 279, частина VI, ст. 32) розроблена ширше, ніж в основному тексті:

28. Розмова К[остя] і Н[асті].
29. Вигляд убогого села, бідні хатки.
30. П'ють самогон.
31. Бешкет на вечорницях.
32. Каганець у хаті, баба пряде, куняючи.
33. Підкрадається кішка до каганця. Їсть лій.
34. Каганець гасне. Баба кидається...
35. Товче kota мордою в каганець...

38. Гарний будинок з написом.
39. Липово-Кутянський сельбуд.
40. Середина сельбуда: електрика, рояль.
41. Автомобіль.
42. Трактор.
43. Кость і Настя захоплено розмовляють.
44. Настя радісно й глибоко зітхає.

Деякі автографи сценарію мають інші підзаголовки: «Олив'яний перстень. Кінороман для дітей старшого віку» (автограф № 280); «Олив'яний перстень (Бондарівна). Сценарій для дітей старшого віку» (автограф № 251).

З листування письменника видно, що його не задовольнила

режисерська розробка сценарію, на якій негативно позначилося незнання режисером сільського побуту, життя радянської школи.

В листі до дирекції ВУФКУ від 12. VIII 1928 р. письменник гостро виступив проти вульгаризації його твору редактором-режисером. «Ознайомившись із режисерським сценарієм «Олив'яного персня», який мав бути розробкою мого сценарію за моєю повістю з тією ж назвою,— писав С. Васильченко,— я мушу заявити, що це не є режисерська розробка, а самовільна недоладна переробка його, яка, на мое переконання, звульгаризує й скарікатурить мій твір» (Див. листи С. Васильченка в IV томі цього видання).

Цей конфлікт письменника з редакторами ВУФКУ став причиною того, що сценарій «Олив'яний перстень» не був свого часу поставлений.

Авторської дати в машинописній копії та у чорнових автографів немає. На підставі помітки ВУФКУ на першій сторінці автографа № 279 твір датується 3. II 1927 р.

ПЕТРУНЯ

Сценарій за оповіданням С. Васильченка

Друкується вперше, за автографом № 283. Сценарій написаний за сюжетом однойменного оповідання С. Васильченка.

Автограф чистовий, але з значними поправками і дописками, внесеними пізніше. Деякі речення і слова взяті в дужки простим олівцем. Цим же олівцем зроблено ряд зауважень до тексту, дописок та окреслень на полях. Характер цих поміток свідчить про те, що С. Васильченко мав намір продовжити роботу над удосконаленням твору.

В архіві письменника збереглися плани, начерки та чорнові варіанти сценарію; окремі з них написані без розбивки на кадри (автографи №№ 286—288). В розгортанні сюжетної лінії в них є незначні відмінності від тексту, що публікується: введено мотив сватання до Наталі багатого полковника, мотив самотності Наталі в панській родині. В пізнішій редакції ці моменти усунуто.

Дати в автографі немає. На підставі листування письменника роботу над сценарієм можна віднести до 1927 р.

НЕДОРОСТОК

Друкується вперше, за чистовим автографом № 272. Дати в автографі немає.

В архіві письменника зберігаються чорнові плани та начерки сценарію. В одному з них (автограф № 273) є мотиви, трохи відмінні від даного тексту; в ремарці, що нею починається твір, більше підкреслюються негативні риси характеру Недоростка: «У його на обличчя пиха багатого і тупого селянина».

В зошиті, датованому 1927 р. (автограф № 267), є план сценарію під назвою «Невиросток». Це дає підстави віднести роботу над сценарієм до того часу.

Сценарій-мініатюра для дітей

Друкується вперше, за автографом, що записаний в учнівському зошиті (№ 267, арк. 5—7).

Сценарій короткометражний, створений на основі однойменної народної пісні.

Сатирична народна пісня «Біда» відома в багатьох довших і коротших варіантах, але в кожному з них із гірким сарказмом і тонким народним гумором розповідається про те, як людська біда, породжена в панських хоробах, ходить з хати в хату, з села в село, а міста до міста по всій царській Росії: «Від Києва до Кракова всюди біда однакова». Публікуючи один із варіантів цієї пісні, В. П. Горленко так схарактеризував її: «Молодой лирник Кондрат Емченко... пробренчал... мне «Биду», эту полугрустную, полусаркастическую лирическую песню, смесь шутки и стона, балагурства и наблюдений жизни» (журнал «Киевская старина», 1887, т. VIII, стор. 27). Інші варіанти пісні «Біда» подані пізніше в журналі «Киевская старина» (1903, кн. IX, стор. 107—110) та в збірнику Д. І. Еварницького («Малороссийские народные песни», Екатеринослав, 1906, стор. 766).

С. Васильченко, використавши гумор і окремі мотиви народної пісні, дав свою обробку теми, підпорядкував її завданням дитячого виховання.

На арк. 7—8 автографа є записи окремих строф народної пісні «Біда» та їх варіації, зроблені С. Васильченком під час роботи над сценарієм:

Всього Біді вісім літ,
Славна Біда на весь світ.

А за тую шкоду —
Сіла Біда... в школу.

Били Біду по лапках,
А не бігай по лавках.

Не продала, не купила,
Кругом шкоди наробила.

Пішла Біда до Шевця,
Вкрала Біда реміньця.

Наробила шкоди...
Та й утекла в школу.

Пішла Біда в сад по груші.
Мняли Біді чуба й уші.

Вісім літ Біді було,
Знає Біду все село...

Спали старці на горбі,
Вкрала Біда дві торбі.

Били Біду палицями —
Не крадь торби з сухарцями.

Сіла Біда на козу —
На ярмарок повезу.

А за нашим ярмом-житом
Лежить Біда, вся побита.

На ярмарку, на торзі
Іде Біда на козі.

Дев'ять років не було,
Знало Біду все село...

Іде Біда на козі
В червоному картузі...

Побігла на греблю,
Вкрала в старців релю.

Значні поправки в тексті цих рядків свідчать про те, що Васильченко, вписуючи відповідні місця з пісні, переробляв їх стосовно до завдань свого сценарію.

В цьому ж автографі записано такий, цілком відмінний від остаточного тексту, початок сценарію:

1. Мати хапає Біду за плечі, становить рівно, як солдата.
2. Показує рукою вгору.
3. Ікони й лампадка.
4. Мати стоїть, проказує молитви, Біда за нею... Хреститься.
5. Б'є поклони, не згинаючи колін.
6. Зазирає крізь ноги назад, як у вилазку.
7. Бачить — кішка їсть на лаві сметану в глечика.
8. Біда схоплюється, показує туди рукою.
9. Мати ловить кішку.
10. Вибігає за нею з хати.
11. Біда злодійкувато озирає в хаті.
12. На карнизі люлька.
13. Біда хапає люльку.
14. Закурює до лампадки.
15. Курить, присмоктує, дим очі застеляє.
16. Вбігає в хату мати. Плеще руками.
17. Люлька опинилась в одній руці у неї, другою — тіпає по губах Біду.
18. Випихає в плече в хати.
19. Біда плаче.
20. Чхнула, підскочила, побігла.

В цій сцені С. Васильченко використав деякі мотиви свого оповідання «Басурмен».

Дати в автографі немає. На першому аркуші зошита, в якому міститься автограф сценарію, є учнівський запис шкільних завдань під заголовком: «Праця 7. II 27 р.». На підставі цього роботу автора над твором можна віднести до 1927 р.

НЕ ХОДИ, ГРИЦЮ, НА ТУЮ УЛИЦЮ...

Друкується вперше, за чистовим автографом № 270. Сценарій короткометражний, написаний за сюжетом народної пісні «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

В архіві зберігається чорнова (більша за чистову) редакція сценарію (без заголовка, на 120 кадрів, № 271), що має незначні відмінності в тексті.

БОНДАРІВНА

(Подія початку XVIII століття)

Друкується вперше, за автографом № 268. Сценарій короткометражний, написаний за сюжетом відомої народної пісні про Бондарівну.

Автограф чистовий, з незначними поправками, зробленими в процесі переписування та деякими пізнішими дописками олівцем. Вони свідчать про те, що автор мав розробити ще деякі епізоди.

Зокрема, дописка слова «Кобзар» рядом із заголовком та в кінці твору свідчить про те, що Васильченко думав продовжувати роботу над удосконаленням сценарію, почати й закінчити його співом кобзаря.

Дати в автографі немає. На підставі листування С. Васильченка з ВУФКУ роботу над сценарієм можна віднести до 1927—1928 рр.

ДОДАТКИ

ВАРІАНТИ ТА НЕЗАВЕРШЕНІ РЕДАКЦІЇ

КАРМЕЛЮК

Драма на чотири дії

Друкується вперше, за автографом, що зберігається в Київському музеї театрального мистецтва (№ 874/28756).

Автограф п'єси остаточно не опрацьований. В ньому зустрічається надзвичайно багато авторських правок, приписок на полях. Окремі місця тексту автор обвів олівцем і чорнилом. Упорядники намагалися подати повний текст п'єси з урахуванням авторських приписок на полях і виправлень, зроблених в основному тексті. Разом з тим упорядники не знімали тексту, окресленого автором, тому, що в багатьох випадках це веде до порушення сюжетної канви твору.

ОСІННІЙ ВІНОК

Феєрія

Друкується вперше, за автографом № 260.

ОСІННІЙ ВІНОК

Осіння феєрія

(Малюсіньке)

Друкується вперше, за автографом № 259.

«КОБЗАР» У СЕЛЯНСЬКІЙ ХАТІ

Сценки з декламаціями і інсценіровкою.

Друкується вперше, за автографом № 254.

ЗМІСТ

П'ЄСИ

Чарівниця. Драма в чотирьох діях, частиною перероблена із старинної пісні. (Малюнки давнього)	7
На перші гулі. Малюнок на одну дію	58
Недоросток. Народна гумореска в чотирьох діях	76
Зіля королевич. Етюд на одну дію	118
В холодку. Малюнок на одну дію	133
Не співайте, півні, не вменшайте ночі. П'єса в трьох картинах	148
Кармелюк. П'єса на три дії	179
Кармелюк. П'єса в одну дію	222
У жнива. Етюд я дитячого життя в одній дії	245
Минають дні. Феєрія-мініатюра в одній дії	263
Під Тарасове свято. Композиція в декламаціями, інсценіровкою й співами в одній дії	274
Свекор. Дитяча п'єска на одну дію	286
До світла. Етюд в одній дії. Драматизація оповідання Івана Франка	294

СЦЕНАРІЙ

Олив'яний перстень. Сценарій для дітей старшого віку на сім частин	307
Петруня. Сценарій за оповіданням С. Васильченка	339
Недоросток	360
Біда. Сценарій-мініатюра для дітей	366
Не ходи, Грицю, на тую улицу...	370
Бондарівна. (Подія початку XVIII століття)	375

ДОДАТКИ

Варіанти та незавершені редакції	
Кармелюк. Драма на чотири дії	381
Осінній вінок. Феєрія	489
Осінній вінок. Осіння феєрія (Малюсіньке)	495
«Кобзаю» у селянській хаті. Сценки в декламаціями і інсценіровкою	505
Примітки	511

Степан Васильченко
Сочинения в четырех томах, т. 3.
(На украинском языке)

*Друкується за постановою вченої ради Інституту
літератури ім. Т. Г. Шевченка Академії наук УРСР*

Редактор *Х. Ю. Берлінська*

Художній редактор *В. П. Кузь*
Художнє оформлення *Д. Д. Грибова*
Технічний редактор *Н. П. Рахліна*
Коректор *В. Г. Осьмак*

БФ 04128. Зам. № 245 Вид. № 95.
Тираж 15 000. Формат паперу 84×108¹/₃₂.
Друк. фізичних аркушів 16,5+2 вкл.
Обл.-видавн. аркушів 26,16.
Умовн. друк. аркушів 27,6.
Підписано до друку 10. XI 1959 р.
Ціна 15 крб.

Отпечатано с матриц в типографіи
Изд-ва АН УССР Київ, Ревіна, 4.

ЮКРЕ.

ВИДАВНИЦТВО
АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР